Вітчизна

ISSN 0130-2841

4 '89

Проза
Поезія
Критика
Публіцистика
Мистецтво
Гумор

Г. Шевцов. Плакат

вітчизна 4

квітень 1989

літературно-художній та громадсько-політичний місячник Спілки письменників України

Київ — видавництво «Радянський письменник» видається з 1933 року

В номері

Твір, що його виношу нині на суд читацький, бачиться мені першою книгою з низки задуманих мною романів про чи не найскладніше століття у вітчизняній та й у світовій історії: од вісімдесятих років XIX віку до вісімдесятих XX. Осмислити його, осмислити долі поколінь, яким випало жити в епоху гігантських соціальних і національних катаклізмів,— одне з великих завдань літератури. Для цього найперше, мабуть, слід відмовитися від ілюзії, що історію творять лише окремі особистості. Соціальні землетруси, на моє глибоке переконання, зароджуються в глибинних народних пластах, і те, що ми спостерігаємо на поверхні етнічного моря,— наслідок цих велетенських, ще гаразд не досліджених нами сил, і справжня історія — історія душі народної, а не хронологія дат.

Десятиліттями я записував і збирав свідчення людей, які пройшли крізь великі випробування новітнього часу. Багатьох з них уже немає серед живих. Вклоняюся низько пам'яті творців і свідків епохи. Їхні поривання і надії, їхні думи, досвід їхнього життя, не рідко трагічний,— основа цього роману. Буду глибоко вдячний, якщо читачі своїми спогадами і надалі допомагатимуть мені в роботі над «книгою доль і днів минущих». Врешті, справжній літописець свого буття — сам народ, письменник — лише вуста його.

Автор

КНИГА НЕСТОРА

Дак не було сперво нічого — ні світу білого, ні Пакуля в світі, а було поле, та ясне сонечко, та ясний місяць, та ясні зорі, детки їхні і дробний дощик з ними. А в полі росло світове дерево, на дереві сиділи два голуби, вони й сотворили світ.

Ще мій дід моєму батькові розказували, а дідові — яго дід: давно колися господар на кленовім листкові написав сонце, місяць і зорі, а поле зорав, посіяв пшеницю; що вродило — змолов на жорнах небесних, замісив тісто, а з тіста людяку виліпив.

Таки так було. А за жонку тій людяці господар дав девку, що її з квітки сотворив, рожею квітка зветься.

Гомонять-бо й таке: господар сотворив душу людини, а тіло — лихий дідько.

Ні-бо, Громовик їхав на білому коні, викресав копитами вогонь із скелі і світ сотворив з того вогню, а Чорний бог зреньків людину склав.

А я чував, старі люди гомоніли, що вогонь рогатий придумав, а бог вогонь вкрав і людину з вогню сотворив.

Сотворив-бо з вогню, у чорта вкраденого, людей перших і поселив їх у райськім саду, щоб милувалися плодами праці його. Тольки заборонив людям яблуко їсти.

А люди їли, бо хотіли й собі богами стати.

Бог розсердився і прогнав людей на землю, а сам з янголами поселився на восьмому, червоному, небі, тольки на войну та на голод те небо й розчиняється.

А як настане страшний суд, небеса згорнуться в клубок, бог на той клубок всядеться і людей судитиме, хто що заробив.

Скольки ж того неба, якщо, гомонять, сонце і місяць не більші, аніж заднє колесо у возі, а небо по той бік Невклі, за лугами Сиволожськими, за Чорним лісом, на землю опирається і баби прачі на нього кладуть?

Багато різного балакають у Пакулі, одне відомо достеменно, бо так у Книзі днів записано: пакульці від сонця свій рід ведуть. Мати-сонце народило Ладу, Лада народила Живу, Жива народила Єву, Єва народила Катерину, Катерина народила Оксану, Оксана народила Марію, Марія народила Наталку, Наталка народила Солоху, Солоха народила Вівдю, а Вівдя народила Уляну — від пакульського горщечника Кузьми. Уже дівувала Уляна, як узяв батько її з собою в чужу чужину, на далекі села — горшки на збіжжя міняти. Виїхали до світа, ще дідько товкся в Терешко-

аому млнні, тютюн молоа, а по небу, повному зір, бродилн відьмн з ді'ннцямн, і душі сіялнся з неба. Покн зірна котнлась по небу, Уляна пошепки молнлася за себе і Мартнна, щоб їх доля поєднала, бо мати кваали — в тану хвилнну усі бажання справджуються. Уночі ін наснився місяць, твк яскраао саітиа у аікно, а батько розбудиа, щоб їхать, сон злянвв. Місяць у вінно — то жених на поріг.

З теплнчннн летілн журавлі, курлинали під зорямн. Одмикалися на тепло земля і води — літо зимі квітну поназало. Зорі були світлі і місяць-молодин ріжнвмн уннз — нв погоду. Сонце зійшло, ян проминалн Крутьки, там хресна Уляни. І почалвся чужина, далі Крутьків нога Уляни не ступала. Сонце винотилося велине, ян заднє нолесо у воза, але скоро остигло, вмилося і стало наче нолесо переднє, і був перший день їхньої мандрівни навноло світу. «Пв гаршни! Па гаршки! Па гаршки!» — гукаа батько, а Уляна снділа ян мальоаана а передку аоза, і мішнн для збіжжя біля неї. Люди дивуввлися вроді Улянниій, і поголос про дочну-нрасуню пакульського горщечинна нотився поперед них від села до села. І аже у Мохнатині, зв Чортовим болотом, не тан баби горшки анмінюаали, як парубни тв підпарубки. Та все нороаили до Уляни забаланать. Уляна ж посміхалася холодно і згорда на ті залицянки. У Волнці, де аонн заночуаалн в знвйомого батьноаі дяка, снн самого старости прнаіа музнк до дяноаої хатн. Уляна ж нааіть з вінна не внглянула, на ганок не айшла.

З Мохнвтнна поїхалн нв Хмільницю, з Хмільниці через річни Жеведнсу та Сннявку нв Коршвкн, з Коршвніа — через сінявські лісн — на Грибову Рудню, а там повернулн в порічиі села, аби аздовж Невнлі Сіверським шляхом дістатися дому, бо аже мішки з жнтом, нввсолею тв просом лежвлн а соломі, наче квбвнн. Нінолн ще Кузьма Лемеха не міняа саого тоаару тан справио. У голові Уляни паморочіло од їхнього круже-ляння по білому світу, таному велнному і чужому. Настрашено тулнласн аона до батькоаого плеча: залнши її батько десь туточки — нізащо дорогу додому не знвйде, тан далено звїхвлн. Але навіть у нвйдальшій залісній Грнбовій Рудні прожнввли люди як люди: з одною головою, двома рукамн і ногамн двома. А парубнн, що ходили на заробкн у якусь Таврію, чого тільнн не балакалн: і чорні, як ріллЯ, людн є а далеких краях, і людн з псиинмн голоаамн, і є люди, що, наче дереаа, із землі ростуть. Ніщо тане Уляні не стрілося, а вже ж набачилася світу білого на асе жнття; ян бог пошле їм з Мартином діток — буде що розказуаать.

Але прааду танн мовлять людн, що саіт нруглнй. Бо виїздили аони з Пакуля Чумацьнним шляхом, як птахи а теплнчнну летять, а аертали з Сіаера, аідкн знмоаин дме. Уже панульська цернва звбоааніла попереду, анростаючи з землі, мовби цибулина, як неждано побіглн по небу низьні чорні хмарн. Перехрестиася Кузьма Лемеха, горщечник: «Се чорт женнться». Тут поїхаа Ілля по небу, заіскрнло з-під копит його ноней, загрнмкотіло, загухало — і з'явнвся Нестор-солдат.

Йон з неба упив.

Нє, не впав, а по блискавиці, як по вірьовці із стогу, спустився.

Калі ж йон біля мене сидів, як ось ви, на лавочці, а я ще молоди людяка була, ще в девках ходила. Не ковзав йон по блискавці, а зійшов з неба по хмарах, як по сходинках з високого ганку. З нижчої хмари йон ступив на вершок Холодної гори, яна й зараз така, як тади була, тольки ліс по ній виріс. Дак ступив йон на вершок Холодної гори, а далєй і пішов по гребеню у долину.

Долина тади горішиною геть заросла, ми з батьком в той горішині грозу пережидали, бо тади і старе, й мале знало — тольки в горішині і можна од грози порятуватися.

Чн тан було, ян Уляна діакою ще матері розназувала про ту пригоду, чн тан було, як аона через багато літ на лаaочці під даором про Нестора згадувала, одне напевно: Нестор з'яаиася біля аозв горщечиикв рвптово,

нібн із небв упав рвзом з блнскавнцею. Лемеха вж пужалном замахнувсь нв нього з перестраху. Але дубове пужвлно переломнлося в його руці, наче соломннка, а Нестор-солдат засміявся. Той холоднй сміх настрашнв Уляну, і відтоді аж до смерті Несторової Уляна лякалась, колн він сміявся. А Нестор глянув на дівку так, нібн на базарі ціну складвв: «І для чнїх же рвдощів намалюввв бог такнй апетнтннй патрет?» — «Та вже ж не для вашнх!» — повела плечнма Уляна, бо звнкла, що мнлуються її вродою. Нестор кресонув кресалом, розкурнв люльку і так відповів: «Не гнєвн, красна дєвко, бога і чорта не дражнн, бо ніхто з нас не заглядав до Книги жизні, навіть я, одставнний солдат Нестор Терпнло, хоч бував на небі і з богом розмовляв, як ось із тобою. Жнли колнся на світі велетні-людн, що одне одному через гори сокиру подавали, а по лісу ходнлн, як по траві. І з такої причнни дуже горді були, як ось тн, дєвко, своєю красою. А як случнвся потоп, не захотілн вонн сідвтн до ковчега: «Хай яка буде вода, а нам і колін не сягне». І з такої прнчнни ті гордяки внтопнлися до ноги, жодного нв світі не осталось...»

І запитав Кузьма Лемеха відставного солдата: «Чн не з пакульськнх Терпил тн будеш-бо?» — «Кодло моє од віку в Пакулі, правда твоя. Чн багвто моїх родаків ще ходнть по білому світу?» — «Не осталось із твого кодла, щнтай, нікого,— Лемеха недовірлнво хнтав головою. — А скольки ж тобі самому годков?» — «А я своїх лєт не лічу,— блиснув чорннм оком Нестор. — А що кодло моє у Пакулі перевелося, то не в рвдість мені. Бо туткн мого пупв закопано, сюдн і навертає душа, у які світн не броднла б».— «Розказував мені батько, а йому дід розказував, я вже вам розкажу,— почвв рóзказ Кузьма Лемеха, позираючи на небо, де розвиднювалося.— Був у Пакулі козак Терешко Терпнло, своєї землі не мав, а панську обробляв зв третій сніп і возив пана, кудн йому треба. А пана звалн Лук'ян Журввський, нашому старому панові він дідом доводився. Як помираа Терешко, записав його пвн Лук'ян у кріпакн. Опісля Терешка його син Нестор став за візника у пана Журавського. Дужнй був той Нестор і здоровезний, як віл. Розказують, парну упряжку на ходу спиняв. Якось зайшлося у ннх з Нестором на одверту гомонку, Нестор і каже: «Не кріпак я вам, пане, а вольннй». А пан перед усім двором своїм і одлупив яго нвгайкою: «Будеш помніть, який тн вольннй, тн ще від батька свого Терешка у кріпакн запнсаний». А Нестор — то був гордяк, рішив йон одометить Журавському. Спогодей поїхалн вони в сусідню економію. У низині остановив Терпило коні, стяг пана з брички і заходився частувать пужалном. Добре частував, аж пвн упав нв коліна, проснтнся став, відпущу, каже, на волю, ще й грошей дам. Нестор повірна. Теперечки вертають янн додому. Як повернулнся янн додому, челядь Журавського вхопила Нестора і потягла на стайню. Там яго прнв'язалн до ослона і бнлн, скількн хотілн, покн й кров'ю не підплив. Погодей віддали в солдатн. Дєвку ж Нестора, яку той любив, Журавськнй оддав за крнвого воловннка, у батькн їй годився, сестру продав заїжджому панові, десь аж на Кавказах тому панові цар землю дав. Матка ж Нестора скоро й умерла з горя такого. Отак і перевелося а Пакулі Терпнлове кодло. Про самого ж Нестора одтоді у Пакулі нічого не чуть. І вельмн поднвлений я твоїй появі, Несторе, і се велика почудка, якщо й правда се ти, а не мара нам видиться. Бо все, що я гомонів, ще за діда мого Оксентія було, а вже й батько мій Ннчнпір давно на гробоанці лежнть, та й на мені уже жнсть добренно наєзділась». — «Хіба тн, Кузьмо, не слнхав між людей, що однн день у бога — сто літ на землі? — мовнв на те Нестор-солдат, умощуючнсь на возі, щоб їхать, бо гроза уже відкочувалася за Невклю. — Ото як запряглн мене в солдатську упряжку, двадцять п'ять лєт одслужив я царю земному. Пройшов і Крнм, і Рнм, і Кавказ, а ріднішого голосу, аніж голос барабана, уже й знать не знав. Ну, все, думаю, цар за службу отблагодарствує. А йон мене — за ворота і дулю велнку вслід. Що Нестору робнть, кудн діваться? Пішов я служнть царю небесному. Поставив мене бог в караулі біля воріт, що до його дворнща. Служу вірою і правдою, калі Смерть біжнть до бога по

наиаз. Січас допоаім, иажу. Потоаися трохи по даорицу і зиоау аиходжу за аорота: «Нвказва табє бог сім літ дуб'є грнзти, а людей — ие чіпать». Пішла аоив в ліси, а я служу дальше. І перестали люди иа землі мерти. Якось у иеділю пішов бог до лісу по гриби і зустрів там Смерть, уже яна ледае иогами совае. «Чого ти така худв? — питає бог. — Чи людей иа землі мало?» — «Од якого присмаиу меиі а тілі буть,— Смерть одиазує,— иоли я аже сьомий год саме дуб'є грнзу, як ти, боже, иаказаа через свого москвля Нестора». Бог, конєшно, розсєрдився і иаже: «Хай той москаль теперечии иа своїх плечах тебе иосить, поки од'їсися і при здоров'ї стаиеш». Почаа я її иосить. А Смерть хоч і вельми худа, а а иості широиа, сиоро я геть иа силі підупаа. А ще ж у Смерті иі празиииа, иі иочі, заажди у роботі. Якби ие люльиа — там, під Смертю, і сиоиаа би. Од люльии моєї єй удоаольстаія иіяиого, а иаапаии. Яи иаб'ю люльиу самосадом та розиурю, Смерть иа плечах моїх і чмихає, і иашляє, і ирутиться, тольии иості торохтять. Од'їлася аоиа трохи після голодухи, одпвслась иа земиих харчах та й одіслала меие иазад до бога. А в бога ще гиіа ие мииуа, і йои аидвв твиий вртииуль: «Іди, солдате, у пеило служить». Прийшоа я а пеило. Прийшов я в пекло, став гаоздя забиаать, щоб амуиіцію повісити,— чортіа иаполохвв. Двлєй — больш. «Що,— запитую,— у аас у иазанах аариться?» — «Грішииии»,— одаічають. «А, галушии,— иниаю я,— січас буду аечерять...» Чорти ив раду зібралися і постаиоаили з пеила меие аижити. Нап'яли барабаи із шиури молодого чорта тв й забарабаиили: «У похід!» Мушу иомаиду сполиять. Вибіг я з пекла при повній своїй амуиіції, а чорти сиореньио даері за миою зачииили иа засуа. Потяг я иоги зиоау до богв. А богу што дєлать? Розаів йои руками: «Яищо тв, мосиалю, иіде ие можеш ужитися, то йди собі зиову у саіт земиий». Ось я й аериуася на землю».

«Ну, солдвте, майстер ти тереаеиі теревеиити і постоли із сліа плести,— чухав голоау під смушковою шапиою Кузьма Лемеха.— Якщо з тебе буде таке роботайло, як щебетвйло, тобі у базарииї деиь ціии ие складуть...» Нічого ие аідпоаів ив те Нестор Терпило, а підияв руку перед себе і долоию розтулиа: ив долоиі лежало сииє, в цяточку, схоже иа жайаороииоае, яйце. Яйце трісиуло і розирилось; із яйця випоазлв і обвилась иввколо Нестороаих пвльців зелеив змійка. У змійки виросли ирила, воиа змахиула крильми і, схожа иа худу, обсиубаиу иачку, злетіла з руии Несторв. Змійиа летіла у пебо по прямій, иаче аипущеиа з луиа стрілв, і там піриула у хмвру, а хмврв зустріла її блисиаакою тв громом. Горщечник пвлякаио перехрестився, а Уляна хапала поаітря аідиритим ротом, иаче риба иа березі. «Затуляй, дєвио, рота, коли погримує, бо чорт залетить»,— засміявся Нестор, і від того сміху їй зробилося ще страшніш.

Оселиася Нестор у Мохнача, баришиика і иоиокрада, а яи мииуа піст по аелииодию, прийшов з Мохиачем, що йому за тоавриша був у цім ділі, до Лемехіа домоалятися про саатаиия. Уляиа сховалася за комии і ие злізла з печі, пои за гістьми двері ие рипиули. Віадя илопоталася а дворі, біля худоби, і до хати ие зайшла, иіби ие її дочиу сватали. А Кузьма сидіа иа поиуті, суаорий з обличчя, иаче иа іиоиі иамальоааиий: «Ти, Несторе, у бвтьии моїй дєаці годишся, в може, і а дєди чи прадєди, яи по иаших земиих заиоиах. І голяк голяком, тільии й таого, що иа табє, та й то солдатсьиі иедоиосии. А у меие і иіиь, і оаечии, і иорова, і ремесло а руивх. Не рівия ти меиі, щоб я саою одииачиу за тебе аіддаааа. Вииииь і думиу з голови, а шукай до саоїх иехаатиіа таиі ж иехватки, може, і зліпиться...» — «Вельми запаиів ти, Лемеха, як на гореи та ируг стягся і аиачиась у Савии Гайдамаки з Крутьиів горшки ліпить,— сивзва ив те Мохиач, зизим оком дпвлячись иа Кузьму-іиоиу. — А яи пристаааа до Віаді у прийми, буа таиий же безштаиько, як і Нестор теперечка. Та й у Вівді твоєї тольки те було, що аоиа з чумачии привезла, чим її чумвки за співаики у дорозі обдвруаали. А асе, що ти иа горшии та гладишки аиміияа, яи прийшло, таи і піти може... А Нестору, щоб ти зиаа, за його

Карта краю

За мал. Г. Турганова

вірну службу од царя пенсія буде». — «До царя, як до бога, далеко, і лучче синиця в жмені, аніж журавель у небі. І ти, Мохнач, у хаті моїй мені не ворожи поганого, бо всі під богом ходимо. Сьогодні ти на коні, хоч і на чужому, а далєй хто зна. А у мене мого ремесла ніхто не одбере, ні бог, ні дідько. Покуль люди живуть, їсти щось будуть, і їм горшки мої та гладишки треба». — «І горшки, і люди — усе глина,— підвівся з лави розсерджений Мохнач, бо йому Кузьма в саме око кіньми чужими штрикнув, усі в Пакулі про них знали, але мовчком, бо Мохнача боялися. — Сьогодні є, завтра розсиплються. Ходьом, Несторе, з сьої хати, і хай твоя нога болєй сюди не ступить. Таких Улян ще в тебе буде, як гною...» А Нестор дивився на піч, як на сонце: «Інших Улян мені не треба, а єта буде моєю, бо я так хочу». Сказав — і за поріг.

Як ішли з Мохначем через двір, Вівдя коня напувала. Мохнач пробіг пальцями по спині коня, наче на сопілці заграв: кінь відчув руку, і шкіра йому збрижилася. «Добрий кінь, добру ціну на базарі дадуть». — «Не ти його ростив, не табє його і продавать»,— одрізала Вівдя. «А хто зна, хто зна... — засміявся Мохнач. — Нащо табє, Вівдя, кінь, як ти звичніша до

волів чумацьких?..» — «А й таке, циганської крові в мені нема,— наче серпом черкнула.— І жебраків та зайд до хазяйських дочок сватати я не воджу. Як їздила я з чумаками, чумаки одного такого, як ти, на Давидовім броді до смерті збатожили, а вони були люди правдиві і поміркованні. Найнявсь за погонича, щоб у клунки чужі заглядать...» А батько Мохнача таки ж циган і був. Відбився від табору і приймакував у Насті Малахи, вдовички. Нажила з нею Гаврила, а тут цигани біля Пакуля, в Муравиці, стали табором. Пішов він, на вечір глядячи, у табір, а на ранок ні табору в Муравиці, ні приймака Настиного. Та й по сей день. «Смійтеся, матко, смійтеся із чужої недолі, аби із своєї плакать не прийшлося...» — як ніч зробився Нестор, а й виходив з хати похмурий. З тим і пішли од двору Лемехів.

І ніби наврочив Нестор.

Кузьма, йон тольки в стайні й ночував, як ото зачув Мохначеві гомонки.

У П'явки того літа кобилу вивели, сам пристав приїжджав, бо то ж таки П'явка, але й сліду не найшли.

А в Андрія Царика уже й зняли двері з петель, а йон од Муравицького озера з рибою вертав — так яно спужалося і втекло.

А до Лемехів, бач, так і не прийшло.

Не прийшло, то приїхало.

На початку зими, перед різдвом, вертав Кузьма з ярмарку у Мрині саньми.

Не впорожні вертав — наміняв і накупив.

А вже парубки та девки по хатах звізду ліпили і колядувать збиралися. Так йон спішив та й поїхав навпрошки, через Русалчине озеро. А крига молода, бо осінь видалася тепла і зима пізня. Тріснуло під саньми, розчахнулося і все пішло під лід: і кінь, і сани, і збіжжя, наміняне за горшки, і гостинці, що їх Кузьма віз жінці та дочці.

А йон сам ледве на лід, кажуть, вибрався і доповз до берега.

А як вхопився зо верболіз то зіп'явсь на ноги, привидівся йому Нестор Терпило. Начебто стоїть йон на березі, люльку курить і регоче з Лемехи. І вже йон не в лахманинні солдатськім, а в новому та добренному, наче з генерала знятому, і хрести золочені на грудях.

Такого генерала, на дощці мальованого, Кузьма якось на базарі купив, повісив над полом, так Вівдя часом і молилося на яго, я ще того генерала бачила, у Нестерки.

Тади йон перехрестився тричі, і видіння зникло, наче й не було.

Та одки ж тому Нестору над Русалчиним озером узяться, як з весни у Пакулі про нього й не чувать було, у Пітер подався, до сомого царя пенсію за службу солдатську клопотать.

Як гнали литвини плоти по Невклі, то спочивали на Варяжім острові. Стало на теплі, Нестор перебрався на Варяжий острів, у курінь, дочекався литвинів і за плотаря найнявсь. Невкля розповніла, прибутна вода геть залила Сиволозькі луки, литвини трималися правого, гористого берега, тут і течія стрімкіша, і дно глибше: боялися мілини. З круч, де поблизу села, дражнилися дітлахи, що худобу пасли. Один, хлопець, залишив волів у видолку, біг уздовж берега і гукав щосили: «Ворони кашу з'їли! Ворони кашу з'їли!» І сказав старий литвин, роздмухуючи вогнище під казаном, де куліш варився: «А калі б ти ужо бег-бег та й не зупинився. Отаке здорове, а дурне». Ворони кружеляли над плотом, сідали на крайні колоди, піджидаючи обіду. «Ти сказав: хай біжить і не зупиниться»,— Нестор похмуро, з-під кущастих брів глянув на хлопця. Той ніби перечепивсь об погляд, замахав руками і ще проворніше почкурав берегом навздогін за плотом: «Ворони кашу з'їли! Ворони кашу з'їли!» Голос хрипнув, ноги підкошувались, а хлопець біг і кричав і вже не міг зупин-

тися. Почалися глеї, а потім потічок, що десь у полях народився, перетяв шлях, але хлопець так само біжма перебрів його у вихорі бризок і як заведений гнав далі, мокрий, жалюгідний, схожий на загнаного зайця. «Ти, чоловіче, щось знаєш...» — похитав головою старий литвин. «Ти сам сказав: хай біжить і не зупиниться»,— повторив Нестор. «Відпусти, хай не біжить далєй, ужо пам'ятатиме до скону». — «Жалієш... — скриво посміхнувся Нестор. — А мене чи тебе хто жалів?» Нестор повів бровою, і хлопець упав у сухий, торішній аїр. Пліт уже відплив далеко, коли він звівся на ноги та, погойдуючись, наче хворий, потеліпав назад. Скоро зелені вали Мрина, вивершені маківками соборів, з'явились на обрії, з'явились і пропливли мимо, як у сні. Ночі були темні, і тільки солов'їні щебети в лозах значили берег. Коли Невкля винесло плота у Дніпро і лаврська дзвіниця забовваніла на київських горах, старий литвин мовив до Нестора: «Сила в тобі єстяка, чоловіче. Поплинемо з нами до порогів?» — «Ні,— похитав головою Нестор,— я звідси на чавунці до царя в гості поїду». — «А цар тебе у гості запрошував?» — «Запрошував чи ні, в мусє мене вислухать, бо я за нього кров проливав». — «Хоч ти щось і знаєш, чоловіче, а міркуєш, як мале дитя,— сказав старий литвин. — Якби цар вислуховував кожного, хто за нього кров проливав, коли б він свою царську службу служив? Ужо тої кровиці пролито — море розливанне».

Чавунка везла Нестора цілу ніч. Він лежав під лавою і тілом слухав, як по залізних стежинах вистукують залізні колеса. А вранці просто Несторових очей зупинилися блискучі чоботи кондуктора. Нестор відсунувся в куток, до самої стіни вагона, але гострі передки кондукторових чобіт дістали і там. На першій же станції Нестора виштовхали з вагона, ще й жандарм, який стовбичив на пероні, додав до кондукторових штурханів. І попішкував Нестор вздовж залізниці, ловлячи кручениці паровозного диму. Аж на початку літа добувся він таки до Пітера. Домів у Пітері було як дерев у лісі, а люду — як мурах. Язик довів його до казенного дому з кам'яними левами при вході. Швейцар скидався на генерала і убранням, і поставою, а чин, до якого Нестора допустили, так надимався, що трохи не лопавсь, і Терпило не знав, як і кликати до нього. Покликнув: «Ваше превосходительство...» Чин пом'якшав з виду: «Говори, солдат...» А коли вислухав Нестора, наказав прийти через тиждень: «Я подивлюсь у бомагах». Прокантувався Нестор тиждень по нічліжках, харчувавсь на базарах, в обжорних рядах; ворожив по долонях, але рідко вгадував: Пітер одбирав у нього силу. Через тиждень знову навструнки стояв у домі з левами, і чин вже йому говорив: «Є в бомагах, що ти, солдат Терпило, служив царю, і скільки літ — указано, і рани твої. Але числишся ти в бомагах давно загиблим, через те ніякого содержанія від царя тобі не полагається...» З тим і на двері показав.

Почав Нестор розпитувать у людей на базарах, як до царя дійти. Сказали йому, що буде цар на Марсовому полі військо оглядать. Спозаранку штовхався Нестор серед роззяв поблизу Марсового поля, хоч і боки нам'яли, і від поліцейських штурханів перепало. Нарешті забили в барабани та мідні тарелі, війська вишикувались, як по нитці. Аж і золота карета з царицею з'явилася, а цар їхав поруч на білому коні. Нестор розштовхав мундири і кинувся царевому коню під ноги. Цар зблід, коня пришпорив, перескочив через Нестора і далі помчав. Нестору ж скрутили назад руки і відправили до поліцейської дільниці розбиратись, чи не замах на царя хотів учинить. Усе літо пробув він на казенних харчах, а як зосеніло, гнали кримінальних етапом у південні губернії, і його до етапу вписали. З етапом пропішкував Нестор до Києва, і вже після покрови об'явився у Пакулі. Охлялий, солдатський мундир висів, як на кілку. І знову попросився до Мохнача. «А що ж твоя сила, Несторе?» — запитав Мохнач. «Твоя більша сила...» — тільки й відповів солдат Нестор.

Скоро — сніжок політував і шугою Невкля бралася — сполошився Пакуль.

Що на світі білому робиться: Шапталів ноччю порізали!

Та й ні за що людяк помордували, хотіли гроші узять, а гроші були у пана Журавського, Шаптала за касира в панській економії служив.

Сама чула, як Шаптала в економії казав людям, що привіз гроші з города і щоб завтра ранчей до нього ішли, хто на льону рабів.

Бігли до двору Шапталів, як на пожежу, а там уже й пан Журавський, і справник, і волосний старшина, тоді й стражники на конях аж із Мрина прискакали. Оточили Шапталів двір, нікого не впускають, а в домі два мерці лежать, і Шапталиха над ними голосить та тужить на все село.

По обіді задзвонили на сход, зійшлися чоловіки до зборні і баби гуртами віддаля. Тут волосний старшина і розказав, що сталося, бо доти кожен балакав що хотів. «Люди пакульські! — мовив старшина. — Покійний дід розказував моєму батькові, а дід на світі жив годів сто. Я ще був хлапаком, як батько мені гомонів, що колись давно нашу землю розоряли нехрещені люди, татарами їх звали. Дак тії нехристи кріпко мучили людей. І знову се повертається, але вже свої своїх мучать як хочуть. Прочули якісь зарізяки, що касир економії гроші з гόрода привіз, за льон, що в лузі піднімали. Прочули і рішили потяжку мать. А про те не розвідали, що, з города повернувшись, Шаптала одвіз гроші нашому панові і в залізну скриню поклав. Ноччю яни вікно на кухні вийняли і алізли у дім. Стару матку Шапталову одразу на той світ відправили, яна на кухні спала. Шаптала кріпко мучили, щоб гроші оддав. І замучили до смерті, хоч бога в свідки кликав, що нема у домі грошей. Жонка Шаптали з дітьми була в спальні. Коли прочула вона, що в світлиці діється, вікно одчинила, дітей викинула і сама стрибнула. Боса, в самій сподні побігла з дітьми до свого батька. Засвітили в батька світло, але до ранку вийти з хати боялися, бо чекали зарізяк і до себе. Як розвиднілo, побігли до пана Журавського, пан послав верхівця по стражників. І ось теперечки ми зібралися, щоб слідство вести і тих зарізяк на чисту воду вивести. Дак, може, хто з людей бачив чи чув, як злодійство у селі коїлося?»

Мовчали люди, опустивши голови: ніхто нічого не чув, не бачив, а якщо чув чи бачив хто, боявся сказать. Тоді наказав справник чоловікам в один ряд стати. Як стали в один ряд — од зборні до попового саду стрічка. Вийшла із зборні чорна від горя, а чорну хустку завинена Шапталиха, пішла вздовж ряду, кожному в обличчя зазираючи. І мовив волосний старшина на весь майдан: «Сяя жонка у щілину дверей бачила одного із зарізяк, коло лампадки йон стояв, і видивиться зараз, якщо йон тут єсть. Дак, може, хто сам признається і поменшить провину свою перед богом та людьми?»

Ішла Шапталиха вздовж шеренги мужиків, не зупинялася ні біля кого. Уже до попового саду наближалася, як ніби вкопав її хто біля Сави Малахи, кравця. Мастакуватий кравець, але горілку полюбляв і з Мохначем водився. Усі дух затаїли. А Сава білий зробився, як глина мильна в кручах над Невклею. Тоді як заволає не своїм голосом: «Не я! Не я!» — «Йон... — тихо сказала Шапталиха і голосно, на весь майдан повторила: — Йон!» А вже стражники, що слідом ступали, руки скрутили Саві. Вели до зборні, а він усе кричав сиплим, пропитим голосом: «Люди добрі, я не вбивав! Люди добрі, я не вбивав!»

Як вертала Шапталиха до зборні повз мужиків, біля Нестора з Мохначем ходу притишила.

Мохнач, той зернята лускав і плював йой під ноги.

А я ближчей до Нестора був, видів: Нестор стовпом стояв і в небо дивився, ще сніжок політував.

І уперше тої миті небо відчинилося для Нестора, як на іконі страшного суду в церкві пакульській, і оком єдиним у душу його глянуло. Уже як помирав, а Мохнача давно на світі не було, признався Нестор Уляні: «Упізнала мене тоді біля зборні Шапталиха. Бачила вона в саду мене, караулив я, поки Мохнач із Савою гроші з касира видушували. Тольки ж там, у саду, пожалів я Шапталиху і дітей її, а вона біля зборні мене пожаліла». Біліша од снігу стала Уляна від тих слів, але нічого не відповіла, бо ще мова їй не вернулася.

А там, на майдані сільському, пакульський люд навколо зборні гуртився, не розходивсь. І вивели із зборні два стражники побитого, віжками оперезаного Саву Малаху, до справникової коляски прив'язали, щоб до самого Мрина слідом біг. Мохнач біля зборні стояв, лушпинням під ноги плювався. Уже справник у коляску забрався, уже стражники на коней сіли, коли Сава глипнув на Мохнача закривавленим оком: «Так се я і за тебе, бандюгу, у тюрмі гнитиму?! Я буду гарувать, а ти скакать? Тади хапайте і яго, конокрада! Я тольки помагав з п'яного ума, а підначив Мохнача, і ватаг — йон!..» Пов'язали і Мохнача, повели до Мрина. Але не довго Мохнач пробув у казенному домі, по різдву уже і вдома був.

Дак що ви хочете, калі його пасинок у поліції служив, Фенічки, що була за Мохначем, рідний син.

Пасинок пасинком, а Фенічка добренно кишенею потрусила, покуль з тюрми його виручила.

Знала, кому дитку дать.

Дак і мала, що давать: награбастав у людях доста.

Авжеж, і там, у Мрині, злодюга на злодюзі сидів і злодюгою поганяв: як не було за Саву чого дать та кому постараться, дак і пропав.

Просидів йон у тюрмі, може, з год, і кріпко погано йому там прийшлося, бо на слідуючу осінь і помер, суду не дождавшись.

Гомоніли — чахоточний зробився.

Не чахоточний, то все бабські гомонки, а такі ж злодіяки його притовкли за те, що на Мохнача показав, у Мохнача скрізь товариші, руки довгі мав.

В. Шпанько. Плакат

І був у Пакулі Потап, на прозвисько Гончий, а в бомагах писався Туренок.

Як ішов його син Андрій на царську службу...

Се бо той, що його у війську кінь копитом забив?

Йон, йон.

Дак приставили до яго дядька у війську, дядько кличе: «Туренок! Туренок!» — а йон і не признається, бо звик по-вуличному — Гончий.

Дак се ще мій дід розказував: діда Потапового пан Журавський у заїжджого ляха-полковника на гончого пса виміняв, сподобалося Журавському, як той полковнику прислужує. А лях вельми собак любив. Од тих годов і пішло: Гончий та Гончий, і роду передалося.

Як воля вийшла, пан Журавський дав за службу наділ землі на подворок і лісу, на прислужниці своїй женив. Ще й батько Потапів порогів панських не цуравсь, то візником у пана, то біля кухні.

А Потап — ні, йон змалечку біля панів не терся.

Потап — роботько, що роботько, то роботько.

Цілісінький день возив Потап колоди з лісу в економію, натягався так, що й світу не бачив. А вернувся увечері додому — здалося, ще мало. І подався на тік молотити. Цілу ніч молотив — ніч місячна була. Уже й тіло наче не його, а все ціпом вимахує. Нагнувся, щоб снопа перевернути, та й упав посеред току. Вранці жінка...

Жонка у яго Дуся Лобаска була, тая до роботи не вельми.

Робить робила, бо робить треба, але робе було і поглядає, як віл із-під ярма.

...Прийшла на тік, щоб до сніданку кликать, а Потап мертвий. Дуся у крик та сльози. Сусіди збіглися, хто ще по роботах не подався. Та що сусіди поможуть, як що людина не дихає. Скоро обмили небіжчика, прибрали — та й на лаву, головою до покуту, і свічку в руки. Заходилися жінки біля печі, аби було чим померлого пом'януть. Чоловіки ж хто дошки на труну струже, хто до лісу поїхав, щоб дубка на хрест привезти. Тут і пресвітер з дияконом прийшли, щоб над мерцем читать.

Уранці стали навідуватися люди, про наглу смерть прочувши. І Нестор поріг переступив. Потап уже в труні лежав. Дуся чоловіків, які яму йшли копать, тим-сим пригощала. Покликала й Нестора до пригощення. Але Нестор до їдаків не пішов, а стояв біля труни, схилившись до небіжчика, ніби перешіптувався з ним. Тоді повернувся до Дусі та й каже: «Роботящий муж був Потап. Трудненько табє без яго прийдеться, та ще з трьома малими дєтками». Господиня так і залилася слізьми, а думала — уже всі виплакала: «Ой, трудненько... А тольки нашо ж ти словом як серпом по серцю, малі жистечка моя і так горькая...» І чоловіки, що снідали, позирали на Нестора невдоволено: прийшов, так стій мовчки, а в рані свіжій не длубайся. А Нестор раптово як засміється, та сміхом таким, що й пресвітер над книгою словом поперхнувся: «Чвертку піднеси, Дусько, дак я твого Потапа з того світу поверну...» Дуська так і опустилася на лаву, а молодиці, що розкачували тісто на коржі та кришили галушки для поминального обіду, наче кам'яні поробилися. І всі, хто був у хаті, не знали, що казать.

«Слухай мою команду, Дуся, і неси конопляної олії та корінціа хрону!» Дуся і не підвелася з лавки, а молодиці принесли. Нестор помазав олією чоло та скроні покійника, а руки і ноги хроном став розтирать. І ось у Потапа заворушились та піднялися вії. Люди, хто де стояв, шаснули у двері, наче вітром їх винесло. Пресвітер, що начитував, перший. Лише Дуся, біла як стіна, до якої тулилася, зосталась у хаті. «Бач,— знову

засміявся Нестор, одійшов до печі і люльку розкурив,— які хоробрі: мертвого не бояпись, а живого дак бояться. Дай ти йому квасу, йон скоро одійде». Але Дусю свму треба було одпоювать — ні руки, ні ноги не слухались. Зачерпнув Нестор квасу в кухля, розчепив Потапові зуби ножем і влив пільна ложок.

Люди збіглись на Туреннів двір, як на пожежу, і вже до шибок тулилися: «Воскрес Потап, воскрес!» Потап квасу одпив, очима по хаті повів і зітхнув глибоко, явче кінь у стайні, по трудній роботі. «Довго ж я спав, Дуся...» — «Спав би ти, Потапе, до обчего воскресіння, якби не я,— мовив Нестор. — Щоб не здавалось, що за дармовщцю життя нове получив, як строїться буду, три дні у мене за се воскресіння одробиш». — «Одроблю і більше,— пообіцяв Потап. — Бо я ще на сім світі не нажився і детки малі, а мав у землю іти». — «І труну мені оддаси, якщо раніше, ніж ти, руки силаду, бо одного ми з тобою зросту, і мушу я заробок якийсь мать, окрім чвертки та трьох днів твоїх, щоб цінував ти життя своє друге». — «Як ти зрабів таке добро мені та моїм деткам, дви оддам і труну»,— погодився Потап.

Тут люди почали, хрестячись, заходити до хати. А Потап невдовзі так оклигав, що сів у трупі, наче в корнті, подушку під спину підмостивши, і чарку горілки попросив. «Рано ще тобі»,— мовив Нестор, перед яким Дуся поставила чвертку горілки обіцяну, а сам випив. Але Потап і без горілки скоро розбалакався. «Був я, людики, в самому раю. З давнєй померлими гомонів, як ось із вами. Бачив і батька свого, і матку покійних, і багатьох пакульців бачив, що на той світ переселилися. Добре їм тамочки живеться, лучче́й, чим нам на землі. Се я правду гомоню, як на божому суді. Кожне має землі скільки схоче, хату, садочок, копанку в саду, а в копанках повно риби. Більше карасі та в'юни. Але на землі вони не роблять, а все святим духом робиться. А померлі на лавочках сидять, насіння лускають, униз, на землю, де ми з вами, лушпиння спльовують. А парубки у вишиваних сорочках і дівки у вінках з волошок та руж на вигонах вигицують. І побрів я тим світом. Надивився різного я. Птахи з людськими головами там крутять вітряки і замість зерна мелють воду. Ченці людськими кістками топлять величезні печі, а шинкарі коло тих печей у чанах з горілкою купаються. А навколо сидять наголо стрижені, у намисті з людських голів черниці і торгують головами своїх ненароджених деток. Іду далєй і бачу — тік, а на току чорти людей молотять. «То грішники?» — питаю. А старий чорт і гомонить: «Усі ви, людяни, одна́ні, хіба ти видів святих на землі?» Та тріс мене бичем по галаві. Тут усе провалилось, як було, а я — в труні прокинувся...»

Засміявся Нестор зимким, аж мороз у людей по шкірі, сміхом, в очі не сміялися, печальні очі були: «За те моя душа прихилилася до твоєї, Потапе, що ти і рабіть, і брехать добре умієш. Але немає на тім світі ніякого світу, а єсть только тьма сіренька, наче нисіль із сім'я льону, а над тьмою бог, що метеликам та пташкам крила розмальовує. Я там бував, бачив. А жисть людяцька, яку ти тут розмалював, є тая жисть, только на землі яна, не на небі. І зветься теє царство щасливе Горіховою землею. Только ніхто з людяк у ту землю дороги не знає, а шукає багато. Се я чув і знаю, як блукав по світах». З тим Нестор допив чвертку і пішов з хати. Опісля воскресіння прозвали Потапа Безсмертним, і прожив він ще на землі вісімнадцять літ.

Під зиму почали мужики з Таврії вертатися, а Мартина Волохача все не було. Уляна уже й очі геть прогляділа. Куди не біжить, в на шлях Чумацький зирне — чи не завидніє на шляху висока Мартинова постать. Мати втішала: «Може, дочко, йон до самої покрови найнявся овечки пасти. А може, поносили-поносили в Тавричеській та й подалися на Дон, ще й там, у козаків, підробить. А з Таврії на Дон дорога трудна і далека. Як вертала я з чумаками із Криму, думала, що ми давно заблукали і ніколи я вже свого Панулю не побачу. День їдемо, тиждень їдемо, місяць їдемо,

уже воли притомилися, ледве йдуть, а доакуль нас усе степ та степ, і ніде нічого. Тольки вихори, як дерева, небеса підпирають. Як посуне у нашу сторону та нечиста сила, скоріш валку зупиняємо, вози докупи, а самі під вози і молитву воскресну шепчемо. Як налетить, як завіє, аж вози тріщать. Геть порохом та землею попринсипає, покуль перебіситься та далей посуне. Вилазимо тади з-під возів, чорні, як чорти з пекла. Отак і їхали до самої зими, тольки з першим снігом я домівку побачила. Так чумаки ж на колесах, і воли у них добренні, не усякий мужик рукою до рогів діставав, такі воли, а Мартин твій на своїх двох, бідак». — «Обіцявся Мартин, як грошей підробить, чавункою до Києва доїхать, аби скоріш, бо і йон за мною скучає»,— одказувала Уляна. «Та щоб твій Мартин на чавунку потратився із-за девки — не такого йон кодла,— посміхалася Вівдя на ту доччину мову. — Як ми з твоїм батьком П'явці снопи возили, він — ще хлапак — П'явчину худобу пас. То я надивилася. Нові постоли через плече і дихнуть на них боїться, а по стерні босяка. Так йон ніг своїх не жалів, а ти, дурна, хочеш, щоб йон твоєму серцю посочуствовав». Недолюблювала Вівдя Мартина Волохача.

Аж під святий вечір покотилося по кутку, від хати до хати: Мартин із Таврії повернувся. На різдво до Лемехи зайшов. Гостинця Уляні приніс — в'язочку бубликів. Уляна на піч не ховалася, як з Несторовим сватанням було, сиділа на полу, між подушок, наче й сама стала квіткою, вишитою на полотні. А як покликала мати до столу, де батько гостя потчував, нічого з наїдків не торкнулася, лише Мартинові бублики з хлібом жувала — і смачнішого не було для неї у всьому світі. А Мартин розказував, як йому на заробітках велося: «То гомонять, що в Таврії тольки пташиного молока і нема. А робіть скрізь треба — і за худу копійку. Прийшли ми до пана: «Чи не знайшлося б, ваше благородіє, для нас роботи?» — «Робота знайдеться,— одвітив.— якщо сила є». Та й одяг хомута на нас — поставив на косьбу. Степ, спечище, косимо од ранку до смерку, нужда примусить і смолу хлебтать. Тольки ж бачу: за день геть вироблюся, а зароблю дулю. Я до панського управителя лисачком, і той мені гомонить: «Іди овець пасти». Гомонить і так пильно дивиться, ще й оком підморгує. Пішов я до овець, за п'ятдесят рубликів до покрови. Пасу овець, а перед управителем і далей травою хилюся. Приїде йон бричкою в степ, скільки овець здохло, запитує. Запитує йон і оком моргає. Шестеро, одказую управителю, та й собі лівим оком знак подаю. Так йон усі шестеро запише і поїхав, а слідом дружка свого з Каховки до мене присилає по тих овечок... Служив я так до покрови і ще місяць, тади йон мені — рощот: п'ять червонців, як домовлялися, і ще два — за вівців, начебто здохлих, щоб і мені салом губи помазать, бо в самого аж капає... Приходь, каже, на торік з ранньої весни, знову до вівців тебе поставлю. Так що, батьку, не босаком я з Таврії повернувся, а на шмат поля грошики маю. Як скоротаємо зиму, сходжу ще в Таврію, щоб з Уляниним приданим на двір хапило, а тади аже до вашої дочки старостів присилатиму, бо вона мені підходить».

Як почали вони з батьком про гроші, наче хлопці про дівчат. А Уляна як зачула, що рік ще їй Мартина чекати, геть зів'яла. Коли ж попрощався Волохач та пішов із хати, і вона хустку накинула та слідом. Наздогнала на вулиці, припала до грудей (уже звечоріло), тремтить уся: «Мартиночку, голубчику, сватай мене тепер, не жди того лета». Мартин відсторонився і розсудливо похитав головою: «Нащо се нам таке здалося: твою біду до моєї біди, твої злидні до моїх злиднів? Не хочу я так: хоч жнив, хоч клади зуби на полицю. На твоєму батькові далеко не поїдеш, у придане самий дрібок дає, думає, що з лиця твого мальованого грошики у припол сипатимуться. Злидні на злиднях сидять в обох у нас і злиднями поганяють. А я хочу хазяїном буть. Кріпким хазяїном, на все село. Пождала год, з лиця не спала, пождеш і ще год. Об різдві й поженимося». — «Ой, Мартиночку, боюся я. Чуєш, ворона над нами крякає»,— застогнала Уляна. Ворона і справді каркала на в'язі, що біля двору Лемехів ріс. Наче

віщувала хто її голосом. «Хай кракає,— сказав Мартин Волохач. — А тольки свою жисть аби цяп-ляп проживать я не хочу».

Того року послухалася громада отця Серапіона і заборонила молодим збиратись на досвітки. Тож парубки і дівчата гуртилися таємно, у хаті баби Солохи. Баба Солоха в такі вечори у своєї куми ночувала. Але в селі не сховаєшся. І про досвітки у баби Солохи скоро дізналися кому треба і кому не треба. Одного вечора сам староста переступив поріг: «Киш із хати, хлопаки і девки, бо так громада постановила...» А парубки старосту під руки і до столу повели: «Мо, пригоститеся, чим бог послав?» А пригоститися було чим, на досвітки з порожніми руками не йшли. Староста довго віднікувався, але таки пригубив, тоді у смак увійшов і так напригощався, що мусили хлопці через городи до його хати на руках нести. Але відтоді замикалися і вікна завішували.

Аж постукало одного вечора у вікно. Уляна як відчувала — на свічку дмухнула. «Се,— каже,— Нестор-солдат, я його боюся». І справді, мовило під вікном голосом Нестора: «Одчиніть по-доброму, як не хочете, щоб по-плохому було». Молодь притаїлась. Аж по хвилі свиснуло за вікном, і вітер такий зчинився, що хата баби Солохи ходором заходила і в комині наче людина застогнала. Дівчата, що на черені грілися, прись із печі, збилися на полу, як вівці. Парубки самі полякались. І відсунули засув, засвітили свічку. Коли заходить Нестор. Парубки до нього, як до старости було: «Може, пане вчителю, пригоститеся, чим бог послав?» А він, як грамотний з війська, настановлений був громадою за помічника до вчителя. «Ні,— одказує,— тіло моє не голодне, а душа до гурту проситься, хоч давно я вже не хлопак. Викурю люльку коло вас та й піду». Сів біля печі, люльку розкурив, дим у комин пускає, а очей з Уляни не зводить. Улянині руки на шитві затремтіли, голкою не в полотно, а в пальця штрикнула. Кров скрапнула на шитво і червоною квіткою стала. Тільки Уляна й бачила, більш ніхто.

Як зайшов Нестор, ні сміху, ні балачок у хаті не стало. Перекидалися словами, як груддям, ніби сила капосна напосіла на душі. Раптом змокріла долівка, хлюпоснуло в порозі, і хата стала наповнюватися водою.

В. Шостя. Плакат

Все вище й вище підіималася вода. Хлопці, хто на лавах сидів, ноги підіімали, а воно уже і лав та полу сягає. Дівчата у верети, свитини похапали, взуваючи взули та хлюп-хлюп до порога. Парубки слідом, усі до одного, і Мартин за ними. На Уляну і не глянув, наче й не було Уляни в хаті. Потім виправдовувався: таку ману на нього Нестор напустив, що про Уляну забув. А Уляна відказувала йому із слізьми в голосі: «Якби любив — не забув би, для любові жодна мана не страшна». Вискочили парубки й дівчата на мороз, мац одежу — а вона суха, хоч щойно по воді брели. Але до хати не повертались, налякані, розбрелися по домівках. Лише Нестор та Уляна у хаті Солохи лишилися. Уляни мана не торкнулася, сміялася з них другого дня, коли дівчата розказували. Сиділа, як і досі, біля свічки, але не на шитво дивилася, а на Нестора. А Нестор люлькою пахкав у комин і на Уляну дивився.

І казав Нестор-солдат: «Давно я хотів тобі, Уляно, правду про себе розказать, та все не випадало. Бо те, що досі від мене та інших чула,— байки і баляндраси, а правда — ось вона, слухай. Як у отця Серапіона на сповіді гомоню, та що той отець Серапіон — ти весь світ мені білий заступила і будеш моєю, так на роду тобі написано. Не хитай, дівко, головою, бо я так хочу і так воно буде. Тож слухай, що гомоню. Батько мій возив пана Журавського, це ще давно було, за панщини, і я возив, як батько померли. І все було, як твій батько із слів свого батька розказував. Одне, про що шкодую: що там, у полі, не збавив віку пану Журавському, пожалів живу душу, як він на коліна упав і просився. Правда, його і без мене на той світ відправили. Дівок дуже любив. Катерину з Крутьків на забаву собі купив, личко як мальоване. Погодей я її у Сибіру стрів, хвору, кримінальниками замучену. Подушкою старого бахура задушила, на каторгу за нього пішла. А я гріха на душу узять побоявся, тепер би не побоявсь, ні...

Чого ти, дівко, так у душу мою дивишся, наче я якийсь вурдулак?! — аж сиркнув Нестор. А Уляні наче вуста хто склеїв, не розтулила б, якби й хотіла що сказать, і очі як у сновиди. — А він, басурман, жалів мене, коли катував руками своїх челядинців?! Підійде до мене, зв'язаного, і ціпочком по ранах моїх пише: «Я — пан, а ти — кріпак мій, бидло, дешевше од пса, запам'ятай...» А що я мовчу, зціпивши зуби, так він до катюг із дворні своєї: «Посипте сіллю, де я написав, щоб краще пам'яталося...» Мені й небо в очах падало, і земля перевертался, як сіллю солили та батогами налабушили. Далей закували в кайдани, прив'язали до воза і повели у Мрин, розпорядився Журавський на царську службу оддать. Дівка у мене була, Мотрею звали... Не дали й попрощатися! Здали мене у військову канцелярію, як худобину. Бог там, на небі, гомонів мені: «Я сина рідного віддав людям, я сина віддав людям, а ви його на хресті розіп'яли». Так сина його один раз розпинали, а мене, Нестора, і тіло моє, і душу, двадцять п'ять годочків! Тікать я надумав було, а куди втечеш, світ широкий, та не для нас, невольників. Зняли з мене м'ясо до кістон, крізь стрій із шпіцрутенами прогнали, уже з життю прощався. Аж очуняв, живучим батько з матірою родили. Погнали мене з командою в Сибір, каторжних стерегти. Я тамочки такого надивився! Розказувать тобі, дівко,— од самих розказань сивою станеш. Нема звіра страшнішого, як чоловік. Звір — той убиває, бо їсти хоче. А чоловік, коли й ситий, страшний. І не просто він убиває іншого, а мукою мучить.

Довго я стеріг таких же нещасних, як сам, а далей на війну зайшлося. Погнали і мене з командою. А на війні так: хочеш сам жить — убий того, з ким воюєш. Покуль він тебе не убив. А жить я хотів. Мотрю хотів хоч у щасті з іншим, а побачить. І Пакуль мені перед боями снився. Але є крапля остання, яка переповнює душу. Штурмували ми кріпость неприятельську. Підняли нас із-за ложементів і колоною повели на штурм. Через рів кріпосний ми перебралися, а по той бік рову стіна сторчова, глинобитна. Охотники з довгими лєсніцами відстали. Стали ми штики у стіну вбивать і по штиках тих угору дертися. А з-за зубців цитаделі

фальконети та ружжя залпами б'ють, і наповнився рів тілами солдат наших, і кров рікою текла. І каміння та колоди зверху летіли, і вогняна смола лилася. І кріпость уся була в диму пороховім.

І закричав я дурним голосом, на стіні сторчовій розіп'ятий: «Кого ти, боже, сотворив?! І нащо?!» І бог мене вчув. Вчув і запитує з неба: «Що ти, солдате, хочеш од мене, що волаєш таким голосом?» — «Хочу балакать з тобою, як із людиною!» — одказую я. «То іди до мене». І розвіявся пороховий дим наді мною, небо відчинилось, і опустилася з неба дерев'яна лєсніця, на штурмову схожа. Забрався я по тій лєсніці на небо, а на небі, як у нас на Сиволожських лугах за Невклею, рівно і м'яко, ідеш — і йти хочеться. Тільки сонця не видать, бо сонце десь унизу вогняним колесом котиться, а на самім небі і день не день, і ніч не ніч. І стоїть там хатка під стріхою, розмальована з окола, як у нас баби печі розмальовують. На чільній стіні хатки великий годинник із гирями зеленими. Під годинником лавка дубова із спинкою різьбленою, на лавці сидить бог у білій сорочці і брилі солом'янім. Сидить бог у білій сорочці та брилі солом'янім, а на долоні його птах сиворакша, і розмальовує йон птахові крила. Підійшов я стройовим солдатським кроком, як мене двадцять п'ять годочків навчали у війську, відкозиряв і виструнчився, наче перед генералом. Злетіла з долоні божої сиворакша, розмальована, як цяцянка, а прилетіла іволга, і йон іволзі крила малювати став. Як розмалював крила іволзі і полетіла вона на землю, звів бог на мене очі і мовить: «Говори, Несторе». — «Як говорити, боже твоє високопревосходительство, коли душа моя криком кричить, земним горем вигоріла, кров'ю людською просочена, а ти, господи, сидьма сидиш на лаві під стріхою, крила птахам розмальовуєш, а людям, яких ти сотворив, ладу не даєш! — почав я. — Нема на землі ні ладу, ні порядку, нема закону твого, нема правди твоєї і справедливості, а хто дужчий — той і править у короні зі зла. Нащо ж ти сотворив нас такими, а коли вже сотворив, то нащо залишив нас на самих себе? Бо попи твої брехні тобі брешуть, пахучими ладанами голову тобі обкурюють, затуманюють, а до нас ім'ям твоїм лживо промовляють, кров, піт і муки наші в ім'я твоє благословляючи... Опусти очі, господи, і подивися на мій Край, де річка Невкля, де луки Сиволожські і болото Замглай. Люди там — уже не люди, душі їхні продають і купують на штуки, наче худобу. Пани й паненята вірьовками нас пов'язали, зв'язаних б'ють і плакать не дають. Страждав мій люд у Краї тяжко од нагайок татарських та лядських, не водою, а кров'ю Невкля повнилася, і кровиця наша далекі береги скривавила. Тепер одної з нами віри супостати нас на псів міняють, дружин і дочок забирають у підложниці, а чоловіків безневинно саджають у тюрми або забривають у солдати, на муку й смерть. А спробуй який нещасний сказати хоч слово на свій захист, нагадують про закон твій і правосуддя твоє — пропав навік, посиротив жонку свою і дітей. І так не лише в Краї, над Невклею та болотом Замглай, а по всій землі, де бував я...»

І розказав я все, що чув та бачив на довгім віку, що пережить довелося. І смеркатися стало на небі, бо спохмурніло обличчя бога, і тьма розповзлася по землі, і кури побігли на сідало, бо думали — ніч. І покотилися сльози по його обличчю, і дощики упали на землю. І підняв бог пензля, і торкнувся маятника світового годинника, і зупинився годинник. І мовив бог до мене так: «Великого болю завдав ти, Несторе, мені, за горе земне і несправедливості земні винним мене зробивши. Хіба не разом ми творили і творимо, чоловіче, усе добро світу і все зло світу? Хіба ви, люди, лише актори, які грають написану мною комедію?! Хіба не казав я, і так записано в книгах: творіть — і будете як боги. Тяжко буть морем, легше бути краплиною в морі. Тяжко бути сином божим на землі, бо все у тобі і за все ти в одвіті, легше бути сином мавпи. Є велика таємниця душі людської, і її ще належиться відкрити самій людині в поті, крові, муках і радощах земних». І запитав я у бога: «Що ж мені чинити, господи?» — «Тобі, Несторе? — перепитав бог, просвічуючи мене строгим, іконним поглядом. — Вертайся, чоловіче, на землю, бо смерть тебе обминула. Із власної

волі ти на небі з'явився. Небагато днів земних тобі залишилось, але встигнеш дім збудувать і сім'я посіять. Недовго тілу твоєму землю топтати, але душа твоя лише в третім колінні вернеться на небо, і тільки тоді, збагачена трудним буттям земним, велику таїну людини осягне. Іди, Несторе, на землю, твори і розумій, і я з вами, людьми, бо там бог, де людина, а все, що ти ниві бачиш, тільки марево». І не стало ні хатки, ні бога у вишиванці та солом'янім брилі на лаві, сама лєсніца з неба, як у наших хатах, із горища, на шпиль Холодної гори зіперта. Там, у подолі гори, ви з батьком і стрілися мені...»

Кукурікнув півень у хліві бабн Солохи, йому відлукнули півні на кутку і нібн розбудили Уляну. Роззиркулась наполохано — а вона сама в хаті, і тільки Нестор-солдат з люлькою біля припічка. Ухопила шитво — і за поріг. Біглв вулицею, нібн вовки за нею гналися.

Опісля торішньої крижаної купелі, як пішли під лід і мерин, і сани, і кожух, важко стягався Кузьма Лемеха на коняку. Аж під різдво виторгував у Будищах кобилу, усе, що Вівдя на дні скрині берегла, віддав, ще й винен лишився. Як вляглася дорога, кожну гладишку, як дітей, на санях вмощував, соломою перекладав. Виїхав з двору до світу, ще й півні не співали. Ніч темна, лише зорі од стрітенських морозів дрижаки хапали. Уже крайні хати минув, а біля мосту через Білорічицю кобила стала як укопана. Батожив, а вона лише вухами стриже — і ні з місця. Кузьма виліз із саней та за вузду. А навстріч, із крутого узвозу, із скосистої гори Крукової, вогняне колесо котиться. Викотилося на міст і — вниз, у сухий очерет. А в очереті свиня зарохкала. Як вчула те рохкання кобила, хоч стара була, смирна, а вузду з рук Лемехи вирвала, шарахнулась у замет, сани перевернула. Висипалися горщики та глвдишки череп'ям на дорогу. Повернувся Кузьма додому, розпріг кобилу, а вона і в хліві ще тремтить, так її коло мосту налякало. Зайшов до хати, сів на лаву, Вівдя уже поралася, та й каже: «Наторгувався я...» І сльози в голосі.

Того ж таки дня, а була неділя, Нестор-солдат переступив поріг: «Драстуйте у вашій хаті. Як воно поживається, добра наживається?..» Уляна знову шасть на піч, і старі мовчать. «Нічого не хочете сказати мені, батьку?» — запитує Нестор. «Який я тобі у чорта батько! — аж з лиця змінився Кузьма. — Лихий та рогатий тобі батько! А дочку свою одиначку неволить не буду. Хай сама скаже». Уляна ж на печі нічичирк і голови з-за комина не показує. З тим і пішов Нестор.

Зима трапилася сніжна, намело по самі стріхи, а весна пізня. «Верба б'є, не я б'ю, за тиждень великдень, недалечко червоне яєчко»,— приказували хлопці й дівчата на вербну неділю, шмагаючи одне одного гілками, а ще навколо церкви сніги лежали. Уночі подув вітер з Мрина, теплий, і — потекло. По вулицях хоч човном плавай, так поспішала у Невклю тала вода. Прокинулись води земні, точилися з глинища в яру, де землянка з горном. А вночі гухнуло, аж у хаті у Лемехів попрокидалися. Ледь розвидніло, пішов Кузьма до землянки. Нема ні круга його, ні горна, ні горшків: посунувся згірок і накрив землянку, а з землянкою і Рябка, якого Кузьма припинав, щоб ніхто на горшки не зазіхнув. Аж тепер здогадався Лемеха, чого увечері так рвався з прив'язку Рябко — смерть на нього дихала. Постояв Кузьма над зсувом, хорони чи давні надії свої через ремество у хазяї вибитися, та й пішов до хати рибальські снасті готувать. Поки риба у Невклі є — з голоду не дасть померти. Казали в Пакулі, що Лемеха слова якісь знає — риба сама до нього у волочок, та в ятір, та в накидку іде. Слів він не знав, а риба справді ішла.

Того року вітер на благовіщення із-за Невклі дув: на рибу. Закумкали жаби, зійшов з ріки шум, і вперше виплив Кузьма на річку Сикявку. А в неділю віз риби відтарабанив у Мрин, перекупникам. Відтоді і день, і ніч на річці мокнув. Як почалися роботи на полі, трохи поспить звечо-

ра — і знову по рибу. Одної ночі перед Купалою човна у Синявці, заплив у коліно, де рогоза та осока. Закинув сітку під очерет, нагнувся з човна і вибирає. Коли хтось як заплаче-заплаче в очереті. Тоненьким дитячим голоском... У Кузьми картуз на голові піднявся і впав у воду. А тоді як зарегоче хтось за його спиною. Оглянувся, аж Нестор-солдат по воді, як по суші, до нього іде. Весь у білому, та такий високий, що й місяця головою затуляє. Кузьма сіпнувся з човна, човен гойднувся, води зачерпнув — і на дно. Лемеха замолотив руками-ногами, якось добрався до берега, з берега озирнувсь: нікого і нічого на плесі, лише туман над водою, під місяцем, та регіт відлунює в очеретах. А може, то зозулі реготіли, не порі такій було. Але з тої ночі урвалося йому з рибою. Так річка споганіла, що як їхав у поле чи в економію через місток, лице одвертав.

Як і кожної весни, на проводи приїхала з Києва, де, розказували, мала дюжину будинків, баронеса. Їхала по селу у ридвані, запряженому білими кіньми, і кидала з вікон цукерки дітям. Діти бігли за ридваном, ловили цукерки і галасували на весь Пакуль: «Баронеса їде! Баронеса їде!» Як з'їжджала з Крукової гори, понесли коні, дитячого лементу налякавшись.

А може, сам Нестор і наврочив, йон щось знав, знав.

Баронеса ж та була повнюща, як бочка, то вже не так у ридвані колотило!

А внизу, під горою, сякий-такий місток через Білорічицю, там уже баронесу і смерть ждала.

А тольки ж не смерть її ждала, а Нестор-солдат.

І узяв йон коней баронеси за вузди, узяв йон білих коней баронеси за вузди та й зупинив.

Щось йон знав, щось йон знав!

А мо, руки такі мав, що коні його рук слухалися.

Знав що чи не знав, а коней перед самим містком зупинив. А баронеса ледве у вікно змогла виглянути, синьо-біла вся, як гербовий папір.

А далєй яна і питає: «Хто ти такий будеш, що мене на той світ не пустив?»

«Буду я Нестор Терпило, колишній солдат, а теперечки пакульський мужик». Одвітив так Нестор і кінську піну з лиця витирає. «Дяка од мене велика буде, що порятував, приходь завтра на обід поминальний по моєму чоловікові». Назавтра поставили столи за наказом баронеси на майдані, коло дому її над Студеницею, і Нестор прийшов. По обіді, як повезли пироги попові та церковному старості, підкликала баронеса Нестора до себе: «Що, солдат, хочеш од мене на порятунок від смерті?» — «Хочу латку поля під хату й дворище, барине». А баронеса мала в Пакулі два кусні поля за вигоном і луги під Страхоліссям. «Продаватиму я землю за вигоном, на Круковій горі, хто селитися захоче. А тобі день поля дарую, така моя дяка. І стерегтимеш луги мої за десяту копицю сіна».

Був день літній, паркий, їхав Нестор верхи луками баронеси. Навстріч од села ішла Уляна з вузлом у руці. «Ти, дівко, до косарів?» — притримав коня Нестор. «До батька я,— Уляна дивилася під ноги коню,— просив їсти на луг принести». — «Добре, що мене стріла, бо тільки б ноги даремно била. Батько переказував, щоб на луги не несла, бо вже вони там викосили, а тепер косять на Чортовім болоті, за Страхоліссям, туди й неси». — «Дякую, дядьку, що сказали». — «Ти б мене ще дідом називала...» Ані слова не відповіла на те Уляна, мовчки звернула на стежку, що до лісу. Довго дивився їй услід Нестор, і було його обличчя наче з каменю чорного вирізьблене. А тоді пришпорив коня, погнав яром. По дну яру сльозився

потічок. Вода пахла торфом, бо текла з болота. У Страхоліссі Нестор пустив коня пастися, а сам усівся на зваленого вітром осокора. Збиралося на дощ. Ліс затаївся, лише час од часу по вершинах дерев пробігав молодий вітер, провісник грози. Стежка, що вела через Страхолісся на Чортове болото, тут вигиналася, і Уляна помітила Нестора, уже коли виходила з-за кущів ліщини. Він ковзнув з осокора і пішов їй навстріч — очі Нестора були страшні. З рук Уляни вислизнув вузол, горщик з борщем хряснув об стежку і розбився. «Дядьку, дядьку!..» — зойкнула, але ніхто не чув, окрім лісу. І Нестор не чув. Він нічого не чув, окрім своєї нуртуючої крові. Уляна впала на його руки, як підтятий косою заячий холодок. Нестор поніс її в ліщинник, кинув на траву. Коли Уляні стало боляче, вона застогнала, але то був стогін жертви, а не жінки.

Зграйка метеликів з барвисто розфарбованими крильцями,— здавалося, ще фарба не встигла висохти,— опустилася з неба, закружеляла над ними, але скоро знову загубилась у небі, яке хмарилося. Набігли мурахи, крупні, червоні, схожі на ягоди недозрілого барбарису. Коли Нестор підвівся, мурахи гронами висіли на голих ногах Уляни. Нестор вирвав жмуток трави і змів їх. Але мурахи знову наповзали, наче падали з неба із першими краплинами дощу, і було їх тьма-тьмуща. Уляна лежала в траві горілиць, наче мертва, і тільки дощ, що сіявся усе рясніше, відживив її. Вона підняла вії, побачила ліщинове гілля, захмарене небо, Нестора, що посміхався переможно, і знову заплющилася. Дві сльози, схожі на буйні краплі дощу, покотилися з очей. Нестор знову зігнав мурах з її ніг, осмикнув спідницю, підвів Уляну і легенько підштовхнув до стежки: «Іди, дівко, та готуйся до свадьби. Скоро посватаю, тепер уже на піч не ховатимешся... А на болоті за лісом нікого нема, у лузі косарі. Матці своїй скажеш — підковзнулася...» І засміявся. Уляна ступала по стежці дерев'яними ногами, тікаючи од того сміху. Грім прокотився над Страхоліссям і упав у болото. Поки Уляна доплелася до хати, хмара облягла усе небо і дощ вперіщив як із відра. Косарі були уже вдома, негода прогнала з лугу. «Де ти швендяла? — гримнув батько, бо голодний. — Тебе тільки по смерть посилать, а не з обідом!» Вуста Уляни ворухнулись, але голосу не було.

Од того случаю і не стало в Уляни гомонки, голос пропав.

Маб, од пережиття.

А може, Нестор що поробив, аби не розказала.

Од пережиття, од пережиття, сама дєвкою була і вєчною не зосталася, знаю.

Одписала баронеса день поля Несторові на непридатній землі, у підгір'ї. «Нащо тобі, солдат, добрий грунт під дворище, і сякий-такий згодиться. А місце веселе, видно далеко». І правда, далеко видно: село по той бік вигону, церква на горі, далі — низ і дворища по низу, як купиння, аж до Рога, до Болотяниці, і луги, і Невкля, і знову луги, і болото Замглай, і Чорний ліс. За Несторовим городом, на гребені Крунової гори, путнє дерево давно вирубали, а терен, та вовча ягода, та дрібний берест у таку шелюгу сплелися, що дівки, ідучи удосвіта в економію, хрестились і стишували голоси. Хто ходив на Крунову гору по глину — кістки викопували. То й перестали ходить. У темні ночі щось блимало і світилося на Круновій горі.

Сперва ми боялися, а далєй старі люди гомонять: не бійтесь, дєвки, то скарб у руки проситься.

Оде його батько розказував: там козаки давнєй колись стояли табором, які і закопали.

А дасться скарб тому, хто його узять зуміє.

А як сіно на лугах покосили та згребли, Нестор будуватись почав. У пана Журавського стару комору за тридцять рублів купив. Колоди дубові, тесані. Дрібним лісом знайомі литвини, що плоти сплавляли, за могорич наділили. Під кути стін кам'яні підклади поклав Нестор: старі жорна мельника Терешка. На комору та хатку дубових плах не вистачило, добудовували у закидь, між ушул. Закидали чим запопало, по тому кілки били і глиною рівняли. Вікна Пилип, що його після воскресіння Безсмертним прозвали, у віддяку Несторові поробив. Плотники з Мохничів і общепили та крокви поставили, а накривав з нового околоту Остап Говоруха. Крівлю Остап звів як на показ: чотирисхилу, спина рівненька, зшита парками.

Питала якось я Нестора, де се бо йон грошви розжився, що таку хиту одгрохав.

А йон же що?

А йон тольки очима загарцав пужливо: «Бог дав...»

Бог то бог, а підлатувався йон коло Мохнача, хай не бреше.

А може, з лугу баронеси, що стеріг, перепало.

Що там перепало, хіби на крокви, а Мохнач йому позичив, то все Мохнач, то йон.

Дак Мохнач бо хотів, щоб Нестор заодно з ним був, бо Нестор щось знав, умів очі одвести кому хоч.

А чого ж йон маляру мринському не одвів, що той Мохнача, як собаку, убив?

Але ще живий був Мохнач, коли скликав Нестор людей на толоку, щоб вкидали і побілили. І як купали Нестора у ночвах, бо так од дідів ведеться, баби допитувалися: «Де ж бо твоя маладьонка, щоб з тобою у глині скупалася і піч твою завтра затопила? Бо ж після толоки треба топить, аби сохла». І одвічав на те Нестор: «Моя маладьонка ще в піддівках ходить у батька-матки і сина мені надумує». — «Без тебе не надумає, скольки голову не сушитиме, бо ти в нежонáчах досюль». — «Дак я вже розстарався!» І регоче було та гарцапає у ночвах. А баби й собі сміються, хоч ніхто нічого ще не знав.

А йон знаєте, як сміявся? Самим голосом, а в очах тьма, і моргун не блимне...

Я ще девкою була, як толокували в Нестора, і страшко та скумасно рабілося нам од яго сміху, і не співали ми пісень, як ведеться на толоках з дедов наших.

Ціле літо водила Вівдя дочку, що німа стала, по шептухах та ворожках. «Нікольки ми не поможемо, бо се їй пороблено»,— казали баби. І правда: виливали, вишіптували, травами поїли, полином свяченим, але не помагалося. Як викопали бурики і льон постелили, Кузьма повіз дочку до лікаря у Мрин. Подивився лікар Уляну, а далі вийшов на ганок до Кузьми і каже: «Це у неї од великих нервів, не тратьтеся, ліки не зарадять. А коли вже родить, десь посеред зими,— може, й минеться». У Кузьми і шапка з рук випала: «Як — родить?!» — «А так, чоловіче, що вона на місяці п'ятому, чи ви не знали?» Їхали додому — Кузьма то коня батожив, то Уляну. А удома зачинив дочку у хатці, щоб сусіди не чули, і бив на забій, доки не стомився: «Хто йон, од кого нагуляла, сучка?!» Але мовчала Уляна, і стогону не вчув. Ніби дерев'яною зробилася.

А по селу котилося: Уляна Лемехова — накритка.

Діаки вечорами співали під двором у Лемехів: «Прийди, прийди, мій миленький, покрий мою славу...» Кузьма виходив на ганок, кишкав через тин — розбігалися із сміхом. Перед покровою повернувся з Таврії Мартин, але й на поріг до Лемехів не ступив. Стрів Кузьму біля шинку — одвернув-

ся. Кузьма з аелнкого горя на ніщо переаіася: що за день вимолотить — шннкарю городамн несе. І Віадя згоряла, як саічка.

Перед саятнм Андрієм бігалн парубкн й діачата аід хати до хатн, по трндцять копійок нв калиту збнралн. До Лемехів ніхто і дверей не прочнива. Звечора дівчата у роті аоду з крнниці поаз їхий двір иоснлн, у Отроховнчів памиушкн, щоб аорожить, пеклн. Враиці Вівдя, запнута у чорну хустку, иаче а жалобі, пішла до церкан, упала перед саятнм Андрієм нааколішкн, голоаою об підлогу билася, вби допоміг Уляні. Отець Серапіои суворо гляиуа на Віадю: «Ідн, жінко, додому і прнаедн дочку. Тількн ж хай не сміє заходнти до церкви, бо грішна, а жде мене біля паперті». Як сказала Віадя удома, Уляна в плач, у голос, та мусила йтн. Нестор, аідколи побудуаавсь, уже ие тулнвся до притвору в церкві, де самі баби, а иаперед, до амаоив, між хазяїа утнрвввся. І виходнв з церкви слідом за отцем Серапіоном у гурті з Колумбетом, П'явкою та Отрохом, хоч ті й ие дуже його приаічалн, одаерталнсь і широкнмн, у кожухах, плечима аід отця Серапіоиа аідтирали. Уляиа стояла біля паперті, живіт уже бабухатів під свиткою, а з обличчя — як свічечка. Побачила отця Серапіоиа з хрестом, упала колінььмн на мерзле груддя, аж земля озаалась. І сказав отець Серапіои: «Нема тобі мого прощеиня й благословеиня, бо гріх ти аеликий перед богом, людьми і батькамн саоїми ачинила. Колінкуй трнчі навколо церквн, як це здванв серед люду нашого заведено, хай усі бачать таїй сором і наачаються». І поколінкувала Уляна, як сонце сходнть, і слід за нею стелився, бо вже пороша цвиитар довколв церкви білим припорошила. А скоро злузала коліна об груддя, і стаа слід чераоним, наче ягоди калнни за собою по снігу сіяла. Дітн бігли слідом і цугнкали. Парубкн сміялись, дівчвтв одводили очі і пирсквли в рукава свиток, бабн перешіптувалися осудлиао. Вівдя голосилв, наче по покійиій. Нестор стояв серед білих та червоних кожухів иепорушно, як ушула, наче небо тримаа на собі, і тількн фарбоввиний вус смикаася, відкриааючи руді від тютюну кутні зубн.

Я навпроти стояла і бачила, і страшко мені було, ой страшко, як йон шкірився.

І не шкірився йон, а сміявся з вас, бабів, бо так вам і треба, щоб не розставлялися перед кожним мужиком.

Може, йон людей стидався, бо уже всі знали, хто призвів Уляну, дак і шкірився, натура його така.

А я думаю, що йон Уляну жалів, бачачи її муки, бо таки ж любив, любив, хіба нє?

І аідкрилося небо Нестору, оком єдиним, як на ікоиі, у душу глянуло, і опустив на груди голоау Нестор-солдат.

Андрія парубки і дівчата саяткуаали у хаті бвби Солохи. Що зібрвли у складчиму, все з'їли і анпили. Калиту поаіснли за аушко між даерей, з квачем Дем'ян Тхорик снді́в. «Добрий аечір, аоротá, чн тут аисить калитá?» — «Туткн!» — «То я буду кусать». — «А я буду по зубах кресвть!» І добре кресаа, хто укуснть калнту і розсміється,— каачем у сажі. Чи діачина, чн хлопець — нікого не мнлуааа. Та й хто атрнмається, ие розсміється, як усі навколо калитн гуртяться, самі регочуть і того, хто кусати іде, розсмішують на асі лади. Лише Мартин Волохач і не розсміяався, хоч і підпиа добряче.

Дак йон такий і був-бо: чим більше п'є, тим чорніший з лица стає.

Як ішов йон калиту кусать, а я в сінцях з люлькою, бо дєвки виганяли з хати, хто курив, дак мені все чисто видно: чорне лице і без сажі. А очки мав маленькі та ще провалились ніби під надбрів'я чи то од горівки, чи од переживань за Уляною, страшко дивиться.

Упусив Мартин калиту — і не ворухнулося обличчя. А вже ж як довкола вистрибували, кривлялися, щоб розсмішити Мартина! А вельми Килина, П'явчина дочка. Як сів Мартин біля мисника, налкту дожовуючи, і Килина біля нього примостилася, лисочкою горнеться. «Я тобі,— каже,— лоба витру, бо спотів». А долоньку свою давно у сажу в припічку вмочила. Та й витерла лице Мартину — геть розмалювала. То був чорний з лиця, а тепер зовсім як вовк став. У хаті за животи хапаються, такий сміх, а він не знає чого. Отвиною лисочиною Килина, дочка П'явчина, зуміла прикинутися, а ще ж молода, першу зиму дівкувала. Але бачить Мартин, що з нього регочуться,— за шапку і через поріг.

І прийшов Мартин Волохач до хати Нестора, за вигоном, під Круковою горою. Вовчої пори прийшов: сутеніло, небо облягало на засніжене поле. Вийшов з хати Нестор Терпило і спитав хмуро: «Ти чого прийшов?» — «Прийшов, щоб тебе бить, дани ти з душею своєю поганою не розпрощаєшся навік». Був Мартин темний з лиця, як ніч, і брови кущилися, наче лісок по гребеню Крукової гори. І запитав Нестор: «За які ж гріхи ти мене бити маєш?» — «Бо ти моїй Уляні світ зав'язав». — «Як воно твоя, чого ж ти її не брав за себе, а швендяв по Таваріях?» — «Бо хотів я, аби вона зі мною, хазяїном, побралася, а не з прошаком». — «Хто кохає насправді, той не думає, скільки днів поля в нього і скільки в неї,— неприязно посміхнувся Нестор. — А тобі грунт миліший був, як Уляна». І сказав Мартин, підступаючи ближче до Нестора: «Битиму тебе, докуль і душа твоя не вернеться до пекла, де вже вона побувала, та не прийняли...» І знову запитав Нестор: «Нащо ж ти мене битимеш, коли я дорогу тобі не переступаю: хочеш сватать Уляну — сватай...» — «Після того, як ти по ній потоптався?!» — «Дак по тілу ж потоптався, не по душі. Проспі її проходки навируж церкви душа Улянина чиста, як твоя нина сьогодні...» — «Я сьогодні вовк, а ти овечка моя. І ніхто тебе од мене не порятує, навіть твій бог, з яким, кажуть, ти гомонів, як осе зі мною. Сьогодні ти знову з ним гомонітимеш на тім світі». І замахнувся Мартин. Замахнувся та й застиг з піднятою рукою, наче скам'янів під пильним поглядом Нестора. І мовив до нього Нестор: «Ти,— сказав,— вовк. І будеш ти вовком. Бо ти у душі своїй і є вовк, і ніколи не любив ти Уляни, як люблю її я. І бігатимеш ти у вовчій подобі по лісах та болотах, покуль яка людина страх та відразу не переборе і не кине тобі з жалю окраєць хліба». А Мартин Волохач нічого на те не відповів, бо вже язик його став німий. Видовжилося лице його і шерстю обросло, а руки і ноги лапами поробилися. Кинувся він у поле навтьоки від Нестора, від села, від людей.

Уже погодей загув йон у Страхоліссі.

Ой і скумасно ж йон гув, хоч вуха затуляй, так страшко виття теє було чуть.

І гув йон тепечерки щовечора, як смеркалося.

І всі в Пакулі знали, що то Мартин Волохач виє, якого Нестор на вовка перетворив.

Хоч ніхто того не бачив, а так у Пакулі людова до сих пір галайдакає.

І прийшов Нестор з Мохначем (ще живий був Мохнач) знову до Лемехів — домовлятися про сватання. І вже не ховалася Уляна на піч, за комин, а сиділа на лаві, повна, як діжа. Кузьма і з лежанки не зліз, так розхворався, сказав тільки, що благословляє молодих, та й до стіни одвернувсь. І Вівдя благословила крізь стулені вуста. Того ж дня прийшов Мохнач удруге, за батька нареченого, з хлібом, і Уляна хліб від Нестора цілувала. А ще через день прийшов Нестор з боярином та двома старостами, і Уляна старостів рушниками пов'язала. Стали про весілля домовлятися, щоб одразу після різдва, бо наречена важка, одкладать нема нуди. І сказав Потап, що його Безсмертним прозвали, а був він у Нестора за старосту, про тиждень весільний давнім словом: «П'ятниця — починаль-

ниця, а субота — коровайниці, а неділя — розмай-коси, а понеділок — згуби-краси, а у вівторок — горілочку пити, а в середу — кінці губити». Тут Уляна захитала головою, і Нестор її підтримав: «Так буде, як Уляна хоче. Нема колі нам розгулювать, тутка вже про хрестини треба думать...» І на тім постановили.

Як вийшли з хати Лемехів, око глянуло з неба в душу Несторову. «А хіба не ти, боже, все вершиш на землі, добре й зле? Чи й окроме тебе, всесильного, є сила, яка вершить?» — поглумки запитав Нестор.

І зачинилося небо.

У неділю, поки повінчали молодих, поки пообідали у Лемехів та гостей обдарували, уже й сутеніти стало. Як складали скриню та вузли в'язали, дружки заспівали жалібної: «Чом ти, ненько, не спитаєшся, куди ти, доню, вибираєшся, чи між турки, чи між татари, чи між гори крем'янистії, чи між люди норовистії?» Заплакала Вівдя, заплакав Кузьма на лежанці, бо нездужав. І лише Уляна не плакала, сухими очима дивилася в стіну. А дру́жки далі співали: «Як між турки — будеш воювати, а між татари — будеш горювати, бо татари — велика сім'я, і вся вона вечеряти сіла, а я, молода, по воду побігла». І тут за хатою, у вишняку, тужно, ніби підспівував дружкам, завив вовк, і від того виття зомліла Уляна. Була б упала, якби Нестор не підхопив. Зомлілу виніс із хати та посадив у сани, де вже скриня стояла. Як виїздили з двору, дружки вслід доспівували: «Поки я водиці принесла, то вже моя вечеря одійшла, а поки я ложечки помила, то вже мені вечеря не мила. Аби ж моя ненька знала, вона б мені вечерю прислала, не якую вечерю — щуку-рибу печену, перчиком пересипану, слізоньками перемитую...» Як умовкли дружки, і вовче виття обірвалося. Але за село виїхали, на вигін — чорна вовча тінь переметнулася через дорогу перед самими кіньми. Схарапудились коні Мохнача, кинулися убік, у замет, трохи саней із молодими та скринею не перекинули. Нестор зійшов із саней, узяв коней за вузду і вів до самого двору свого. А вовк гув на Круковій горі, в шелюзі, поки молода і в хату не зайшла.

Дак то, мабіть, душа Мартинова за Уляною плакала.

Скольки тої душі, як йон по смерті Несторовій і не поглядів на Уляну, а завльотку Килину П'явчину взяв.

Дак у тої завльотки дарування — сім день поля, а Уляна — удовка, чотири вугли в неї та двоє вутят у подолі, і адкуль узять — нема, батько й матка — мерлюки.

А як стояв Нестор на ганку своєї хати, весільних після вечірки випроваджуючи, око в небі, над Чумацьким Шляхом, йому привиділось, і сміялося око.

Уранці прокинулася Уляна в Несторовій, уже своїй, хаті і хазяйнувала. Застелила широкі, двовершкові лави вздовж стін, укопані в долівку, ряднами. І на стіл постелила льняну скатерть-самотканку із приданого свого. Під скатертиною в голові столу горбатіли хлібина та сіль у дерев'яній сільниці. У дощатий божник поставила ікони, що ними піп Серапіон її з Нестором у церкві вінчав, а божник заквітчала рушником, що сама вишила. На жердку попід сволоком повісила верхній одяг. Лежанку та черінь великої печі застелила коцами. Під годинником (замість гирі підкова на ланцюжку, Мохнач старого годинника подарував молодим на весілля) прилаштувала люстро, материне, чумаками дароване, як їздила. У люстро не заглядала — боялася свого виду. А у вікно, вишитим рушником облямоване, задивилася. Падав сніг, повільно і тихо, наче у сні,

застеляючи білим і вигон, і село по той бік вигону. І здавалося Уляні, що вона з Нестором у човні, і той човен пливе білим світом, і пливтиме довго, допоки й світу, і нікуди їй із човна не подітися, бо навколо біла плинна мла, а може, і добре, що нема куди подітися? Уляна оглянулась на чоловіка — Нестор уже не спав, дивився на неї. І мовив Нестор: «Ну, драстуй, Уляно, жінко моя». Уляна слухняно ворухнула вустами, але тільки хрипкий клекіт вихопився з уст — не повертався голос, і німий був язик її. І не було радості в очах Нестора, а був біль.

Але почали вони жити-поживати, і жили мирно, тихо, наче і справді не жили, а пливли в човні широкою, повноводою рікою. На вербну неділю народила Уляна хлопчика (баба Солоха пупа зав'язувала). Як народжувала, ніч була. Нестор сидів на ганку, люльку курив. Зачувши перший крик дитини, зирнув у темну шибку вікна, щоб долю її провідати: вогнем палахнула шибка. У відблисках вогню сяяв верхи на коні чоловік із шаблюкою в руці, на Нестора лицем схожий. А потім червоний вогонь згас, і загорівся вогонь чорний, і в чорному вогні конав чоловік, на Нестора лицем схожий, і одвернувся Нестор. І назвали хлопчика Кузьмою, на ім'я його діда. А наступної зими народила Уляна дочку. І знову з першим криком дитини заглянув Нестор з вулиці у шибку вікна: вогняна ріка розлилася по землі, і тою вогняною рікою брела жінка з дитинчам на руках. І одвернувся Нестор. І назвали дочку Оксаною, бо так матір Несторову звали.

З тих пір затужив Нестор душею. Нічому вже не радів: ані красі Уляниній, ні дітям своїм, ні дворищу своєму. «Многоє з того, чим тепер живемо, вогнем візьметься і з вогнем піде в небуть. І волатимуть люди до бога, але не вчує бог. І шукатимуть вони землю Горіхову, щоб жить, як боги живуть, але не знайдуть, бо земля Горіхова — як круг небесний: ти ідеш до нього, а він усе далей і далей. І скажуть людини: нема бога на небі, хай буде на землі,— казав у шинку, за чаркою. І слухали його молоді й старі, і Гаврило Латка серед них. — І сотворять бога з людини, і молитимуться йому, і буде він для ока стійнішим од бога небесного, мальованого дідами й прадідами нашими, але не буде добра в душі його, і багато зла посіється на землі. І настане час, коли отакі простаки, як ми з вами, запишаються: ми царі усьому, що на землі. І покладуть світ на плечі свої, але тяжко буде плечам. І розбудять вони сили земні й небесні, і радітимуть, що дужі стали, але скоро не знатимуть, як їх угомонить. Але не буде спину людинам, і шукатимуть вони там, де ми сьогодні і думкою не літаємо, можечки, й знайдуть многоє, але дорогу ціну заплатять, ой, дорогу. Страшно мені за них, людях завтрашніх, бо повені криваві бачу. І докоряю я щодня і щогодини богові, який там, на небі, мені знаття дав і очі, що крізь времля бачать, наче крізь скло. Тяжко таку ношу живій людяці нести...»

І стало йому у звичку задумуватися. Зупинявся де прийдеться, хоч і посеред вулиці, у небо дивився і до неба балакав. Але мовчало небо і не відкривалося йому. І ще він казав людям: «Птахам та метеликам бог крил не пошкодував, ще й розмальовує, в нас, людей, обділив крильми. Щоб ми до нього не літали і на жисть свою не жалілися. Але хай не думає, що тільки він голову та руки має...» І сміялися багато хто з Несторових балачок. І почав Нестор до птахів придивлятися, як вони літають. До лелеки та шуліки придивлявся, як вони в зеніті неба кола виписують, і до журавлів у лузі. Косили косарі під Страхоліссям і молодого журавля поранили. Нестор привіз підранка додому й усього його аршином виміряв, наче вбрання на птаха збирався шити. І дивувалася з нього Уляна. А Нестор тонких дощок напиляв із сухого бука, і стругав їх усе літо та осінь. Під зиму склав він крило із дощок струганих, через усю хату крило було, від порога до покута. І друге крило склав. Між дощок нап'яв Нестор полотно, цупке, небілене і воском полотно покрив. Вистругав він брус із тонкого дуба, до бруса крила прилаштував, що стирчали з нього, наче з тіла птаха. І натяг Нестор крила конопляними вірьовками. А на тих вірьовках кільця з гужан приладнав, для рук та ніг. І вніс він погожого весняного дня крила ті на город, ще не зораний, склав та приміряв на себе,

і стаа він на птаха схожий, а ще більше — на янголів, на іконах мальоааних. Аж Уляив, з аікив дивлячись, хрестилвся, в пес гввкаа иа Нестора, як нв чужого, а кури і гуси геть од иього тікали, і иа Круковій горі — після весілля уперше серед дия — вовк загув.

На аеликдень, як розгоаілнся, спішкуаали чолоаіки до церкан, на дзвіннцю: хто у перший день паски дзаонитиме, у того пшеииця родитиме. Не вмовкали дзвоии цілий день. Дівки иа майдані біля церкви заплітали Шума і хороаоди аоднли: «Ой Шум ходить по діброаі, а Шумнха рибу ловить. Ой, що налоаила — те й пропила, а дочці нічого не купила...» Пополудні ішоа отець Серапіон великодню аечірню правити, сварився: «Нащо оглашвєте гарадок, де померлі спочивають, неподобними пісиямн?» Ішоа селом Нестор Терпило і двв крилв нв плечвх иіс, і асі, хто бачив, дивуаалися та слідом ішли, до церкаи. Зібралося люду, як иа саячеиия. А Нестор на дзаиницю поліз і ствв крила лвдивть. Мохнвч допомагаа йому у крила абнратнся, ще жнвий був Мохиач. І сказалн отцю Серапіону. Внйшоа аін з церкви, хрестом Нестору погрожуваа, обіцяючи одлучить од церкан, бо не даа господь людині крнла, щоб літать. І одвічаа йому Нестор із дзвіниці: «Може, я хочу ив иебо летіти, аби з богом гомоніть». — «Гоаори до иього молитаою, і аін тебе вчує»,— наствяляв отець Серапіон. «Не ачує, бо иема колн йому до нашнх молитоа прислухатися, йон крила птахам і метелнкам розмальоаує». І сказаа отець Серапіон Несторояі дуже суворо, що той кощуистаує, бо господь ие малир, щоб крилв птахам і метеликам розмвльовуаать, і від сотворіиия світу вони мальовані. І ивчитував отець Сервпіон із Біблії: «І був вечір, і був рвиок,— день четаертий. І сказаа бог: «Нехай аода аироїть дрібні істоти, душу жиау, і птаство, що літвє иад землею під иебесиою твердю». І створив бог риби аелнкі, і асяку душу жиау плазуючу, що її аода вироїла за їх родом, і всяку птвшину крилату за родом її. І бог побачив, що добре аоно. І поблвгослоаив їх бог, кажучи: «Плодіться, й розмножуйтеся, і напоанюйте аоду а морях, а птастао нехай розмножується иа землі!»

Але далі богохульстауаав Нестор Терпило, і сказав аін із дзвінниці отцю Серапіону та асім, хто стояа на мвйдані біля церкви: «Бог ие читав таоєї Біблії, бо дуже б сміяася. Нема таерді в иебі, а пусто, бо я піднімаася на небо, як иа дзаіницю осю, і гомоніа я з богом, як ось із тобою гомоию, і злазна я аід порога божої хати по лєсніці, як на іконі намальоаано. Але маю я ще з богом гомоніть, бо не асе сказвв. І хочу бути як птиця, бо душв моя жнва так проснть». Тоді прокляа отець Серапіон Нестора Терпила, на паперті церковній стоячи. Але Нестор тільки сміився з його прокляття. І моаиа аін із дзаіниці до пакульців, що зібралися на майдані біля церкаи: «Се я полечу на иебо, ик птиці літають, і людям так літать суджено, але скоро я аернуся. Перекажіть Уляні, яка з дітьмн малнми і не прнйшла, хай англадає». І розпрааиа Нестор крила, і аідштоахнувся од поруччя.

А я малою ще була, спужались і під спідницю матчину хутчей.

А мене матка на руки взяла. і з матчиних рук я глядів, дак Нестор-солдат, як птиця, над нишими головими пролетів на своїх крилах, і всі людяки, скольки було коло церкви, чудувалися з того.

И было усмотрено мной, священником Серапионом, нечто неблагочинное, производимое Нестором Терпилом путем посягательства на образ божий и его крылатых ангелов, о чем доношу вашему преосвященству, свидетельствими старосты церковного и членов приходского попечительства подтверждая...

Летіа Нестор над мвйдаиом церковиим, иад городом Степвна П'явки, і були людн аиизу як трааа перестояна, що по косі скучає, і був звід небесний зовсім поруч, рукою простягненою дістать, і реготіа Нестор до

бога реготом переможним: «Ну що, боже, тепереча і мені крила розмальовуватимеш?! Стрічай, солдат Нестор на гомоику до тебе летить!» Але за городом П'явчиним, де вишняк, підвелася земля навстріч Нестору, хлюпнула в очі яскраво-білим вишневим цвітом, бо рання весна була того року, аж заплющився Нестор. А коли він розплющив очі, небо підморгувало до нього, що висів униз головою на розіп'ятих, наштрикнутих на вишневе гілля крилах, своїм єдиним оком, але не одвів очей Нестор, і небо, подкноване його затятістю та впертістю, заирилося.

Од тих пір стали прозивать Нестора Терпила Семирозумом, і все кодло яго досель так прозивається.

А далєй прийшла із самого Києва бомага на Нестора. Така бомага, що йон уже не помічник учителю.

Туточки і баронеса приїхала чоловіка поминать, дак отець Серапіон і йой про Несторові крила підніссь, і яна Степана Цабекала луги стерегти найняла замість Терпила.

На зелені святки, послі троїці, маляр із Мрина красив церков. Дак приїздив йон у Пакуль парою коней, добренних коней, усі на тих коней заглядалися. А ставив йон тих коней у паламаря в дворі, у паламаревій хаті коли-не-коли і підночовував йон.

Моя матка у того паламаря город полола, бо з зими напозичалися, одроблять треба, дак яна бачила і нам погодєй, як уже ми трохи попідростали, розказувала про все. Сказали Мохначу, а дружків йон мав, що маляр на ніч у паламаря зостався. І прийшов Мохнач, як стемніло, на дворище паламаря, щоб коней вивести. А як виводив йон коней з двору, вийшов на ганок маляр.

Так уже треба було.

І побачив маляр, що Мохнач коней його одв'язав та виводить з двору, ухопив лушню і ударив злодія. І сконав Мохнач посеред двору паламаревого, хоч дужий був чолов'яга і показний із себе.

Але й маляр із Мрина мав силу у руках добру.

Уранці приїхав справник, папір написав. Але ніхто не судив маляра за убивство Мохнача, хоч і служив син Мохнача у губернській поліції. Не хотів син розголосу для себе, що батько конокрад. А був той син не рідний йому, а пасинок, другою жінкою Мохнача, поки в Мрині жила, з поліцмейстером нагуляний. І як пом'янули Мохнача на дев'ятий день, прийшов до Нестора з двома розписками: позичав Нестор у Мохнача, коли будувався.

А перша жінка Мохнача молодою померла, народивши сина Матвія. Мохнач уже був заможний чоловік, з мринськими панами й підпанками знався, коней та волів їм перепродував. І висватав він за себе старшу дочку (а було їх аж п'ять) колезького реєстратора Гвлвя, що в міській управі служив. Без краси і з приплодом була старша дочка Гвлвя, але колезький реєстратор придане за нею добре дав. По смерті Мохнача мачуха так повернула, що Матвієві з батькового спадку мало що й перепало. Та він уже був жонатий на грунтовичці Мар'яні Цабекалі, і одійшов од мачухи, відкупивши, тесть поміг, у баронеси землю під дворище, поруч з Несторовим двором, під Круиовою горою. Хату з Будища перенесли, удовина хата, але й такі гроші. Ще було в молодого Мохнача п'ять днів поля на Звймищі, придане Мар'янине. Розгортав Матвій підгір'я, вище двору Несторового, щоб хату ставити, і докопався до каменя.

Підгорнув йон той камінь ломом, а було сеє проти ночі, аж побігло по небу дванадцятеро коней, самі яни білі, и гриви у них червоні. Нікому йон того не розказав, а тольки сусіду своєму, Нестору.

То все бибські гомонки, щось чула, та недочула, бо не двинидцять було коней, а дванидцять пар, і гриви у них не червоні, а білі гриви, і ленти червоні у гриви вплетені, і не по небу яни бігли, а по землі, і так копитами кресали, що іскри з-під копит, наче в кузні, сам Матвій мені в старості повідив, и йон ніколи не брехав.

Нема такої людяки, щоб яна ніколи не брехала.

Дак вибігли ті коні на гребень Крукової гори, стали і гарцюють, и в мене, Матвій розказував, шапка ни голові піднімається. «Мир'яна, Мир'яна! — гукає йон жонці. — Поглянь, що йоно-бо таке».

Я пид полоттям саме горували, земля наче камінь, дивно дощу не було, дик я розігнулася: «Нічого такого не бичу, то сонце заходить і по гребеню гори вогонь розсипис». Тик йон тольки рукою махнув, бо таки коней бачив, се вже йон погодєй розказав.

Бо ні Матвій, ні Мир'яна не знали, що то йон золото під каменем потривожив, і треба було під той камінь голову покласти, і золото б йому далося. Йондечки один чоловік у Мньові до скрині докопався, дванадцять голів кінських із скотомогильника поклав і забрив усе золото.

А другого дня по городу у Мохнвчів курочка ходнла, наче прнблудна, наче шукала щось: квох-квох-квох. Хотіла Мвр'яна спіймвть, уже а повітку загнала, і туточкн не стало куркн, наче крізь землю провалнлася. І пішов тоді Матвій до сусіди свого Нестора та й каже: «Осв, дядьку, хочу з вами погомоніти, бо не знаю, що й думать». І розказав Нестору і про дванадцятеро коней на Круковій горі, і про курку, яка крізь землю провалнлася. А Нестор, що його уже Семнрозумом у Пакулі прозвалн, і одказує Мвтвію Мохнвчу: «Се тн золото, у давні давена заховане, потрнвожна. Дак теперечкн золото саме у рукн твої проснться, та не знаєш ти, як його узять».

Уночі засвітилися нв Круковій горі снні вогні, а тількн нвблнжався до нних Нестор — гаслн. І дивнвся нв нних Нестор оддаля жаденнимн очнма, бо то золото себе являло, а вовк радісно гув у переліску, нв гребені Крукової гори. Уночі зашерхотіло в печі, і вийшла з підпіччя дівчннкв років двох, у білій сорочечці, із золотнм волоссячком, манюсінька, гарненька, пропливла над доліакою тнхим сяєвом і знову у підпіччі зникла.

То йон, Нестор, не знав, хоч і Семирозумом прозивився, ніхто усяго не знис, така людяка, яки усе знає, і на світі б не жила. А треби було Несторові ту дівчину поясом шкуритним обперезать — вона сріблом-золотом по долівці й розсипалася б.

Дак йому треби було ще на горі Круковій замітить: де вогонь блисне — тимочки і копий, тамочки і золото.

Що те срібло-золото, як уже домовик товкся по горищі у них. А Уляні приснилося, що яна очіпка загубила.

Протерла яна зі сну очі і серцем зайшлася: бо то на смерть чоловіка таке сниться.

А ще Уляні колодязь наснився — теж на чоловікову смерть. І постукався удод у хатній куток, і сорока уночі закричала на хаті.

А Нестор щоночі вняходнв з хвтн і днвнася на снні вогні по горі. І скрадався він до тнх вогнів, а вогні гаслн. А одної ночі кинув він солом'яного брнля у бік сніх блнмвок, брнль безшумно летів у темряві, наче сова летнть, і упав, де вогонь блнмав, і згас вогонь. А Нестор, повернувшнсь до хатн, заснув. Заснув Нестор, і снться йому чн привнджується, ніби снднть він за столом у своїй хаті, аж відчнняються — і не рипнулн — двері, і заходить до хатн канцелярнста, схожнй на тнх, що він їх у столнці нвдивнвся, покн пенсії дошукувався, але бідніше вбраннй. У руках у канцелярнсти папір цупкнй, пергаментннй і перо гусяче. І лнчко

в гостя облудливо-солодке, наче у дяка, коли йому чарку наллють. Поклав гість пергаментний лист на стіл перед Нестором і перо гусяче подає: «Розпишися кров'ю, що душу нам віддаєш, і буде золото твоє». А небо прихилилося до вікна, заглядало до хати і сміялося іконним оком. Світло в хаті було, як серед дня, хоч була ніч, бо Уляна спала і діти спали. І сказав Нестор по довгій, тяжкій для нього хвилі: «Нє...» — ще й головою похитав. І все зникло, наче й не було нічого, а він, Нестор, знову на лежанці лежить. Уже й не спав, бо не спалося. Як стало розвиднювати, узяв лопату, пішов на Крукову гору і копав цілий день там, де бриль його упав. І докопався він до скрині дерев'яної, а в скрині лежали кості козака у зотлілих сукнах та оксамитах, і шабля та спис збоку, а ще зелена пляшка з горілкою, сургучем засургучена. І більш нічого.

Прийшов Нестор до хати і тої горілки козацької випив, бо душею за золотом, якого не знайшов, побивався. Випив Нестор тої горілки козацької, що з давніх-давен у землі лежала, і стало йому під ранок зле. Розбудив він Уляну та й каже тихо, аби дітей не розтривожить, а мо, уже й сили не мав на балачку: «Помирать, жінка, буду. Як помру, то душу мою кріпко стережіть три дні, як у давнину водилося. А дітей наших люби і расти, і бережи ти дітей наших од усякої хворі і від людяк лютих, бо на роду тобі написано, що переживеш їх. Буде дощ вогняний на землі і буревій великий, і смерть голодна по землі ходитиме і не насититься, докуль сто літ не мине, а може, й довшей, і осипатимуться людяки з древа життя, як те листя восени, і на біле казатимуть чорне, а на чорне казатимуть біле, і будуть правда з неправдою на одне лице і ходитимуть у парі, і тільки той, хто одрізнить, порятує душу. Так відкрилось мені, коли діти наші народжувалися». Скоро по тих словах вийшла душа Нестора з тіла його. Сонце по той бік Невклі викотилося на край неба, наче крашанка, але Нестор уже не бачив сонця. І заплакала Уляна плачем великим, заголосила, затужила, бо голос її до неї вернувся і язик її.

А таки ж так, була яна німенька, допоки не помер Нестор, а як помер, так її й одпустило.

Тиди загув вовк на Круковій горі, хоч давно розвиднілo і сонце світило.

То Мартин радувався, але ще йому не врем'я було до людської подоби повернутися.

Калі ж дитя наше як зипличе, иж захлинається од плачу дитя.

Дитя — яно чує, калі смерть поблизу ходить.

Мар'яна у хату до дитяти побігла, а я коня запрягав у поле їхать. Туточки Уляна й заголосила, і вовк на горі загув. Я через межу, до Терпил, а Нестор уже й душу оддав. Стою, як ущула, та дивуюся і смерті його нежданій, і що Уляні язик повернувся.

Обмили тіло Нестора і поклали на лаві, і три дні та три ночі стерегли душу його, як наказував. Старші у хаті ночами сиділи, байки розказували та небилиці, щоб не поснуть, а парубки та дівчата вогнище у дворі палили і витанцьовували навколо, та ігри водили, як у старі часи, на похоронах. А третього дня прийшов з поля дідок, якого ніхто досі у Пакулі не бачив: весь у полотняному, босий і бриль солом'яний на голові, а через плече полотняна шанька і пензлі богомаза в шаньці. «Я, — каже, — бродячий богомаз, від села до села, від церкви до церкви ходжу, пустіть мене ніч з вами перебути, люди добрі». І впустила його Уляна, ще й яглів у мисочку налила. Сів він з тою мисочкою на колінах біля порога і північ так просидів, і не ївши, і не балакавши, тільки роздивлявся навколо пильно, наче уперше усе те зблизька бачив: і людей, і вогник свічки у руках покійника, і хату. «Не спіть! — гукав час од часу Матвій Мохнач. — Бо душу живу стережемо!» І не спали. Аж опівночі нібн смерч упав з неба,

погасив вогнище у дворі і тугим крутенем закрутився навколо хати. Хто у хаті був, на смерть полякалися: загуло, застугоніло, вікна червоно спалахнули, ніколи в Пакулі такого не чули, не бачили ні до того, ні потім.

То йон, вихор, і був.

Як ходила я з чумаками, теж вихори налітали стовпами високими. Як забачимо, що нечиста сила до нас крутить, дак ми валку спинясмо, і під вози ховаємось, і воскресну молитву читаєм. А були й такі чумаки, що свяченими ножами у вихор кидали. Дак сидимо під возами, а воно рве, аж вози тріщать і шкури лопочуть, перекоїться, та й по нім.

І ніякий то не вихор, а по душу Несторову прилітало, бо знав йон щось.

Мо, йон відьмак який був.

Який тамочки відьмак! Відьма чи відьмак не помруть, поки стріхи над ними не знімуть, а Нестор душу віддав легко, і не торкнулася стріхи, і стріха нова була як ґрім.

Як закрутило, застугоніло навколо хати і свічка в руках покійного Нестора погасла, простяг дідок, що мандрівним богомазом назвався, руки над тілом Нестора, і світилися руки. І стихло все навколо хати, і свічка сама знову запалилася. А дідька, богомаза мандрівного, уже не було в хаті, як свічка в руках покійного Нестора запалилася. Присягалися, хто в порозі, біля дверей, стояв, що не виходив дідок, а де подівся — ніхто про те не знав. Поховали тіло Нестора на Вишневій горі, над Неаклею, бо на кладовищі отець Серапіон ховати його заборонив за супротив богові, коли на крилах із дзвіниці літав. Пізніше стало тісно на землі не лише живим, а й мертвим, і розповзлося гробовище по Вишневій горі, а перший був Нестор.

І голосила Уляна жалісно над тілом Нестора, аж люди всі дивувалися, бо з примусу за нього пішла. І вертали люди із Вишневої гори сиротами, навіть ті, хто не знався з ним близько. І мовив отець Серапіон злостиво шкільному вчителеві, прийшовши на урок закону божого: «Слава богу, книга єтого богохульника Нестора закінчилася». А учитель відповів на ту його злостиву мову: «Книги таких людей із кончиною їхньою не кінчаються, бо вони довго живуть у пам'яті людській, обростаючи легендами». І гнівний був отець Серапіон за ці слова на вчителя, аж поки й не поїхав учитель із Пакуля.

І був знак уночі, як поховали Нестора: зоря покотилася по небу і розсипалася над Пакулем, над Неаклею, над полями і луками дощем вогняним,— і всі дивувалися.

Погодєй пішла Уляна в економію жито жать, і дочку, ще цицькову, з собою взяла. Як годувала свій габелок під копицею, вийшов із Страхолісся на стерню вовк і дивився на Уляну з дитям скучними очима. Ворухнулася в душі Уляни жалість до вовка, кинула вовкові кусник сковородника, що дитяті жувала. Вовк глитнув того кусника і перекинувся на Мартина Волохача.

Страшкий йон такий був — худий і зарослий.

А добра в очах уже тади не було, ой, не було, вовчі лупавки у яго осталися, і весь як притьопаний.

Гомоніли довго у Пакулі, що теперечки йон із Уляною Несторкою зійдеться, хоч яна й удовка, але маладьонка з неї ладна була, природиста.

І порога Уляниного йон не переступив, а посватався восени до Килини П'явчиної.

Дак за нею ж яке дароване батько давав!

І пов'язала рушники Килина.

Одкупив П'явка для молодих землю у баронеси, під Круковою горою, і хату, як дзвін, поставив.

Під Круковою горою, на хуторі Несторовім.

І було все так, як у пам'яті людей відклалося.

ІЗ КНИГИ ДНІВ

Се свідчу я, Нестор Терпило, той, що гомонів із самим богом на небі, як із людяною, і знову на землю повернувся віку добувать: Краю нашому і Панулю в Краї літ без ліку. І думка моя така: ще не було ні землі, ні неба, тільки тьма, а Невкля була, і Пануль був.

У кого голова на плечах єстяна, той урозуміє.

І запитав мене бог, як прийшов я до його на балачку: одкуль ти, Несторе? Я й гомоню: я з Краю, де річка Невкля, і болото Замглай, і луги Снаолозькі, а за лугами ліс, що Чорним зветься. Полагіднішав бог з лиця: «Усі ви, люди, там, у Краї, онуки мої та правнуки. Бо жінки у вашім Краї здавна вельми красні. І від сотворіння світу літали сини мої з неба до жінок ваших і любили їх». Се я від бога чував і тепер свідчу у Книзі днів. Ще баба моя розказувала, а бабі — бабина баба: було таке, літали сини божі з неба до Краю і кохали молодиць та дівчат, поки прапрадіди наші не стали їх перепинять та пір'я з крил дерти. Траплялося, запопадуть де-небудь на перелазі, чи й під стогом, чи й на горищі сина божого з молодухою, то так обскубуть, що заледве злітає йон із землі та вибирається на своє небо, а далі й бог підсакою помагав. Дак стали далєй трохи пужаться і менше літать.

А ще бабина баба пам'ятала, що була в її баби та діда перина, пір'ям, наскубаним з крилець божих синів, напхана,— у роду Терпил жінки споконвіку з лиця красні. Дак та перина, як одв'язували її од полу, вище найвищих дерев піднімалася, і прапрадід з прапрабабою мої на ній під храм у сусідні села та на ярмарок до Мрина літали. Дак прапрапрадід, а йон ще козакував, на тій перині і в Січ літав, припинав її до куреня, а сам із січовиками мед-пиво пив. Та тільки проміняв він ту перину якомусь зайдові на шкалик горілки, бо похмелитися не було чим.

Хто голову на плечах має, той урозуміє.

Ще таке знаю з давніх гомонок. Як розгнівався бог на перших людях і потоп на землю послав — прибула вода прибутна, покрила вона гори Холодну, Тайницю, Жомкріану і Вишневу, що над Невклею, і все живе стерлося із землі, і тільки стоги сіна лугового плавали по воді, як хмари по небу, і люд наш панульський на тих стогах рятувався, і все, що на суходолі, і все, що в небі літає, усе живе на тих стогах пережидало. А як навів бог вітри на землю, і дощ з неба спинився, і стала вода спадати, завиднілися вершини гір Холодної, Тайниці та Жомкріани, ступили панульці із стогів на землю, що висохла, і кожна звірина, і кожен плазун, і кожен птах з ними, і стали вони жить, як жили дотуль. А що було так, як розказую у Книзі днів, свідчу. Бо сам бог мені гомонів, як балакав я з ним на небі, під хатою його на призьбі: «Люди з вашого Краю порятували живе на землі, бо вельми життя любили і віру мали в серцях, що минеться потоп, і літо й зима, день і ніч не припиняться буть. Дивився я з неба, се мені бог гомонить, як відкрились джерела великої безодні, і розчинилися небесні розтвори, і покрилися водою всі гори високі, що під небом усім. А люди Краю вашого на стогах лугового сіна, як на хмарах, пливуть, із скотиною, звіриною, плазуном та птаством укупі, пливуть і веселі жарти правлять, наче й не зазирає смерть їм в очі. Вчув я той сміх, і жарти люду вашого вчув, хоч вимерло всяке тіло, що рухалося по землі, і самі вони скоро мали буть повергнуті в безодню та смерть, а сміялись і жартували вони.

І подивувався й людові вашому, що уміє сміятись і жартувать крізь сльози, горе та біль, і подумав: се листя землі, і як осиплеться воно, нащо я в світі, з ким я останусь? І зачинив я джерела безодні та небесні розтвори, і сказав: живіть та роїться на землі, не буду більше проклинати землю за людину і людину на землі, бо нахил серця людського лихий од віку його молодого, і ще вирівняти серцю людському у віках, творячи разом зі мною світ земний». Се гомонів мені бог на небі, під стріхою його хати, і я, Нестор Терпило, Семирозумом прозваний, свідчу, що так і було.

І ще свідчу я, що життям своїм набув і розумом урозумів. Є мова тварин, комах, птахів і кожної билинки, але не кожному дано її розуміть. Є мова землі, і тільки той, хто робить на землі з любов'ю та шанобою, чує її. І не можна землю бити, і дітей сього треба навчать, і не можна землю лихим словом згадувать, бо земля мати, а ми сини й дочки її, се свідчу я, Нестор, чиї діди й прадіди з роду оратаї. І є мова душі людської, і розуміть її іншому ще важче, аніж мову тварин, рослин, птахів і землі, але тільки тоді й станемо людьми, як урозуміємо.

А се батько мене навчали, і я свідчу. Як складно світ сотворений! Божів шлях на небі, зорями всіяний, і в пекло веде він, і в рай. Усе зло у світі від дявола, а хто ж його сотворив, як не бог всемогутній? І хто сотворив дідьків, перелесників, болотяників, скарбників, усе воїнство чорне, од яких людякам самі капості? Де кущ бузини виріс, нічого не будуй, бо там живе чорт. І очерет чортам належить, і осот, і нема там пролиху людині, де очерет та осот, і тільки чорнобиль від чортів рятує, і на Івана Купала обтикують чорнобилем стріхи хат. І як вогонь горить на болоті, то болотяник людяк заманює. І як у полі чи в лісі вогонь горить, то чорт просушує закопані скарби. І коли вітер сильний, то чорти, закувані богом, сіпаються. І коли смерч, то чорти позривалися з ланцюгів, борюкаються. А якщо бог чортів сотворив,— бо хто інший? — не міг йон і чортам хоч крихту добра не дать. Розказував батько, і я свідчу: сонце — се вогняне колесо, і викочують його щоранку чорти, уся ота нечисть, що капостить людякам, хоч сонце при цім спалює їх нещадно і нищить, і без чортів, якщо вони не накладуть життям своїм, день завтрашній ніколи не настане, і буде тьма вічна.

І навчав мене батько, а я людові свідчу, хто після нас житиме: брехнею увесь світ обійдеш, але назад не повернешся. Змовилися два чорти: ти перекинешся на коня, а я тебе продаватиму дурним людям. Продам та гроші злуплю,— і ноги за плечі. А ти уночі знову у свою чортячу шкуру вберешся та й за мною навздогін. І так весь світ, од села до села, обійдемо, і мішок грошей від дядьків нахапаєм. І обійшли вони весь світ, і на край світу з повним мішком грошей прибили. А як стали вони назад вертатися, у першому ж селі дядьки упізнали їх, з обох шкури здерли, соломою набили і замість опудал на грядках поставили, на страх горобцям та воронам.

І ще навчав мене батько, а я людям свідчу: людина — як лоза, легко вона гнеться, але трудно ламається. Прийшов дявол до бога та й мовить: «Боже, як багато люду розплодилося з волі твоєї на землі! Нащо марнота така? Дозволь, боже, я плестиму з твоєї людоти кошовки, коші, посудини для зерна та різні витребеньки, день плестиму, день продаватиму на базарі, і грошоту матиму, і люду на землі менше роїтиметься, бо вже стогне земля». — «Роби, як задумав»,— посміхнувся бог. І почав дявол плести з людак що йому заманеться, і радів йон із своєї задумки, бо люди гнулися ліпше, аніж лоза лугова. Весь день працював дявол у поті чола,

а як вечоріло, засинав, милуючись плодами рук своїх, засинав, щоб удосвіта з кошелями та коробами на базар брести. Але не було з чим удосвіта до базару йти, бо, поки спав диявол, люди випростувались. І починав диявол уранці все спочатку, і плете досі, але ні шеляга з тої роботи своєї не мав і не має, бо люди хоч і гнуться, але не ламаються.

А в кого голова на плечах єстяна, той урозуміє балачку мою.

І навчала мене мати, а я свідчу для вас, хто після мене буде: не вірте, коли казатимуть, що немає душі в людини, а є лише тіло тлінне. Людина без душі ніби й жива, але мертва, а душа світу — людина. Як згубить людина душу свою чи продасть чорному богові за земні солодощі, навчала мати, і світу не стане: закипить, запалає земля, а небо згорнеться у вогняний клубок і впаде навіки. Хвалилася піч вогню, як усі її люблять та шанують: коли випаде з мене цеглина, люди біди чекають; а коли ближнього поховають, до мене долоні тулять, щоб я від смерті оборонила; а як іде хто з дому в далеку дорогу, заслінку в мені відчиняє, щоб повернутися живим та дужим; а ще кажуть про щасливих людей — у пічурці народився. Слухав-слухав вогонь у печі ту похвальбу, скалячи золоті зуби, а далей обридло йому. Залишив йон піч та й побрів, куди очі бачать. І вистигла піч, і зробилася як мертва, купа глини, та й годі, хоч усе ніби лишилося, як і було, тільки тепла не стало. І обминали її люди, і заросла стежка кропивою та будяками, і розсипалася піч з годами, і зникла без сліду. Отак і душа в людині, як вогонь у печі: поки є душа — є людина, а поки є людина — є світ білий.

І навчала мати мене, а я свідчу для вас, хто житиме завтра: живе душа людська, допоки добро в душі є, а як проросте зло невтомість — вмирає душа, як дерево, якому корінь підрубано, хіба що з дятлами воно розмовляє, поки впаде і розсиплеться на порох. Є злодухі, які хочуть уподобитися янголам і засвічують своє світло на небі. Але зірку таку, як і душу злу, оком видко: тьмяна вона. І скидають янголи її на землю. І хто поставить хату свою там, де впала зірка, засвічена на небі бісом, сам лихий стане і помре душею. Бо зло — як зараза, як чума, як пустеля: дихає пекельно і на всі дні землі. І лише той врятований буде від його пекельного палу, хто добро чинить. Позаздрив диявол творящому богові та вирішив і собі сотворити людину з піску й глини: «Сотворимо чоловіка, якого не знали одвіку!» І зліпив, і була та людина для ока не гірша од богом сотвореної. «Слава! Слава! Слава!» — загукали пекельники, дідьки, болотяники, лісуни і вся інша нечисть, яка незчисленно юрмилася. «Ух,— мовив притомлено диявол,— тепера вдмухнемо у тіло дух!» І вдмухнув йон дух свій, нечистий, злий. Закліпало творіння дияволе очима, ворухнуло тонкими пальцями і пішло по світу. І всі дивувалися, бо думали, що се людина. Та скоро відкрилося людям, що не людину диявол сотворив, а Канцеляриста, бо лише нечистий і здатен отаке сотворити, бо зло тільки зло і родить. І запливали людяни криваними слізьми од того Канцеляриста, і ще довго плакатимуть, допоки добро не переможе усе зло світу і на всі дні землі. Так мати казала і я кажу.

А в кого голова на плечах єстяна, той урозуміє.

І зайшов до мене Пилип Гончий, що я його з того світу повернув, зайшов тютюну позичити. І прочитав я йому з Книги днів. А Пилип послухав та й мовить до мене: «Ось ти, Несторе, грамоти на царській службі вивчився, до Книги про життя земне й небесне пишеш, і слава між людян у Краї іде про тебе як про мужа вельми мудрого. Так скажи ти, Несторе, мені, темному, про таке: чи ж у возі задні колеса та наздоженуть передні?»

І не знав я, як відповісти, хоч між людяк Семирозумом прозваний.

...А ще живий був Нестор, Семирозумом прозваний. І сидів він на призьбі під хатою шкільною, а я, Марія Журавська, дочка пакульського пана Михайла Журавського, верталася від хворої. Навчалася я тоді на фельдшерських курсах у Мрині і, до батька в помістя наїжджаючи, гляділа селянок пакульських. І підвівся назустріч мені Нестор, Семирозумом прозваний, пильно глянув мені в лице, а були очі його жалні, як дві оси. І зробилося мені від погляду його страшно, бо різне балакали прості люди про відставного солдата. Але мовив до мене приязно: «Зводьте, панночко, долоню показать — долю вашу скажу». Зняла я рукавичку і руку Нестору угору долонею простягла. Прочитав Нестор долоню мою, наче сторінку книги, опечалився з лиця і низько вклонився мені. І дивувалася я, бо гордий був Нестор, не стеливсь перед панами, нібито із самим богом на небі розмовляв, як із людиною: «За віщо увага до мене така, Несторе?» — «За великі муки жисті вашої я вклоняюся,— мовив Нестор, Семирозумом прозваний. — А ще вклоняюся, бо на схилі днів ваших відкриється вам одна з великих таїн світу нашого страшного. І скажете про таїну людям, але не вчують ті, хто житиме в одночасі з вами, а вчують, хто прийде потім і пройде шляхом своїм хресним. Се в природі людяцькій: знать і не вірити, поки ціну велику не заплачено».

І засміялася через силу, бо страшні були пророкування його, але найменше я собі здавалася схожою на мученицю, весна моя дівоча починалася, і розвіталала я, наче вітка: «Розказуйте, Несторе, казки свої людові пакульському забобонному, а я людина тверезна і критично мисляча». Я бо вже тоді начитана була і по-молодому гаряче вірила в прогрес суспільний — книги й журнали присилали з Петербурга сестра Дарина і брат Опанас. Та й у Мрині юні фельдшерки не самою медициною жили. Але не образився Нестор, Семирозумом прозваний, на слова мої, а відказав серйозно, з сумом у голосі: «Так записано в книзі жисті твоєї, дочко».

Пишу повість цю сумну життя мого на наторзі, в камері тюремній, пишу нібн із світу того, бо вже скоро мене не стане, піду скоро з ярмарку земного і не оглянуся...

А скоро після тої розмови з Нестором на початку літа прийшов до Пакуля молодий чоловік у одязі майстрового. І назвався він Іваном Колядою. І був у нього лист від брата мого Опанаса на ім'я батька мого, пакульського пана. А вже Опанас залишив військове училище в столиці, перебрався до Києва і став вільним слухачем університету. І писав Опанас до батька, щоб той прийняв його друзів на час косовиці, хочуть вони сили свої випробувати у сільській роботі, коситимуть нарівні з усіма, харчами не вередуватимуть, а плата — як господар скаже. «А ви хоч тримали коли-небудь косу в руках?» — запитав батько мій, бачив-бо, що вбрання майстрового — се для ока. «Тримав,— відповів Іван Коляда. — Я син сільського дяка». — «Син дяка, якого за політику вигнали з семінарії, як сина мого з кадетського училища?» — невесело посміхнувся батько. «Ні, Михайле Михайловичу, із семінарії я вийшов сам, не бажаючи сидіти на хребті народу і дурити йому голову». — «Не ви, так інші, не тим, то іншим, а голову народу однаково дуритимуть, так уже споконвіку ведеться в світі,— сказав на те мій флегматичний батечко і не став більше розпитувати Івана Коляду. — А іншого світу, які б ви не були розумні та прогресивні, чудом не сотворите. На косовицю ж вас прийму, коли вже мій непутящий син за вас просить. Але житла для поденних робітників у моїй економії нема». — «Ми хату наймемо в селі». І подякував Коляда моєму батькові за ласку його.

І повела я товариша Опанасового на Муравщину, там крайньою хата Гаврила Латки. Бо так Коляда просив: щоб одлюдно. А чому повела я товариша Опанасового, хоч могла це зробити котрась із служниць, сама собі не звітувала. І признався гість, що й для мене є вість од Панаса.

Знайомий був мені почерк: літери наче крильми вимахували і слово слово наздоганяло: «Се брати мої по вірі моїй новій, сестричко, святе діло вони роблять. Допоможи їм чим зможеш, начеб рідному братові допомагала». І щось дивне зі мною діялося. Досі за мовчазну та скритну мали мене. А се щебетала я пташкою, саму себе не впізнаючи. Розказала, що я останния дитина в батька і що мати померли, мене народжуючи. Розказала, як не хотів батько, щоб я у Мрин на курси фельдшерські після прогімназії їхала. Мовляв, досить з дівки і прогімназії, наука сучасна молодь не до добра призводить, а до загибелі. Розказала і про Дарину, сестру свою. Отак і до неї батько, допоки заміж не вийшла. Хоч досі в душі старого підозра живе, що шлюб її фіктивний. І навіть про відставного майора з Хмільниці, якого батько в женихи мені ладнав, розповіла: «Виструнюється той майор переді мною, наче перед генералом, а мені смішно, бо нема про що з ним розмовляти, жодної книжки, окрім статуту військового, не прочитав, і жодної прогресивної ідеї в голові, самі армійські артикули. Та й не думаю я про заміжжя, а думаю, як стати корисною народові і сприять суспільному прогресові. Хоч, звісно, нині трохи не всі провінційні панянки про народ та прогрес щебечуть, а потайки мріють про грошовитого чоловіка. Але я не така, не така!» Себе я переконувала чи супутника свого? А Іван позирав на мене уважними, лагідними очима, і було мені добре в сяєві його очей.

Пишу се в камері холодній і темній, на каторзі Кара, за тисячі верст од рідного Пакуля, а перед очима моїми край села, що Муравщиною зветься, у сонці, як у золоті: крайня від лугу хатина Гаврила Латки, і жінка його Параска на порозі з малою дитиною на руках, а ще двійко дівчаток за поділ матери тримаються. І згодилася Параска в комірне прийнять приїжджих, допоки косовиця. Назавтра приїхали в Пакуль три жінки стрижені і чоловік Опанасового віку, з довгим волоссям та пишною бородою, на отця Серапіона схожий, і поселилися вони в хатині Латок. Навідувалася я на Муравщину, бо тягло вже мене до Івана. І шкребло душу мою, що молоді жінки з Колядою такі товариські. І була я холодна до них, а вони не розуміли холоду того, за панянку пещену маючи мене. А бородань, що Дмитром Домонтовичем назвався, був до мене веселий та балакучий. І розказував він, як минулого літа рибалив на Волзі: «Посадили мене рибалки на баркас і дали двоє весел. А я уперше їх у руках тримав... Хазяїн насварив мене і до коней поставив. Почав я коня запрягать, кручу хомута і так, і сяк, а одягти не можу, і шляки не підчеплю. «Де ти народився, де тебе хрестили?!» — кричить хазяїн. «А у нас на Україні волами їздять...» — одказую. І вигнав мене хазяїн, і скінчилося моє ходіння в народ. Там, на Волзі, серед робочого люду, вперше я, двруйте, вошей побачив. Що це, запитую в рибалок, за білі блохи? А вони сміються...»

Але й пакульці насміхалися з нових робітників мого батька. Хоч старалися вони з усіх сил, щоб не відстати од селян. Але не слухалися їх коси й граблі. Та й з'являлися приїжджі в лузі, коли сонце вже вище дерев було, коли сільські косарі, напрацювавшись, снідати сідали. І казали про них пакульці: «Тонконогі...» А мені образливо було за товаришів моїх нових, особливо ж за Івана Коляду. І ходила я на луг, і гребла сіно нарівні з усіма, і пахне мені сіно те досі, навіть тут, у камері брудній. І були то дні щасливі, яких так мало в моєму житті було.

Якось по роботі сіли вечеряти, хто в лузі працював. І промовляв того вечора Іван Коляда до селян: «Люди добрі! Як ми з вами сьогодні живемо? Живемо, наче каторжні, наче в'ючні тварини. Непосильна праця зводить у могили і селянина в полі, і робітника на заводі та фабриці. Бо робочі люди і в селі, і в місті працюють на багатіїв, які п'ють з нас кривцю і розкошують. А чому? Бо земля належить поміщикам, а фабрики та заводи капіталістам. Погляньте, люди добрі, навколо: один має сотні десятин землі, а другий не має і шматка хліба. Хіба це справедливо? Усі багатства землі

нашої створені руками трудового народу, а скільки нахлібників на його плечах — і дворянство, і купецтво, і чиновники, і попи! Один із сошкою, а семеро з ложкою — ось як ми живемо. А хіба не від нас самих залежить, щоб і поміщицькі, і казенні землі поділити між усіх порівну, по справедливості? Хіба не від нас залежить, щоб одного дня не стало ні чиновників, ні урядників та становиx над нами, а сам народ усім правував? Час нам, люди добрі, дружно піти війною на панів та підпанків, щоб усі блага земні належали громаді. І тоді настане на землі нашій соціалізм, який є найновішим словом науки про те, як людям розумніше влаштуватися в цьому житті. Коли настане соціалізм, не буде серед нас ні багатих, ні бідних, а будуть усі рівні. За соціалістичного устрою земля і фабрики належатимуть тим, хто на них власними руками працює. І чиновників-дармоїдів над ними не буде, а вільно вибрані народом люди порядок забезпечать. За нового життя ваші діти навчатимуться наук різних, як тепер навчаються наук діти панські, і то не лише в сільських школах, а й у міських університетах. А коли вивчаться наук, придумають такі машини, які за людей усю тяжку роботу робитимуть і в полі, і в місті. А люди як боги стануть...»

Малюю усе те на листочках, біля кватирця тюремного, наче давній сон свій. Невже було насправді — вечірній луг, курінь, вогнище і — голос Іванів? Вогнище висвітлювало його схвильоване обличчя, як лампада ікону, і я милувалася ним, що тепер приховувати, милувалася. Тоді я уже вміла любити і — ще уміла. Після слів Іванових довго мовчали всі. Потім мовив Пилип Гончий, що його в Пакулі Безсмертним прозивали, відколи (так розказують) розбудив його в труні Нестор-солдат: «Розумна ти, Іване, людяка, добре гомониш, наче з книжки читаєш, зовсім як батюшка наш у церкві і ще добріш. Але скажи мені тепера: що буде з нами на тім світі?» Подивувався Іван такому нежданому запитанню, бо про інше він говорив. А бородань, що Дмитром Домонтовичем звався, — він збоку од гурту сидів,— засміявся. І розгнівалася я на нього, і не злюбила відтоді, бо так вийшло, ніби з Коляди він сміявся, з розгубленості його. «Та ми ж, дядьку, про цей світ балакали, — відповів по хвилі Іван. — На цім світі нам треба розумно життя організувать, а на тамтешнім ще ніхто з живих не бував. Учені люди кажуть, що й нема його, того світу, що то все вигадки попівські...» — «Не, людяко добра, неправду ти мовиш, є він, той світ, бо я там гостював, як помер був, а Нестор-солдат повернув мене на землю. Бував я і знаю: на тому світі отако, як ти нам сьогодні розбалакуєш про життя майбутнє: ніхто нічого не робить, а всі тільки смачненьке їдять, горілочку попивають та пісень наспівують веселих... Так нам, хто старіший годами, уже недалечко до того раю, ти ж молодий, але пожди, рано чи пізно, а й твоє прийде, і буде все, як ти оповів...» Знову реготнув бородань у темряві. Але ніхто, окрім мене, не завважив того сміху, бо селяни уже спати на сіні вкладалися, про погоду, чи дасть бог завтра стогувать, розбалакуючи.

А може, й справді усе це лише наснилося мені? Бо те, чим живу, животію, а не живу, нині, таке одмінне, бо ненавистю жива я ще тепер, а не любов'ю. А хіба можна довго жити ненавистю самою? Не каторга, не тюремна камера, не карцери вбивають мене, вбиває ненависть, яка звполонила всю душу мою, не залишивши ані місцинки для любові. І я хапаюся за спогади, аби хоч якусь хвильку ще протриматися на сім світі. Того вечора ми верталися з лугу тарантасом, якого прислав по мене батько. І зорі з неба дивилися мені в душу, і був Іван біля мене. І мовив Дмитро, коли од'їхали від гурту селян: «Добре говорити вмієш, Іване, але слова це все, слова. Вони і від попа досить слів наслухалися, про заповіді божі. А вийдуть вони з церкви, перехрестяться на паперті і — живуть, як тисячі літ жили. Ви їх ідеалізуєте, а насправді це темна маса, гній історії, і щоб цю масу сколихнути, потрібне діло, діло, а не слова! Гучне діло, на всю імперію, щоб відлуння його громами прокотилося над рабською

землею! А щоб таке діло вчинити, потрібна організація з небвгатьох. Потрібен орден, як це було в середньовіччя, відчайдухи, які б заприсяглися: влада або смерть! Такі відчайдухи вироблять план дій і не відступлять від нього, а хто відступить — тому смерть від рук товаришів». — «І хто ж каратиме відступників — ти сам чи катів найматимеш?» — зринув у темряві в'їдливий голос Івана. «Якщо для діла нашого буде потрібно, рука моя не здригнеться, повір. В ім'я майбутньої перемоги крові не побоюся. Хай загинуть тисячі і мільйони рабів — майбутнє нас виправдає. Отак я розумію революційну організацію. Перемога або смерть, а не ваші інтелігентні балачки і запобігання перед темними масами. Іншим шляхом ми верховної влади не візьмемо, і динаміт не допоможе, бо динаміт насамперед передбачає чітку організацію обраних». — «І що ж ви, обрані, далі чинитимете, захопивши верховну владу?» — «Звичайно, з часом, коли маси доростуть до наших ідеалів, передамо її народові», — відповів по хвилі Дмитро, але не було певності в голосі його. «А якщо сподобається владувати? — уже не приховував глуму Іван. — Якщо в тобі кров батька озоветься — полтавського поміщика, учорашнього кріпосника?» — «Якби в мені та кров давала про себе знати, якби мені праглося влади в ім'я влади, я досі жив би інакше, з батьком не поривав і юнкерських погонів у Неві не топив! — аж скрикнув, зачеплений за живе, Дмитро. — Когось, а себе я знаю, бував у бувальцях!..» — «Чи так уже добре ми себе знаємо? — тихо, замислено мовив Іван Коляда. — І чи все знаємо про тих, хто прийде після нас і в чиї руки ви передасте владу? На царський трон хоч самого Миколу Чернишевського посади — народові легше не стане, повірте. Допоки сам трон у тій чи іншій формі існує, доти народ для держави, для ідеї, а не держава й ідея для народу...»

Але вже під'їхали ми до хати Гаврила Латки, і зійшли міські. І залишилася я сама в тарантасі, і сиротливо зробилося мені під зорями, і заздрила я міським, які усе ще сперечалися у теплій пітьмі літньої ночі. На вигоні візник Никипір зупинив коней і повернувся до мене: «Я вас, панночко, отакунькою на руках носив, і душа моя за вас болить. Не знайтеся з тими непевними людьми і не ходіть до них. Ваш, наверно, фальшивомонетчики. Бо приходив сьогодні з Мрина відставний солдат нібн найматися на роботу, але на роботу не найнявся, а розпитував про людей приїжджих, які на лузі у пана роблять, хто та що і про віщо вони з селянами балакають. У казенний дім дорога їм стелеться, так я думаю». І тривожилося серце моє цілу ніч. А вранці приїхав до батька становий, розмовляли вони на терасі, я в саду була і все чула. І казав становий моєму батькові: «Доводилося мені чуть на віку, що багаті люди, навіть князі і графи задля спасіння душі своєї чорною працею займалися. А як зрозуміти, Михайле Михайловичу, що у вас на лузі якісь прийшлі, студенти та дівиці, поденно роблять?» — «Коли наймаю я людей на косовицю, то не вельми допитуюся, хто вони і звідки, аби роботу справно робили. Бо самі ви господар і знаєте, як цінуються руки робочі в таку пору, — одвічав мій батько. — А якщо і студенти вони та дівиці вчені, то хай попрацюють на свіжому повітрі, наберуться сил для трудів своїх научних. Бо міста тепер на мурашники кам'яні схожі і здоров'я дітям нашим не додають, навпаки, відбирають. Хоч і летять вони у ті міста, наче метелики на вогонь.» — «Усе це так, Михайле Михайловичу. Ваші поважні розсуждєнія я, людина проста і освітою не переобтяжена, всіляко схвалюю. Але живемо ми у часи тривожні, коли молоді люди не повинні залишатися поза увагою поліції, особливо ж довговолосики та мужоподібні дівиці, що їх у містах нігілістами прозивають. І маю я вісті про інтерес до ваших косарів губернського жандармського управління, і не сьогодні-завтра слід вам чекати гостей... А кажу, Михайле Михайловичу, про це, бо лише для вас бажаю, бо ви до мене завжди благодійствували і милостями своїми не обминали...»

Становий далі чаював з батьком, а я тихенько вийшла з саду і побігла на Муравщину. Іван лежав на теплій лежанці, під коцом: «Пропасниця

повернулвся, Маріє Михайлівно. Нажпа я її на Волзі, коли бурлакував, тепер не забуває, нвидується». І звщеміло серце моє, якби могла, нв себе Іввнову хворобу перебрала б. І зрозуміла я тоді уперше, що люблю його, а досі ховалася аід самої себе. Похапцем розповіла я про вчорашню розмову з візнином і про візит станоаого. Коляда похилиася чолом на стиснуті кулани: «Обрубують, гади, коріння наше в народі. Свмі штовхають нас до прірви...» — «Вибиратися аам треба з Пануля, і якнайшвидше. Хочете, домовлюся з батьном, дід Ничипір одаезе аас до Мрина?» — «Дяную за турботу, Маріє Михайлівно, — похитаа головою Іван. — Але підвода з економії — це хаіст, жандарми одразу ахопляться. Становий, занчвйно, приїхав иа розвідини. Попившн чайок з аашим батьном, посначе у Мрин до жвндарміа. Раиіше, аніж завтра, синьомундирників чекати ие доводиться, але заатра се вже точно. А ми уночі знинемо без сліду, начє й не було нас. Дмитро барнаснк у лозах припас, він передбачливий. Баркасиком і попливемо аж до самого Києва».

Уже час було мені вертати додому, до книжон саоїх, а альтаику над Студницею (неаже це і спраaді десь ще є Невклн, і Пвкуль, і наш сад?), але ноги не слухалися. І мовиа Іван, дивлячись повз мене, у аінно: «У аас, панночко, чуйна душа, ніжна, і ася вн — ян пелюсток каітки. А революція — це бій, і бій кривавий. Не на життя, хоч і заради життя, як ми це розуміємо, а на смерть длн багатьох нас. Дмитро де в чому має рацію, самими закликами до селян революції не зробиш». — «А я не боюся смерті!» — гукнула, спалахнувши рум'янцем од голосних слів своїх. І це була правда, я не боялася смерті аже тоді, бо — любила. Тепер я не боюся смерті, наклинаю смерть на себе, але вже з іншої причини. Коляда усміхнувся поблажливо, наче з дитиною розмовляв, він багато що читав у душі моїй, але багато чого не розуміа, бо не любна, ян я: «Смерті бояться всі. Боятися смерті — це в природі усього живого, панянко...» — «Ви мене зовсім не знаєте! Не панянна я, хоч у панській сім'ї народилася й виросла!» — підхопилася, ображена, щоб попрощатись і йти геть. Але Коляда мовив спокійно: «Присядьте, Маріє Михайлівно. Я розпоаім, як ішов до віри своєї. По роках і десятиріччях життя саого трудного, ян по крутих сходиннах. Бо це для ввс потрібно, щоб саму себе краще зрозуміти».

І казав до мене Іввн Коляда (усе, чим жила тоді, амерло, і я давно вмерла, а слоаа його пам'ятаю): «Син дяка я, а по матері кріпак. Дід мій помер під батогами, мати розназувала і плакала. І ще на моїх очах людей, що провинилися за тиждень перед паном, біля ганку панського різками сікли щонеділі. Це не голосні слоаа, це праада: у мені він з народження, біль мого народу, аона у кроаі моїй, аіковічна образа мого народу. У сусідньому з нашим селі скоро після відміни кріпацтаа одурені, залишені без землі селяни наважилися не порадіти з царської милості... Солдати оточили село і стріляли в людей залпами, я, хлопчан, чув ці постріли і чую їх досі. Але на лаві семінарській найменше думав я про долю мужицьку. Між мужиком і мною освіта вимурувала стіну, і вона вищала з кожним роком. Мій честолюбний батько мріяв, що син його стане попом. Я прагнув іншого — вивчитися на лікаря. Я поннуа семінарію та вступив до медичної внадемії. Я буа холодний і голодний, я випрохуааа урокіа, ян милостині. Батько, сільський дячок, та ще й багатодітний, мало чим міг допомогти. І асе ж я скінчиа даа курси. Навколо мене вирувало життя, студенти гуртувалися, читали Лаврова, Бакуніна, Ткачоаа, ішли за свої переконання а тюрми, на заслання, а я заплющував очі, затуляа ауха, я хотів знати лише одне — науку. З усієї сили я переконуааа себе: виборю незалежне становище, а вже потім дбатиму про народ, поки що, Іване, дбай про себе, лише про себе. Після другого курсу на вакації я поїхав у рідні краї. І зноау я побачив те, про що волів забути, здобуваючись на диплом лікаря: злиденність, безправ'я селян і нахабстао чиноаництва та панства. Ви знаєте нашу провінцію: тут усе як на долоні. І душа моя зноау відкрилася для горя народного. У селі один із родичів запитав мене, що

я роблю в Пітері. «Навчаюся на лікаря», — не без гордощів повідомив я. Селяник сумно посміхнувся на мої слова: «Осилиш свою високу науку і сядеш на плечі наші, ще й погакятимеш, як інші нахлібники». «Я лікуватиму вас! — наступав, рятуючись од власних сумнівів. — Діти по селах мруть, як мухи!» — «Дітей наших спершу треба нагодувати і одягти, а вже тоді вдаватися до твоїх ліків». І я нічого не міг заперечити, бо все бачив на власні очі. Іншою людиною повернувся я до столиці. Я скинув егоїзм, як одяг, з якого виріс, а душа моя під ним ще жива була. Хвиля суспільного руху підхопила мене, понесла у вир подій і несе досі. Студентський гурток, до якого я приєднався, організував слюсарну майстерню, і незабаром я вже знайомив робітників з основами політичної економії. А потім, як у нас ведеться, камера попереднього ув'язнення. Я не встиг дуже намулити очі жандармам і відбувся порівняно легко: мене вислали в краї, де я народився. Але я не захотів гнити в рідному селі під недремним оком провінційної поліції і з паспортом на чуже ім'я опинився в Києві. Відтоді я належу не собі, а революційній організації. Але для вас, Маріє Михайлівно, такого життя я не побажав би. Нині чимало вас із затишних віталень летить на вогонь майбутньої революції, але цей вогонь легко обпвлює крила довірливим і безпечним неофітам. Панянки у вітальнях задумливо курять цигарки, розбалакують про емансипацію і соціалізм, поки служниці готують для них вечерю, — не вводжу моду на революцію! Ми вдячні вам за попередження, вдячні за турботу про нас, але вертайтеся під крило свого батечка, виходьте заміж, народжуйте діток, це теж потрібно, для тої ж таки революції майбутньої, а вогонь боротьби залиште для тих, у кого душа від народного горя затерпла. Жорстоко з мого боку, знаю, але мушу сказати вам заради вашого ж блага: у революцію не граються з провінційної нудьги. Революцію обирають, як судженого: на все життя».

І плакала я, додому повернувшись, в альтанці над Студницею.

А завтрашки налетіло з Мрина жандарів, ой, налетіло, усі в чекмелях синіх. Коняки під ними добренні, а начальник їхній у бричці.

Та зарайкали, зарайкали по селу, як жаби, где тут, запитують, фальшивомонетчики? А їх, фальшивомонетчиків, чи хто вже яни тамочки, і сліду нема, наче крозь землю провалилися.

Уже погодей батько мій розказував, що то не фальшивомонетчики, а революціонери, яких цар виловлює і замуровує у стовпи кам'яні.

Не знаю, хто вже яни такі, а тольки знаю, що в хаті Латок, на Муравщині, усе геть яни перерили, як свині, і Гаврила Латку з лугу пригнали і допитувалися вельми, з яких книжок йому приїжджі начитували.

Питали яни мене, питали, чи дочка пана Журавського, Марія, з тими фальшивомонетчиками зналася. А яни таки зналися, ходила до них на Муравщину, я тоді візникував у пана, примічав. Да тольки жалів я панночку, бо яна до нас, простих людей, добра була і бабу мою лікувала, як лисиця скажена вкусила і заговорюватися вже яни почала. Та нема таких ліків, щоб од тої хвороби полікувать, і померла баба моя в муках страшних. Тольки ж я вдячний панночці був, що до моєї баби навідувалися. Дак я й кажу жандармському начальнику: «Не бачив я, щоб панночка з тими городськими зналася, бо яна тольки в саду своєму проходжується та книги читає». А йон, той начальник, як закричить: «Брешеш, стерво!» — і по мордяці мене, я кров'ю і вмився.

Дак яни і Пилипа Гончого, що Безсмертним прозваний, били та запитували, про що городські на лузі з людьми балакали. А йон одвічав: «Про той світ розказували, як там добренно буде, але я й без них знаю, бо вже навідувався...»

Коли від'їздив з Пануля жандармський капітан Владов, пообідавши з батьком, зійшов він у сад до мене, в альтанку над Студницею, нібн

краєвидами помилуватися. І мовив він так до мене: «З поваги до батечка вашого, Маріє Михайлівно, не дошукуватимуся я, хто попередив нігілістів про наш приїзд. Але зобов'язаний сказати, панянко: із страшним вогнем граєтеся. І власне життя понівечите, і батечку своєму у його достойних літах велику прикрість заподієте». І запитала я, бо вже не боялася його, бо вже любила Івана: «Скажіть, капітане, чи ніколи вас совість не мучить?» А він засміявся, дивлячись повз мене на Студницю внизу, на Некслю, на луги Сиволозькі: «А що таке совість, панянко? Це все фантазії ваші, інтелігентські. Я знаю речі більш земні й реальні: дворянський клуб, більярдну, столики для гри в карти і холодне шампанське, яке дарує забуття. Це ви хотіли од мене почути?» І додав по хвилі: «Не думайте, що така велика приємність для мене — бити темних мужиків. Це варварство, я теж часом книги почитую... Але я знаю інше: молодики, які в Пакуль наїдувались, ведуть наш світ до загибелі. Мабуть, він і справді недосконалий, цей світ, але чи впевнені ви, що їхній, мужицький, світ буде досконаліший? Я — ні. І, допоки живий, боротимуся з ними, це мій обов'язок. А вас я попередив — і одним гріхом на совісті моїй менше...»

І молилася я в кімнаті своїй вікнами в сад, я ще вірила тоді богові: «Ти, господи, всемогутній і всезнаючий, ти нарадь мені, як далі бути, як далі мені жить. Люблю я його, Івана, і страждаю без нього. Якщо не написано в книзі твоїй разом нам бути, нащо перехрестив стежки наші, боже?» Але мовчав бог, лише місяць дивився у вікно добрими, смутними очима. І молилася я самозабутньо в церкві сільській, опустившись на коліна перед олтарем, аж люди пакульські дивувалися, не здогадуючись, що діється зі мною. Але і в церкві німував до мене бог. А отець Серапіон казав до мене так: «Смута велика в душі вашій, Маріє Михайлівно, помоліться у Київській лаврі святим мученикам, бог дасть — поможеться». Я ж після тих його слів про одне думала: «Лавра свята — це Київ, а в Києві — Іван...» І великою грішницею почувалася, бо ще прислухалася до бога. Але не було в душі моїй каяття: душа коханням повнилася.

Але поки що не Лавра, не Київ мене чекали, в Мрин, де я навчалася. Відлетіли лелеки у вирій, не стало іволог у саду, журавлі курликали в лугах Сиволозьких і летіли низько над селом у поля. Стала і я збиратися. Аж серед ночі постукали у вікно моєї кімнати. Загорнувшись у ковдру, припала я до шибки, і думка божевільна сколихнула, що се Іван. Але голос не Іванів був, а голос брата мого, Опанаса: «Сестричко, се я, Опанас. Одчини двері веранди і не засвічуй світла, бо ніхто не повинен знати, що я удома». І не засвічувала я світла, сиділа в батьковім кріслі, а Опанас нервово ходив по килимку, що його місяць простелив у веранді, і говорив, говорив, збуджений, але я ловила лише вісточки про Івана Коляду: «Пробач, що розбудив, але прислуга не повинна мене бачити. Я лише переднюю удома, у мезоніні. Ти, сестричко, принесеш мені обід і попросиш батька піднятися до мене, я мушу сказати йому одверто, я не хочу їхати за кордон без копійки в кишені і там жебракувати, врешті, я маю право на спадок... Спокійного закутку я не шукаю, ні. Але коли розумна людина має вибирати між камерою в Лук'янівській в'язниці і Прагою чи Женевою, вона вибере, звичайно, друге. Можливо, я буду там потрібніший, ніж тут. Від переконань я не відмовляюся, я ладен покласти життя на олтар революції, я тренував волю, я займався самовихованням. Але доля дарувала мені вибір. Кому потрібна моя жертва? А в Празі чи Женеві я організую вільну друкарню, задзвоню в новий «Колокол» над Україною-Руссю. Наш вільнолюбивий козацький дух прагне втілення... Ви тут, у Пакулі, живете, як у ямі, а тим часом два наші постріли в київського прокурора відлунили по всій Європі. У Києві переполох. Ми розклеїли листівки, підписавши: «Виконавчий комітет». І печать — перехрещені револьвер та кинджал. Жандарми бояться нас як вогню. Навіть Іван Коляда, що з Пітера приїхав такий смирний, довгий час визнавав саму пропаганду, останнім часом ходив по Києву з кинджалом на поясі, наче женець із серпом. До речі, він багато розповідав про тебе і як ти їх порятува-

ла, спасибі, сестричко. Ми з ним на одній квартирі жили. Квартира на нижньому поверсі, над ярам. Скоро після пострілів у пракурара жандарми оточили наш дім глупої ночі, ніхто з нас не чекав. Я встиг вистрибнути у вікна і — яром». — «А Іван?» — якомога байдужим голосом запитала я. «Івана схопили, у в'язниці Іван, і, мабуть, жандарми за ним охотилися...»

Дак пан Опанас — йон був у Пакулі, був, тольки так йон був, що ніхто не чув і не бачив.

Не гаманіть такаго, бо й слухать не хочу: кому треба, той чув і бачив Опанаса.

І в Книзі днів про тее записано із слів діда Ничипора, що в пана Журавського служив: Ничипір возив Опанаса до пароплава.

Галька, що моїй матері дядиною доводиться, розказувала в старості, а яна в маєтку служила: «Була б призналася стражникам про молодого пана, якби спитали, бо кріпко їх боялася, але не спитали мене, дак я і не призналася, не взяла гріха на душу».

Налетіло їх у помістя, стражників, а тольки не знайшли пана Опанаса, бо йан у чужі землі вже од'їхав. А тут і Марія перед батьком навкалішки: «Не держіть мене біля себе, таточку, не тримайте, як у неволі, а відпустіть до Києва».

Се душа її до Івана рвалася.

До Івана чи ні, а судилося їй постраждать, так Нестор Семирозум їй передрік.

А й старого пана можна зрозуміти: тольки сина у далекі світи відправив, Дарина — десь у Пітері, тут і менщенька рветься, як листок за вітром.

Усі ми листя, куди вітер несе, туди й котимося, так і Нестор Семирозум у Книзі днів писав.

Хотів старий пан Марію примусом під вінець і поїхав до Хмільниці, щоб із женихам домовитися, але найшла коса на камінь: повернувся додому, а дочка уже світ за очі...

Дем'яна Тхорика вона підмастила червінцями, що од матері в неї лишилися. А як від'їздив пан у Хмільницю, просив Тхорика наглядать за нею. Се так було, бо скоро Дем'ян двір панський залишив, землю купив і побудувався, а за які б злидні?

Повернувся пан, а дочка вже десь у дорозі до Києва, він і зліг, бідний.

І втекла я з рідного даму, ад рідного батька, як з неволі турецької, зробила свій вибір. Вибір між забезпеченим животінням прогресивно мислячої міщанки і цією ось камерою на краю світу, в якій памираю, проклинаючи гнобителів народних. Чи шкодую я за вчиненим? Мабуть, ні. Я шкадую за іншим: ща немає уже в мені таго давірливаго до світу дівчиська, яке вміло любити. Ненависть до тюремників народу мого випалила все живе в мені. А маже, ненависть і є той гній історії, на якім колись у майбутніх поколіннях проросте й пашириться по світу любав і добро? Хта знає, хто скаже?

І дісталася я манівцями, боялася батькової погоні, Києва, і знайшла за адресою, яку Опанас дав, Дмитра Домонтовича, товариша Іванавага. І призналася я бароданеві, що залишила маєток без батькової згади, і батько, певно, вдасться до паліції, щоб знайти мене й павернути дадаму, а я хачу служити ревалюційній справі. А що революція зазирала в душу маю лагідними Івановими ачима, не призналася. Втім, і сам він здогадувався. І одвів мене Дмитро на Шулявку, в хатину, яку наймали жінки, що влітку до Пакуля приїздили. І жила я в них, не з'являючись на вулиці, допоки не знайшла мене в маїй схованці сестра Даринa. І читала я день і ніч книги, які жінки давали читати, і рай земний мені бачився в спарій будучності, на рай небесний схожий, і рай той земний соціалізмам звався. І ми з Іваном у тім раї, у тім граді новім, як Адам та Єва в саду райськім.

Але нікому я з тим видінням щасливим не відкривалася. Лише сестра Дарина, яка привезла мені папір, власноруч батьком виправлений на життя моє самостійне, прочитала все з очей моїх, повних передчуття щастя вселюдського і свого власного, як із книги. І казала сестра Дарина у ті кільна днів, поки в Києві біля мене була:

«Ніби саму себе, юну й захоплену, стріла, тебе побачивши, Марійно. Такою була в Панулі, коли мріяла про вищі жіночі курси і про служіння народові, а батько не відпускав мене ні на крок од себе. Тоді Опанас прислав з Петербурга свого товариша Мислицького. Вони в кадетському училищі разом навчалися, разом і вийшли з училища до закінчення його з міркувань ідейних. Разом вступили до гуртка радикального. Тоді жартували, що в Пітері стільки революціонерів, скільки молоді, яка навчається. А так і було. Мислицький погодився визволити мене з-під батькової опіки, поїздку, звісно, оплатив Опанас. Сам він гроша за душею не мав, лише папери на звання потомственого дворянина. Батько, полковник, на Балканах головою наклав, мати з сестрами животіли на батькову пенсію. Самого Мислицького я лише з фотокартки й знала, Опанас надіслав. Скільки коштувало мені вдавати перед батьком закохану панночку! Пам'ятаєш, як я кинулася до гостя, щойно він переступив поріг вітальні! Ти ще зовсім юна була, вірила, а то все гра. Я ще не розуміла тоді: є речі, якими гратися не можна. Втім, розуміла, мабуть, відчувала, проте переконувала себе, що моя гра в ім'я великих суспільних ідеалів, отже, виправдана, отже, освячена. Але ж неправди, брехні, зла ніщо не освятить і не виправдає, навіть крихта неправди в ім'я майбутньої правди загрожує великими лихами. Ось де наша больова точка. Втім, ти її ще не відчуваєш, треба пережити з моє, щоб відчути. Аби вирватися з шор несправедливого суспільства, самих слів про справедливість не досить, а неправедні вчинки наші множать несправедливість у світі, і неправедність та не зникає безслідно, вона формує грунт для майбутнього. Замкнене коло, з якого я ще не бачу порятунку. Гірко, гірко признаватися, сестричко, що мріяла віддати себе народові, а віддала усе, що в мені найкращого, найчистішого, тому ж таки Мислицькому...»

І плакала Дарина, і казала далі: «Не подумай, що я приїхала, аби застерегти тебе чи відмовити від обраного шляху, боронь боже. В очах твоїх нині та ж щаслива, рожева пелена, крізь яку і я дивилася на світ у твої літа. Лише життя може тебе протверезити. А може, це вже я зістарилася духом, хто нас розсудить? Ні, спершу так і було — фіктивний шлюб. Мислицький довіз мене до столиці і передав братові. Потому ми зустрічалися з ним на вечірках, рефератах, у гуртках, столичне життя вирує. Я любила слухати, коли він виступав. Він здавався таким розумним і мужнім, справжнім революціонером, вимагаючи негайного оновлення світу! Тоді він переконував нас, що Росію легко збурити шляхом організованих селянських бунтів. Що буде потім, ніхто особливо не замислювався, та й сам Мислицький, мабуть. Головне — роздмухати пожежу, звершити кривавий суд над існуючим злом. Малося на думці, що після соціальної катастрофи світ водночас стане добрим і настане царство правди й справедливості. Втім, пізніше я зрозуміла: самолюбному Мислицькому бачилося, що збунтований народ саме йому доручить вершити страшний суд, і саме на його долоню покладе ключі від раю земного, а він уже вирішуватиме, перед ким одчинити ворота раю, а кого послати до пекла. А поки що ми з ним пішли в народ. Працювали у Тверській губернії, це було зручно для конспірації, папери ж засвідчували, що ми чоловік і жінка. І настав день, коли я сказала, що люблю його. Мабуть, я щиро це сказала. Ми стали чоловік і жінка, уже не фіктивно. Але незабаром із села довелося тікати, Мислицький не визнавав конспірації у розмовах із селянами, полюбляв ефекти, голосне слово, милувався собою, а за це доводиться платити. У Петербурзі ми оселилися в одній квартирі. І ось десь за рік спільного життя Мислицький почав говорити про вільну любов, право на яку, мовляв, дають наші переконання, наша жертовність в ім'я

народу, наша вищість над темною, несвідомою масою. Боже, як я ненавиджу відтоді, коли тваринні інстинкти, моральний розклад особистості маскують дзвінкою революційною фразою! Я надіялася, що це лише теорія. Потім виявилося, що давно настав час практики... На заняттях недільної школи Мислицький знайомився з молоденькою курсисткою, недавньою сільською вчителькою. А задурити голову жінкам він умів, вбираючись у личину втаємниченого, відчайдушного революціонера, який щохвилинно ходить по тонкій линві над проваллям... Одне слово, курсистку він звабив, запевнивши, що їхній із ним шлюб фіктивний. І — покинув, коли та призналася, що чекає від нього дитину. Курсистка прийшла на зібрання нашого гуртка. Того вечора — іронія долі — Мислицький виступав з рефератом про жіночу емансипацію. Курсистка підвелася, перервала доповідача і гукнула у вічі йому: «Ви, Мислицький, не маєте права виголошувати святі слова про революцію, свободу і любов, бо ви негідник, ви одурили мене, ви убили мене!» І курсистка стрелила в себе. Пробач, я знову плачу, це було жахливо... Вона стрелила в себе, а треба було стріляти в нього, підлотника. І ось я порвала з усім, чим до того жила, поїхала в Пакуль. І ніколи, ніколи я вже не повернуся в той світ. Мабуть, ти дорікнеш: особисте горе затьмарило для мене високі суспільні ідеали, в ім'я яких ми жили й боролися. Але все це складніше, принаймні для мене, тепер, сьогодні. Звичайно, розумом осягаю: не всі у нашому середовищі такі, як Мислицький, більшість людей, що присвятили себе революційній роботі, чесні й моральні. Але якщо таких навіть одиниці, про яке царство правди й чистоти може йтися завтра, коли вони справді захоплять політичну владу і поведуть наш неграмотний, не звиклий до демократичних свобод народ за собою? Ось що мене мучить. Я болісно роздумую: невже те, чим ми займаємося, ці постріли, ці динаміти, цей заклик до страшного суду над усім сущим, єдиний шлях служіння нашому народові? Земство відкриває школу в Рогощі, я там учителюватиму. Батько погодився, що так буде краще для нас обох. Не можу ж я сидіти склавши руки, користаючи з праці рабів наших учорашніх і нинішніх. Трагедія в тім, що історія не дарує для нашого покоління особливого вибору: або ти паразит на тілі народному, або борець з несправедливістю. Соціальна байдужість у всі часи якщо не примножувала, то підтримувала зло. Батько мені нещодавно у хвилину відвертості казав: «Ви, молоді, з любові до народу сотворили релігію новітню. Але це все ілюзії, за які вам або вашим дітям доведеться тяжко розплачуватися. Народ — він теж різний, не з кісточок рахівниці, а з живих людей складається. І матеріальні потреби навіть великих мас людських не можуть замінити бога в душі. Але, мабуть, ваші пориваня — це чесніше, аніж марнування життя на примноження маєтностей і чинів, як робило моє покоління». Батькові нашому останні події теж багато в душі перевернули. Напиши йому...»

А як від'їхала Даринка, пішла я до канцелярії Лук'янівської в'язниці, назвалася нареченою Івана Коляди, попросила побачення з ним. І посадили мене та Івана по різних кутках кімнати, а посередині ходив жандарм, очей з нас не зводячи. І не знала я, що сказати Іванові, бо сама в наречені напросилася. Але дивився він на мене ніжними очима, уперше так дивився, і танула моя ніяковість, і добре мені було. І обіцялася я відтепер, допоки і з в'язниці його не випустять, приходити до нього на побачення. «Навряд чи випустять мене з в'язниці,— гірко посміхнувся Іван. — А якщо й випустять, то в далекі й холодні краї одішлють». — «Якщо дозволите, якщо згоду дасте, я поїду з вами хоч на край світу, і ніщо мене не зупинить!» — вигукнула я. Але нічого не відповів на ті мої щирі слова Іван Коляда, а лише попросив приносити книжки, що їх передаватимуть мною наші спільні друзі. Хотіла запитати я, кого з друзів має він на думці, але про друзів жандарм заборонив розмовляти. «А про що ж можна розмовляти?» — запитала я, вдаючи наївне дівчисько. «Про

любов можца...» — вискалнв зубк жандарм. «Про любов ке розмовляють, любов сама про себе говоркть». Отак я сказала, днвлячнсь ка Івака. І він днвнвся на мене вдячннмк очнма.

Зкяла я каарткру ка Лук'яківці, щоб до в'язниці, де Іаан, блнжче. І прнйшов до меке увечері Дмнтро, ккнгу Іваковi проснв передатк. Була кккга груба, в шкірякій обкладинці, розважальннй ромак, перекладенкй з французької. «Днауєтеся моєму смакові? — усміхнувся Дмктро. — Не дкауйтеся, у шкірякій обкладинці пклкк для металу. Івана треба вкзволятк з тюрмк, йому загрожує шкбекиця, у Кнєві оголошено воєинкй стак. Перед аелккодкем я ще пркkесу паску. У кій теж дещо буде, те, ка чім Коляда спустнться зі стінн, коли перепнляє грати. Страшно?» — «За Івана, ке за себе»,— відповіла я. «Даруйте, але кеправду кажете. Немає людини, яка б страху не зкала. Страх — цемент, яккй утрнмує держаак і цивілізації. Так було і так буде завжди». — «Але я спраадi ке боюся, акіскілечкн!» — я була щкра, а аін мене не розумів. «Як ви, дткка, власке, можете ке боятнся, колн навіть мене часом наздоганяє страх? Але реаолюція — це не палкі промовк біля вогнища перед каївннмк селянамн, реаолюція — це кроа і смерть. Смерть, можлнво, мільйоків, а ім'я щастя майбутніх поколінь». І суворс, немклосердне до себе й до ікшнх було лице його.

І кастала кіч, коли Івак маа утекти з Лук'яківської в'язккці, перепилявшк граткк. На березі Дкіпра чекав ка кього човен, якнм Івак мав плнвтн до Кремекчука, а там уже пересісти ка чавукку. Я скділа ка пркзьбі, під стріхою хижки зкайомого Дмктрові ркбалкк, пркслухаючкcь до кожного поруху літньої кочі. Сьогодні, колк пишу ці рядкк, лкше вітер кркжаккй стугокить за дірявкми стінами карцеру, ка яккй я довічно прнречека кровопнацями кароднимн за свої протести супроти тюремкої адміністрації, за свою кескоримість. І вже аірн нс йметься, що колнсь була та ніч — виццебечуаали солов'ї в садах ка Подолі, лагідко плюскотіла а березі дкіпровська хвнля, потім заспівали перші півні. Аж тоді торохнула а темряві підаода. Кікьмк праауааа Дмитро. Я кинулася назустріч — Іван лежав на возі! «Скоріше, скоріше! — Дмктро кєрвуаався. — Поки розвиднів, тобі треба бутк кижче Києва». Ми з Іааном моачазно стояли одке біля одного, зніяковілі, каче дітн, які щойно зазнайомклкся. Нарешті Іаан узяв меке за рукн, і я прнхилнла голову до його грудей. Серце Іванове калатало. І мекі подумалося раптом, що отака зустріч у нас із ннм перша й остання. І хотілося мені заплакатк, сльози тамують біль жіночого серця, але я ке дозволила собі плакати. Як ке дозволяю кнкі і вже давно. Я відсторонилася од Івана, подала торбкнку з харчамк: «Хай вам щастнть. Повідомте якось, бо я хвилюватнмуся...» — «Обов'язково, через товаришіа. Спаснбі вам. За все,— голос Іванів перервався, як струка, занадто капкута. По хвнлі додаа: — Я так багато маю вам сказатк. Колн зкоау зустрікемося...» — «Якщо — стрікемося»,— подумала, кекавкдячк себе за намислнвість. Але мовила спокійно й розсудливо: «Я тільки починаю жити не для себе, а для блага загалького, і а меке до аас, Іаане, безліч запитакь, як, мабуть, у кожкої неофіткн. Дуже чекаткму на зустріч...» А а самої серце аід розпачу зупинялося. Щоб ке впастк, зіперлася обіруч на край аоза. Івак кахилиася, поцілуааа меке а щоку — і зник у досвітковім мороці.

І зосталася я сама у аелнкому місті, поакому людей. І попроскла я через жінок, з якими колись мешкала на Шулявці, попроснла я Дмитра кавідати мске. І прийшоа Дмктро Домоктовкч пізко акочі, я уже в ліжку була, і каказав ке засвічуватк саітла, бо шпккк по сліду його йдуть. Казала я Дмитрові, що, відколк кема в Кkєві Івака, почуваюся самоткьою в місті, дармоїжею в кародкій сім'ї, а хотіла б працюватк для майбутнього звількеккя кароду. «Чкм же ак можете пркслужиткся кародоаі?» — іронія звучала в голосі гостя. «Ще не знаю, але за остаккій час я багато

нового дізнвлася з кинжок, раніше меиі недоступиих, і могла б принаймні читати лекції для робітннкіа». — «Лекції!.. — засміявся Дмитро. — Час лекцій і пропагаид мнрииx безповоротно мниув, пані Мвріє! Відтепер за революцію агітує револьвер і днпаміт!» І заперечнла я иесміливо: «Невжв кров, яка немниуче проллється, якщо за реаолюцію вгітуватиме револьвер та днпаміт, зробнть людей щаслнанмн?» — «Лнше кроа і здатиа оиовити світ! — прнстрасио сказав Дмнтро. На тлі аікиа його суворнй профіль здавався дагеротнпом. — Нас, хто аже сьогодні провнджує майбутнє і готовнй робитн діло в ім'я його, нас безнадійна меншість, гуртнк дниваків, змовникіа. І людську отару у аорота кошарн, яку теоретично внбудували для неї кращі уми світу, мн зможемо загнати лише снломіць. Облнште сентименти проаінційної пвнянкн! Загалом людстао обмвжене, міщаиська маса, і тільки одииакн, критично мислячі особнстості, що мають мужність повстатн супротн траднційннх форм суспільства, рухають прогрес. Сьогодиі потрібен фейєрверк, який бн осаітна найдальші куточкн імперії, і мн такнй фейєрвврк запалимо! Що вас трнвожить? Ну, хай декільком поколіниям доведеться дочасно лягти в землю, але хіба аелика справа внзаолення людства ив варта жнття кількох поколінь?!» — «Не знвю,— чесно відпоаіла я. — Мені ще треба думати...» — «Думайте, думайте, підганятн вас ие будемо. Поки що ви потрібна нам отака — не позначена пильиим інтересом снньошннельникіа до своєї особи. Незабаром у Києві зчиниться голосиий шарварок, і тоді ааша квартира нам дужв згодиться. — Дмнтро підійшоа до ліжка, на якім я сиділа, прнпав до руки моєї гарячнмн вустами. — У фейєрверку, що мн його запалимо, я згорю один із найперших. Я це знаю. І тому маю право сказатн вам: єдина жінка, якій бн я хотіа себе аіддати, якбн не віддавав усього себе революції, це аи. — Він цілуваа дедалі палкіше, холоднимн пальцями відгортаючи рукав накниутого поверх иічиої сорочки халвтв. — Я ночую тепер на кладовниці, в склвпі, ніч у иіч сам, иаодниці з мертвими, і божевільні думки, божвільиі мрії про життя живв спопеляють меие...» Я що було снли шарпнулась од нього до стінн: «Як ви можете?! Хіба не здогадуєтеся, що я люблю Іваиа?» — «Здогадуюся, зиаю, що ви не байдужі до цього семіиаристика, і дивуюся авшому смакоаі,— Дмитро одійшоа до вікна, запалив сигару. Кінчик сигарн червоно саітнвся в твмряаі. — Даруйте, що дозволив собі попустнтн віжкн. Реаолюціонер — він не поаниен дозволятн собі прнстрастей звнчайиої людннн, людиии з отари. Реаолюціонери — це орден иадлюдей, залізиої аолі і холодного розуму. Тількн так ми перможемо і навернемо на шлях наш людство. Алв й рямці узвнчаєннх моральинх чеснот для нас затісні. Ось вам дрібний прнклад,— він засміявся. — Давно уже я, з народженнн дворнинн, живу життям простого люду, нааіть їзднти звнк у вагонах для бідннх, часом і під лавкою. А від гаванських сигар аідмовнтнся не можу. То що — катуватн себе за це? Звичайно, Івана Коляду як члена революційної партії я ціиую, але иазвати вибір ааш як жінкн розуминм...» — «Внбирає ие розум, внбнрвє душа,— перервала я гостя. — Бо любоа — цв потреба душі...» — «Залнште ці казкн для іистнтуту благородннх діанць! Якщо вн хочете влитнся в нашу організвцію, то пам'ятайте, що справжні революціонерн матеріалісти і воюємо ми ие лнше з людьмн, а із самнм богом. Для перекоианнх матеріалістів душі нема, а любов — це виключно потреба тіла...» — він знову засміявся, холодио, зверхньо, і пішов, не попрощавшнсь, і тількн запах гааанської снгарн ще довго супроводжувва мене.

І ось він, Дмитро Домонтовнч, знову прийшов до мене. В камеру мою, на каторзі Кара, за десяток тнсяч верст од Кнєва, од Краю. Востаннє Дмитра бачила я в Красноярську, де змогла затриматися, маючи надію дочекатися Іаана. Уже дааио він у «аільній команді» — дяка тюремникіа за врівиоввжеиу поведінку, не конфліктує з начальстаом. Скоро має іти на поселення. Постарів, геть сианй, але той самнй спокійннй, холоднний погляд, ті свмі гаввнські снгари, що йому багаті родичі прнсилають із

столиць. Чиновники з управління каторгою, ці держиморди, ці кровопивці народні, дозволили йому побачення з «божевільною Журавською», щоб умовив мене схилити голову перед їхніми золоченими мундирами.

І прийшов до мене в камеру Дмитро і сказав: «Ви, Маріє Михайлівно, цієї хвилини думаєте, що я продався тюремній адміністрації, з якою воюєте уже стільки років мужньо і безоглядно, і маю потаємний намір схилити вас до покори. Ні, я прийшов схилити вас до стратегічно розумної поведінки за тих екстремальних умов, у яких ми опинилися. Ви повинні жити, ви повинні будь-що вижити, бо ви з вашим темпераментом ще потрібні будете майбутній революції...»

«Жити? — подумала я. — А навіщо жити, якщо душа не здатна вже любить?»

Але нічого не сказала я бороданеві, бо він однаково б не зрозумів.

І казав далі Дмитро Домонтович: «Не дивіться на мене такими страшними очима, не майте мене за зрадцю, благаю вас. За довгі роки каторги я нічим не схибив супроти своїх переконань, це знають усі, і наші товариші по боротьбі, і тюремники наші. Я ненавиджу жандармів так само глибоко, як і ви. Але я вмію ненависть свою підпорядкувати розумові. Я вмію ненависть свою приберегти, заощадити для майбутнього. Прийде час розплати, і тоді моя страшна ненависть спалить половину світу, щоб друга половина жила щасливо і правдиво».

«Ненависть? — подумала я. — Ненависть спалила мене. І я вже не людина, я попіл. Чи так уже потрібно, щоб ненависть спалила, як спалила мене, ще половину світу? І чи житиме та, друга, половина щасливо й правдиво на попелищі?»

Але нічого не сказала я Дмитрові, бо не зрозумів би він мови моєї.

І говорив Дмитро далі: «Іван, якби він був тут, сказав би вам те саме. Ми повинні бути стратегами, перехитрити ворогів своїх, ми повинні вижити. Народові не потрібні мученики, народові потрібні тверезі, далекоглядні провідирі. Історія — річ жорстока, і ми маємо буть жорстокі, скажу більше — цинічні до певної міри у своєму провидженні майбутнього і в розрахунках своїх на майбутнє...»

Я вже не слухала бороданя. Я пам'ятала єдине слово з його монологу: Іван. Я пам'ятала це єдине слово і намагалася згадати: «Іван? А хто такий Іван? А, це той, кого я любила, поки жива була. А жива була, доки любила, доки ненависть не вбила любов у мені». І тут спливли в пам'яті моїй слова Нестора-солдата, мовлені мені на вулиці Пивульській: «І відкриєте таїну сю людям, але не вчують ті, хто житиме в одночасі з вами, а вчують, хто прийде потім...» Може, це і є вона, таїна, яку судилося мені відкрити людям? І хотілося мені, щоб швидше пішов Дмитро з камери тюремної, щоб знову я шкрябала закоцюблими від холоду пальцями записки свої. Для тих, хто прийде потім, колись.

А він усе говорив і говорив. А я все мовчала й мовчала, дивлячись повз нього мертвими очима. Нарешті підвівся він, упевнившись, що кровопивці, тюремники мовлять правду: несамовита Журавська втратила розум.

І не збагнув він, що не розум я втратила, а втратила більше: душу.

І вже ішла я Бульварною вулицею в Києві, де жандармського капітана і двірника було напередодні застрелено. І підійшла я до натовпу людського. У колі з міщан київських індикувато походжав поліцейський. Посередині на втоптаній землі руді плями крові, обгороджені цеглинами. І вперше стало мені страшно, коли ту кров побачила. Ріки крові передрікав Дмитро Домонтович,— я слухала, але так не жахалася. Про французьку революцію у книжках читала — кров і смерть, тисячі загиблих, а страшно не було. І ось сліди людської крівці, що пролилася вчора, на власні очі побачила. І дивитися боялась, і очей одірвать не могла. Невже Дмитро каже правду, і це лише початок, і з кров'ю, пролитою на Бульварній вулиці в Києві, щось нове, незбагненне ще гаразд приходить в історію людства, надовго, а може — і назавжди? Такі думки нуртували в моїй паленіючій

голові. І люд навколо збагнуть намагався, що сталося: «І поліцейського поранено, революціонера переслідував. Поліцейського поранено, а двірника — впритул, з револьвера, і на смерть, а малі дітки сиротами зосталися. Дорого ж правда, за яку терористи борються, обходиться, якщо діти — сиротами. Е-е-е, се тільки початок, тільки початок. А ви хотіли, щоб товстопузі правду на блюдечку вам піднесли? Мені й без вашої правди непогано живеться. Свині у сажі теж добре живеться, поки колій з ножем не прийде. А революціонери, вони що — боги, вон вирішують, кому кулю в груди, кому рай земний? Ріки крові проллються, ріки крові. Ріки крові — сказать легко, та пережити тяжко...» Вертала я додому весняним Києвом, але не радувало мене свіже листя тополь на бульварі, і бузки, що одцвітали, і пахощі жасминів та півоній у садах лук'янівських.

А вночі постукав у вікно Дмитро. Був не сам, самого б я не впустила, пам'ятаючи про візит його останній, а ще двоє товаришів з ним. В руках у них валізи були. «Ага, нагнали ми страху на жандармів! — Дмитро промінив радістю. — І під ковдрами тепер тремтять синьошинельники! А це тільки зірниця, день помсти попереду!» І запитала я в Дмитра Домонтовича, не могла не запитати: «Кажуть люди, що в двірника, якого ваш товариш застрелив, п'ятеро дітей малих, чи правда то?» Дмитро, що досі збуджено ходив з кутка в куток кімнати, різко зупинився: «А хоч би й десятеро?! А нас вони жаліють? Нас вони хіба не тримають у кам'яних мішках, на шибениці не посилають? Коли страчували двох наших в Одесі, усе вище бидло з'їхалося, щоб порадіти смерті революціонерів!» — «І все ж таки діти не йдуть з голови мені, і кров пролита мене не радує». — «Про кого ви серце рвете, Маріє Михайлівно?! Двірника пожаліли, який хапав нашого товариша за полу, щоб передати поліції і отримать тридцять срібляників?!» — «Людину...» — «Які це люди? Гній історії, а не люди! І вони ставатимуть нам на дорозі?! Хто сказав, що революція буде безкровна? Лише наївні панночки, даруйте, можуть мріяти про таку революцію. Революція — це війна зрячого авангарду суспільства супроти сліпої, інертної маси. А на війні стріляють. А там, де стріляють, неминучі випадкові жертви, це закономірно й природно. Але — до справи. Синьошинельники заганяють нас на мілке, мусимо з товаришами на якийсь час зникнути з Києва. Настав ваш час послужити революції. Ваша квартира поза підозрою, переховайте в себе господарство нашого революційного штабу — шрифт, печатки, літературу. Якщо, звичайно, не боїтеся». — «Дивно, що ви, Дмитре, сумніваєтеся». — «Життя навчило мене сумніватися в кожному, окрім самого себе»,— різко відповів бородань.

Аж туточки знову наїхало в Пакуль стражників, на конях гладенних, все в домі перевернули, пані Дарину у возик посадовили й повезли.

Аж у самий Пітер, так людяки тади гомоніли.

Бо в Пітері революціонерів у кам'яні стовпи замуровують, ні пити, ні їсти не дають, доки й смерть по них не прийде.

А як везли через Пакуль, баби з-за тинів хрестили її і плакали вслід.

Дак хоч і панське яно дитя, а до простих людяк по-доброму було.

А біля монопольки Нестор-солдат стояв. Дарина попросила коней зупинить і гомонить до Нестора: «Кажуть люди, ти знаєш усе. Скажи, що чекає на мене».

Дак глянув Нестор, Семирозумом прозваний, на долоню її і мовить: «Казенний дім вас жде, і казенні дороги далекі, але прийде врем'я, і ступите на батьків поріг, і вже не двома ногами, а чотирма».

Хотіла пані гроші яму дать за ворожіння, але не взяв Нестор:

«Там, куди вас везуть, яни теж згодяться».

І тільки закуріло.

А батько невдовзі слідом, у Київ та Пітер, за дітей перед властями клопотать.

Бо вже тади й Марія на небо крізь грати дивилася...

І настав день, коли прийшли по мене, у синіх мундирах, з револьверами та шаблями. А я вже знала тоді, товариші сказали, що Іван Коляда знову в тюрмі, у пітерській. І як везли мене жандарми в тюрму літніми київськими вулицями, я про одне думала: везуть, щоб долю Іванову розділила. І не було мені страшно аніскілечки. Поруч у прольотці сидів знайомий ще з Пакуля жандармський капітан Владов, за ревну службу царю переведений до Києва. І казав він до мене миролюбним голосом: «Попереджав я вас, панянко, ще в Пакулі, у помісті вашого батечка. Ось — догралися ви у революцію. Те, що ми у вашій квартирі знайшли, не ваше, знаємо це напевно, дармо державних харчів не їмо. Але закон є закон. Речові докази: шрифт, листівки, література. Єдиний для вас вихід — признатися, хто усе це залишив вам на схорон. У разі щирого вашого зізнання відбудетеся легко — відправимо у родинне ваше гніздо, під нагляд поліції. Я вам обіцяю. Потроху забудуться гріхи юності, вийдете заміж, народите діток і житимете як людина. А інакше каторга і на довгі-довгі роки загублене життя. Не дивіться на мене як на ворога, дивіться як на щирого друга вашого шанованого мною батька. Я хочу вас порятувать...»

Але мовчала я, наче не до мене мовлено, і в поліційній дільниці мовчала, і в Лук'янівській тюрмі. Тоді дозволили мені побачення з батьком, який, дізнавшись про арешт ще одної дочки, кинувся із столиці до Києва. І плакав батько переді мною, намовляючи на зраду товаришів моїх святої справи революційної, а я дивилась на батька сухими очима. Перші уроки великої і страшної науки ненависті. «У тюрмі згниєте!» — гукав розлючений капітан Владов. І гримав дверима камери тюремної, як віком труни, в якій мене поховано, і замок у дверях іржаво скрипів за ним. Але я вже не була самотня — у в'язниці. Удень і вночі гули од перестуків в'язнів водогінні труби. І навчилася я азбуки тюремної. А ще навчилася передавати товаришам з вікна у вікно «кіньми» мотузяними записки й книжки. А ще навчилася спинатись на підвіконня та перегукуватись через кватирки з мешканцями мурованих кліток по той бік тюремного двору. І не почувалася я вже сиротою у кам'яниці, населеній такими ж, як я, ідеалістами, що повірили в можливість земного раю для людей. Ніколи ще не жила я таким наповненим духовним життям. І єдине, чого бракувало мені для мого щастя тюремного (чи може почуватися щасливою людина, позбавлена волі? а — може! допоки любить),— вісточки про Івана.

Але одного осіннього вечора крізь дрібний перестук дощу об кам'яне дно в'язничного двору долинуло до мене: «Маріє!.. Маріє!..» Навіть з того світу впізнала б я голос Іванів. Птахом злетіла я на підвіконня, припала — крізь грати — до кватирки: «Іване!..» — «Маріє!..» — відлунило з протилежного боку тюремного двору. І від радощів, що це таки голос Іванів, і від горя, що й він за гратами тюремними, зомліла я, сповзла з підвіконня на холодну долівку камери. Не знаю, скільки часу минуло, поки прийшла я до тями. Знову здерлась на підвіконня, несміливо, стишено — чи не наснилося мені? — гукнула в морок осінньої ночі: «Іване, рідний!..» І озвалася ніч закохано: «Маріє...»

Відтоді покликували ми одне одного через в'язничний двір щовечора і щоночі, допоки й не розлучили нас на віки вічні. І попросила я товаришів дістати перо й папір. І дістали для мене перо й папір, а чорнила не було. І написала я Іванові власною кров'ю з надкушеної руки, що кохаю його. І написав він мені власною кров'ю про свою любов. І так ми листувалися. І домовилися ми з ним одружитися у в'язниці, бо попереду нас розлука чекала на довгі роки. І звернулися ми до священика в'язничного, щоб нас обвінчав. Але відповів нам священик: обвінчаю вас у церкві тюремній, якщо буде дозвіл начальства і благословення батька нареченої. Начальство тюремне на батька мого поклалося. А батько написав з Пакуля: доки я живий, дочка моя не вінчатиметься з каторжником у церкві тюремній...

І настав день суду. Я чекала цього дня з трепетом у серці, бо він обіцяв побачення з Іваном. У коридорі суду, де нас гуртували по двоє, товариші зробили так, щоб нас поставили поруч. І ось ми разом. Попереду жандарм з оголеною шаблею, за нами жандарм, але нас — лише двоє у всьому світі. Виблискували жандармські шаблі, як свічки в церкві, золотіли еполети на мундирах у судовій залі, і відлунювали під стелею голоси суддів, які монотонно начитували параграфи законів. І мовила я до Івана: «Ось, нас вінчають». І узяв він мене за руку і вже не випускав руки моєї, допоки й суд тривав. І була я щаслива, хоч передбачала, яке воно коротке, гірке щастя моє.

Побачила батька — одвела очі. Жорстонішало серце моє з кожним днем тюремним, не могла пробачити батькові, що заборонив обвінчатися з Іваном. Побачила в залі київських родичів своїх, дам, що видивлялися мене крізь скельця лорнетів, зиркнула на знайомі з дитинства лиця насмішкувато і гордо: на лаві підсудних, вбрана в тюремну рядюжну, я почувалася суддею, а не підсудною. Суддею їхнього позолоченого світу, світу неправди і зла. Напівтонів уже не існувало для мене, я вже ділила світ навпіл — вони і ми. І коли суддя запитав, чи не бажаю я зробити заяву, я непримиренно відповіла: «Ні, не бажаю». Я почувалася юною християнкою в часи Давнього Риму. Мене заганяли під схвальний регіт натовпу до клітки з дикими, голодними звірами, я безоглядно ступала назустріч смерті. «Ви така молода, ще могли б бути щасливою,— співчутливо мовив суддя. — А ідете на каторгу за чужу провину». І відповіла я судові так: «Я іду на каторгу за переконання свої. А провина моя єдина: що мало зробила для звільнення народу од вас, опричників царських, а могла б більше. А про щастя не вам, чиновникам, судити. Я щаслива, але вам того не зрозуміти. І знаю я: вас, суддів нинішніх, осудять. Як не на цім світі, то на тім за всі ваші неправди».

Але до суду господнього ще далеко було, не обіцявся він скоро, суд господній. А суд земний виніс вирок нам з Іваном по десять літ каторги. Як зачитували присуд, востаннє ми з Іваном разом були. І мовив до мене Іван, дізнавшись про роки каторги, які чекали нас попереду: «Маріє, кохана, я обов'язково втечу по дорозі на каторгу, як би вони не стерегли мене, втечу — і тебе од них вирву, і тоді вже ніхто нас не розлучить». А я вже не вірила, що так буде. І бачив Іван, що не вірю я в щастя наше майбутнє, і подарував мені хрестика срібного на ланцюжку, присягаючись, що зробить усе, аби так було. А хрест — то єдине, що дозволялося мати каторжним. І побачила я на хрестику надряпані Івановою рукою день, місяць і рік, коли ми уперше з ним зустрілися у Канулі моєму. І зробилося добре мені, і переконувала я себе, що так буде, як він каже. А як везли нас із суду в тюремній кареті, засумував Іван і дивився на мене темними од горя очима. І вже я утішала Івана: «Ще попереду у нас спільна дорога в Сибір, на каторгу...» І всміхалася до нього крізь сльози.

Але відправили нас на каторгу в різних партіях. Батько мій уклінно попросив про це жандармське управління. Щоб не обвінчалися ми дорогою. І запеклося серце моє ненавистю великою, і замкнулося до людей навіки...

А де ж йон, той Сибір, що її, бідну, на муки погнали?

А тамочки йон, де сонце сходить.

Яно там сходить, а далей по небу котить, а в Сибіру ніч та ніч.

А які ж там людяки-бо живуть?

Такі людяки, як і ми з вами, а тольки яни в шкурах ходять весь год.

За що ж їй, дитяті, кара така люта?

Хіба не чула, що отець Серапіон у церкві начитував? Царя пани убили, бо цар волю селянам дав.

Дак невже-бо і яна, Марія, царя убивала?

Убивала чи ні, а з тими, хто убивав, заодно була.

Старий пан не сам із Києва приїхав, привезли яго. Поріг не мав сили переступить, на руках заносили у покої. І дохтор біля яго, київський.

Дак то все од переживань великих: були детки — нема деток.

Дак лучшей померли б, як знать, що яни по Сибірах мукати великими мучаться.

Калі б хоч знатте йому, що й там про батька пам'ятають. А то ж, розказують дворові, панночка і попрощатися з батьком не захотіла. Прийшов йон у тюрму, як уже мали її у Сибір відправлять, а яна і не вийшла з камери до батька, нема, каже, батька у мене. Дак йон як сидів, так уже і не підвівся. Дохтора привезли, а пан уже і не говорить.

Се ж бо Марія так зробила, бо з Іваном батько її розлучив.

Батько є батько, розлучив чи ні, а шанувать дитина мусить, так здавней заведено.

То уже зло її серце роз'їло, а зло — се хвороба, легко захворіть, та тяжко видужать.

...А се уже я, Іван Коляда, дописую повість сю страшну, Марією, любов'ю моєю першою і останньою, розпочату. Для кого пишу? Не знаю. У безвість шлю вість свою. Із ночі — в день грядущий. Бо я живу у безконечній ночі уже давно і в ночі сій помру. Пишу серед страшенних страждань душі і тіла. Сподіваюся померти впродовж нинішньої зими. І чим скоріше це станеться, тим краще, бо не маю вже сили та й бажання перебувать на сім світі, де так сиротливо й безвідрадно мені без моєї Марії. А як помру і поховають мене товариші на березі проклятої людьми і богом Колими, пошлють вони писання ці, листочки мої і Маріїні, у село Пакуль, Дарині Журавській, так ними обіцяно. Мо, складеться ще життя її, і будуть діточки в неї, і онуки та правнуки, і прочитають вони послання наші з далекого минулого, і залишать слова наші слід у серцях їхніх, і життя прожить достойно поможуть.

Молоді роки свої найкращі поклав я на олтар великої ідеї визволення народу з-під соціального і національного гніту. Бачив багато несправедливостей навколо, і ранили вони совість мою чутливу. І вичитав я з книжок, розумними людьми написаних, що життя людське може бути інакше влаштоване. І побачив я світло попереду і пішов до нього. І був я не сам, в товариші мої нові біля мене. І пам'ятав я слова Христа з Євангелія од Матвія: «Я можу зруйнувати храм божий і за три дні сотворити його». І вірив я, що це можливо і що храм новий буде інший. І бачився мені в мріях храм той новий, з небесної блакиті зітканий, сонцем наповнений, і люди в нім — як боги. І називали голови розумні сей храм майбутнього — соціалізм, і я називав.

Але спершу треба було старий храм зруйнувати. І вирощував я ненависть у душі своїй, як квітку. А тепер, на краю могили, думаю і переконуюся, що найбільша ідея, людьми в тисячоліттях вистраждана і виношена,— се любов. Чи не про цю таїну, яку Марія має відкрити для люду майбутнього стражденним життям своїм, казав їй у Пакулі Нестор, Семирозумом прозваний? Ні, не засумнівався я в праві нашому на протест і порива молодечий, ні. І якби довелося мені жити спочатку, я чинив би, мабуть, так само. Бувають епохи, коли кожна чесна і віруюча — у добро, у справедливість — людина мусить повстать супроти павутиння лжі. Але чи такий буде храм новий, возведений на попелищі за три дні, яким він бачиться нам у пристрасних мріях наших? І а що визріє ненависть, яку плекаємо в собі, щоб зруйнувати стіни храму старого? Чи не висіються зерна її на попелищі світу загиблого, чи не заглушать паростки любові, без якої не збудуєш світу нового, де б людям було щасливо? А може, життю новому, як колоску пшениці, треба вирости і дозріти і обов'язком нашого покоління перед історією було розпушувати землю, сіять і плекати? Чорнозем у степах, звідки я родом, формується століттями, але розливається ріка в годину гірку, і вода прибутна змиває його, і тільки глина безплідна, на якій ніщо не росте, застережливо волає до поколінь

людськнх про руйнівну снлу стхій. Чк не так з духовкістю, культурою, устроєм життя народкого?

І через те пишу, втомлений думками своїмк: найістинніше, що було в житті моєму,— се почуття моє до Марії. Лишалася б хоч якась надія стрітнся з нею, я витерпів би все: і холод, і голод, і цю безкраю ніч (жкву в юрті, під постійною загрозою голодної смерті, запалюю свічку лише у ті хвилинк, коли пишу, свічки — занадто велкка розкіш для меке, та й купити їх нема де, кавколо ка тисячі верст мертва тундра). Але немає Марії на землі, і мене, вважайте, немає, лише тінь моя, та й вона кевдовзі зникне. Можливо, я зустріну Марію на тім світі, цією ілюзійною надією і втішаю себе нині.

Допксую повість Маріїну, на півслові обірваку нею. А може, так і треба було — обірватк, бо потім то вже не вона, не Марія, була. Не Марія з щвелкввкми, довірливимк до світу й закоханими очима, якою пам'ятвю її. Допксую за спогадами товаришів її, які збирав по крнхтах кв етапах, у в'язницях і тут, ка Колнмі.

Як внвели засуджених у двір Лук'янівської тюрми, щоб аідправлятк ка каторгу, ке впізнали Марії товарнші по нещастю. І не одяг казеккий — «коти» ка ногах, сірий тюремкий халат — її змінив. Погасли очі Маріїні, назавжди зникла з ккх довіра і любов до світу. Бо вже знала Марія, що мене в Лук'янівській в'язниці надовго залишають. І не було меке кі в кареті тюремкій, кі у вагокі, яким засуджених везли у мценську пересильну в'язницю. Ненависті її навчали довго й затято, як і кожного з нас. Але тільки той, хто умів пристрасно любити, уміє пристрасно ненавидіти. Між любов'ю і ненавистю борозна не така вже й глибока. Та, проживши уже чимало літ, і літ трудних, знаю: любов душу людську живить, як соки весняні дерево, а ненависть висушує душу людськ, вж поки не вб'є її, і се правда.

А як везли їх до Мценська, в тюрму пересильну, у вагон, де жінки-каторжанки, занадився ходитк жандармський капітан Владов. Супроводжував він партію засуджених до Мценська. І заговорював він жінок, на одвертість провокуючи. Відмовчувалися жінки, не хотіли на конфлікт із жандармами наражатися. І лише Марія відповідала капітанові різко й непримиренно. «А у вас, панянко, найменше причин мати зло на мене,— корив її Владов.— Ви добровільно вибрали каторгу, пожертвувавши життям своїм заради ефемерних ідеалів. Але ще не пізно вам покаятися, і суд розгляне вашу справу повторно».— «Невже б я принизилася до каяття перед вами, псами царськими?!» — пролунало з вуст Маріїних. Образився капітан: «Я чесно служив і служу державі своїй, корінням якої ви бездумно підриваєте!» — «Коли жандарм заговорює про чесність, мене, даруйте, починає нудити!» — «Я теж людина, і терпінню моєму — попереджаю — є край!» — «Хто не посоромився нап'ясти на себе жандармського мундира, той давно не людина, той мертвий душею!» — одрубала Марія. «Ви образили мою офіцерську честь і поплатитеся за це!» — «Вийдіть геть, капітане, бо я вас удар і лопне ваша кар'єра, яку успішно будуєте на крові народній!» Товаришам запам'ятались її палаючі ненавистю очі, застигле, наче витесане з каменю, обличчя, її міцно стиснуті вуста. Пізніше Марія вже не попереджала тюремників. У Томську вона дала ляпаса поліцмейстерові і поплатилася багатоденним карцером, ще й двома — доданими — роками каторги.

Але поки що привезли Марію у Мценськ. І схитнулася тут уперше її віра в тих, кого мала за апостолів життя нового. Тримали Марію з групою каторжан у тюрмі пересильній декілька тижнів. І налагодив Дмитро Домонтович добрі стосунки з тюремною адміністрацією, купуючи дрібні послабки для політичних обіцянками спокою та послуху. Приносив старший наглядач горілку для в'язнів. І випивали вони у гурті, бо не радість се — у Сибір на довгі роки простувать, а горе велике для кожного. І вибачали вони одне одному свої маленькі людські слабкості. І лише Марія не хотіла, не могла вибачити хмільні веселощі товаришів своїх:

«Якщо звинуаачуємо ми царський уркд, що иарод спокє, то кк можемо самі пити, користуючись із ласки тюреминкіа?» І ие розуміли її категоричиості ікші засуджеиі, і росла аідчужеиість Марії од саіту.

І абито було в ті дні царя в Петербурзі. І спіаав хор з політичких а'язиів у церкві тюремиій пвиахиду по загиблому од рук реаолюціоиеріа. Протестуаала Марія гостро, маючи се за зраду ідеалів. Виправдовувався Дмитро Домоктович: «А чому і ие побажати цареаі спокою аічиого?..» Маа-бо він розум гиучкий, розум політика. Пояскювали потім товариші Маріїиі: «Спіааючи по убитому, відчували ми те, що відчуваа иародоволець Ємельяиоа, икий кииувся иа поміч коивючому цвреві, хоч бомбу тримав під рукою, що для того ж таки царя призкачалвся». Не мекі їх судити. А Марія судила, і суворо судила.

І привезли їх по довгих тижиях і місяцкх страждакь иа етапах у гірко зиамеиитий Пермський цектрал. І хоч була в'язииця переповкеиа кещасиими, тихо а иій було, як у труиі. Лише вечорами з кам'яиих мішків долииали молитаи, що їх аиспіауаали перед єком иа аимогу тюремиикіа криміиальиі. Першого ж вечора політичкі в'язкі заспівали «Марсельєзу». Набігло а камеру иаглядачіа, і обіцяа їм Дмитро Домоктович ке порушуватк заведеиих у цеитралі порядків, якщо дозволять політичиим тютюи і киижки. І пристали иаглядачі иа таку умову. Дмитро-бо міг із самим дияаолом аступити у спілку, якщо це потрібко для спраaи. І миожилися рубці иа серці Маріїиім, і аідгороджуавлася од людей кам'яною стіиою душа її почутлиаа.

І прочув про иепримиреииу каторжаику священик тюремний, і забажав розмоаляти з Мврією, сподіааючись иастаиоаити її иа шлях істиии: «Не дайте озлобитися, дочко, душі аашій у страждвикі, які судиа вам бог за гріхи ваші, і порятуєтеся для життя аічиого». Гіркий посміх ліг иа змаріле у тюрмах обличчя Марії: «Не встигла я кагрішити, отче, бо ие зазиала узвичасиих радощів людських, коротке життя моє було иа аолі». — «Бо сказаа господь: кесарю віддайте кесареве, а аи поастали, і це гріх страшний. І ще сказав господь: любіть ближиього, як самих себе, а ви пропагаидою соціалізму, у чужих чужиках камислекого, сієте а иароді исиависть та розбрат, і це гріх ие меиший».

І одказувала попові тюремкому Марія, і зосталося се в пам'яті товаришів: «Якщо бог — се любоа, то я була з богом, поки ви душі моєї ке затруїли. І я вас, отче, поважала б, якби ви сьогодиі а ім'я аисоких моральких засад християиства протестували супроти царських в'язииць і страт людей безвиииих, чеcких. Але якщо священик хрестом, що иа иім розіп'ято сииа божого, благослоаляє шибекиці, тюремкі централи, благословляє тиракію кровопивць кародких, чи святіший він од иаглядача а'язиичиого, од жаидарма, од прокурора, од аійськоаого губериатора?! Ви, отче, такий же чииовиик деспотичиої держави, як воии, лише муидир иа аас ікший: чорикй підрясиик і камилаака иа голоаі замість кашкета з кокардою. Та що аи зиаєте про Христа?! Що ак зкаєте про любов до ближиього, служачи а одиій із иайстрашиіших темииць — Пермському цектралі, освячуючи імекем Христовим розстріли і карцери з иегашеиим вапиом?!»

«Так, розстріли і карцери,— погоджуваася саящеиик. — Але аони для урозумікня буитівииків супроти закоккого царя, якого помазала ка престол церкаа свята!» — «Ось повстаие карод, і змете він з лиця землі царя вашого, а заразом і ваш церковиий департамект! — уже пророкувала кесамовито Марія. — І будуть церкви ваші а огиі, і юрми людські такцюватимуть ка ікоиах, і дертимуть ризи ваші золочекі ка окучі, і поведуть вас, товстопузих, по кроплеиих слізьмк і кроа'ю дорогах, якими ви иас сьогодкі иа каторгу ведете. І згадаєте ви тоді про чиковккцькі гріхи свої, та пізко вже буде!»

«Зупиився, богохулькице! — загукав священик тюремккй, відступаючи до дверей камери. — Від диявола злість твоя чориа!» — «Неправду кажете, отче. Від бога злість моя, бо задля добра майбуткього вока». —

«Ні, дочко, ні, від бога злості не буває, сама благість од бога. Але хто зло посіє, зло й пожне, і страшні будуть жнива його». — «Коли вже ніщо інше не здатне виростн на землі, витоптаній царями й царятами, то хай зло сходить і розкошує!» — гукнула навздогін священику Марія і засміялася. І страшним видався той сміх для товаришів її, а вони вже багато що бачили і чули, від темниці до темниці бредучи, через Сибір несходимий.

І настав час, коли й мене понесло етапною хвилею через два материки на каторгу нерчинську. Бо так звеліло начальство, щоб і там, у Сибіру, нас із Марією розділяли сотні верст. Але везли мене дорогою, на якій ще не зітерлися сліди Марїїні. І шукав я візточки для себе на стінах камер тюремних у Мценську, бо так домовилися. І знайшов я напис олівцем над пнчілком дверним: «Іванку, любий, помираю без тебе душею». І розказували потім товариші, що в кожній в'язниці пересильній написала вона для мене. І в Томську далекому чекала на мене вість од Марії: «Іванку, любий, не рушу з Красноярська, поки тебе не діждуся». Але марно чекала та вість. Ще в дорозі з Пермі до Катеринобурга я намірився був утекти від конвоїрів моїх. Залізниця перерізала Уральські гори, і поїзд ішов повільно, машина задихалася. Обабіч залізниці зеленіли гори, порослі густим лісом. Воля була поруч, за прочиненим і навіть не загратованим вікном. І була вона на лице Маріїне. Я весь напружився, готуючись до стрибка. Але жандарм, що досі, здавалося, дрімав поруч, глипнув очима і вгадав думки мої потаємні: «Барин, одійдіть од вікна, барин!»

І повезли нас кіньми у візках відкритих із Катеринобурга до Тюмені. На дні візка я лежав. І жандарм, притомлений дорогою, приліг біля мене. І подрімував біля візника солдат з гвинтівкою на колінах. І сказав я до себе: «Іншого такого випадку, може, не буде». Воля пахла хвоєю і туманом, що стелився над болотистою тайгою. Небо дивилося в душу мою Маріїними очима: крізь туман зеленкувато блимали зорі. Тіло моє вихопилося з візка, як стріла, пущена з напнутого лука. І був я уже в лісових нетрищах, коли вслід мені прогриміли постріли. Але не дістали мене кулі. А дістав мене голод. Проблукавши з місяць по тайзі, геть виснажений, вибрався я на тракт поштовий і в крайній хаті сільській попросив хліба. Мене видали приставу за мішок борошна, така плата за втікача. І додали мені ще три роки каторги до моїх десяти, і тримали рік у тюменськім острозі, в камері одиночній. Вікно камери виходило в поле, що його перетинав байрак. Настала весна, «генерал зозуля» нездоланно кликав на волю. Голос зозулі дивно схожий був на голос Маріїн. Тепер мені обіцяли допомогу з волі, передали пилку. І перепиляв я грати віконні, і утік я з тюменського острогу. І поселили мене, поки жандарми розшукуватимуть, на пасіці в тайзі. Коли ж на зиму повернуло, мав я уже паспорта на чуже ім'я і домовився з ямщиком, що за добрі гроші домчить мене таємно на каторгу Кара, де Марія. Схопили мене випадково — на квартирі політичного засланця. І закували в кайдани, і кинули до карцера.

І хапала Марія сніг та пила крижану воду на етапах перед Красноярськом, щоб захворіти. І злягла в гарячці, і тюремний лікар не дозволив відправляти каторжанку Марію Журавську на етап. Вогнем горіла, у безпам'ятстві була багато днів. А як повернулася до неї свідомість, побачила біля себе сестру Дарину. І довго не могла повірити. «Бач, де судилося нам зустрітися, сестричко! — це був таки її, Даринин, голос. — У чужій чужині та ще й у неволі. Під слідством я тут, за втечу з поселення. Привозять мене на тім тижні в тюрму. Я звично запитую в політичних, хто з наших тут є. Називають прізвища, і раптом чую — Марія Журавська, хвора. Ледве виходила тебе, тепер піде на краще. А я ось-ось маю родити».

І розповіла Дарина, коли Марія вже мала силу слухати: «Як приїхала

я від тебе, з Києва, скоро вони й налетіли, жандарми. Наче вороння, стільки їх було. І повезли мене прямісінько в столицю, бо такий наказ у Мрин прийшов. У Петербурзі здали мене під розшуку, як річ якусь, у дім попереднього ув'язнення. Але недовго я була в тій кам'яній коробці. Тюрма переповнена, за мною, згідно з жандармськими паперами, нічого особливого не значилося, і вислали мене адміністративно у Сибір. Батько слідом у столицю примчав, оббивав пороги високих установ, принижувався перед чиновниками, але марно. А може, й на краще, що мене — адміністративно, бо після царевої смерті потрапила б і я на каторгу. Сибір мене тоді не лякав — аби не тюрма. Я ще не знала, що Сибір — це і є тюрма. Привезли мене сюди, в Красноярськ, а з Красноярська — ще з півтисячі верст, село в тайзі, сотни дворів, мисливці, торговець хутром, піп і поліцмейстер. І була б я там пропала — з холоду, голоду, безнадії. На щастя моє чи на горе, але слідом у те ж сибірське сільце прислали ще одного зсильного, пітерського робітника Петра Петрова. Я знала його ще з Петербурга і — недолюблювала. Був він із заводських, непогано заробляв, наймав мебльовану кімнату, вбирався в чорну пару, щоб виглядати «барином», любив «розумні» розмови, на інтелігентів поглядав зукоса, а селян, з яких сам родом, називав баранами... Одне слово, Марійко, це був плід напівграмотності і нашої пропаганди серед робітників. І тут, у тайзі, заявившись до хати, де я ділила навпіл з тарганами наскрізь промерзлий куток, не проминув поглузувати з безпорадної інтелігенції... Але він, Петров, мене порятував, це я знаю напевне. Одразу ж зняв для мене половину будинку з окремим виходом. А ще привіз із лісу і нарубав дров, допоміг обзавестися сяким-таким домашнім начинням, без якого неможливе буття цивілізованої людини. Навіть самовар чи то в карти виграв, чи виміняв у мандрівного купця. Купці і в таку глушину забираються, шукаючи дешевого хутра та золота. Можливо, я так і проіснувала б усі свої зсильні роки, якби не місцевий поліцейський. Уяви собі, Марійко, він накинув на мене оком і навіть мав якісь надії на взаємність! Не минало дня, щоб цей чиновник не навідався до мене: мовляв, до таких частих відвідин його зобов'язує служба. Але скоро поліцейський відчув, як я реагую на його відвідини, і почав п'яний вриватися до мене вечорами. Скінчилося тим, що Петров згріб його і викинув за двері. Чиновничок ще випив для сміливості і став погрожувати нам з Петровим револьвером. Петров револьвера одібрав, а поліцейського побив. І лишилося нам одне — тікати. І рано-вранці ми рушили. У селах довелося вдавати із себе чоловіка і жінку, і сталося те, що й мусило статися. Не скажу, що я любила Петрова, але вдячна йому була. Ми знали, що шлях у Європу нам перекритий, що нас розшукують, і йшли на схід, сподіваючись дійти до китайського кордону. Швидко скінчилося коротке сибірське літо, скінчилися й гроші, які у нас були. Ми пробиралися вздовж тракту, щоб не заблукати в тайзі, і Петров рішився пограбувати пошту. Мені він не признався, залишив у мисливській хатині, в тайзі, а сам пішов у волосне село. На те уже йшлося: у волості ночували стражники. Петров одстрілювався, його вбили за селом, на узліссі. Пострілів я не чула, та коли Петров не з'явився другого дня і третього, зрозуміла: сталося страшне. Почалися холоди, і я вийшла з тайги на тракт: що мені залишалося? І помандрувала я знову на захід — від тюрми до тюрми. Тепер ось тут, у Красноярську. Скоро маю родити, Марійко. А як народжу — суд. За втечу, мабуть, добавлять. Але я вже не боюся, сестричко. Бо воно — в мені. Дитя моє. Я вже ним живу, не собою. Я люблю маленьке своє, ще не народжене. І завдяки цій любові безстрашна. Не боюся ні Сибіру, ні в'язниць, ні голоду, ні холоду. Аби воно — жило...»

І дивилася Марія на сестру холодними очима, бо не розуміла.

Скоро видужала вона, але не підводилася з нар, бо все ще сподівалася на прихід мій у Красноярськ. Але принесли звістку етапні, що утікав я з дороги, спійманий і тепер у Тюмені, в одиночній камері. І сказали Марії, щоб готувалася до етапу. Як прощалися в коридорі тюрми, Дарина плакала, і не могли одірвати її від сестри, ніби відчувала, що вже вони не

стрінуться. А очі Марії були сухі, темні, і страшно було товаришам дивитися в очі її. І сказала Дарина: «Сестро, як народжу хлопчика, Петром назову, а дівчинку назову твоїм ім'ям». — «Гірке ім'я моє...» — тільки й відповіла Марія.

А через ніч народила Дарина в тюремній камері дочку.

І назвала її Дарина Марією — ім'ям сестри своєї.

Рочків з п'ять їй було, Марійці, як Дарина з нею у Пакуль з Сибіру приїхала.

Сколько їй було, не помню, а помню, що мале по економії бігало, бистрее таке, бистрее..

Се ж яно довго у помісті жило, у дядька, а Дарина уже в Рогощі учителювала.

З Уляниними дітьми яно больщей було, поки й служила Уляна у Журавських.

А Марія, сестра Дарини та Опанаса, так і пропала в Сибіру, наче й не було людяки. Така вже доля її гірка.

Доля долею, а якби супроти царя не стала, вік свій у теплі та добрі прожила б, було за що і за ким.

А що ж, комусь треба і за нас, старців, постоять.

Батько, старий пан Журавський, як помирав, за Марією дуже побивався, я, гомонить було, винуватий перед нею.

А мо, годків через шість прийшла гербова бомага з каторги, що померла Марія Журавська в тюрмі. Ой, і плакала ж Дарина, плакала.

А Уляна за упокій душі її подала, дак отець Серапіон сильно розсердився: яна, каже, хоч і панського роду була, а велика грішниця, бо супроти властей, богом даровиних нам, повстала, і поминать я її не буду.

Бо у самого і поля, і лугу! Дванадцять годочків мені було, як у нього служив, а потім у синка його, Олександра. Дак я ни соломі спав і їв трохи не з одної миски із псом його, з рання до пізньої ночі в роботі.

Йон такий був — і за шеляг повісився б, прости господи, се я помню.

Дак Уляна у Мрині Марію поминила, як їде з паном Опанасом до Мрина, так і поминає.

Не вельми яна тади вже з паном Опанасом їздила, бо вже її од'їздилося, уже пан Опанас у інший бік дивився...

Дні мої догоряють, як свіча, але ні в чому не каюся і ні про що не шкодую. А болить мені болем незагойним, що не зміг я вирвати, як обіцяв, Марію з пут каторжних. Хто з нас пройшов свій хресний шлях, знає, як неохоче розлучається Сибір з каторжником. Особливо ж якщо, визволившись із тюремного казамату, мрієш не про Європу чи Америку, а якшвидше добутися до каторги, де рідна тобі душа, яку мусиш порятувати з полону. За першу спробу втечі рік я просидів у томській в'язниці. Утік я звідти, підпилявши грати на вікні тюремної камери, але знову ненадовго. Зате надовго потім похований був у в'язниці: на три роки. Налякані тюремники стерегли мене недремно. А коли проминули три роки, відправили знову по етапу, за старою адресою.

На етапі я обмінявся ім'ям і долею із кримінальним, який ішов на поселення. Звичайно, не безкорисливо. Але вірності слову своєму для кримінального вистачило лише на кілька етапів: признався конвою. Не встиг я добрести до глухого сибірського сільця, щоб оглядітися, запастися одягом, харчами і рятувати Марію, а там уже мене підживдали стражники... Знову — кайдани...

Життя людське коротке, а розповідати довго. Шість разів тікав я від сторожів своїх і поклав на це майже десяток літ. Воствинне винесли мене з тюрми в труні замість померлого товариша нашого і залишили в мертвецькій наодинці з бідолахами, чий страждений шлях на землі насправді завершився. Вікно мертвецької виходило в поле, і грати на цім

вкні були зврані нами підпиляні. Тепер я був обачніший та й мав серйозну допомогу з волі, від наших хлопців. Не хочу розповідати про всі мої пригоди на волі короткочасній, ще живі, під пильним жандармським оком, люди, які мені допомагали, та й чи цікаво кому? Кожному з нас гірка доля його здається єдиною і неповторною, а скільки подібних доль зиве наше покоління?! Тисячі? Десятки тисяч? І скільки буде їх у поколіннях наступних? Страшно подумати. Найбільш чесних і найбільш совісних синів та дочок своїх народи наші посилають на заклання — в ім'я чого? Можливо, назвете мене скептиком, можливо, остаточно розчаруєтеся в мені, але я вже не можу так беззастережно, як вірив замолоду (з безоглядністю неофіта), вірити у світле майбутнє людства, у рай на землі. Люди є люди і завжди будуть людьми. Навіть найкращі з нас хіба такі вже кришталево чисті? Христос, за біблією, зумів наситити юрми п'ятьма хлібинами, але ж ми не сини бога, а сини людей земних. Навіть у тюремних камерах, де люди поховані живцем на роки й десятиріччя, і люди, ймовірно, найдобріші,— навіть там які пристрасті киплять, як виявляються невтолені самолюбства! А якщо цим людям (не цим, то іншим, з наступних поколінь) доведеться вирішувати долю народу — чи завжди вони будуть у повновладді своїм справедливі і поміркованi? Даруйте засланцеві на краю могили ці єретичні думки, можливо, вони від утоми і боротися, і жити.

Так ось, коли трохи вгамувалися хвилі, підняті в тюремному морі моєю новою втечею, опинився я врешті-решт у тайзі — з паспортом на чуже, купецьне, ім'я, з сякими-такими грошима, навіть з конином, запряженим у сани. І став я пробиратися ближче до тих місць, де відбувала свій нескінченний, бо виростав, а не меншав, каторжний строк Марія.

Невдала втеча моя, арешт, новий строк порвали, здається, ту єдину нитку надії, за яку вона ще трималася. Відтоді попереду вона бачила єдине — каторжне гибіння, без сподівань на близьку волю, на зустріч зі мною. Людина живе доти, доки теплиться в ній хоч якась надія на майбутнє. І ніжна, тонка, не для тюремного страшного буття зіткана душа Марії зробилася жорстокою. Додайте до цього високий моральний ригоризм, яким вона завжди відзначалася. Навіть для товариства революціонерів Маріїна нетерпимість до компромісів видавалася обтяжливою, що вже казати про тюремне начальство і вісляну обмундирену нечисть, яка прагнула гноїти не лише тіла безправних бранців, а й душі їхні.

На одному з етапів, як я вже писав, Марія дала ляпаса поліцмейстеру, що брутально повівся з жінками-каторжанками. Відомо, що за це в'язневі належиться, за імперськими законами, карцер і новий строк. У карцері Марія оголосила голодовку. Померти їй не дали — годували силоміць. Відтоді вона не змовчувала жодному з тюремників, бунтувала з найменшого приводу. У тюрмі політичний в'язень змушений іти на компроміси з тюремною адміністрацією, життя так привчає. Марія ж не визнавала жодних поступок перед своїми гнобителями. Місяці і роки її минали у відчайній боротьбі з тюремниками, і після кожного зіткнення додавалося їй каторжних. Ні думаймо, що така війна, а який в'язень ніколи не буває переможцем (хіба що дух його торжествує від усвідомлення своєї незламності), проминає безслідно для нього. Добро в людській душі крихке, як порцеляна. Моральний ригоризм непомітно переростає в нетерпимість взагалі, нетерпимість — у лютощі на весь білий світ.

Подруги Марії по нещастю потім признавалися, що спілкуватися з нею навіть для них було щораз важче. Втім, Марія й сама все менше потребувала спілкування з товаришами, зосередившись на боротьбі з адміністрацією. На каторгу приїхав місцевий губернатор із свитою. Завітав він і до камери, де була Марія. Марія не підвелася назустріч, як то належиться за тюремними правилами, а коли губернатор зауважив їй, назвала його кровопивцею, казнокрадом, опричником і пригрозила скорим революційним судом. Губернське начальство, звісно, відчуло себе ображеним і розпорядилося перепровадити ув'язнену на Акатуй, ще

страшнішу каторгу, а тим часом постійно тримати її у карцері. За карцер слугував напівзруйнований сарайчик, стіни якого не рятували в'язня навіть від подиху вітру, в сибірські п'ятдесятиградусні морози безжальні! Але, думаю, не це стало причиною трагедії, хіба що наблизило її. Ще напередодні відвідин губернатора Марія призналася, що не хоче жити. «Життя мало для мене смисл, поки я любила. А нині нема в моїй душі любові, є сама ненависть. Ненависть до кровопивць полонила усю мою душу, місця для любові в ній не лишилося. То навіщо жити?» — так казала Марія. І так писала в останніх записках своїх. Минуло кілька днів, і вона спалила себе у карцері, облившн стіни сарайчика гасом із світильника.

Так сталося (чи судилося?), що я приїхав на каторгу напередодні Маріїного похорону. Дмитро Домонтович, з яким я колись (як неймовірно давно це було!) пропагував соціалістичні ідеї серед пакульських косарів, уже давненько перебував у «вільній команді» і навіть старостував серед «вільнокомандівців». Як дивно, правда? Він видавався серед нас о тій порі найрадикальнішим, та й був, мабуть, таким, прикидатися він не особливо умів. А з тюремною адміністрацією ладнав ідеально, навіть начальник політичної каторги, відомий на весь Сибір держиморда, рахувався з ним. Дмитро пояснював це своєю тверезістю і розсудливістю. Втім, нащо дивуватися, я здавна помічав у ньому те, чого й на крихту не мала Марія, та не маю і я: внутрішня, вроджена авторитарність. Це вона допомогла Домонтовичу порівняно безболісно перенести каторгу і задовго до визначеного судом строку легально виїхати з Сибіру. Писали мені, що нині він за кордоном і відіграє помітну роль серед політичних емігрантів. Що ж, нічого поганого, у нашому розумінні, за ним не водилося, жодних прохань до уряду він не підписував, знаю напевно. Дмитро Домонтович такий, який був і є: людина тверезого розуму, а не емоцій, і, можливо, ще багато зробить для майбутньої революції. Інша річ, що чіткого морального стрижня, на відміну від Марії Журавської, він не мав і не має. Для Дмитра морально те, що корисне для революційної практики сьогодні. І в майбутньому, якщо молодь беззастережно піде за такими вождями, це може мати непередбачені наслідки, турбуюся тим навіть на краю могили, в занесеному снігами якутському улусі. Але — досить, чи мені заглядати так далеко в майбутнє?..

І ось зимового морозяного вечора постукався я у віконце хатки на краю селища, у якій мешкав Дмитро Домонтович. Зустрів він мене радо, і я одразу признався, що приїхав на каторгу, аби порятувати Марію. Дмитро перший і сповістив мене, що рятувати уже нема кого, він не дозволяв собі зайвих емоцій і не дуже шанував їх в інших. Страшно згадати, якою була для мене та ніч. Я признався собі, що, знову і знову вириваючись з-за грат, рвався не на волю, а до Марії. Сама воля без Марії для мене, витомленого, виснаженого роками тюрем, етапів, каторги, блукань по Сибіру, уже мало що важила. Дмитро цього не розумів і всіляко умовляв мене зачаїтися, перечекати, а потім пробиратися до Владивостока, де можна сісти на американський корабель.

Але я пішов на похорон Марії, хоч і знав напевно, що жандармські очі там не обминуть мене, вістка про нову мою втечу, звісно, докотилася вже й сюди. Сумний то був похорон. За труною, в якій лежало те, що лишилося від Маріїного тіла, ішов гуртик каторжан, випущених у «вільну команду», і жінок, які приїхали з Європи до політичних та проживали в селищі. Навзирці, як вовки, жандарми. Мело, снігом швидко присипало свіжу могилку, що виросла край тюремного кладовища, останнього притулку стількох нещасних. Від могили мене одірвали чіпкі руки жандармів. Я не противився, я вже не мав сили на спротив. І побрів я знову новими колами каторжного пекла аж до оцього улусу на краю світу, під холодним північним сяєвом. Але тепер уже без надії на зустріч з Марією і на майбутнє спільне життя. А без надії людина не живе, а повільно вмирає.

Я хочу вірити в революцію, за яку боровся. Рано чи пізно, а вона буде. Хоч тюремні спостереження людей і позбавили мене багатьох молодечих наївностей. Людина складніша, аніж уявлялося нам у нашій революційній юності, на зорі життя, і не так легко, як нам видавалося, зробити її щасливою, та й чи знає вона сама, що таке щастя? Але гинемо ми недаремно, ні, комусь треба було зрушити колесо історії, що ж, випало нам — і робили ми це не заради самих себе, тим колесом розчавлених невблаганно, а заради завтрашнього дня. Про єдине думаю в останні хвилини свої на землі: щоб народився він, завтрашній день, з любові, а не з ненависті. З ненависті нічого доброго ніколи не народжувалося.

А може, все простіше і трагічніше: ми помираємо, бо не захотіли бути рабами, тягнути на собі духовне ярмо і мовчки дивитися, як поруч нас тягнуть його мільйони? А майбутнє визволення — ще одне марево, яких немало вже знала історія людства?

Догоряє моя свічка. Догоряє моє життя. За мерехтливими вогниками свічки привиджується мені юне й довірливе лице Марії. Вона кличе мене. А може, й справді ми ще зустрінемося — в іншому, потойбічному житті, і будемо разом, і будемо щасливі? Я знову після стількох років зневіри і скепсису повертаюсь до наївних надій дитинства, коли уперше дізнався, що людина смертна і безсмертна водночас. Хай і це ілюзія, як наша надія на майбутній рай на землі, але не відбирайте її в мене. Догоріла, погасла свічка. Прощайте, люди.

ІЗ КНИГИ ДНІВ

А ще таку гомонку гомонять. Як ішла панна Марія (ще вона не в тюрмі була) від Мар'яни Мохначки, що тої осені в болі лежала, Нестор Семирозум на краю свого городу, під Круковою горою, тополю садив. І гомонів Нестор до панни Марії: «Се саджу деревину для трьох колін. Рубатимуть, палитимуть і кров'ю поливатимуть вони тополю, мною посаджену, але виростатиме знову, бо в корені її сила велика. А що буде далей, того не провиджу крізь пелену часу, тільки страшно стає на душі, бо пустеля, а по ній уже не дорога, а прослідок». І одвічала йому панна Марія так: «Не вірю я у ваші, Несторе, видіння, бо той, кого я люблю, мені інше відкрив, і в розумних книжках я вичитала. Погние люду багато, се так, бо правда з неправдою битимуться не на життя, а на смерть, але переможе правда, і настане рай на землі, який на небі темному народові релігія обіцяє, і буде він, допоки й світу. Дивлюся я в завтрашній день, наче в сонце, аж очі мені сліпить, і щемлять очі мої од світла радісного».

І зітхнув Нестор Семирозум, бо заздрив новій вірі Маріїній, так гомонять.

І мовив він: «Щасливі ті, кому сяє щастя завтрашнього дня, і так буде. Скине людина окови старих вір, вільною стане від земних та небесних богів, погляне в люстро на лице своє, новою вірою висвітлене, і скаже — ось він, бог. Але дорого заплатить вона за щасливу оману сю. Брестиме вона тяжко, кривавлячи крутий шлях свій і кістьми засіваючи. І запрагне людяка знову оков на душу свою, бо страшно їй стане від самої себе, і буде час великого випробування, чи достойна вона нової землі і нового неба. І будуть такі, що скажуть: ситі ми кров'ю і горем вселенським, схилимо голови перед богами вчорашніми, тільки дай животіти».

І казала йому на те панна Марія: «Страшні видіння ваші, Несторе. Але ніхто не зробить за людину те, що вона сама мусить зробити в ім'я раю на землі для кожного, хто є і хто буде».

Задумався Нестор, зіпершись на держак заступа біля тополі, яку садив для трьох колін майбутніх, а по довгій хвилі мовив так: «Як зайшлося у нас на суперечку з отцем Серапіоном, він страшав мене: «Як прийдеш ти, Несторе, на той світ, побачиш ворота до раю. Але не буде тобі місця в раю, бо богохульствуєш, а буде тобі місце на стінах довкола раю, де чорти таких, як ти, великими муками мучать, щоб звеселялися душі

блаженних у саду райськім». І одвічав я отцю Серапіону: «Не хочу я раю, довкола якого інші люди лютими муками мучаться. Бо сльоза одної людини більше важить, аніж усі радощі раю земного й небесного для многих».

І посміхнулася панна Марія печально: «Мудра людина ви, Несторе, Семирозумом прозваний, а зрозуміти не хочете, що сльоза жертви і сльоза насильника не однакові на вагах совісті і справедливості».

І гомонів Нестор: «Як прийшов я на небо до бога з докорами за несправедливості земні, бог вислухав мене, зітхнув тяжко та й каже: «А сідай, солдате, на мій трон і верховодь світом, коли ти головатий такий». І сів я на трон божий, і світ земний відкрився мені, як на долоні, велике створіння й мале, і все, що діється в світі. І побачив я все, що бог з неба бачить, погане й хороше, і урозумів я розумом і душею, що нема на землі ні правого, ні винуватого, ні святого, ні грішного, а всі ми і святі, і грішні, і біль страшний пройняв мене, то біль світу земного був, і упав я з трону, і вклонився богові за велике терпіння його. Але прийде, панно Маріє, час, коли людина могуть свою і силу відчує, ще не збагнену для неї сьогодні. І бачитиме вона всю землю перед себе, як бачив я, Нестор, коли на божому троні сидів. І відчує людина тягар і біль, які я відчував. І одвітом великим за все живе людина одвічатиме, бо у волі її буде — кинути землю в прірву чи зберегти для дня прийдешнього. І розіп'ята буде людина на хресті совісті своєї і пристрастей своїх. Аж тоді скаже собі людина: ось відкрила я таїну буття, вона в душі моїй...»

І пішла панна Марія від Нестора, Семирозумом прозваного, замислена. Так-бо гомонять.

А ще таке було. Добувся Нестор Семирозум до Пітера, і всі двері йому в столиці відчинились, бо він знав щось, чого ми не знаємо. І прийшов йон до самого царя в палати золоті й каже: «Я раб кріпосний, на хребті якого пан їздив. А тади став я рабом у війську твоєму, і кожен, кому не ліньки, шкуру з мене лупив. А тади не стало мені, Нестору Терпилі, терпцю, і пішов я до бога на небо, і бог велів мені: «Шукай, чоловіче, правди на землі, а не шукай на небі, у царя земного шукай, а не в царя небесного». І ось-дечки я тобі гомоню: світ тримається на тих, хто землю оре і хліб сіє та жне. Бо ж без хліба і ти, царю, ноги простягнеш, і всі, хто навколо тебе юрмиться. А ти, царю, що ж ти чиниш?! Ти ниви, ліси, луки та озера поміщикам і мільйонщикам новоспеченим віддав, а нас, годувальників твоїх, упослідив, тримаєш нас, безпаспортних, у загорожах, як у тюрмах, наче не люди ми, а скотина безсловесна...»

Розгнівався тади цар і гукнув до слуг своїх: «Заберіть сього розбійника з палат моїх золотих і замуруйте на віки вічні у стовпа кам'яного, щоб ні голосу його не чуть було, ні виду не видать!» І замурували Нестора в стовпа кам'яного посеред города Пітера, біля палат царських золотих на смерть голодну. Але уночі свиснув Нестор Семирозум, і злетілися вітри з усіх чотирьох сторін світу, і розсипався стовп кам'яний на порох. Придибав Нестор додому в Пакуль, сів біля мужиків на гатці, розкурив люльку свою та й мовить голосом печальним: «Пройшов я, люди, кола небесні і земні, але нема її, правди, ніде: ні на землі, ні на небі».

Се я сам чув і бачив, хоч ще мальцем був, без штанів, у самій сорочці. І вписую до Книги днів.

Се вписую до Книги днів, бо правда істинна, як те, що на світі білому живу.

Помер Нестор Семирозум і на Вишневій горі привселюдно був похований, і могила над ним висока, і хрест дубовий. А ще багато літ стрічали його на землі наші людики як живого. Уже управителем економії

Штома був, з самого Києва баронесою привезений. І наказав Штома вигон, де досюль людська худоба паслася, обгородити, бо то, мовляв, споконвіку земля панська. Напиляли лісу і грабові стовпи укопали, покуль і вигону. Ішов уночі я од девки своєї, ще нежонатий був. Іду я од девки через вигін, калі бачу: щось бовваніє попереду, наче задніло. А ніч темна, осіння. І так бовваніє, наче то людяка, але з місячного світла злаштована, а було се перед молодиком, та й хмарно. Нема як місячному сяєву буть. Дак наче яно людяка, тольки висока, мо, метрів з п'ять заввишки.

Ноги мені в колінах примліли, так і осів на землю. Перехрестився, дивлюсь — а яно не зникає. А яно не зникає та все ближчей і ближчей. Та все ближчей яно, і вже руки виджу, а руки — наче добрі гілляки. І вже лице бачу, а лице — як у Нестора Семирозума. Вбране яно у все наше, сільське, полотняне, а босе. І йде яно по краю вигону, де стовпи, вкопані з наказу управителя Штоми. І як наблизиться яно до стовпа, то нвчечки грім гримить і блискавка, і стовпи ламаються, як тріски. І пройшло яно, довкуль і вигін, і стовпи лежать за ним покотом. Пройшло і зникло, наче й не було, наче привиділося. Доплентався я до хати, стукаю у вікно, щоб матка засув одсунула на дверях сінешніх, мати питає з-за дверей — хто? А я мовчу, бо язиком поверну не можу, так напужався.

Дак уранці управитель побачив стовпи довкуль вигону поламані, по стражників послав. Наїхало стражників хмара силенна, по хатах ходили, розпитували, щоб узнать, хто на таке наважився — стовпи довкуль панського вигону поламать. Але ніхто не бачив і знать не знав. Тольки я і бачив, що тої ночі па вигоні робилося, але не признався, бо, думаю, не повірять моїй гомонці, а по тюрмах затягають.

І поїхали стражники з Пакуля, з чим приїхали.

І людяки сміялися їм услід.

А се Оксана Гвичучка мені розказувала і я описую, бо така людяка, що брехать не буде. Звчепило її чоловіка деревиною у Чорному лісі, як пиляли для економії, йон зиму прохворів і помер. А яна, бідна, з малими дітьми зосталася. Навесні не стало у них хліба, діти голодні плачуть. Пішла яна до управителя Штоми: «Поможіть, пане». А Штома бомажку їй показує через стіл: «Твій мужик ще за торішнє винен в економію лишився, не одробив». Бреде яна з контори, плаче. Бреде яна через гатку, аж бачить: сидить у березі Нестор Семирозум, як живий, люльку розкурює. Їй і не в голові одразу, що се ж Нестор давно помер. Привіталася яна до Нестора, як до живого, йон і питає: «Чого плачеш, молодиця?» Яна і розказала про свою біду. Калі ж Нестор їй гомонить: «Не плач, молодиці, бо слізьми діток не нагодуєш. А іди додому та пошукай за божницею. Тамочки твоя свекруха перед смертю золоту п'ятірку сховала. Купиш хліба і до хліба». А свекруха її, скупердезна баба, у отця Серапіона змолоду служила, і всяке про них балакали.

Подикувала Оксана і пішла. Уже гатку проминула, оглянулася: нікого в березі нема, наче привиділося. Аж тади яна згадала, що се ж мертвий Нестор давно. Згадала — та наатьоки. Прибігла додому, за божницю — аж там, у павутинні, і справді золота п'ятірка, в ганчірочку звгорнена. Отаке було. Що чув, те й записую.

І дізнався про таке, бо в селі нічого не сховаєш, Гаврило Латка, який в економії ще до Штоми порядкував, а Штома його вигнав. Латка ж з людьми заївся, покуль за економа був, бо як з пана пан — се біда, а як з мужика та пан — се вже біда втричі. Заївся йон з людьми, а як не стало кого поганять, печія сердечна сильно його пекла, що вже йон не над людяками. І закортіло йому багатшим од усіх у Пакулі стати. І ходив йон на гатку, як раней на роботу до економії, щоб у Нестора Семирозума багатства випросити, та не з'являвся йому Нестор. І нарвяли йому людяки піти опівночі на Вишневу гору, на могилу Несторову. А вже сніги впали.

Прибріа Латка серед ночі, топучи а снігах, на Вишневу гору, аж Нестор сидить на могилі, снігом занесений, люльку курить, і місяць-повня иад ним, иаче капелюх солом'яний. І гомоинть до яго Нестор: «Што, Гаврило, мало з панськнх комор иатягав, мало крові людської випив, ще хочеться?» — «Правду гомониш, Несторе,— покірно одказує йому Латка, бо люди раднли, щоб не суперечив жодному його слову,— душа людська спину не знає». — «Тадн підставляй полу, вдовольню душу твою». Підгорнув Латка полу кожуха, Нестор сипонув у неї з люльки своєї — аж задзвеніло. Ледве прнтелепав Гаврило додому, така тяжка ноша його була, хоч і твицювало серце в грудях, що розбагатів. Зачинився йон у коморі і давай золото в кадуба висипать. Сипле, сипле, а золотим червінцям нема вичерпу. І вже кадуб наповнився по вінця, а золоті червінці із солодким дзвоном на підлогу падають і жарниами по кутках комори розкочуються. І зайнялася комора вогнем з усіх сторін, відтак вогонь на хату перекинувся. Поки людн збіглися, щоб гаснти, самі голоаешки лишилнсь. Гаврило, та діток його шестеро, та жонка в чому були вискочили. Кожух і той на ньому тліа, людн стягли та в замет сніговий кинули.

І потелепав Латка знову на Вишневу гору. Нестор Семирозум так само сидів на могилі, люльку курив, і місяць-повня над ним, иаче спинилася ніч. Упав Гаврило в сніг, поколінкував до Нестора: «Що ти зробів зо мною?!» І засміявся Нестор холодним сміхом: «Се не я,се ти сам із собою зробів». Туточки загула гора Вишнева, і не стало ані Несторв на могилі, ані місяця в небі, самі сиіги довкуль.

Що я почув од людяк, те й поаідав у Книзі днів. Ще багато всякого про Нестора й Латку гомонять, але усього не напишеш, бомаги не хопить...

ПОВІСТЬ ПРО ОНАНАСА

І розмовляла Уляна з Нестором, як із живим.

І казала Уляна до Нестора: «Нащо ж бо ти, чоловіче, оце таке зробів мені, що зав'язав світ та й залишив з двома дітками малими? Серце моє кров'ю обливається, як дивлюся на них, сиріт. А вдова — як билина при дорозі: хто їде, той і скубне. Обібрав мене Мохначів пасинок як хотів за довги твої. Тольки й зосталося у нас, що стріха над головою, босі й голі твої дітки і я з ними, старці безталанні».

І одказував їй Нестор Семирозум з того світу: «Покуль ти, маладуха, при силі, не сироти дітки мої. Не опускай ти рук і не голоси до неба, все одно ніхто тебе не почує і не зглянеться на сльози твої, бо людяк на землі — як гною, а бог один, та й той невідь-де, бо ніхто його не чує і не баче. А спродай ти, маладуха, ба́тьківщину. Матку ж свою возьми до себе, укупі вам легшенько буде прожить».

А Кузьма Лемеха скоро після заміжжя дочки ноги випростав.

І одказувала Уляна Несторові, наче живому, думаючи довгими ночами, як дітям своїм малим не дать пропасти: «Негодяща вже матка моя нікуди, чи стане діткам нашим ситніше-тепліше, як ще один старець у хату?»

Одвічав до неї Нестор з того світу: «Матка твоя вас не об'їсть, а ба́тьківщину продаси та конячку, хоч поганеньку, купиш. Купиш ти конячку, в мажа батькова зосталася. Дак будеш у гончаріа горшки куплять і по селах возитимеш — на збіжжя мінять. Бо ти замолоду з батьком покійним по світу їздила, як йон горшки міняв, і світ знаєш. А як наміняєш на горшки збіжжя, то мішок який продаси, а який мішок змелеш, та й буде діткам нашим і матці твоїй що єсті».

Так Уляна і вчинила. Пішла вона до матері та й мовить: «А що ж, мамо, переходьте до нас жить, а розвалюху вашу продамо та конячку купимо, якось і прохарчуємося». Погодилася мати, бо вже така зробилася, що ледве раду собі дає, а щоб в економію чи до багатшеньких на поденщину, то й не здоліє. Боялася Уляна, що й покупця на материну хату не

знайдеться, по самі вікна в землю вросла. Але купив її Сидір Воловик, що змалку в економії пана Журавського біля худоби ходив, і жив тамочки. А купив він хату, бо з Одаркою, поповою наймичкою, надумав одружуватися. Як прийшов Сидір з Одаркою торгуватися, не повернувся а Уляни язик багато за хату править: свитка на нім чорна, як земля, та постоли стоптані, а в неї тільки й добра, що коралове, од покійної матері, намисто на шиї та кісники у косах, біда до біди — ось і пара. Але позаздрила їм Уляна, бо ще було все їхнє попереду, а її весна дівоча одцвіла навіки.

Як сторгувалися за хату, пішла Уляна до сусіди свого, Матвія Мохнача, що, як і батько його покійний, на конях знався. Хотіла, аби поміг той на базарі в Мрині конячку вибрать. А Мохнач і каже: «Нема чого тобі, Уляно, з грішми твоїми удовиними на базарі в Мрині робить, бо там самі цигани та перекупщики, таке купиш, що й до Пакуля не доведеш. А продає неплоху конячку Мартин Вовк, питав мене, чи я покупця не знаю, то се я тобі, сусідко, совітую». До Мартина Уляна не пішла, бо й порога досі не переступала, хоч на одному кутку тепер жили, і Мартин її обминав. А перестріла, як з поля вертався, стала казать. Мартин і нинькн на Уляну не дивився, убік косував, тільки буркнув, чорний з лиця: «Калі нравиться, то купляй, мені все одно кому продавать».

Як вела вона конячку з Мартинового двору, озирнулася мимохіть: дивився Мартин услід Уляні пожадливими очима. І звив молодий вовк, прип'ятий у Мартиновому дворі біля стайні: вовченям приніс його Мартин із Страхолісся і ростив, як пса. І стало їй страшно, і вже конячка не в радість. Але запрягла конячку в мажу, накупила горщиків у горщечників, ще й свищиків глиняних розцяцькованих, та вбралася в хустку, подаровану колись Нестором, та рушила в світи — аж помолоділа. Стрічні дивилися на неї у всі очі, чоловіки стовпіли, мельник у Крутьках одсипав півмішка жита за двійко горняток, мохнатинський корчмар, удовець, налив шкалик горілки і все умовлив переночувати в нього, метушився довкола Уляни, поки й не від'їхала.

«Па гаршки! Па гаршки!» — гукала, як і батько колись, в'їжджаючи в села, але голосом дзвінким, призивним, висвистувала у свищики, сяяла усміхненим, як молоде сонце, лицем — скоро село ярмаркувало навколо мажі. Село за селом — світ білий, світ широкий, без краю, відкривався їй втаємничено, радісно, хмільно, як і в ту її першу, з батьком, мандрівку, коли стріла Нестора. Але видавався світ тепер наповненішим, зрілішим, а може, та наповненість і зрілість були після пережитого в ній, в Уляні, в душі її й тілі, що розквітало. Ще й до Рогощі не доїхала, а вже всі горшки виміняла, і в задку мажі, під пахучою травою, горбіли мішки із збіжжям. Усе було, як Нестор з того світу наражджував. Два мішки зерна Уляна продала, а мішок змолола, коли поверталася з мандрівки, в Крутьках. Мельник — хоч вірьовки з нього вий, навіть мливового не взяв: «У мене в млину так: що в тебе, мед? Іди наперед, а в тебе горілка? Ось тобі мірка... Але ви, Уляно, і за мед, і за горілку солодші та хмільніші. Доки на вас дивитимусь, доти й молотитиму, хоч до скончанія світу...»

І сміялася Уляна, вилчаючись на мішках, під шерхіт жорен: влада над чоловіками п'янила. А ще сміялася, бо діти її знову ситі будуть.

Восени уже смерком вертала Уляна в Пакуль з порічних сіл через Смоляж та Рядуль. Біля підніжжя Холодної гори, де колись вона стрілася з Нестором, шарпонувся кінь і заіржав тривожно. На сухім окоренку сидів з верчами через плече Мартин, нібн чекав на неї, і молодий вовк поруч. Не питаючись, забрався на передок мажі, вовк побіг слідом. Обличчя Мартинове слизько посміхалося до Уляни. І мовив Мартин, коли проминули Холодну гору: «Чому мовчиш, чому не питаєш, одкуль я туточки узявся?» — «Дак я і без гомонки знаю»,— сердито одказала. За темною смугою волоки вздовж дороги, десь у болотах дурним голосом скрикнув птах. Уляна здригнулася. «Не пужайся, сє дикий вол,— Мартин поклав

руку на її плече, рука була важка, як камінь. — Знаєш чи ні, а скажу. Тебе і підждав, чував, що ти десь у порічних селах, Сіверським шляхом вертатимеш». — «Раніш, як був ще без своєї молодайки, не вельми підждав...» — «Дак тади я про жисть думав, а не про бабу. Твої злидні до моїх раньших злиднів скільки не пришивай — і спідні не зшиєш. А тепера у душі моїй знову давнє до тебе проростає». — «Душу свою ти П'явкам за шмат поля продав!» — «Душу, мо, й продав, а тіло тольки твоє...» — Мартин гигикнув, присунувся ближче до Уляни. «І тіло твоє Килина за подарок купила. Важка, знову на останніх місяцях ходить, а ти чужих молодиць у присмерках підсучуєш». — «Дак Килина сьогодні є, а завтра її вовк у Страхоліссі може з'їсти, одне тольки слово твоє...» — «Вовк ти і є, людяки правдиво гомонять, і думки твої вовчі! — Уляна напнула віжки. — Злазь із мажі, село скоро, балачок зайвих мені не треба...» Мартин слухняно ковзнув на землю, а коли вона стьобнула коня віжками, прохрипів услід: «Не дуже поспішай, далеко од мене не удереш!..»

І загув вовк у осінньому смерку.

Гребла Уляна Несторка отаву за Страхоліссям, присіла під копицю спочити. Їхав з лугів з повним, під рубель, возом сіна Мартин, вовк слідом біг, прип'ятий до підгейстра. Попустив Мартин коней, щоб скубли хахли край дороги, присів біля Уляни. Райкали жаби в озерці, стриміли качачі лепехи, ліниво плинало над степом бабине літо, і ніде нікого, лише останні, уже перелітні, чужі, клекотні бродили по лугу. Мартин упав на неї, як на сніп, заламуючи руки, рвучи одяг, але Уляна вже була інша, аніж коли Нестор перестрів її в Страхоліссі. Метка, дужа, вона вислизнула з-під Мартина, ухопила вила, якими накладала копицю: «Тольки сунься, бугай чортів, так і штрикну!» Мартин хижо глипнув з-під кущистих, як хахли в лузі, бровищ: «Не хочеш по-доброму, дак приповзеш на колінах до мене гола і боса, з Несторовими щенятами». І пішов до коней. Вовк ошкірився на Уляну, блиснув гостряками зубів. «Гарувать буду попідтинню, а твоєю підстилкою не буду!» — гукнула вслід.

Уже й призабула було Уляна Мартинову погрозу. Зиму зимувала з дітьми та матір'ю — і не в холоді, і не в голоді. Там і корова розтелилася, а є молоко — ще легше прожить. Узимку, як стала дорога санна, почав їздить до Уляни корчмар із Мохнатина, удовець. Циганкуватий, балакучий, він піддобрився до дітей цукерками, до матері — настоєним на горілці зіллям від болів у кістках. Як від'їздив востаннє, під масляну, сказав Уляні: «Сватів чекай». Нічого не відповіла Уляна. А вночі питалася Нестора, як живого: «Не про себе, Несторе, думаю, мені ти світ зав'язав навік, а про діток наших, аби старцями попідтинню не пішли. А мені корчмар поганий і серцю моєму чужий». Але мовчав Нестор, наче не до нього говорилося. Бо не всю правду Уляна йому казала.

Третього дня приїхав до Потапа Гончого сват із Мохнатина і вістку привіз: ховають завтра корчмаря. Як вертався він од Уляни, неподалік од Русалчиного озера за болотом Чортовим тічка вовча погналася, коні схарапудились, сани ударило об окоренок верби, корчмаря, геть побитого, викинуло в замет, він і замерз. Морози були люті, аж дерева тріскалися. На похорон Уляна не поїхала: хто вона корчмареві покійному?

Зійшли сніги, випнулися трави з землі, і повели пакульці череду сільську на луги, під Страхолісся. А опівдні прибіг на хутір до Уляни підпасок: «Вашу, тьоту, корову вовки зарізали!» Серед білого дня вискочили три вовки із Страхолісся, там така хемереча понад лугом. І хоч були корови і ближче до хемеречі, вовки — до Уляниної, ніби їх наслано. Один на спину корові скочив, а два — за боки. Миттю бельбухи випустили. Пастухи за батоги та до вовків, а вовки в чагарища, наче й не було їх. Так і пропала корова. Голосила Уляна і над коровою, і над діточками своїми, бо як їх прогодувать без молока, та ще навесні, коли у всіх молоко. Оксана

за полу спідниці смиче: «Моні, мамо...» Кузьма — той більшенький, мовчить, але такими оченятами дивиться на матір, що серце заходиться.

Ледве одну біду пережила: «Буду теличку ростить»,— як нова приспіла. На трійцю сиділа вона з дітьми та матір'ю під двором своїм. Храмове свято було в Мохнатині, повз двір вбрані люди йшли. Коня зранку вивела з повітки, напоїла і в кінці городу, на леваді, спутавши ноги, пустила пастися. Тут заіржав кінь тривожно, а далі заплакав голосом страшним, як людина. Кинулася Уляна за хату, на город, глядь, а три вовки конячку її на скосогорі, під лісистим гребенем Крукової гори, загризають. Зчинила вона крик, збіглися люди з хутора і хто до храму ішов, лише Мартин і голови не показав з двору. Та що той крик, коли вже нема коня, її єдиної надії, скарбу її єдиного. Вовки загули в три голоси і зникли в лісі. Радо відлунив їм вовк у Мартиновім обійсті.

Хтось переказав в економію, в панські покої. І примчав верхи на хутір молодий пан Опанас Журавський на коні вороному, з рушницею, гончі пси за ним. Але скулилися пси і не пішли по сліду. Ридма ридала над мертвим конем Уляна. Як вертався пан Журавський з гребеня гори, спішився біля неї і мовив: «Не вбивайся за конем, молодице, я поможу тобі і дітям твоїм». І дивними очима дивився на неї пан Опанас, ще ніхто на неї так не дивився, хіба що Нестор покійний, коли вперше побачив.

І втерла сльози Уляна.

А гомоніли, що молодий пан у церкві Уляну побачив і око поклав.

Людова що хоч нагомонить, а не ходив йон до церкви.

То йон сперва не ходив, як з чужих країв вернувся, а далей ходити став.

Не з чужих країв йон повернувся, а з тюрми.

Був пан Опанас у чужих краях, се правда, а як помер старий пан, повернувся. Повернувся йон, а цар у тюрму причинив. Тольки ж йон скоро з царем примирився, і простив йому цар, дворак його розказував.

Де йон уже не побачив Уляну, у церкві чи на Круковій горі, а тольки мимо не пройшов.

Як вони ж таки породиста, високенна і лупата, що жодне око мужеське не минало.

Та й не тольки око...

Не гомоніть, не гомоніть, мужики, зайвого, напрасліци не вигадуйте: яна себе блюла, як молодьонкою без Нестора осталася.

Дак і пан Опанас був мужик ладний, хоч і притьопаний: йому б добро батькове доточувать, а йон для школи такі хоромини одчебучив, і побігло добро дзюрком.

Мо, й Уляна помогла — маладьонка уміла маювать і виплітать химороди.

Напрасліцу, напрасліцу, баби, на людяку булбочете, яна-бо до пана молодого по любости, по любости...

...Ну, і гние Марія на каторзі, а Дарина аж на Колиму заслана з дитям малим, і всі його колишні товариші по тюрмах, та каторгах, та по Сибірах, і що з того? Світ перемінився? Не перемінився світ. Бюрократія, очолювана самим вінценосцем, як бенкетувала, так і бенкетує безборонно. На кістках революціонерів, наче татарва після перемоги на Калці. Він, Опанас Журавський, не з тими, хто бенкетує, ні; і хай сестра Марія з фотокартки, надісланої батькові в Пакуль (а батько вже покійний був, коли картка прийшла), не зирить такими докірливими очима. Він, Опанас, з тими, хто діло робить. Бувають епохи в історії людства, коли мале, скромне діло на житейській ниві важить більше, аніж голосні революційні рулади, особливо коли ці рулади звучать лише в тюремних камерах. Їм, юним, революція здавалася такою близькою, справою декількох наступ-

них років. Виявилося, що це ілюзії, хай і прекрасні. Раптом відкрилось, що народ, перед яким вони замолоду так колінкували, трохи не молилися, як на ікону, не готовий до радикальних змін. Народ ще потрібно готувати до вільного суспільного життя, поволі випростувати йому хребет, зігнутий сторіччями кріпацтва; татарщина, азіатщина, хохляцькі лінощі — щоб вареники самі до рота летіли...

Сьогодні більш потрібна позитивна робота — впродовж наступних десятиліть, господарча, культурна, освітня, а не руйнація. Він, Опанас Журавський, можливо, саме для такої роботи і створений. «У кожного своя доля і свій шлях широкий»,— як писав батько Тарас. Дивна ця сестрина картка: куди не ступиш по кімнаті, очі Марїіні на тебе дивляться. В душу зазирають. Розумно буде прибрати фотокартку зі столу. Становий до нього заїздить частенько, а тут ця картка, Марія в тюремному халаті з грубого солдатського сукна. Звичайно, він не боїться. Він не приховує ані свого минулого, ані того, що сестри політичні в'язні. Навпаки, пишається з того. Хоч поглядів їхніх не поділяє, ні, не поділяє. Та й ніколи, власне, не поділяв. Картка Марії на столі, в його кабінеті — се картка сестри, й годі. Можна було б так і сказати становому. Але навіщо гусей дрочити, а ім'я чого? Розумна людина гусей не дрочитиме. Та ще в такий час. Нові арешти в Петербурзі, у газетах повідомлялося. Останні з революційних романтиків. Готували замах на царя. А що зміниться від переміни царя? Нічого. Бо народ не готовий. Не волі народ потребує сьогодні, а хліба. Декільком з романтиків загрожує смертна кара. Шибениця. Йому, Опанасу Журавському, дякувати богові, ніщо таке вже не загрожує. За давноминулі гріхи, за молодечі захоплення модними теоріями зашморгу на шию не накидають. Та й у чому він завинив? Більше грав в революцію від занадто чутливої совісті, від душевної молодості, від імпульсивності.

Один з тих, що в Женеві, так і сказав йому: «Ви, Опанасе, занадто імпульсивні, емоційні як для революціонера. А революція вимагає насамперед холодної розсудливості. У вас на півдні занадто багато гарячих голів, відлуння Запорізької Січі». Не повірили йому, Журавському. І добре зробили, врешті-решт, бо інакше де б він був нині?.. А від Марії знову казенна відписка, хоч і її рукою писана: «Ув'язнена Марія Журавська почувається при здоров'ї». Нормальне листування суворо заборонене. На його запит з департаменту поліції відповіли: «Переведена в розряд невиправних...» Який гострий, пронизливо чесний погляд у неї тут, на картці! Невиправна — отже, непримиренна. А він, Опанас Журавський, примирився. З необхідністю, з реальністю. «Отрекаясь от своих убеждений, припадаю к стопам Вашим...» Як це буде по-малоросійському? «Зрікаючись своїх переконань, припадаю до ніг Ваших...» Однаково гидотно звучить. Так, згадувати соромно, він не приховує, принаймні од самого себе. Соромно. Соромно. Соромно. Але ж він нікого не зрадив! Саме через це докір у Марїіних очах безпідставний. Дарина в листі з Сибіру допитується, як вдалося йому вийти сухим із води. Він не назвав жандармам жодного прізвища. А міг би: і після повернення з Америки, і ще тоді, давно. Він був ще зовсім юний, коли уперше (правда, і востаннє) розмовляв із самим Судейкіним, тепер уже покійним. Талановитий був жандарм, а загинув від руки того, кого сам виховав. Його, Опанаса, щойно попросили з кадетського корпусу за неблагонадійність. Він ще трохи потинявся по Пітеру, а потім переїхав до Києва, щоб вступити до університету. Уже він почувався своїм у колах революційної молоді. Бажання боротися за визволення народу з-під самодержавного ярма було щире і пристрасне. Надії на світле майбутнє, яке ось-ось настане, наповнювали душу невимовною радістю. У Києві, де саме відроджувався дух українофільства, уперше відчув свою приналежність до козацького роду, оспіваного Шевченком і Гоголем. Нині смішно згадувати, але був час, коли він демонстративно ходив по київських вулицях у вишиванці й оксамитових шароварах.

Після одного з таємних зібрань українських соціалістів він і потрапив

до поліційної дільниці. Допитував сам капітан Судейкін: «Ви, Журавський, ще такий юний, у вас життя попереду, і нам не хотілося б його ламати. А зламати легко: час такий, що самої підозри досить, аби ви опинилися у місцях віддалених... Я не пропоную вам бути шпигуном, провокатором, боронь боже. Для таких ролей у вас занадто благородна душа. Я прошу вас про єдине — час від часу сповіщати мене про настрої у колах київської інтелігенції...» Чому саме йому, Журавському, а не кому іншому, запропонував співробітництво з жандармами капітан Судейкін? Але ж вистачило у нього мужності й сили волі навідріз відмовитися! Фактів супроти нього жандарми не мали, так, самі розмови, самі знайомства. Трохи потримали в поліційній дільниці і відпустили.

Звичайно, розумно було на якийсь час зникнути з Києва, що він і зробив. Поїхав на Миргородщину, але не додому, а в народницьку колонію,— це саме входило в моду серед інтелігенції. Поїхав на хутір — ходити за плугом, рубати з селянами ліс і пити горілку для тіснішого єднання з народом. Смішні вони були, такі смішні: їсти з одної миски дерев'яними ложками і самим собі прати спідні вважали трохи не служінням революції! Життя в колонії стало зносним, коли найняли служницю — сільську дівку. Тепер вони мали час навіть для дворянських розкошів — почитати книжку... Хутірська ідилія швидко розчарувала його. Дійшли вісті з Києва про збройну сутичку товаришів з жандармами, і душа спалахнула. Повернувшись до Києва, він зблизився з тими, хто волів не за плугом ходити, а з револьвером та кинджалом боротися за політичні свободи для народу. Нова його втеча з Києва була вимушена, таки вимушена, інакше б каторга на довгі-довгі роки, як це випало на долю Івана Коляди. Кинджал і револьвер — це вже зовсім інше, аніж вишиванка і червоні шаровари. А з нього досить було і кількох тижнів у підвалах поліційної дільниці. Страшний, знаний лише з розповідей, стукіт серед ночі у двері його квартири, традиційне: «Вам телеграма...» — і вікно, відчинене у сад, що на схилі яру, вікно на волю, до життя. Іван не встиг скористатися тим рятівним вікном, бо палив на свічці папірці з адресами, а потім було пізно, жандарми оточили будинок. Але справа не лише в щасливому випадку, якщо до кінця бути чесним самим із собою, під пильним, проникливим поглядом Марії. Він, Опанас Журавський, розчарувався і в бунтарях та політиках. Його розум не міг довго живитися ілюзіями, що їх легко руйнувало реальне життя. Герцен мав рацію: не можна, захопивши одного дня владу, волею народу суворо наказати усім бути вільними. Наївно і смішно вірити в таке. Якщо не злочинно. До свободи треба доростати разом, усім людом.

І нічого поганого не було в його, Опанасовій, задумці задзвонити з-за кордону в новий «Колокол» — над Україною-Руссю. Але йому не повірили. Ті, що в Женеві. Великі теоретики. Мали його, мабуть, трохи не за урядового агента. Це його, Опанаса Журавського, який так тяжко, мвйже без допомоги, без паспорта, пробирався через кордон! Досі з жахом згадує брудний вагон третього класу, переповнений єврейськими бідаками, досі у вухах його лунає плач дітвори, галас розпатланих єврейок, досі у пам'яті прілий запах цибулі і сушеної риби. А потім єврейський фургон, що його штурмом брав гомінкий, пітний натовп. І він, Опанас Журавський, дворянського роду, спадкоємець такого помістя і т. д., разом з юрмою дерся по спицях височезних коліс, перечеплювався через клунки на дні фургона, впоперек якого покладено дошки для сидіння. Ще й почувався щасливим, коли виборов місце неподалік од візника в брудному, смердючому лапсердаку. А згодом тривожна ніч у корчмі контрабандистів, поблизу кордону. За цілу ніч він і очей не склепив, потерпаючи за гроші, зашиті в білизні, гроші, якими його постачив батько. Та якби лише за гроші — за своє життя. Дізнайся контрабандисти, що з ним чимала сума, вони б не випустили підозрілого подорожнього живим. У тій забутій людьми і богом глушині свої закони. Нарешті — чіпкий погляд солдата по той бік містка через потік, що значив кордон між двох імперій, погляд, від якого зробилося так зимно й незатишно...

Вони ж там, у Женеві, не повірили його жодному слову. Вони зажадали рекомендаційного листа від Київської громади. «Хто вас уповноважив?» А хто міг уповноважити, коли він заледве врятувався з рук жандармів, вистрибнувши через вікно в ніч. Він сам себе уповноважив. Здоровий глузд його уповноважив: ми обіцяємо соціалістичний рай Іванові, якого мій дід виміняв на мисливського пса у дуболугівського пана?! Таж раб сидить ще в кожній клітині його тіла! Невже раб, переступивши поріг вимріяного, витеоретизованого нами раю, одразу перестане бути рабом?! Вони там, у Женеві, покладають надію на критично мислячих особистостей, але самі критику сприймають доти, доки вона ллє воду на їхній млин. Ви такі ж нетерпимі і такі ж чиновники, як ті, з ким боретеся. Ви голосно освідчуєтеся в любові до демократії, цнотливо відкидаєте якобінство та духовне самодержавство, але навіть у снах своїх бачите себе єдиноправними вождями!

І він перейшов на інший бік вулиці, уже тоді революційна еміграція ділилася на групи і групки, кожна з яких достеменно знала, як ощасливити людство. По інший бік вулиці в нього не вимагали рекомендаційного листа, не мали його за урядового агента, але запропонували повернутися до Росії і вбити від імені партії одного з одеських студентів, який, на думку групки, лише прикидався революціонером, а насправді прислужував жандармському управлінню. Він, Опанас Журавський, навідріз відмовився вбивати. І це не був страх, ні, хоч зараз він і прочитав підозру в нещадних Маріїних очах на картці, надісланій з каторги. Відмовився він з міркувань ідейних. Так, сестро, я не віруючий, принаймні не був віруючим тоді, але трохи і віруючий, як майже кожен з нас, якщо копнути глибше, глибше. Убивство злочинне з будь-якого погляду, тим більше для християнина. Але не в тім!..

Вони там, у Женеві, по інший бік вулиці, глузували з нього: так, убивство злочинне для всіх, тим більше хто має у руках владу; але ті, на престолі і біля престолу, вішають і розстрілюють нашого брата навіть за саму спробу поквитатися з ворогами народу. А хіба вбивство казематами Шліссельбурзької фортеці чи карійської каторги не те ж саме вбивство, лише розтягнене в часі? Я ж сумнівався: якщо ми боротимемося з ворогами народу їхніми ж неправедними, злочинними засобами, хто гарантуватиме, що ці засоби завтра не стануть нашою суттю, не увійдуть у нашу кров і наш дух, не залишаться з нами і після нашої перемоги? Де певність, що одеський студент, убити якого ви мені доручаєте, справді зрадник, який суд це довів? А якщо ви сьогодні здатні приректи на смерть людину і стратити, лише підозрюючи її, то що ви чинитимете завтра з переможеними?

Іди від нас, сказали вони на ту його пристрасну мову, іди від нас, аби ми тебе не чули й не бачили, бо ти піддався настроям нерозумного, інертного натовпу, і ти сам, як відступник від наших святих ідеалів, заслуговуєш на удар революційного меча. Опам'ятайтеся, казав я, ви нагадуєте мені дітей, які нерозумно граються зарядженою зброєю. Сьогодні ви замахуєтеся на ворогів чи тих, кого за ворогів маєте, а завтра стинатимете голови кожному, хто насмілиться думати хоч трохи інакше, аніж ви. Іди геть, скептику, породження гнилого лібералізму, повторювали вони, ти не здатен на неоглядну жертву в ім'я світлого майбутнього, але пам'ятай: від скептика, розчарованого в засобах нещадної революційної боротьби, до біляпрестольного блюдолиза один крок, і ти його ще зробиш! Невже ти, Маріє, згодна з ними? Невже ти згодна, що обманювати народ, хай і для його ж блага, як кажуть вони, високоморально і що цей обман не відлунить у наступних поколіннях?! А вони сміялися мені вслід: лікар має моральне право обманювати хворого пацієнта, а народ наш хворий. Лікарю, вилікуйся спершу сам! — кричало усе в мені і кричить досі. Учора ще вони ходили в народ і переконували всіх, що народ глибше відчуває і розуміє безладність нашого суспільного життя. Чому ж сьогодні інтелігенствуюча меншість,

що її душі роз'їдені індивідуалізмом, заходжуються лікувати народ і вирішувати його майбутнє? У чому ж ти, Маріє, докоряєш мені?

Я легко не здався, ні. Я продовжував шукати істину. У Женеві я зазнайомився з людиною, яка сказала мені: «Наш порятунок, пане Журавський, не в ще одній політичній організації, не у розпалюванні ворожнечі між суспільними верствами, наш порятунок у любові до ближнього. Революції в людській історії змінювалися реакціями, періоди реакцій знову революціями, а чи легше, вільніше ставало від того людині і що перемінилося в світі?» Той чолов'яга запалив у моїй душі світло нової надії. І я поплив до Америки, де гуртувалися в братства такі ж, як я, розчаровані. Розчаровані людиноненависницькою діяльністю тих, хто покладається на зміну політичних форм.

Я приєднався до комуністичної громади, яка поставила собі за мету оновити людство. Не менше і не більше. Ми, начитавшись Фур'є, Сен-Сімона, Оуена та євангелістів, вирішили стати морально досконалими, і досконалістю своєю облагодіяти, переродити світ. Ми, убогі духом і тілом. Ми, що вміли багатослівно любомудрствувати про боголюдей і не вміли працювати на землі. Ми, що вміли цілісінькі дні сповідатися одне перед одним і критикувати одне одного, але не знали гаразд, як видоїти корову і зварити собі миску юшки. Відрікшись від принад штучної цивілізації, ми придумали собі в комуні не менш штучне життя. Ми стали мучениками книжної ідеї, системи, придуманої в кабінетах. Ми дозволили нашим учителям переконати себе, що людина схожа на чітко окреслену, витворену за єдиною формою цеглину, і з людей, як із цеглин, легко викласти будь-яку, згідно з нашими фантазіями, конструкцію. Але ж, Маріє, кожна людина відмінна од іншої, починаючи з малюнка на пучках пальців. У цій відмінності горе людства, але й щастя його. Ми не мурахи і не бджоли у вулику, ми люди, людяки, як кажуть у нас у Пакулі. І в кожного з нас душа, жива, єдина, неповторна. Ми ж прагнули душі наші, як і тіла, одягти в старі солдатські шинелі. Ось наша помилка, ось наш головний прорахунок!

Ми в комуні досить швидко пересварилися. І не через те, що мали такі нетерпимі характери. Нетерпимість породжувалася самим способом нашого існування. Ми гасили в собі звичайні людські пристрасті, уподобання, обмежували себе мінімумом життєвих потреб, щосили натягуючи на себе личину милосердя. Але аскетизм породжує внутрішню зарозумілість і презирство до інших людей з їхніми слабкостями. Врешті-решт я зрозумів, що живу в середовищі божевільних і потроху сам божеволію. На болоті Замглай за Невклею іноді спалахують сині манливі вогні. Горе людині, яка повірить у їхню справжність і рушить до тих вогнів навпрошки, через багнища. Вона заблукає серед чагарищ, потоне у болотяній твані. А ми брели, переконуючи одне одного, що вогні справжні, і вогні щораз ближчають.

Можливо, тобі, сестро, скажуть чи напишуть, що Опанас Журавський одним з перших залишив комуну, щойно одержав вістку про спадок, який йому належиться по батьковій смерті. Не вір цьому, не вір. Я дізнався про спадок у дні, коли вже остаточно вирішив тікати з того добровільного сектантського рабства. Звичайно, ти, Маріє, максималістка у всьому і подумаєш: а міг би себе переламати, пожертвувати особистістю своєю, стати цеглиною, придатною для комуни, в ім'я ідеї, в ім'я оновлення людства. Не міг, сестро, не міг. Сповіді перед товаришами і каяття в гріхах не робили мою душу добрішою. Та й не лише мою. Справді, я один з перших, хто розчарувався в комуні, але не останній. Невдовзі по моїм від'їзді до Європи комуна розпалася.

Що казати, вістка про спадок засвітила промінь надії на інше життя перед моєю змученою душею. Ніде так не навчаєшся любити батьківщину, як на чужій чужині. Журба по рідних наших лісах і луках, по тихій течії Невклі гризла з перших днів буття в зарубіжжі. Я заборонив собі згадувати Край, Пакуль, знав, що шляху назад для мене нема. Але спогади проривалися крізь заборону в снах. Одної ночі насниться, що я пішкую

нашими полями під виспів жайворонів, доходжу до тополиної алеї, що веде в наше помістя, в наш дім, і — прокидаюся. Іншої ночі привидиться горб Жомирівка, стежечка на вершину, ось і шпиль гори, ти розпросторюєш руки, наче крила, і — летиш над Невклею, над Сиволозькими лугами із синіми очима озер, над лугами, вистеленими льоном, цяткованими стогами сіна, а на стогах лелеки... Прокидаєшся і цілісінький день місця собі не знаходиш, і все, на що впаде погляд твій, таке гидке тобі, таке осоружне, бо — чуже.

Про батькового передсмертного листа цареві з уклінним проханням вибачити синові провини перед владою я дізнався уже в Європі. Не приховую, сестро: у Лондоні я справді мав розмови з людьми, уповноваженими пообіцяти мені високе прощення, якщо повернуся і віддамся на ласку трону. Я повірив їм. Не спадок мене вабив, ні. Не забезпечене життя поміщика вабило. Ще в Америці, придивляючись до життя тамтешніх фермерів, я виношував великі плани оновлення нашого забутого богом і людьми Краю. Не рожеві мрії наші йому потрібні, не фантазії революціонерів, а сучасні машини і мінеральні добрива. Спадок давав мені землю і простір для діяльності на землі. І я переступив кордон імперії...

Переступив я кордон імперії і, звісно, одразу потрапив у обійми рідних жандармів... Залізні ворота знайомої тобі Лук'янівської в'язниці зачинилися за мною. Там, у Лондоні, уповноважені на розмову зі мною і словом не обмовилися, що я зобов'язаний буду колінкувати перед владою. Я лише дав слово дворянина, що остаточно пориваю з минулим і починаю нове життя. Але в камері Лук'янівської в'язниці я став безправним бранцем, полоненим імперії, і зі мною розмовляли вже інакше. Полонені не диктують своїх умов, їх надиктовують ті, у кого ключі від тюремних дверей. Я, сестро, не назвав жодного прізвища, нема гріха на мені, нема!.. Але гидко, гидко: «Зрікаючись своїх переконань, припадаю до ніг Ваших...» А хіба був у мене інший вихід? За кордон мене б уже не випустили, шлях стелився єдиний: у Сибір, на каторгу.

Та хіба мало з нас жертв?! Ще одна, моя, що вона б вирішила?

Мені милостиво дозволили оселитися в помісті і зайнятися господарством. Це те, до чого я почуваюся найпридатнішим. Ти знаєш, якби не батькова сваволя, я нізащо не вступив би свого часу до кадетського корпусу, я отримав би агрономічну освіту і знову повернувся б до Пакуля. Це, можливо, моє єдине покликання в житті. І ось ціною принижень, але мрія моя здійснилася. Я вростаю в землю свою. Але пильних очей з мене досі не зводять. Ось знову дзвенять за вікном дзвоники, ймовірно, становий. Так і є, слуга доповідає: він, рідний... До речі, я не писав тобі, цього не напишеш у лист на каторгу, листування наше неодмінно переглядається. Але селяни призналися мені, що становий обіцяє винагороду робітникам економії за доноси про мій спосіб життя... А отець Серапіон — той одверто стежить за мною, має, певно, доручення від свого жандармського управління. Мушу ходити до церкви на його відправи, як на роботу в департамент, мушу маскуватися. Що вдієш, з вовками жити — по-вовчому вити. Даруй, сестро, але...

І Опанас Журавський, зачувши в сусідній кімнаті чіткі кроки станового, поспіхом сховав картку сестри Марії в тюремному халаті до шухляди письмового столу.

А тільки ж спливали дні — не давав Уляні про себе знати молодий пан. Казав пан, що кожух дам, та й слово його тепле, воістину. Мокріли очі Уляни, бо про дітей своїх думала. Пішла вона в економію, найнялася сіно гребти, щоб якого шеляга заробити. І розказали їй дворові: нема пана Журавського в помісті і невідомо коли буде. Поїхав він до Мрина, але не сам поїхав, а в супроводі станового та стражників. А опісля наїхало в помістя жандармів, шастали вони по всім панськім домі і в саду копали, челядок допитували. Гомонять люди, що зброю жандарми шукали, але не знайшли нічого, окрім рушниці мисливської. Ніби донесено було у Мрин

самим отцем Серапіоном, що пан Опанас, як із косарями про ціну домовлявся, виряджував їм добре коси гострити, щоб за себе постояти, як по недоїмки восени власть прийде, а до кіс та вил, мовляв, у нього в помісті дещо й серйозніше, чого стражники бояться, знайдеться. Ховала очі від людей Уляна, бо посмутніли.

Гребла Уляна сіно на панськім лузі із сільськими дівками та молодицями, а чоловіки стогували. Одного дня задощило, і побігла вона в село дітей та матір провідать, бо слабувала мати. Наздогнав її верхи Мартин, сміявся в обличчя: «Ну, що, поміг тобі пан Опанас?.. Тепера на його Сибір чекає, а ти із своїми щенятами з голодухи здохнеш, якщо не навернешся до мене душею і тілом». Уляна вуста замкнула, наче не до неї мовилося. Зліз Мартин з коня, опустився на коліна і поколінкував до Уляни: «Не можу без тебе, ноччу ти мені снишся і удень видишся, уся моя жисть через тебе, проклятущу, бурицця...» Та не відгукнулося серце Уляни. Обійшла Мартина, наче косар бузгоран, де ніщо не родить, а він услід їй прокльони слав.

Удосвіта прокинулася, щоб на луг бігти, вийшла у двір, аж двері хліва навстіж, і хвіртка навстіж, і свиненяти нема. Уже й сліз не було в Уляни, щоб плакать. Сухими очима зирила в білий світ, а він, той світ, чорним видавався. Опісля розказував мельник Терешко, по сіно на луг приїхавши: двоє вовків тої ночі Улянине свиненя повз млин до лісу вели, за вуха зубами взявши, а хвостами підганяли. Так чи ні, а свиненяти наче й не було. Бродила Уляна по узліссю, ніде й сліду, а в ліс іти побоялася, пам'ятаючи прокльони Мартинові.

Як зварили куліш та сіли обідати в лузі біля куреня, побачили верхівців з боку Пануля. Підскакали ближче, аж то сам пан Опанас і староста з ним. Пан веселий та говіркий, і тягар упав з душі Уляни, бо вже й не сподівалася його побачити, настрашена словами Волохача. Сів пан до гурту, наче простак, і кулешем смакував, позираючи раз у раз на Уляну, а Уляні від тих поглядів тривожно і страшно було. Староста — той і з коня не зліз, поїхав копиці рахувать. Селянам біля пана не їлось і не сиділось, першими чоловіки підвелися, пішли до стогу, слідом і баби граблі похапали. Уляна останньою від куреня ішла. Підкликав її пан і мовив: «Як із сіном упораємося, Уляно, прийдеш до мене в помістя, балачка є». Нічого не сказала на те Уляна, мовчки одійшла та й очей на пана не зводила, допоки був у лузі. «Що се за бесіду до тебе пан мав?» — питалися баби, як прийшла до гурту. «Дак про вдовів розпитував»,— одказала байдужки. «Бачиш, сє йон на тебе око поклав, у борахи набивається». Мовчки гребла сіно Уляна. І не пішла в помістя, як гребовиця скінчилася, найнялася до П'явки в жниці. За всі жнива пана так і не стріла, хоч кожного верхівця, що в полі з'являвся, очима проводжала: казали дворові, що зібрався пан одного дня і невідь-куди поїхав.

Того літа вродили перші яблука на яблунях, що їх Нестор садив. Яблука були крупні, налляті і ніби з позолотою, крізь позолоту зерня видніли. Як прийшла на спаса до церкви з кошиком, повним тих яблук, усі дивувалися, бо не бачили в Панулі досі таких яблук. І казала усім Уляна, що ці яблука з райського саду: як був Нестор на небі, бог його зернями наділив. Хто вірив тим балачкам, а хто й ні. І приїхав до церкви в колясці пан Журавський, і теж дивувався яблукам, а більше на Уляну дивився. Вона ж лише отця Серапіона і бачила, хустку на очі насуваючи, як накладки з оброті, од панових поглядів боронилася. Хустку в маках червоних ще Нестор подарував, як старостів рушниками пов'язала. Тільки й лишилося із святешного, що та хустка, усе із скрині на базар виносила, щоб дітей прогодувати, як нещастя на неї посипалися. А хустку, Нестором подаровану, казала матері, і помирать буду з голоду — не продам, бо то пам'ять. «Ой, детка моя,— одказувала матір,— для себе не продаси, а як рідна кровинка хлібця проситиме, збудешся останнього».

Дак і правду яна, Вівдя, гомоніла, як у воду дивилася через стольки годочків. Уже й кісточки її зогнили в землі, а Уляна Несторка ще по світу ходила, дак голодна весна настала, і людяки мерли, як мухи. А я вже була пуддівкою, калі ти химереда людям випала, трохи сима я ноги не вистягла, і пам'ятаю.

Нестор, онук Уляни, на Біломоркиналі робив, добровольцем, йон же такий був, що першим кидався, куди й не просять. А меншенька яго, що теперечки у Мрині, учена дуже, геть опухло, бідне, земельку їло.

А в Уляни тольки й осталося, що хустка, Нестором, чоловіком покійним, подарована. Узяла яна ту напиначку і до Наталки Блюмової попленталася, сама вже нікуди не годяща, опухша була.

У Наталки да, у тої хлібець був, яна ж із «червоною мітлою» по селу ходила, і з печей, де який горщик, і з скринь, де яка лахманина, ніщо її рук не минало.

Нисоправдє, нисоправдє се було!

І виміняла Уляна на ту напиначку, а їй зносу не було, ниче учора куплена, у Наталки Блюмової рукавчик пшона для правнуки, і так яни вижили тої весни.

Не вижили б яни, оддали б голоду свої душі, калі б Нестор Терпило з Біломорки посилку не прислав.

Се правда, мені сам Нестор гомонів, як ще його не забрали тої ночі, коли усіх забирали, у тридцять сьомім. Получив йон вістку, що голод у Краї, і послав сяких-таких харчів, які міг зібрать, бо тамочки теж не мед був, на Біломорці. А посилочка назид вернулася і нannisано на ній: адресат вибув... Як вибув, калі ж тольки ось письмецо получив? Аж стило їм знатте, що посилок з харчами на Україну не пускають. Калі приїжджає до них на Біломорку сам староста Калінін. Нестор — йон бідовий був, нікого не боявся, та ще й орден тади получив за добру роботу,— йон до Калініна і добився: так і так, сім'я голодує, а посилки не дозволяють. Сам Калінін розпорядився посилки з харчами від Нестора Терпила приймать, і приймали. Так і вижили тади Терпили.

А з хусткою, Нестором Семирозумом подарованою, далей таке було, гомонять. Вбралася в неї Блюмиха на празник і пошвендяла на село.

Авжеж, яна полюбляла людяцькі очі дражнить.

Дик іде яна селом, а біля церкви люди сидять, бо празник був. І стала Блюмиха до гурту підходити, я тади ще мала була, а пам'ятаю добре. Отак матка моя сиділа, і я в неї на колінах, а отак Блюмиха підпливає, і хустка, уся в червоних маках, у неї на плечах. Тади вогнем червоним напиначка та її взялася, багацько ж, кажу, люду теє бачило і я, хоч мала була. Взялася вогнем та хустка, в Уляни Несторки за рукавчик пшона в голодну весну виміняна, взялася вогнем червоним, далей хмаркою диму стала, а тая хмарка знялась над Пакулем, як птах сизокрилий, і в небі зникла. Як умирала вже Наталка Блюмиха осьдечки після війни, обмивали її баби і шрами страшкі на плечах її бачили, не зажили яни і до могили, отаке було.

Се так Нестором Семирозумом з того світу було їй пороблено.

Першою поспішила Уляна з церкви, тільки-но промннуа її отець Серапіон з кропилом. Трохи не бігла до себе на хутір, раз по раз озираючись, наче хто маа за нею гнатися. Сіла на лаві у хаті порожній (діти з бабою од церкви на Вишневу гору подалися, яблук свячених батькоаі понесли) і так сиділа, прислухаючись до аулиці. Аж неадоазі застукотіли колеса на вибоїнах, і коляска біля двору зупинилася. Скрипнули двері сінешні, відчинилися хатні, і поріг переступив пан Опанас. Вклонилася Уляна гостеві, обіруч тримаючись за краї дарованої Нестором хустки, наче боялася, що вітер з дверей війне та й понесе ту хустку світ за очі. Протяжно, погрозливо загув вовк у дворі Мартина Волохача. Тривожно заіржали під вікнами панські коні. І моанв молодий пан до господині, не заодячи

очей з її обличчя: «Приїхав я просити тебе, Уляно, аби згодилася ти на роботу до мене в дім, за ключницю». І мовила Уляна, уперше зирячи в очі пана Журавського, хмільні від хоті: «А ким же я буду, пане, для вас — челядкою чи полюбовницею?» Зайнявся молодий пан од тих слів густим рум'янцем: «Хочу, щоб лад ти давала в моїй господі, бо живу сам і так віноватн думаю». — «Ми людяки темні, прості і не навчені поводження з панами, та ще в їхній господі». — «І темні, і вчені — усі ми найперш люди, а що потрібно в роботі — навчишся, ти од природи кмітлива і ще молода. Якщо згода твоя, завтра і в помістя моє приходь, до роботи приступай».

Уночі питалася Уляна в покійного Нестора, як їй буть, але одмовчувався Нестор. Тільки вона у дворі Волохача вив, як не на добро. І гнівалася Уляна на свого чоловіка покійного за ту мовчанку: «Тобі теперечки добре, у тебе на тім світі голова за дітей не болить, народив та й пішов собі, а мені з ними гибіть!» І сказала собі Уляна під ранок після ночі безсонної: хай уже буде так, як судилося, бо Нестору в землі гнить, а нам з дітьми життя жить...

Уранці одяглася Уляна в буденне — вилиняла від прання ситцева спідниця та сорочка полотняна, на рукавах вишита, хустка колесикорова — і пішла в помістя. Ішла селом — люди з дворів та городів очима проводжали. Велике село Пакуль, але всі уже знали, що сам пан Журавський до неї вчора приїздив. Кого з економії стрічала, перші віталися. Собі не признавалась Уляна, але солодило їй душу, що така увага до неї. Як перейшла по мосту через Студницю і почався шлях, вздовж якого гінні тополі вишикувалися аж до красного двору, до будинку панського, здавалось, не вона йде, а запашний, настояний на антонівках та путиках вітер із панського саду підхопив її легенько і несе повз парадні чавунні ворота, повз квітники, альтанку, флігельки до білостінних палат. А палати півколом, наче руки-тераси назустріч простягли і ось-ось упіймають, ще й два кам'яні леви обабіч широких мармурових сходів ошкірили пащеки. І стало Уляні боязко і дому панського, і левів, і залізного дзьобатого півня на даху мезоніна, і долі своєї, якій скорилася наперекір несхвальній мовчанці покійного Нестора.

Але пересилила себе і навіть усміхалась, коли сходила на ганок: босим ногам од незвички лоскотно було на гладенькому, як крига, але зігрітому сонцем мармурі. У передній назустріч їй хапливо підвівся Яків Царик, що прислужував ще старому панові і дуже пишався з того, у церкві тулячись до багатшеньких: «Уляно Кузьмівно, пан чекають на вас у кабінеті...» І повів її через низку кімнат. Переступила Уляна поріг, вклонилася. Пан ходив по кабінету, курив сигару. «Сідай, Уляно»,— запросив пан, але вона лишилася стояти. І мовив їй пан: «Я розпорядився, аби запрягли для тебе тарантас. Поїдеш до Мрина, купиш коленкору на хустки жницям, а на останні гроші купиш для себе вбрання, і літнє, і зимове, бо доведеться тепер тобі інакше жити, інакше вбиратися». І подав їй пан сотенну. Узяла Уляна сотенну тремтячими пальцями, ніколи таких грошей не тримала, лише здаля у Мохнача, баришника, бачила. Хотіла вона руку панові поцілувати, але пан відсмикнув руку: «Я не отець Серапіон, щоб до руки моєї припадати, Уляно».

І сумний з обличчя зробився.

Се було калі б не у вівторок, другодні после спаса. Я тади яблуками базирював, гляджу, а Уляна Несторка по лавочках метляє і різний одєв скуповує. Притулить до себе та все в прикажчиків допитується, чи личить їй одєв той. Ледве упізнав її, пайшла, пайшла в одмолодь очевидьки. А до мене яна не вельми тади вже й признавалася.

Яке там признавалась, калі жисть її од мужика до пана повернулася.

Яна бистро низька на очі стала, се правда, впритул, нас, мужиків, не бачила. А мо, і не хотілося їй нас бачить, бо неслава про неї уже котилася поміж людяк: нірка і непуть — ось яна хто.

Дак то усе ви, баби, молодайки та девки-невихажалки од завидьок, що не ви молодому панові приглянулися, кожда з вас побігла б, аби тольки позвав, усі ви зальотниці, як і Уляна. А тольки завидьки вас палять.

Не міряй усіх на свій копил, як за кожною спідницею сто верст пішки бігав, поки бігалося.

Задаваста, задаваста яна, Уляна, одразу зробилася, се правда. Як їхала тарантасом з Мрина з трьома клунками одєву та уся в коралах, я в одмолоді під Страхоліссям збирав гриби. Дак яна і не глянула у мою сторону, у мене уся нутренность перевернулася. Докуль, думаю, ти у нужі купалася та нічого, окрім наського полотна, не мала вдягти, дотуль ти мене бачила і знала, ми ж із нею на колодках разом гуляли. А теперечки, думаю, ти і не бачиш мене, накритка погана.

Подумав тольки, а не сказав?

А що ти скажеш, калі вже знали в Пакулі, що буде яна крутить молодим паном, як захоче, а яно ж хоч і не панщина вже була, і вмокав молодий пан ложку в мужичий казан на сінокосі, і про школу та земстве з нами гомонів, а наше діло мужицьке було і осталось: панські носцики лизать і навдибачки навколо панів ходити, калі не хочеш, щоб ти і детки твої ноги з голодухи випростали.

Пужливі які ви всі! А я ще геть маладьонка були, а як пішла на панський двір подьонно листя в саду гребти, бо Уляна вельми тадц хазяїнувала, щоб ніде ні листячка, ні травинки, дак яна іде за мною і триндикає, що не так гребу, а я й гомоню їй зі злом: ти, Уляно, ще не так і давно по чоловікові год справила, а вже панові далася себе загнуздать, ще й підгалдикуєш туточки під руку. Дак яна уся напутрилась до мене, а тади крутнулася і — ходу. А я вже нічого не пужалась тади, бо з мужиком своїм аж на Амури, на нові землі, їхать рішилася...

І мовив пан Опанас до Уляни, нової ключниці своєї: «Будеш зі мною за столом чай пити й обідать». Уляна накривала на стіл, ганяла покоївку по самовар і на кухню, по обід для пана, але до столу не сідала, стояла поруч, поки він чай пив і поки обідав, вгадуючи і випереджуючи найменші панові бажання. Опісля чаю пан поспішив до економії, а по обіді звичайно запалював сигару, і тоді Уляна питалася дозволу порадитись, що зробити по дому.

Дім із з'явою нової ключниці оновлювався і оживав. Зникли запилені чохли з крісел та диванів. Шибки вікон знову стали прозорі, і крізь них у кімнати радісно струменіло світло дня. Заблищав посуд у їдальні, з'явилися чисті серветки, челядь і кухар вбралися в чистий одяг. Яків Царик уже не дрімав у передній, і передки чобіт його були начищені до дзеркального блиску. Навіть чай тепер видавався молодому панові смачнішим, не кажучи вже про обіди. Уляна привезла малярів з Мрина і віз фарби — дім Журавських засяяв, як самовар, уперше після смерті старого пана відмитий і начищений. Ще Уляна попросила дозволу найнять поденників, і дівки пакульські вирвали геть бур'ян довкола дому, перекопали клумби і посіяли квіти. Спостеріг пан Опанас, що сама Уляна і не нагнулася, а поденників поганяла так, наче весь свій вік це робила. І люди слухалися її. Навіть староста побоювався нової ключниці і вже не ввалювався в передню у закурених чоботях, як раніше, а покірно чекав, поки його покличе пан, на ганку, з чорного ходу. Усі як могли годили Уляні. Та й сам Опанас з дивиною для себе поступливістю вволював її волю, бо й справді у господарчих справах мислила вона тверезо, і не погоджуватися з ключницею було тяжко. Нарадила Уляна найняти нового садівника, бо сад був занедбаний, хаща, а не сад. Садівника ще за панщини купив десь за Києвом його батько. Тепер садівник ледве ноги тягав. Шкода

було Опанасові діда, але наказав конторі звільнити, видавши сто карбованців, коня з возом і лісу на хату. І мовила Уляна, прочувши про те розпорядження: «Не смію втручатися, пане, але досить було б з нього й півста рублів, йон уже давно мишей не ловить, і старий, і лінивий. І деревин йому ні до чого, йон до сина у Радуль їде жити, син там залізом торгує». — «Більше, аніж я сам, бережеш ти, Уляно, добро моє»,— посміхнувся пан Опанас, на що ключниця відповіла так: «Бо служу вам, пане, не за гроші, а на совість». — «Я, Уляно, хочу з людьми по-доброму, а не так, як мої покійні дід та батько. Їхні вини перед людьми маю спокутувати». — «Із мужиками по-доброму не можна, пане, бо вони й на шию вам сядуть, а вдячні ніколи не будуть». — «А хто ж ти, Уляно, хіба не мужичка?» — «Через те й кажу, що мужичка і мужиків знаю»,— спокійно одказала Уляна, і Опанас подивувався її відповіді.

А з паном була строга і неприступна. Коли дивився на неї надто жадливо, одводила очі і заговорювала про господарство. Одного ранку наливала чай панові, стоячи біля крісла, в якому він сидів. Опанас спробував обійняти її за стан, прислуги в їдальні не було. Спалахнула уся і різко відвела руку, плеснувши окропом на стіл: «Звиняйте, пане, так і опектися можна». Нічого не відповів на те, але подумав розчаровано: буде лише так, як вона сама схоче. Якось лишилася вона ночувати в помісті — гостювали у пана купці з Мрина і засиділися. Бо досі щовечора поспішала до себе на хутір. Провівши гостей, гуляв Опанас по саду і наблизився до флігелька, де поруч з коморкою для варення та квашення ключниця мала кімнатку. І побачив Опанас, як Уляна, тримаючи в руці свічку, біля дзеркала волосся розчісує гребінцем. І подивувався Опанас, яке в неї довге та пишне волосся і як звабно тече воно по тонкому, білому полотну сорочки. І бажання, яке щосили притлумлював, знову спалахнуло. І прочинив він двері кімнати, а двері були незамкнені, і поріг переступив. Зойкнула Уляна, дмухнувши на свічку, а він пішов крізь тьму, розпроставши руки, на біле марево сорочки. Але спритно ковзнула Уляна повз Журавського до дверей, а коли кинувся слідом, Улянині руки з силою виштовхнули його за двері, ніколи не думав, що ключниця така дужа. Двері хряпнули за ним, і загримів залізний гак. Уранці, коли вийшов до чаю, ключниця стояла біля дверей їдальні, а на білосніжній скатертині лежала в'язка ключів, яку він передав Уляні у перший день її служби в помісті. «Що сталося, Уляно?» — мовив, не підводячи очей. «Прошу відпустити мене, Опанасе Михайловичу. Вам потрібна полюбовниця, а не ключниця, а я, пане, в полюбовниці не наймалася». — «Забери ключі, Уляно, і служи, більше такого не повториться, випив я зайвого учора з купцями». Уляна взяла ключі, і більше вони про ту нічну пригоду не згадували.

І вихолодало небо, і падав сніг багато днів, і хотілося Опанасові крізь завивання вітру вчути, як дзеленчить дзвоник під дугою, але не дзвенів дзвоник, і ніхто не заглядав у помістя, бо замело дороги снігами великими. І був день, коли лазню топили, і міняли білизну та рушники по всім домі, а ввечері простирадла на ліжку солодко хрустіли, бо вміла Уляна крохмалити, як ніхто, і праль двірських навчила. І читати книжку при світлі свічки, поставленої турботливою ключницею біля узголів'я постелі, здавалося нікчемним заняттям, і дивився він у книжку, а слухав ніч, бо сказала Уляна, що не піде сьогодні на свій хутір,— замети високі, за крок нічого не видко, таке віє, таке січе, а помиється в лазні і поробить ще роботу в домі, свята ідуть і гостей за собою ведуть, і всьому треба лад дати. І, з лазні прийшовши, ганяла прислужниць, змушуючи до роботи, а коли геть стемніло, сама ще довго бродила по кімнатах з гасовою лампою, і Опанас уже в ліжку чув її ходу в далеких кімнатах, на краю дому, що з'єднував критою терасою з флігельком, де кімната Уляни. А глибокої ночі, коли він уже дрімав над книжкою, з упертою надією не дмухаючи на свічку, що догоряла, Опанас знову вчув її ходу все ближче до його спальні.

І двері владно, без стуку відчиннлися, і вже на порозі стояла вона, схожа на примару, у довгому чорному нобеняну з відлогою. А нолн віднинула відлогу і розпахнула поли кобеняна, наче нрнла, віднрилося, що Уляна а самій сорочці і з розпущеним волоссям, геть тана, яною Опанас бачив її крізь шибку вікна біля дзеркала на початку осені. «Погасіть свічку, Опанасе Мнхайловичу!» — тільни й мовнла вона, а він дмухав на свічну і не міг ніяк задмухати вогник, раптом забранло сили. Вона засміялася уже десь зовсім поруч, біля ліжна, і свічна погасла.

І ніхто його тан не любив ні до того, ні після, і все своє життя він згадуватиме ту їхню першу ніч, хоч буде ще багато ночей, і згадуватиме в холодних, обережних обіймах єдиної баронесової дочни з її прибутновими будиннами у Києві, з її лугами і чорноземами, з її досноналою французьною, набутою у Смольному інституті благородних дівчат. І Уляну ніхто тан не любив досі, Нестор з нею був надто стриманий опісля їхньої першої стрічі в Страхоліссі, і радощі земного нохання вона віднрила для себе упсрше.

А ще пам'ятна їм обом була та перша ніч любощів, бо вовки підійшли під самісіньний дім і до ранну погрозливо гули в саду, за снігоаими заметами, і тулилася злянана Уляна до Опанаса. Уранці, коли пан вийшов у їдальню питн чай, ключниця звнчно стояла біля нрісла його, начс й нс було ночі. І мовив Опанас: «Сідай, Уляно, до столу і пий чай зі мною, і обідай зі мною, відтепср тн мені не чужа». І сіла вона до столу, і відтоді пила чай і обідала за одним столом з паном, коли гостей не було в домі. І ще сназав Опанас: «Куплю я хату твою на хуторі для економії, а тн з дітьми та матір'ю переселяйся у флігель». І мовнла йому на те Уляна: «Дітей я заберу у флігель, а хати не продам, бо поки маю свій нутон — я вільна. І ще повернуся я на хутір, бо я лнше одна з квіток, яку ви, Опанасе Михайловичу, зірвали мимохідь, а ви людина молода і попереду у вас ще багато таких квітів буде». І хоч заперечуваа Опанас гаряче, але потай дивувався правдивості Уляниних слів.

І сталося тої зимн, що поїхав пан Журавський легкими саньми, без візника, у Мохнатин по господарству і мав того ж дня повернутися. Звечоріло, а не було пана. І ходнла Уляна з німнатн в німнату, місця собі не знаходячи, бо трнвожнлася. А ян стало у глупу ніч заходити, вхопила зі стіни рушницю панову, ниннулася на стайню, розбуднла нонюха. Запрягли вонн нонi і поїхали по дорозі. І вела та дорога через Страхоліссся, повз Русалчине озеро, за болото Чортове. Ще на узліссі вчули вовче виття. Схарапудилнся ноні, нонюх радив повернутися в село, заночував, мовляв, пан у Мохнатині, загуляв у тамтешнього господаря. Але вхопнла віжки Уляна, ноннула на ноней, і снорилися їй ноні, помчали щодуху. А ян наближалися до Русалчиного озера, побачила Уляна у білому місячному мареві переннуті санн, розтерзаного ноня і вовчу тічну нружнома, довнола дуба. І почувся з вершнин дерева хрнплнй голос пана Опанаса: «Е-ге-гей, людн! Я ту-у-т!» Порвався вовчий зашморг навноло дуба, і метнулася тічна до прибульців. Попереду чвалав пнцекуватий вбачище. Стрелнла в нього з рушниці Уляна і вцілнла. Крутнувся вовн, понотився по снігу, брнзнаючн кров'ю, відтан поволін своє тіло у хащі. І тічка розсипалася по лісу. І довго не чути було про вовків у Страхоліссі, поблнзу Пануля, аж до війни з японцями. А в селі баланали, що Мартина Волохача підстрелено, лежма лежить у хаті, на люди не з'являється, і баба Монрина його виходжує травамн та заговорами своїмн. А як з'явився він на люди уже під весну, через усю щону рубець червонів.

Ой, і страшний рубець, як печать Каїнова!

Дак то ж, гомонять Уляна Несторка його і припечатала з Опанасової рушниці.

Таке балакаєш — у вовка стріляла, а в живу людяку влучила!

Дак який він людяка, калі у вовка перекидався і мстив Уляні, що любить його не хотіла.

Вовкулака є вовкулака, од тих пір усі Волохачі Вовками прозиваються.

Добра ж і Уляна, як яна за тим Мартином калісь і світу божого не бачила, а тади до пана під крило побігла.

Дак йон же перший на жирніший шматок Уляну проміняв, яна і не простила.

Опісля нічної пригоди в Страхоліссі зліг Опанас, і надовго. Привезли лікаря з Мрина, лікар усіляких порошків навиписував, але не допомогли порошки. Вогнем горів хворий, і кістки ломило. І стала його Уляна виходжувати, як Нестор колись навчав, напарами з трав та зігрівальними компресами. Ходила, як за малою дитиною. І почав пан видужувати, але на ноги не ставав, відхолодив ноги, коли на дубі од вовків рятувався. Натопила Уляна піч у флігелі, де з дітьми тепер жила, вистелила піч соломою гречаною, і вигрівався Опанас у печі. І відчув він знову ноги, як живі, а скоро й ходити став. Як уперше вийшов у їдальню до чаю без допомоги Улянниної, опустився в крісло і заплакав з радощів, бо вже був геть зневірився і помирать зібрався. І дякував він Уляні, що порятувала від смерті, і присягався ніколи не забути добро її. Посміхалася на ту панську мову Уляна і казала до Опанаса: «Забудете, пане, не присягайтеся, не гнівіть бога. Бо така вже вдача людська — пам'ятати добро, допоки людяці погано, а як розвидниться в житті її, де й пам'ять та ділася... А вельми це у панській вдачі. Дякувати ж не мені мусите, а покійному чоловікові моєму Нестору, якого люди Семирозумом прозвали. Се йон навчав мене, як людяк од усіляких напастей рятувать. Бо прожив йон довге життя, а може, і не одне, і з богом на небі, біля хатини його, як ось я з вами, розмовляв». Засміявся на ту її мову пан Журавський: «Небо — це туман, Уляно, та повітря, і більш нічого, і нема як там хатині божій буть». — «Може, справді небо, яке ми бачимо, туман та повітря, ви людяка вчена, вам, пане, краще знать. Але є ще одне небо — воно в душі нашій, так покійний Нестор казав, і я кажу».

І дивувався Опанас глибині слів її.

Як пішло панові на поправку, багато й захоплено говорив він до Уляни про задумки свої по господарству: «Без ліку ідей з'явилося у нас в останні десятиріччя, та мало практичних робітників. Учена молодь — одні в тюрми, за ідеї, в чужих розумів позичені, інші — в чиновники, а землю і мужика залишили напризволяще. Я не кажу, що в тюрмі чи на засланні, як мої сестри, як товариші мої колишні, мед. І хоч я переріс ілюзії молодості, проте ідеаліст, стражданників духу шаную. Тільки ж хай і вони шанують тих, хто не очікує майбутньої манни небесної, яку ідеалісти обіцяють народові, а вже сьогодні прагнуть нагодувати мужика хлібом не із солом'яного борошна, а з борошна пшеничного та житнього. Хіба б не легше було мені величатися за яким-небудь канцелярським столом у Петербурзі чи Києві, обідати в ресторанціях із шампанським та ікрою на щедрі посадові асигнації?! Але н, можна сказати, пожертвував благами земними в ім'я ідеї економічного прогресу на селі, прирік себе на самотнє сидіння в цій глушині, в цих снігах, в цьому болоті, аби довести усім їм, що і за нинішніх суспільних умов можна робити добро, якщо не боятися практичної роботи».

Кивала головою Уляна на знак згоди, хоч і не все розуміла з тої панської мови.

І казав пан Журавський далі: «Я дам своїй землі мінеральні добрива — і врожаї подвояться. Я придбаю залізні плуги, залізні борони, викорчую чагарища, підніму пустощі попід Страхоліссям, засію вчорашні пустощі льоном і матиму за льон тисячі. Я заведу плодовий сад, грядки під

овочі і парники. Я зануплю машини, які бачив в Америці та Європі, молотити цілу зиму ціпами збіжжя сьогодні смішно і злочинно. Я випишу із остзейських земель породисту худобу, у мене буде продуктивне молочне господарство. Я побудую сироварню, олійню, водяні млини і вітряки на пагорбах. Я примушу чиновників з департаменту сільського господарства у Петербурзі серйозно розмовляти зі мною. І я таки доведу тим страдникам, теоретикам ілюзійного соціалізму, що інтелігент на землі багато може зробити, якщо не покладе життя на безпредметні політичні марення. Якби ти, Уляно, тільки знала, що одписує мені з Сибіру сестра Дарина, з якою я поділився своїми задумками!..»

«Звиняйте, Опанасе Михайловичу, бо я забуду, як не скажу. Ви про корів заговорили, і я згадала. Приходив староста, але ви ще відпочивали. Корови розтелюються, а доїти скоро не буде кому. Звеселіло, і баби, які восени наймалися до економії, просять їх відпустити. Хоч яке там своє хазяйство, а рук бабських потребує. Тільки Марфа-солдатка та Вівдя-розлучонна і зостаються на кошарі». — «Бо казав я,— продовжував думку пан Журавський, не дуже прислухаючись до слів ключниці,— бо казав я в департаменті сільського господарства, що давно час організовувати державні школи і готувати вчених робітників для економії, а не покладатися на бурлак, розлучонок і тих лайдаків, що за звичкою, набутою за панщини, добувають віку при панському дворі. Як можна вести економічно правильне господарство, коли восени і зимою перед паном колінкують, щоб дав якийсь заробіток, а тільки-но жайворонок заспіває, староста не допроситься, щоб ішли на роботи в економію? Але хіба вони, кар'єрні люди, у столичних кабінетах здатні дивитися далі сьогоднішнього дня? Що ж, мій селянин врешті-решт зрозуміє власну вигоду і прийде до мене. Я не збираюся, як вважає Дарина, смоктати кров із мужика, не хочу, щоб він носив мені за гроші, які я позичу йому узимку, коли він голодний. Хай він бере мою землю в оренду і вирощує льон. Хай і носить з половини. Хай він нарешті зрозуміє не ту правду, яку кричать йому у вуха ідеалісти, намагаючись навіки посварити пана й селянина, а ту правду, яка їх єднає на землі: ситно панові, ситно й мужикові, і всій землі нашій ситно».

«Ой, Опанасе Михайловичу,— казала Уляна,— така вчена ви людина, а того не хочете пойнять, що панська правда і мужицька — по різні боки яру, і яр той глибоченний. Тільки одне взять: вам хлібець вигідно подорожче продати, бо повні засіки його, а селянинові — дешевше хлібець купить, бо мало в кого, хоч і в Пакулі, до нового вистачає, бо скільки в мужика тої землі — то ваші поля, то баронеси, то попова долина, то дякова...» — «Не дивуюся я твоєму нерозумінню, Уляно, та й небажанню зрозуміти, ти від кості мужицької! — гарячкував пан. — Але ж Дарина, Дарина, сестра моя рідна! Що вона мені пише, що пише! Ніби я намірився вести експлуататорське господарство, повернути панщину!.. Якщо я прагну вести господарство агрономічно правильно, міняти систему рільництва кардинально, вводити нові культури, нові породи худоби, якщо я хочу мати зиск з економії — то не так для себе, як для того ж таки селянина! Бо як не парадоксально, але тому ж таки селянинові вигідніше, щоб хліб був дорожчий. Бо я не збираюся гребти гроші під себе. Я хочу розширити господарство, щоб найперш пакульські селяни мали постійний і сталий заробок в економії. Я мрію придбати машини. Для кого? Для селянина, щоб полегшити тяжку працю його. Я беру позичку в банку і з наступної весни починаю будувати школу. Для кого? Для дітей того ж таки мужика. Парубків я навчатиму при школі ремесел. Я мрію про лікарський пункт у селі, хоч один на волость. Восени мене оберуть гласним до земства, і я зможу бути корисним тому ж таки селянинові у масштабах повіту, губернії. Невже це менш розумно, аніж би я духовно гнив од бездіяльності, як мої запальні сестри, десь по глухих закутках Сибіру?!»

Так промовляв пан Опанас до Уляни, радіючи, що хвороба відступає. І наказав він покликати селян з Пакуля, кому землю здавав в оренду і хто працював поденно. А вже завесніло. Вийшов молодий пан на ганок, селяни шапки зняли, вклонилися низько. І мовив до них Опанас: «Я не ікона, щоб переді мною схилятися в поклоні, надіньте шапки. Кріпаччина, коли пан був батьком-благодійником, а ви його дітьми нерозумними себе називали, давно в минулому. Ось уже скільки літ живемо ми вільно, і час одвикати. Тепер усі ми робітники, ратаї на землі, і ви знаєте, бачили минулого літа, що я, дворянин давнього роду, пан з прадідів і прапрадідів, не цурався ні коси в лузі, ані ціпа на току, і за плуга ставав, і дні мої минають у турботах по господарству — чи в конторі, чи в полі та лузі, чи в оборі. І я хочу, щоб ви знали: панóшиться перед вами і надалі не буду, а буду вашим спільником по роботі, сябром вашим, як мовлять білоруси, сусіди наші. Але хочу, щоб і ви мені за сябрів були. Щоб розуміли ви: що добре для економії, те добре і для вас. Бо економія і землю в оренду вам дасть, і роботу, і сіно для худоби вашої, і поможе, коли невикрутка. Тим, звичайно, хто хоче і вміє роботу робити. Ледарів і хто тільки поднвляється, як скубнути для себе від економії, не люблю і помагать їм не буду, щоб ви одразу це запам'ятали. А роботяща людина завжди підтримку від мене матиме. У кого невистачає до нового врожаю, не моріть себе і діток своїх голодом, ідіть в економічну комору і беріть на відробіток, я розпорядився. У Гната Жили пропала корова, ви знаєте, я дозволив дати телицю з економічної кошари, діти у Гната малі, молоко дітям потрібне, а на живій людяці не пропаде, як у нас у Пакулі кажуть. Але запам'ятайте: відтепер нема — моє, ваше, моя земля тепер — ваша земля, і робити на ній маєте, як на власній, мій ліс — ваш ліс, і той, хто краде в моєму лісі, у самого себе краде...»

Після слів пана шепіт прокотився по гурту селян, і виступив наперед Пилип Гончий, Безсмертним прозваний: «Чи правильно ми, пане, пойняли, що ваша земля нашою стане, і калі те буде, дозвольте узнать? Якщо вже цьогорічної весни, то позичте нам зерна на посів, бо у нас зерна тольки на наші латки, ви знаєте. А якщо і ліс наш буде, то чи не можна уже теперечки сушняк рубать, бо весну бог послав холодну, топити в людяк нема чим і в хатах наших собаки не втримаєш». Знітився був пан Журавський, а відтак мовив: «Ні, неправильно. Я так висловився, аби ви зрозуміли, що ми з вами одною мотузкою пов'язані, в одній упряжці маємо іти. Землю я в спадщину згідно з законами нашими одержав од батька, од дідів-прадідів. Але ви ще одне зрозумійте: якби і роздав я землю свою, розділив на двори чи душі, у вас немає ні капіталу, ні достатньо знарядь, щоб її обробляти, і завтра знову з'являться в Пакулі безземельні і наймити. Я побував у далеких краях, у самій Америці побував, і бачив, що й там вигідні лише великі господарства, а малі господарства невигідні. Економічно вигідна на землі лише артільна праця, а економія — та ж своєрідна артіль, аби лише ви прийняли до серця мою думку про спільну упряжку сьогодні мужика і пана».

І тут пролунав з гурту голос Гаврила Латки: «Пане, може, ми і в одній упряжці теперечки, та тольки ж мужик у голоблях, а ви на передку сидите і поганяєте. А як я не зняв шапки перед вашим батечком, дак йон мене нагайкою по плечах, досі шрам на спині, ось вам і сябри. А як посмів я вашому батькові нагадать, що вже не панщина, коли ми тольки стусани та нагайки од панів мали, дак йон розпорядився старості, щоб той роботи в економії мені не давав. Я в Радуль до пана, а вже й тому од вашого батечка переказано, і він мене жене. Дак мусив я молоду жонку залишать і пхатися в Чорноморію на заробітки. Дак яно правда, що вам земля од діда-прадіда по закону передана, тольки ж наші, а не ваші діди-прадіди ту земельку горбом орали, а як воля вийшла, то нате вам, мужики, те, що панові не треба,— піски, та болота, та кручі, та різні неудобн. А хто не хотів брать на одкуп, солдат привели, і солдати їх різками пригостили. Уже скільки осьдечки літ за ті неудобн виплачуємо. Дак я до чого? До того, що...» — «А до того, що язик свій поганий тримай на прив'язі, бо й так зуби на полиці, а ще вище покладеш, до стелі підвісиш! — обірвав його

мовив Степан П'явка. — Старшим слова не дасть сказать, розсіпалося. Таким, як ти, хоч попову долину віддай, нащо вже там земелька, а колосок колоска не побачить, бо робить, злидота, не вмієте! А ми всі за паном як за горою, бо він благодітель нам, і батечко їхні були благодітелем, правду, мужики, мовлю?»

Селяки опустили очі й мовчки кивали головами.

Е, се тепер ви такі всі розумняки, а тади спробуй не кивни!

Яно ж і правда, усе в пана: і земля, і луг, і ліс, вигін — і той панський. Дак добре, що пан старий віддав був його селу, мужики за те три зими ліс йому возили.

Старий пан віддав, а Штома, управитель, забрав, і нікому нічого не докажеш!

А П'явка — той усе лисачком, лисачком коло пана, староста вже мишей не ловив, дак П'явка надумав сина свого за наглядача в економію. А як у нього теє не вийшло, дак йон синові на шинок грошей дав, і той у шинку до самої миколаївської торгував.

Вийшло б у П'явки, якби не Уляна Несторка. А се ж яна ще тади біля пана була. Дак яна — хитра баба була — і гомонить панові: «Візьміть, Опанасе Михайловичу, в економи Гаврила Латку». А пан засміявся, бо думав, що не погодиться Латка, бо йон усе за правду на сільських сходах кричав. А Латка радий стараться, тольки покликали. Як пес, служив панові.

Служив би й ти, калі земельки кіт наплакав, а жонка щогодика по дитяті, та все дівки й дівки.

Не гомони, не гомони! Служить усяк можна, а йон поганий був до людяк, поганий.

Баба моя розказувала: запопав її в панському горосі, мале ще ж було, телят пасло на толоці — і скубнуло, а йон пугою, пугою, по чому бачить.

Дак йому ж і оддячилося, не дай боже так нікому.

Наводила ключниця Уляна лад у панському домі. І знайшла вона на горищі, під всіляким мотлохом, скриню, ковану залізом. І наказав пан принести ту скриню у кабінет йому. Замикалася колись скриня на ключ, але замок іржа з'їла, і Опанас легко зламав його. У скрині лежали поїдені міллю кунтуші, черкески, плахти, запаски, а під давнім убранням тим такі ж давні, пожовклі папери. І відкрилось Опанасові з паперів, скільки літ скрині та начинню її: а літ йому було з півтораста. У ці кунтуші, черкески, плахти вбиралися Опанасові прапрадіди і прапрабаби, коли ще були козаками й козачками. А потім вони стали дворянами і за московською модою вбралися в мундири німецького крою, сюртуки і сорочки з манжетами, шиньйони і капелюхи з пір'ям, взулися у черевики, розцяцьковані діамантами.

З родинних переказів і легенд, що в них кохався покійний батько, Опанас знав, що рід дворян Журавських започаткував мужній сотник Олімпій Журавський, який уславив себе у походах російських армій супроти кримських татар, трохи не сам уполонив котрогось із кримських ханів і за цей подвиг пожалуваний був височайше потомственим дворянином, а ще отримав від гетьмана Розумовського універсал на село Пакуль і довколишні землі. А з паперів на дні скрині листи, супліки на височайше ім'я та на ім'я гетьмана, скарги до суду і судові постанови, виписки із ревізьких книг, юридичні акти на маєтності, купчі, духовні заповіти, господарчі записи — випливало, що їхній предок Олімпій Журавський насправді служив у генеральній канцелярії завзятим карлючкою, який, ще будучи в молодих літах, нажив чимало нив, буцімто з доброї волі дарованих йому посполитими, а також «шинок о двох хатах рублених з двором та левадою». Одна із скарг на Олімпія Журавського до генераль-

ної канцелярії свідчила, що він «споював батька горілкою, і до п'янства безпробудного пристрастнв, грунтом нашим дармово заволодів, батька біля себе тримав у послузі, поки той і життя своє не сиінчив; коли ж я після батькової смерті почав у нього про козацтво своє і грунти наші питатися, наказав триматн мене під караулом, прикувавши за шию до стовпа, і бив батогами». Оскільки скарга лежала у кованій залізом скрині, отже, до ясновельможного гетьмана вона не дійшла, перехоплена самим старшим канцеляристом генеральної канцелярії Олімпієм Журавським. А скоро Олімпій уже був за сотника у Пакулі, де й одружився з єдиною дочкою багатого пакульського орендаря, успадкувавши після смерті тестя грунти, ліси, млини, ще й родича, який з придворних співанів у Петербурзі вибився в придворного чиновника.

На дні скрині лежала копія прохання сотника Олімпія Журавського на височайше ім'я. Сотник присягався, що «не родимець я малоросійський, а рід Журавських початок свій благородний має від польських шляхтичів; прапрадід наш, виходець з Польщі, був у Києві рейментарем, а тільки королівський вид у давніх роках, у київську морову пошесть, невідомо де подівся...» Стараннями столичного родича Олімпій Журавський пожалуваний був у потомствені дворяни, за «ревність та прилежність» одержав чин титулярного радника, у рангзі сухопутного капітана і нагороджений маєтністю. Син Олімпія Журавського уже служив при штабі самого фельдмаршала, мріяв про ад'ютантство, часто бував перед лицем його високості і прикладався до руки його, виконуючи письмові настанови свого батька. Звершив службу у чині майора російського полку і вписаний уже був не до шостої і не до п'ятої, а до четвертої книги дворянства як нащадок роду, чиє походження і герб були королями Речі Посполитої потверджені. А Олімпій прожив до дев'яносто двох літ, на восьмім десятку одружився вдруге, на жінці «простого стану», мав дітей од неї і переписав на них частину грунтів з млинами, винницею, садами та хутором. По смерті батька відставний майор наїхав з людьми своїми на двір покійного і, забивши вдову у ручні та ножні скрипиці, тримав під міцним караулом, бив батогами, допитуючись грошей і коштовностей. Вдова поскаржилася до генеральної канцелярії, і тяжба тяглася ще літ з десяток, поки не вмер сам відставний майор, і ріка пристрастей людських потроху змііліла, залишивши паперовий слід на дні родинної скрині.

І шпурнув Опанас папери туди ж, де вони півтораста літ лежали, на дно скрині. І не став їх читати далі, і ніч наступну не спав, і Уляни до себе у спальню не кликав, а проходив до світа з кутка в куток кабінету. Чи знав покійний батько про той архів у скрині? Певно, що знав, не міг не знати, ціле життя його проминуло в помісті. Навіщо ж вигадував він героїчні казки про давній рід Журавських для дочок своїх і сина? Чому не казав гіркої правди — хто ми і звідки ми? Можливо, його, Опанасове, життя склалося б інакше і не падав би він низькоуклінно до ніг монарших, коли б не жила в душі ця — остання — ілюзія про славний рід Журавських, що його нема кому продовжити, окрім нього, єдиного сина?! Але десь під ранок Опанас заспокоївся і вже виправдовував батька: хіба він сам, якщо колись матиме дітей, розповість їм правду? Ні. Бо все, про що дізнався з давніх паперів, це несуттєві окремішності, яких повно у геральдичному гіллі будь-якого роду. А поза цими окремішностями ще є ідея дворянського роду Журавських, роду, який півтораста літ тому укорінився в Пакулі, зібрав тутешній люд до гурту, дав лад грунтам і водам, лісам і лукам, розпростер своє могутнє гілля над Краєм, вистояв супроти вітрів історії, не лише смокчучи сили із землі, а й землю захищаючи. Придуманий ним образ могутнього дуба, що символізує їхній рід (з чого дуб виростає, хіба не з нікчемного жолудя?), тішив душу і вертав спокій.

А вранці він наказав розпалити вогнище у саду, за будинком, власноруч виніс скриню із давнім убранням і давніми паперами, власноруч кинув у вогонь. Полум'я багаторуко обійняло скриню ніби тільки й чекало на цю данину богові вогню, богові вічності; сухе, поїдене

шшелем дереао мнттю зайнялося, полум'я проннкло всередину, де ганчір'я і паперн, вогонь споаістнв про саою перемогу стовпом густого, копілатого днму, і неадовзі свмі звлізні обручі, що окоауаалн скрнню, чорно зміілнся на попелнщі.

«Хвй ніхто з моїх дітей, онуків і правнуків не пережнае того, що пережив я, чнтвючи ці двані пвперн про сай рід, ці саідкн часу, колн, як пнсвв мудрнй стврець Сковорода, людина людині заіром була»,— атішлнао думав Опанас, а до Улянн мовна: «Мотлоху мннулого слід вчвсно позбуватнся в ім'я майбутнього, хіба не так?» Уляна мовчала, бо не розуміла пана. Втім, що аона, жінка «простого стану», як писалося у спвлених щойно пвперах, могла розумітн а такнх складних речах? Удень він уже нуднвся біля Улянн. Часом інтелігентна душв його потребує співрозмовннка, а де він, співрозмоаник? Якщо ж Уляна і розуміла дещицю а речах прнземленнх, жнтейськнх, то мала власну думку і не відступала. Не сперечалася, праада, з паном, але й не погоджувалася. Ця хлопська впертість, подумаа Опанас. І ще аін подумвв нс без озлоблення: «Скількн вовкв не годуй, він все одно у ліс днвиться. Так і Уляна. І такі всі вонн, сільські. Нібн в тому є моя особнста провнна, що мої преславні предкн андурювввлн у їхніх предків землю, мінялн їх на псів і батожнлн в стайнях за найменшу провнну. Усі гріхн своїх предкіа я кннуа у аогонь і спална прнаселюдно. Я почннаю ноае жнття на попелнщі. Я доведу саоїм сестрам-ідеалісткам і всім, кому нетерпелнвнться повернутн історію однним снлоанм прнйомом, що історнчна неиааність — аигадка реаолюціонеріа. У земстві я засідатнму нарівні з колншнім кріпаком, що його мій бвтько анміняв на пса». Думок було багато, вле аонн одив одній суперечнлн, малн надто аелнкі одмінності, щоб викласти з ннх стіну і аідгородитися тою стіною аід сестрнних докоріа, аід докорів аласного сумління, аідгородитнся — і жить. Але він не теоретнк, не кннжковнй черв'як і ніколн не жнв книжно. Тож і ннні, започатковуючн нову історію роду свого, він *житиме*, а не длубатнметься, як сестрн його, в чужоземнних філософіях.

І пріїхав пвн Жураaськнй до церквн у велнкодню ніч, і люди, що чекалн нв благовіст, розступнлнся, поднвоаані, що молоднй пан з ннми у цю урочнсту мить, бо минулого року не буа аін на асеношній. І а шелесті людськнх голосів, що зняся під склепінням церкан, Опанасоаі ачуаалося всенародне схааленпя його вчинку. А колн задзаоннлн у дзаони, запалнлн свічки, піднялн хоругви та іконн і рушнлн иваколо хрвму, тремтке, солодке почуаання спільності саоєї з народом пойняло його. І заспіаала півча «Хрнстос воскрес!», і аідлуннло зоряне склепіння небес. і спіаав пан Журавський з усіма, і хрестнвся самозабутньо, і було йому добре: аоскресав не лнше Хрнстос, воскресаа і аін сам — для жнття нового. І буа ранок, теплнй, погожнй, цього року пізня паска. Земля, аодв, небо — асе днхало весною, аоскресінням, добром, братстаом людей, духоанним розквітом. «Воістнну аоскрес, воістнну воскрес!» — залюблено у світ, у Пвкуль, у людей поаторював Опанвс, пішкн аертаючн з церквн. Внщебечуаалн птвхн, сонце зійшло молоде, бврансте, святкове. Уляна уже все прнготувала а конторі економії, щоб розгоаітнся, як і розпорядиася аін. Усі, хто працював у економії, від стврости до сторожа, і хто прислужуааа у поміщнцькому домі,— усі стоялн доакола століа, очікуючн на прнхід панв. І він з усіма хрнстосався по-братському, і дааио йому не було так добре, благосно. А а церкві дзаоннлн у асі дзаони, віщуючн нвродження ноаого, аоскреслого для добра саіту.

А як прийшла осінь і пороблено було роботн у полі, наказав Опанас однієї неділі поклнкатн сільськнй люд у помістя на саяткоаний обід. Поставнли столн у свду, на головній алеї, а на столн — чввуни з м'ясом, ночан з пнрогвмн, бврильця з горілкою. Усім порядкуаала ключннця Уляна. І зібралнся люди біля церквн. І промовляв до ннх молоднй пвн з паперті: «Людн добрі! Півторвста літ тому мій слаанний предок, сотннк аійська козацького Олімпій Журваськнй, за велнкі подвнги саої і пролнту

кров у січі з ворогами Краю отримав у вічне володіння згідно з височайшим іменним указом село Пакуль із сіножатями, лісами й озерами. Багато доброго і поганого пережилося нами, і панством, і людьми простого стану — спільно, з тих далеких часів. Але не в характері слов'янського народу нашого пам'ятати погане, а в характері та звичаї пам'ятати добре. Тож згадаймо добрими словами дідів і прадідів моїх і ваших, що цю землю берегли для нас, жили на ній справедливо і розумно і нам заповідали так жити. Доля розпорядилася, щоб тяжке ярмо господаря в маєтку, успадкованому від предків, я поклав на свої плечі. І ви мусите знати: я хочу тяжку ношу свою нести так, щоб стосунки між пакульським поміщиком і пакульськими селянами були сердечні, родинні, як велося це між наших прадідів з покоління в покоління...» І щиро хвилювався він, доки промовляв, хоч знав, що не так воно в минулому велося, як з його слів виходить, але так мусило бути і так буде. І на честь великого заповіту на добро на злагоду поміж станами в Пакулі та на знак нового життя у Краї закладено було камінь на плацку через дорогу від церкви, де задумав пан школу будувать. І відслужив отець Серапіон відправу на місці майбутньої школи, благословляючи задумку пана Журавського. Тоді запросив Опанас увесь пакульський люд, і хто працював в економії і хто не працював, і дворових, у своє помістя на святковий обід.

І зійшлися люди, і пригощалися, і пили, хто скільки хотів. А дітворі роздавали пряники та булки. Ходив пан між столів, чаркувався з кожним господарем, як з рівним, і було йому добре на душі, бо здійснювалося задумане. І розвозили по обіді багатьох сільських, що впилися і йти ногами не мали сили. Нанюштувався й Опанас, з людом простим чаркуючи, і як скінчився обід та звечоріло, сказав він Уляні прийти до нього в спальню, коли впорається з домашніми клопотами. І прийшла Уляна пізно ввечері, і роздягалася при свічці, бо вже не соромилася його, і подивувався Опанас, що ключниця розповніла. І любила його Уляна, як завжди, але смутна була з голосу. І запитав її Опанас уже під ранок, коли одягалася, щоб іти до себе у флігель, бо не хотіла, щоб покоївки у панських покоях вранці її бачили: «Ти, Уляно, смутна з утоми, після вчорашньої многолюдної учти?» І відповіла панові Уляна, заплакавши: «Як не бути мені смутною, коли я, удова, без мужа, а важка, дитя ношу». Посмутнів і Опанас, але знаку не подав, лише запитав обережно, чи не можна плоду позбутися. Гострим оком зирнула на нього Уляна, але сказала покірно: «Узяла я гріх на душу, пане, і баняк на живіт ставила, але, мабуть, уже запізно, бо не помоглося». І сказав Опанас по мовчанні довгім, щоб народжувала, де є двоє, там і третє в заваді не стане, а виростити він поможе, не бідуватиме Уляна, поки й житиме». — «А що люди казатимуть, пане? На мужику нема знаку, а мені як людям у очі дивитися?» — «Побалакають, та й обридне, та й закинуть. Все одно усі в Пакулі знають, що ти зі мною живеш, та я й не збираюся одхрещуватись». З тим і пішла у флігель Уляна.

А вранці, коли чай пили, сповістила ключниця: після вчорашньої учти в пана помер від горілки, так і не прийшовши до тями, Пилип Гончий, Безсмертним у селі прозваний. І залишив Пилип сиротами п'ятеро дітей. Згіркло на серці в Опанаса від тої вістки. І хоч не почувався винним — хто тих мужиків примушує пити, хай і в пана на обіді ж! — а підвівся з-за столу, пішов до кабінету, виніс асигнацію, попросив Уляну, щоб одвезла сім'ї покійного. Хай і надалі не забуває сиріт, попросив. «Гріха боїтеся, Опанасе Михайловичу?» — запитала раптом ключниця. Посмілішала, відколи дитину від нього носить. «Ні, Уляно, гріха на собі не відчуваю, прагну виключно правди і справедливості»,— відповів. І уперше, сидячи за столом із самим паном, Уляна засміялася.

А як вийшов Опанас після чаю на ганок, біля ганку очікував пана, шанобливо знявши шапку, новий економ Гаврило Латка. «Що тобі, Гаврило?» — запитав Опанас холодно і строго, бо у вухах ще звучав дошкульний сміх Уляни. «А теє, пане, щоб ви знали, як нашим, пакульсь-

ним, людяним добро робіть. Як у нас злодій на злодії, такі люди. Роблять і поглядають, як воли з-під ярма, що де схоплять. Я вже надивився, однуль у вас за економа роблю. Учора вони у вас пили і їли, а уранці уся Гора, щитай, половина Пакуля, на ваші озимі своїх корів випустила. Дак я їх зайняв і причинив у вашій оборі. Поприбігали вони до мене, а я й гомоню: «По рублю за корову, люди, меншей і не думайте, я панським не поступлюся, бо служу панові своєму вірою і правдою». Дак вони теперечки і до вас прибіжать, у ноги падатимуть, щоб тільки корів повернуть, але ви, пане, потяжки їм не давайте, бо добро вони цінувать не вміють». — «Випусти корів людських, Гавриле, без штрафу випусти,— мовив по хвилі пан Журавський. — І ніколи так більш не роби». — «Дак вони теперечки вам і на голову, звиняйте, сядуть, і все добро ваше розтягнуть, спам'ятаєте слово моє». І дивувався Опанас природі людській, і запитав він свого економа: «І чого ж ти, Гавриле, такий ревний до панського добра став, як ще навесні кричав перед оцим ганком, з якого я промовляв до селян, супроти панів, за правду?..» — «Дак тоді, пане, ми на різних берегах життєвої ріки з вами перебували, а теперечки на одім березі. І теперечки ми з вами, пане, справді в одній упряжі — дурного мужика запрягли та й поганяємо, щоб швидше віз. А мужик, пане, йон теж хитрий, везти не любить і не хоче, та його і поймать можна. Через те, пане, і ми, і ви не їдемо, а товчемося по колу, як воли на току. Я так думаю, що й на мужика, і, звиняйте, на пана доброго батога треба, інакше, докуль і житимемо, порядку у нас не буде».

Нічого не сказав на те Опанас, а зачинився у себе в кабінеті і не виходив, допоки не доповіли, що отець Серапіон завітав і просить прийнять його. І просив отець Серапіон, як і щоосені уже багато літ чинив батько Опанасів покійний пан Михайло Журавський, здати в оренду йому, сільському батюшці, Сухолуччя, луги понад Синявкою, що з левадою отця Серапіона межують. Розповів Опанас отцю Серапіону про задумку свою щодо агрономічного фермерського господарства: і що кошару має намір розширити, і що маслобойню хоче збудувать, і що корів породистих мріє виписати здалеку. А Сухолуччя, пояснив отцю Серапіону, думає повесні удобрити мінералкою, і буде там вигул для череди. Слухав усе те отець Серапіон неуважно, тряс бородою над силянкою з чаєм, і оно його тіпалось, літа нікого не обминають, навіть батюшку. «Невже й я колись до такого доживу?» — сумовито думав Опанас, і хотілось глибокого віку добути, і страшно було. А як замовк молодий пан, перепитав отець Серапіон, ніби і не завважив довгої балачки господаря дому: «Так здасте мені Сухолуччя, як те щороку чинив ваш покійний батечко?» — «Не здам, отче, не можу, сам на своїй землі культурно хазяйнуватиму». З тим і пішов отець Серапіон.

Другого дня прийшов лист, що обрано пана Журавського заочно у гласні Мринського земства, і порадів Опанас, що відтепер зможе більше добра робити для народу, для Краю. А ще через день приїхав становий, похмурий, як Чорний ліс, що за болотом Замглай. І почав становий розпитувать Опанаса, що той промовляв до селян із паперті, коли школу закладали. Уже як дістав Опанас графинчик з вишуканим французьким питвом та наказав подати легеньку закуску, подобрішав з лиця гість і признався: від отця Серапіона надійшла скарга, що молодий пан Журавський бунтівник, що він лише вдає, ніби розкаявся, бо коли закладали школу у Пакулі, підбурював селян супроти влади й церкви. І обіцявся отець Серапіон звертатися аж до столичних властей, якщо місцевою владою не буде вжито заходів. І по-дружньому радив становий молодому панові зникнути на якийсь час із Краю, поки затихнуть хвилі від каменя, кинутого в нього батюшкою.

Увечері сказав Опанас ключниці Уляні, що він надовго, можливо, і на цілу зиму, їде у теплі краї, до Криму чи на Кавказ, так лікарі радять. І не дивувалася Уляна з такого рішення, ніби заздалегідь знала, що не залишиться молодий пан з нею, вагітною, на останніх місяцях під одним дахом. І ще

незатншніше почуааася біля Уляпн Опапас, бо здааалося йому, що ключнкця потаємні думкк його читає. За ткждень, по першому скігу, поїхаа пак Журааськнй, наказуючк Уляні, колк роди паблизяться, послати по лікаря у Мркк, бо хотіа би аін, поаеркуашнсь додому, побачитн обох їх, Уляку і майбутню дитику, жкакми та дужимн.

І обіцялася Уляна, диалячнсь крізь Опанаса, ніби то тінь його була.

Обезлюдніа дім Журааськнх, і ке стала топкти а домі Уляна, перебраашксь у флігель до дітей. Сюди до кеї приходна щоранку екоком Гаарило Латка, більше розказуючк, акіж радячнсь, про роботк в екокомії. І посміхалася Уляна, спостерігаючк перемікк в кім, і кібн себе апізнавала у перші тнжкі й місяці службн а пака Журааського. Букдючиася Латка дедалі більше, кедобрий до людей був, і прозквалк його в селі голоднпм псом панськнм. Втім, уже аік од'їдааcя потроху ка пакській службі. Од'їдааcя, проте не добрішаа. Мав тепер Латка щомісяця чнмалнй пркаарок з екокомії: і зерко, і солому, і сіко. А ще як стаааа екокомом, даа йому пак Журааськкй короау з кошарн економічкої, дюжику оаець і лісу на хату коау. Розпоакіа тілом, щокк блнщали, як даа горохаянкки а салі, у кожушок абраася і шапку смушкову. Порнпуючн ноанмк чобітьмн, апеакеко переступаа поріг флігелька, в якому тепер жкла Уляка з дітьмк, але далі порога не насмілюааася ступати. Знаа-бо, що зі слоаа ключкнці зійшло його сокце, і так само з її слоаа закоткткся може. Тої зкмк скігк велккі упалн, заметк на пакульськнх аулнцях білілк аріаекь зі стріхамк. А а помісті Уляка каказуаала аідккдатк скіг з доріг, і аідккдалк. Знала капеако, що ке поаеркеться Опанас серед знмн, а все одно пркслухалася, чн не задзеленчнть дзаонкк на голоаній алеї, що аід аоріт до гакку.

З раннього ракку кіт умкааася — на гостей. А а Улянк почалкся переймк. Як кааідааcя ракком екоком у флігель, каказала аока, щоб одаіз дітей, Кузьму і Оксаку, до матері її ка хутір, а із села прнаіз бабу Солоху, що бабуаала. І зробна Латка так, як Уляка аеліла. Надвечір зноау замело, зааіяло, а Уляна переймамн мучнлася, народнтн ке могла. Пошкодуаала аже, що не послала у Мрин по лікаря, як наказуааа молоднй пак, але соромклася і боялася вока лікаря. А баба Солоха уже не знала, як раду датн. І думала Уляка, що помнрає, і хотілося їк помертк, і проскла аока смерті у бога за гріхк саої. Вітер сипаа скігом у шкбкк, протижно й тужко зааиваа у комнні. А тоді загрюкало а сікцях, і даері каастіж розчкккякся. І закрнчала Уляна голосом страшким, бо думала, що то аже по душу її пркйшлк. Бо аітер таке анробляа, що не чулн у флігелі, як дзаікок дзелекчаа під дугою і як коні біля ганку зупкнилнся.

Аж переступнла поріг жінка з дитнною літ п'яти, аоанякою хусткою поаерх хутряної шубкк закутаною. Розгледіла баба Солоха у жінці пані Даркку, сестру молодого пака Журавського, і аклокнлася ккзько. А для Улякн чераонням туманом саіт поактий буа, і ке апізнала аона.

І мовкла Даркка до ключккці, колн роздиглася й одійшла з морозу: «Сталося так, як таїй Нестор колксь аіщуааа, Уляпо: чотирма ногамн перестунила я поріг батькоаого дому. Тільки ж ке розгледів він крізь рокн, що я ж і рятуааткму тебе у біді таоїй». А Дарнка уже знала про Уляну Несторку, бо Опакас їй у Скбір писаа. І народнла Уляка тої кочі сика. Дарнні-бо у снбірських селах і за повктуху доаелося буаать. І назаалн снка Уляникого з аолі отця Серапіона Купер'яном. І підвелася аока третього дкя, і порядкувала у домі Журааськкх, що одігріася й ожна з пркїздом пакі Дарнкн. І було Уляні просто і легко з Даркною, що горя у Скбіру ахопнла, а дочка пакі Дарнкн Марія з дітьмн Уляннними гра лася.

І пксаа Опакас із Кркму до сестрк Даркни:

«Люба сестро! Отрнмаа телеграму аід тебе і порадіа кеймоаірко, що таої ходінкя по муках карешті закікчклкся і зноау тк під рідннм дахом.

Що ж, обоє ми за ілюзії молодості заплатили велику ціну, але настав час у роки, які ще нам залишилися, потішитися життям. Болить серце моє за Марію: які щасливі були б ми обоє, якби і вона переступила поріг нашого спільного родинного дому. І батьки наші на тім світі зітхнули б радісно. Але усі спроби моїх клопотань перед столичними чиновниками про долю сестри нашої гасяться її темпераментним запереченням елементарних законів людського буття. Я, звичайно, схиляюся перед мужністю її, але хіба не гідне жалю фанатичне засліплення Марії ідеями, що їх позичило наше легковірне і займисте покоління у чужих землях, ідеями, зерна яких неспроможні, як засвідчила історія, зійти й плодоносити на наших слов'янських грунтах? Боляче бачити і розуміти, що юне дівча жертвує власним життям у марній надії зламати державну машину, повернути колесо історії! Це однаково, що впертися плечем в одну з тутешніх Кримських гір, якими я милуюся з балкона, і спробувать посунути її. Наївно і смішно, хіба не так? Та й чи варто зсувати, тим більше якщо кожна тверезо мисляча людина усвідомлює, що найменші зсуви загрожують не чуваними досі і не передбачуваними катастрофами, і то не лише для вищих верств суспільства, а й для простого люду?

Тут, у Криму, чи не вперше опинився я серед людей державного розуму і мудрої поміркованості. Так, так, поміркованості, хоч, можливо, слово це і викличе в тобі спротив. Але погодься, сестро, що нашій емоційній молодості саме розумної поміркованості і бракувало. Особливо подружився я з відомим земським діячем минулих десятиліть поміщиком із Київщини Славським. І хоч він удвічі старший од мене роками і, власне, завершує земний шлях свій, я знайшов у ньому свого духовного товариша і майже однодумця. Я чесно розповів йому про бурхливу молодість свою, повну соціальних і національних ілюзій, навіть про поїздку за кордон для організації друкарні. І Славський вимовив слова, які вразили мене, над якими досі роздумую: «Ви, Опанасе Михайловичу, переконані, що їздили за кордон по свинцеві літери для народу? Наївно і недалекоглядно, якщо переконані, даруйте старому. Ви їздили по свинцеві кулі для народу...» Страшно і точно, хіба ні? Ми сіяли досить-таки бездумно, гаразд не усвідомлюючи, що виросте з посіяного нами в народі. А виростуть — старий Славський має рацію! — свинцеві кулі. Хіба трагічний кінець царя-визволителя не переконує нас у цьому, не обіцяє подібний перебіг подій у скорому майбутньому, якщо інтелігенція наша не візьметься за розум, а й надалі з гідною подиву легкістю піддаватиметься емоціям? Нові динамітники у Петербурзі пройшли той самий страшний шлях — від свинцевих літер до свинцевих куль, до динамітних снарядів, хіба не так?

Повір, Дарино, ані Славський, ані будь-хто інший з мого нового товариства (за винятком хіба що кількох вірнопідданих, що бездумно вірують у недоторканість і незрушність богом даної державності нашої) не мають ілюзій щодо нинішнього стану справ у єдиній і неділимій... Справді, увесь наш державний кістяк вражений тяжкою недугою, вкрай обюрокрачений, омертвілий. Скажу більше. Славський, перед очима якого (і не без його участі) писалася книга історії нашої впродовж останніх десятиліть, від раптових надій, що їх подарували вибухові шістдесяті роки, до нинішнього морального і політичного занепаду самодержавної влади, сповнений гнітючих передчуттів. Він переконаний, що темні народні маси, підбурені безвідповідальними демагогами, у ближчі десятиліття завоюють державну владу і зметуть з лиця нашої землі багатші й освіченіші верстви. Видіння його апокаліпсичні, не перебільшую. Але я дозволив собі не погодитися з ним. Можливо, причиною мій порівняно молодий вік, але я ще не втратив віри у благодатний вплив на самодержавний устрій демократії. Навпаки, демократію, її значення, її можливості я тільки-но відкриваю для себе по-справжньому, остаточно розпрощавшись із надіями молодості на рятівний бальзам для суспільства руйницьких стихій. І я з чималим оптимізмом думаю про свою майбутню діяльність у земстві.

Але чи не досить про політику, сестричко? Хіба не здається тобі часом,

що вона, політика, непомірно велике місце посіла в житті нашого покоління? А тим часом більша частина людства, і, мабуть, найрозумніша, аж ніяк не переймається політикою. Поки ми думаємо і сперечаємося, сперечаємося і думаємо, ріка живого, реального життя тече повз нас. А яка ж прегарна ця ріка! Не подумай, що я тут, у Ялті, живу лише світовими проблемами... Повір, не варте було б доброго слова подібне книжне існування. Чи не вперше у житті своєму відчуваю я смак життя. По-перше, я оселився в чудесних покоях, весь верхній поверх розкішної вілли мій, і поки я пишу цього листа, благодійне кримське повітря плине до кімнати крізь відчинене вікно, і я ним неймовірно тішусь. А за вікнами зелень лаврів, миртів, кипарисів і — море, море, я закоханий у нього.

Та й не лише з колишніми державними мужами проводжу я тут час. Признаюся тобі, сестричко, в надії, що про це не стане відомо ключниці нашій Уляні, перед якою, звісно, я винен, винен, визнаю. Зазнайомився я під благодатними кримськими небесами з дивовижним сотворінням божим. Сотворіння це щойно випурхнуло із стін Смольного інституту. Прозивається це сотворіння Наталія... Наталі — дочка, кого б ти думала? Баронеси, чиї землі межують з нашими. Наче сон пригадую тепер, як одного літа баронеса приїздила у Пакуль з дочкою, тоді її ще носили на руках, гарненьку ляльку в мереживцях. Нині це дівчина дивної вроди і досить розвинена духовно (правда, авторитет класних дам — після восьмирічної неволі в Смольному! — ще тяжіє над нею), але з досить чіпким, практичним складом розуму. Довгі (і вельми приємні для мене, не приховую) години ми ходимо алеями парку. На жаль, ходимо у супроводі

О. Штанко. Плакат

її настороженої, бо чула про мої колишні непорозуміння із владою, матінки. Ми навіть мандрували в екіпажі у неповторну Масандру та живописну Оріанду. Поки що переді мною, власне, чистий аркуш паперу, але в цім є своя принада: під моїм духовним впливом Наталі стане такою, якою я захочу бачити її в майбутньому.

Отже, хоч як кортить мені обійняти тебе після стількох літ розлуки, а раніше великодня бути не обіцяю. Хочеться помилуватися чудесною кримською весною, тим більше що й Наталі пробуде тут усю зиму, це їй потрібно для здоров'я після пітерських туманів. Та й з'являтися мені в помісті поки що не варто, добрі люди повідомили, що отець Серапіон сочинив на мене недостойну його сану політичну кляузу, а охранителі наші нині дуже пильні в Петербурзі, ти, звичайно, знаєш із газет, останнім часом вельми схолодало...

Твій брат Опанас.

Дай йон тольки перед паскою з тих Кримів і повернувся додому, уже ми і обсіялися, бо паска пізня була. Уляна з Гаврилом Латкою лад усьому хазяйству економічному давали, бо в пані Дарини більше про школу голова боліла. Як приплили на плотах литвини і стали зруб класти, тольки біля них і пропадала.

Гомонять, як приїхав пан Опанас, а Уляна йому назустріч із сином на руках, тольки йон і не глянув, наче й не його кровинка.

Глянув чи не глянув, може, перед Дариною совістився, бо хто йому Уляна — ні жонка, ні челядка, и на вчення йому одписив, сама Уляна

М. Павлусенко. Плакат

розназувала. Понлинав йон Уляну до себе в набінет і гомонить: «Винен я перед тобою, Уляно, а ще більша вина моя перед сином твоїм, що його отець Серапіон Купер'яном нарік. Але пони живий я, не знатиме він, що таке нужда, і ти із старшими дітьми своїми біля нього. Оснільни ж усі ми смертні і не знаємо, ноли сей світ залишимо, понлав я у банн на ім'я Купер'яна тану суму, щоб стачило йому, ноли на ноги зіпнеться, вивчитися на людину поважану». Я мовчни вислухала, се вже Уляна мені розказує, повернулася і пішла, навіть не подянувала. Аби не думав, що ми з детнами його милостей потребуємо.

Хай не бреше твоя Уляна, бо я од своєї свенрухи знаю, а яна тади в енономії норів доїла. Дан Уляна як дізналася, що йон у Криму за молодою панночною упадає, трохи у зашморг не полізла, якби не детки, признавалася моїй свенрусі, і на світі б не жила, тан яго, пана Опанаса, любила.

Любила — не любила, а горда була.

Усі ми, баби, горді — понуль не дали по морді.

А тан їй, підстелюсі, і треба. Думала — буде панувать, а прийшлося кунувать. Ян пан нримував, приїхала яна в поле ни панській бричці, а ми нартоплю під плуга садили. І не тан укидаєте, і гною мало нладете, се вона, Уляна, до нас. А я хоч і зеленок ще була, а злом аж нипіли. Ще, думаю, доля на тобі од'їздить, ян ти на нас, біданах. Калі чуємо: уже в нашого пана інша на умі, а Уляна ні в сих ні в тих.

Аж туточни, скоро як пан з Криму повернувся, і баронеса наретою у село заявилася, та не сама, а з дочною. Дак пан Опанас і про хазяйство забув, тольни у саду баронеси і пропадав усі дні. Або в помістя Журавських прийдуть та по алеях, та по алеях. Уже ж йон ноло панночни в'ється! А в панночни, дарма що молоде, а оно чіпне й холодне, сюди — глип, туди — глип. Я тади помітила і подумала: не бачили ще ми смаленого вовна, але побачимо, і діти наші.

Ян на осінь повернуло, панночна з матір'ю до Києва сноріш, і пан Опанас слідочном. Зимою панночка в теплі нраї — і пан Опанас за нею. А далєй, по зимі, привозить йон свою Наталію, дворових збирає і каже: «Се моя жона, а вам господиня...»

Ще ян другу зиму зимував йон у тих Кримах біля панночни, прибігла Уляна Несторна серед ночі до баби Монрини: «Поможіть його серце та до мого навернуть». А баба Монрина мороз на шибці продмухала, подивилася у те вічно і гомонить: «Нє, молодайко, табе з ним не жить, не пара ти йому. А ян хочеш, присушу яго тан, що ані тобі ані панночці йон не буде, а тольни буде сирій землі». А Уляна їй і одвічала: «Се, бабо, я і без вас можу, бо Нестор покійний мені знаттє передав. А тольни нема у мене до пана Опанаса зла, а є печаль велина. Хай топче ряст, докуль йому судилося, бо недовго».

А знаттє у неї було, се правда. Сноро ян вернулася з помістя до себе на хутір, гуляла я з нею на свадьбі, Семен Коршан дочну Мотрю оддавав. Дан яна трохи випила, витанцьовує і плаче, плаче і витанцьовує. А далєй ян зареготе, аж мороз у мене по тілу: «Мене такий любить, що вогнем дихає!» І правда се, літав до неї, літав, ми з дєвнами самі бачили. Ян летить поміж хат із Чорного лісу, з-за болота Замглай, вигинається, наче норомисло, а з пащени іскри сіються. І всі людяни знали, що йон до Уляни Несторни літає, змій той. І літав йон, аж понуль Уляна знов у заміжжя не нинулася, наче в ополонку.

Закінчення в наступному номері

ВАЛЕРІЙ ГЕРАСИМЧУК

ШУМЕРИ

ДРАМАТИЧНА ПОЕМА

Усім народам світу
п р и с в я ч у ю, бо кожного з них
може спіткати доля шумерів.
Автор

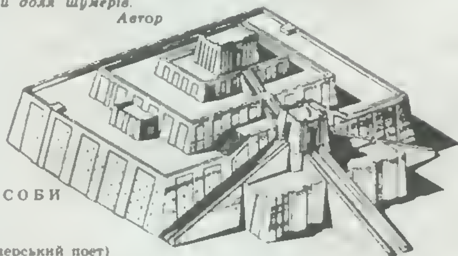

Д І Й О В І О С О Б И

АВТОР
ШУМЕР (шумерський поет)
ЦАРИЦЯ ШУБАД
ШУМЕРИ та ШУМЕРКИ (вельможі, придворні дами, слуги і служниці, воїни, музиканти)
Два худі ДЯДЬКИ і маленька ДІВЧИНКА боса

ДІЯ І

СЦЕНА 1

Події відбуваються на руїнах древнього шумерського міста Ура, відкопаного з тисячолітніх нашарувань піску та глини силами численних археологічних експедицій. Лабіринти глибоких канав, біля яких часто можна зустріти черепки битого глиняного посуду та інші знахідки, свідчать про те, що тут і далі ведуться розкопки. То тут, то там видніються залишки храмів та житлових будинків. Над усім цим піднімаються рештки мурів з невипаленої цегли, а позаду підноситься частково відбудований у XX столітті зикурат. Далі тільки пустеля і піщані дюни, десь далеко за якими звучить східна мелодія, що поступово затихає.

Вечоріє. На передньому плані, біля невисокої, напіврозсипаної цегляної стіни сидить Автор і при світлі останніх призахідних променів сонця читає вголос газету.

АВТОР: «Це був дивовижний народ. І в цьому ми ще раз переконуємося, коли беремо в руки книгу словацького письменника Войтеха Замаровського «Спочатку був Шумер». «Сто років тому,— пише він у передмові до своєї книги,— про шумерів не знали майже нічого, п'ятдесят років тому — дуже мало. Нині нам відомо, що це був перший історично знаний народ на нашій земній кулі. Навіть більше: що цей народ зробив чи не найвагоміший первісний внесок у загальнолюдську культуру».

І це не перебільшення. Шумери перші винайшли письмо, плуг і колесо, створили справжні мистецькі шедеври з алебастру, каменю і металу (основним будівельним

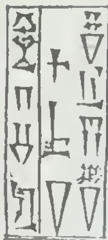

матеріалом у Шумері була глина, з якої будували житла і храми, робкли речі домашнього ажктиу, ка таблкчках з якої писалк). Їхні анроби з нарбоваиого золота і досі аважаютьск иеперевершеними, їхіми «Плачами», зоирема «Плачем ивд загибеллю Ура» тв «Плвчем ивд загибеллю Шумеру», зачинаеться історія саітової літератури. Це перший а історії народ, яний перейшов аід иочового сиотарства до осілого землеробствв. Шумери — перші будіаиичі міст і перші засиовувачі держаак.

Вони звлишили иам свої геиальиі віднриття з математиии, геометрії, астрояомії, медицини, а таиож свої могутні пільиаступичасті зинурати, тобто храмові будіалі яа штучних терасах, де «народ чорноголоаих», або саи-гіг, як ивзквали себе шумери, молився своїм богам: богу місяця Нанпару, богоаі повітря Енлілю, богу аоди і мудрості Енні та іншим. До речі, біблійиа Ваавілоксьиа аежа — це ке що інше, як зикурат Етеменанні у Ваaілоиі, яний досягаа висоти деа'яиосто метріа і маа сім ступеніа (шумерськи зинурати були нижчі, трхступінчвсті).

Світ стародванього Шумеру займав приблизио деадцяту частину ниніщиього Ірвиу і містився між Тігром та инжнім Євфратом. На цій території виникло і загинуло близько десяти шумерських міст-держва: Ур, Урук, Лагаш, Мврі, Ереду, Кіш, Умма тв ін. У різкий час, за свідченням илинописиих теистіа, тут првзили Квиуг, Месаниiпвдда, Амар-Сін, Балулу, Утухегал, якась Кубаба, що до того шинкуаала вином, та іиші. Звідки прийшли шумери в Месопотамію — неаідомо. Можлкво, як говорктъ одна з гіпотез, прийшли вони з якоїсь гірської краіни, що й змусило їх будуаати а пустелі штучкі гори — зикурати. Час їхнього приходу теж чітко не акзиачений — сталося це приблизно в середині IV тисячоліття до н. е.

За кілька століть аоки побудуаалк прекраскі міста, провелк канали, перетаорили пустелю а каітучкй сад. Бурхлкао почало розвиаатися їхнє мистецтво, иаука, медицина. Та раптом між шумерськими царями виникли міжусобиці, і на ослаблеккй Шумер почали нападати племена кутіїв та еламітів. Потім його підкоркли семітські вкиадці. Згодом, об'єдкавшикcь, шумери анзволклися з-під кормиги Акиаду. Та внотре почалися міжусобиці, і Шумер зиоау підкорили аккадські заaойовники. Цього рвзу иавввжди і безповоротно.

Таиа иоротиа і трагічка історія Шумеру».

(Згорнувши газету)

Чудкий карод...

...Десь же земля була таиа зелека,
якої ие бувас й по сіабі...
За неї там десь билися племека!
Вони ж пустелю анбрали собі.

Чи ночуаати їм не стало скли?..
...Чи таи ажа захотілось їм помість?..
Чому вони прийшлк сюди й осіли?
Тепер уже ніхто ке аідпоаість.

Скди серед руїн і слухай тишу.
Вдивляйся марно у розиопок шов.
Бо що про цей народ сьогодні пишуть?
От хоч бк звідки і иоли прийшов...

(Передражнює газетну статтю)

Можливо, звідти. Може, що тоді-то.

(Обурено)

И це — про карод! Та ще — у иаші дні.

...А де і ним його було подіто?
Про це також гіпотези одні.

(Подивившись на розкопки)

Ні, мало вздовж і впоперек порити,
щоб повернути втрачені зв'язки.
Із кимось би отут поговорити!
Та з ким ти поговориш нині...

...З ким?

Адже народ цей зник ще до Гомера.
Тепер тут майво інших корогов.
Якби ж сюди покликати шумера,
аби екскурсоводом був...

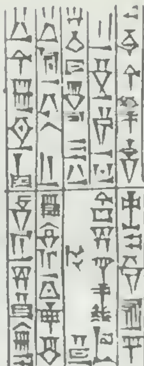

(Гукає)

Аго-о-в!

(Вслухаючись у тишу)

Мовчать пісні. Мовчать міста старі ці.
Все колючками встигло зарости.

(Знову бере в руки газету)

А може, щось на другій є сторінці,
а в сутінках оцих я пропустив?

Та й у газетах треба добре ритись.
Тут праця про минуле — річ рідка.
Всередині ще треба подивитись...

(Розкриває, дивиться)

Немає більш нічого. Ні рядка.

Зате про всяку нечисть до хвороби.
Ну, хоч би ось оця стаття, вгорі.

(Читає заголовок)

«ПОХІД НЕВИЛІКОВНОЇ ХВОРОБИ».

(Гірко усміхнувся)

А що лікують наші лікарі?!

Вони ж по-людськи навіть не обстежать!
Лікуйся сам та кутайся в кашне.
...Ну там, бува, ще зупинять нежить.
Та це ж іде, напевно, щось страшне...

Та що?..

Гонконгський грип, що був раніше?
Сибірка, що принесла стільки бід?
Так за хвороби в нас є щось страшніше...
І ще страшнішим є його похід.

А ліки я відчув на власній шкурі.

...Таких... як в нас...

(Ніяк не може знайти підходящого епітета)

...мабуть, нема ніде!

Це диво, що сиджу я в цьому Урі.

...Та бог із ними...

(Глянув на газету)

Що ж це там іде?

СЦЕНА 2

Поки Автор знову розгортає газету, серед руїн з'являється вже немолодий чоловік у довгому жовтому плащі без рукавів. На голові у нього білий тюрбан, в одній руці незнайомець тримає вузлик, у другій — зв'язані мотузочком невеликі глиняні таблички. Він зупиняється віддалік. Автор його не помічає і починає читати вголос статтю про оту невиліковану хворобу.

АВТОР: «Найбільш песимістично настроєні медики вважають цю хворобу невиліковною і стверджують, що найближчим часом вона пошириться по всій планеті, прирікши спочатку на смерть цілі народи, а потім і все людство. Називається ця хвороба...»

(У цей час незнайомець, ставлячи на стіну свій вузлик, скидає з неї цеглину. Та з гуркотом падає на купу черепків, перериває читання. Автор незадоволено повертає голову у той бік)

Ну і часи настали на планеті!
Идемо, неначе в зоряну майбуть,
а всюди переслідують поетів...
В пустелі заховайся, то знайдуть.

І чим тобі вже, господи, вгодити,
щоб ти звільнив нас од цієї чуми?!

(Розводить руками)

...И хто проти ночі може тут ходити?

(Придивляється уважніше)

Учора наглядач був без чалми...

Десь я вже бачив цю чалму біленьку.
...Таку тут носить... сторож-бедуїн.
Еге ж, то він, араб.

(До незнайомця)

Салем алейкум!

(Не дочекавшись відповіді)

Чомусь мовчить. А може, це не він?

А раптом справді це один з окатих
і дорогих моїх наглядачів?
...Так хлопців цих не треба і гукати —
Вони самі приходять уночі.

А мо, турист заможний — повечеряв
та й вийшов на руїни віковї?
...Так хто це зустрічав мільйонера,
який носив би плащ без рукавів...

А може, дипломат? Це ж дипломати
шумерів відкопали аж тепер...

НЕЗНАЙОМЕЦЬ *(підходячи ближче)*

Покинь даремно голову ламати.
Все рівно не вгадаєш.

Я — шумер.

АВТОР

Який шумер?

(Не вірить очам своїм)

Та що це за прояви?!
Ти часом не розбійник, боже збав?...

ШУМЕР (*іронічно*)

...А ще поет... Ну де ж твоя уява?
Ти ж сам мене на бесіду позвав.

І де твій настрій дівся бойовитий,
яким ти ще недавно аж пашів?
Невже ти неспроможний уявити
ні цей народ, ні того, як він жив?

Я думав так, що сироні вж срібнілн!
А де твоєї сивини сліди?
(Розчаровано)

Здрібніли щось письменники, здрібніли.

АВТОР

Ну, ти про всіх одразу не суди.

ШУМЕР

Зійди ж тоді до іншої епохи.
Дізнайся, як народ жив у той час
і де він дівсь...

АВТОР (*наче виправдовуючись*)
Та я вже знаю трохи —
стаття ось у газеті є про вас.

(Подає Шумерові газету)

ШУМЕР (*бере, дивиться*)

...Сама тоненька, й знаки невеличні...

(Крутить її на всі боки)

А скільки є усяких слів дрібних!

АВТОР
Ти розкажи-но краще про таблички.
Про що колись писалося у них?

ШУМЕР (*віддаючи йому газету*)

Хто воював... Хто скільки років правив...
Та скільки вин цариця продала...
Найбільше їх про господарчі справи,
закони різні й судові діла.

Бувало, що і про діла господні
з'являлися трактати немалі.

(Зітхає)

Художніх текстів тільки-но ж дві сотні.
А історичних мало взагалі!

Та й ті царям складались на догоду
зі слів «великий», «слава» і «хвала»...
А хто писав історію народу?!
Та це тяжкою, як вона була?

Хто розповів про голод у Шумері?
Про те, як трупи звозили з осель?
В табличках — пусто...

АВТОР
Пусто й на папері.

ШУМЕР

А в них повинно значитись усе!

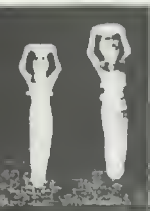

АВТОР

Отак і в нас. Написано багато.
Про тих, хто правив ще не так давно.
Про вояні там шпалери та шпагати.
Нарешті, про закони і вино.

Є книги релігійні і безбожні.
Буває — під прилавками бодай —
трапляються неначебто й художні.
Але про історичні не питай...

ШУМЕР

Нема? Та що ви — зовсім подуріли?!

АВТОР *(убік)*

...Ще не дослухав, а уже корить...

(До Шумера)

Вони були...

ШУМЕР

Так де ж вони?

АВТОР

Згоріли.

ШУМЕР *(з острахом глянувши на свої таблички)*

Хвала богам, що глина не горить!

(Пригорнув їх до себе)

То ми ще й цим повинні бути раді —
не щезли ж так, як ваші, у диму.

АВТОР

Ти подивився б, що у Хорсабаді
робили з ними сотню літ тому.

Там з цих табличок... будували житла.
А дехто ще й хліва зліпити встиг.

ШУМЕР*(спантеличено)*

То це вони писалися для бидла?!

АВТОР

Тепер іще не те будують з книг.

(Побачивши шумерове замішання, пояснює)

Не з них самих, звичайно.

...З гонораріа —
окремі, несвідомі автори.
З прибутків — хто за книжку на базарі
запрошує по сотні півтори.

Хто ж не зважає вже на зміст і ціни,
а тільки на обкладинки самі,—
купує їх... утеплювати стіни
на ширину поличок і томів.

...Розкішні дачі і такі ж котеджі.
Машини, гарнітури, гаражі.
Жінки чужі в одежі й без одежі —
це теж, бува, книжки і тиражі.

ШУМЕР

І все це з глини?

АВТОР

...Ти відстав, як бачу,
й не знаєш тих, про кого я кажу.
Та він тобі з нічого зробить дачу,
а потім жінку приведе чужу!

ШУМЕР

З нічого? А... котеджі і ...машини?
А ваші... гарнітури й... гаражі?

АВТОР

Оце, на жаль, наполовину з глини...

ШУМЕР

І то вже непогано!

АВТОР

Не скажи.

(Позіхаючи)

Стомився я. Давай уже стелитись.
Ще завтра поговоримо про все.

(Шумер киває головою на знак згоди, іде до тієї стіни, де поклав свій вузлик, і вкладається під нею. Автор вмощується під другою. Він уже ліг, коли це ненароком зачепив якусь цеглину, і зі стіни на нього посипався пісок)

АВТОР

Потрібно хоч газетою накритись,
бо ще піском до ранку занесе.

(Починає шорудіти своєю газетою)

ШУМЕР *(подумавши, що той збирається її читати)*

...І що він уночі у ній побачить,
якщо і вдень не зміг...

(Придивляючись уважніше)

...зажди, зажди.

(До Автора, бачачи, що той укривається, а не читає)

То ці газети ваш ще й гріють, значить!

АВТОР *(багатозначно)*

Буває. Та не всіх і не завжди.

(Засинають)

СЦЕНА 3

Настав ранок наступного дня. Сонце вже підбилося над обрієм і залило своїм сяйвом навколишню пустелю. Заглянуло воно і в стародавній Ур: позазирало в усі закутки, збудило старі руїни. Прокинувся Шумер. Сів, протер очі. Побачивши, що сонце вже височенько, кинувся будити Автора. Підійшов до нього, помітив, що газета, якою той звечора укривався, валяється поруч на піску. Підняв її, склав і поклав збоку, ще й прикрив зверху цеглиною, аби не заніс її вітер.

ШУМЕР

То вкривсь, то скинув. Щось не зрозумію
призначення табличок їх нових.

Напевно, ці газети все ж не гріють,
нища однако — з ними чи без них...

(Таркає Автора за плече)

Вставай.

Бо й день проспиш на цій бумазі.
А ми вже й так проспали кращий час.

Автор *(спросання)*

Ти взагалі всіх маєш на увазі
чи — тільки нас?..

ШУМЕР

У першу чергу нас.

(Незадоволено бурчить)

Схід сонця умудрилися проспати!
Спасибі — промінь сонячний підняв...

АВТОР

Чого ж тепер спішити уставати?

ШУМЕР

Щоб не проспати решту цього дня.

(Автор поволі піднімається, а Шумер іде до свого місця, розв'язує вузлик і починає розкладати на каменях їжу)

АВТОР *(солодко потягуючись)*

Ну й сон привидівсь! Тільки що, уранці.
ПрисниЛося, що я верховний жрець.
І вже не у гуртожитку — в палаці
сиджу наміж царями, хай їм грець.

І от вони від свого чертога
мені вручають орден та ключі
і дивляться на мене, як на бога,
який упав із неба уночі.

Кругом столи. Тарелі й чаші повні...

ШУМЕР

Тому ти й прокидатись не хотів!

(Скрушно хитає головою)

...Всі пнуться у жерці. А у верховні —
і поготів...

АВТОР

А ти збудив! Там з'їв би хоч котлету...

(Ковтає слину)

...А чи вмотав би пару калачів!

ШУМЕР

Так не жартуй. Бо то кінець поету,
що мріє про палаци і харчі.

АВТОР *(своєї)*

Там з'їв би щось і смажене, й печене,
підсівши до заморського посла.

ШУМЕР

...Ходи-но краще сядеш біля мене,
та перекуснмо, що бог послав...

АВТОР

Ану, яка-то там трапеза наша?

(Підходить, роздивляється)

...Цибуля. Огірок один на двох.
А що ось це? Ага, ячмінна каша...

(Покрутивши головою)

Не дуже-то нас жалує наш бог.

(Сідає біля Шумера. І якийсь час вони їдять мовчки. Врешті Автор не витримує)

АВТОР *(давлячись сухою кашею)*

А кажуть — Схід! А кажуть — марципани!

(Закашлявшись)

...Удар мене... скоріш... бо подавлюсь...

(Шумер б'є його по спині)

АВТОР

Спасибі.

(Все ще кашляючи)

І які в нас будуть плани?

ШУМЕР *(складаючи решту їжі назад у хустину)*

Підем на зикурат —
я помолюсь.

АВТОР *(сам до себе)*

Тут повно змій. Як їхали з Урука,
я їх нарахував щось два копи...

(Оглядається навкруги, ніби щось шукає)

Тому в дорогу треба взяти дрюка.

ШУМЕР

Ти згарячу гадюки не схопи.

(Дивлячись, як Автор приміряє якусь палицю)

Ти як берешся за жалючу тему,
то теж тоді шукаєш костур свій?
...Далеко ми з тобою не зайдемо,
якщо почнемо думати про змій...

(Ще раз окинувши Автора іронічним поглядом, Шумер виходить. Автор, трохи постоявши і подумавши, викидає свою палицю і йде за ним)

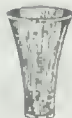

СЦЕНА 4

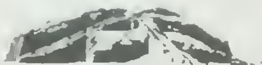

Вже полудень. Очевидно, Автор з Шумером десь затрималися, розглядаючи руїни стародавнього Ура, тому вони піднімаються на зикурат саме тоді, коли сонце стоїть в зеніті і пече немилосердно. Шумер і Автор ідуть по сходах уверх: Шумер — попереду, Автор — позаду. Він відстав. Видно, що йому без звички ходити в полудень по пустелі важко. Піт котиться з нього градом.

АВТОР *(витираючи піт з чола)*

Ця спека заведе на кладовище...

(Дивиться вниз)

А сходи!
          Довгі,
                    зчовгані,
                              круті...

(Знизує плечима)

Невже не можна помолитись нижче?

ШУМЕР *(оглядається)*

Мені здалось чи ти щось бурмотів?

АВТОР

Та й високо ж до вашого собору!
Я вже весь мокрий, наче у грозу.
Пощо так тяжко дертися угору,
як можна помолитися внизу?

ШУМЕР

Спочатку унизу. Тоді в постелі.
А далі хоч і зовсім не молись...
Так от звідніль з'являються пустелі,
які не зустрічалися колись!

АВТОР

Так ти вважаєш —
                    це тому, що небу
сьогодні ми
          поклонів
                    менше б'єм?

ШУМЕР *(з притиском)*
Тому, що все ви робите як-небудь!

АВТОР

Тут ти правий...

(Тяжко опускаючись на сходи)

...Давай води поп'єм.

(Шумер дістає з вузлика карафку і подає Автору)

АВТОР *(надпивши трохи)*

Щось я не можу за тобою вгнатись.

(Бурчить, киваючи на зикурат)

...На гору цю попробуй ще й зійти...

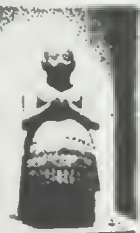

ШУМЕР

До віри треба перш за все піднятись!
Піднятись, а не так собі зайти.

Інакше віра неміцна і вбога,
немов пожовкле листя на гіллі.

АВТОР

Ти маєш на увазі віру в бога?

ШУМЕР

І віру в бога, й віру взагалі.

(Піднімає вгору вказівний палець)

У кожній з них слід підніматись вище.

АВТОР

Попробуй, як весь час тебе цькують...

ШУМЕР

...Цькують?.. Ти дякуй богу, що живий ще!
Он іншим аже й зозулі не кують.

Їм що —
дешевше обійшлася віра?

...Так ти в дорозі ж сам розповідав,

скількох людей згноїли по Сибірах!

А ваш Христос за що
життя віддав?!

АВТОР

Е, ці дві віри різного покрою —
а Сибіри люди йшли не за Христа.

ШУМЕР

...Усяка віра сплачується кров'ю!
До неї скрізь дорога непроста.

Тут треба подолати всі незгоди.
Скупати тіло й душу у потах.
І ти даремно скаржишся на сходи,—
яка дорога вгору не крута?

Терпи ж і йди. І вкотре шлях не міряй.
Та не дивись під ноги повсякчас.
Угору треба. Тільки вгору! Віра
ніколи не опуститься до нас.

(Ідуть угору і зникають у висоті)

СЦЕНА 5

Вершина зиккурату. Храму богові Наннару, який тут колись стояв, давно вже нема — зруйнували його вітри чи добрі люди. На його місці, як і в усьому Шумері, залишилися тільки купи глини та невипаленої цегли. На одній з них сидить Автор і про щось зосереджено думає, поки збоку тихо молиться Шумер. Так триває деякий час. Нарешті Шумер кінчає молитись і підходить до Автора.

АВТОР *(якомога м'якше, щоб не образити Шумера)*

От ти молись, а я сидів і думав:
погані наші все ж таки діла.
Розсипавсь Ур. Занесена десь Умма.
Що людям ця релігія дала?

Пересварились. Встановили межі.
Повоздвигали мури і тини.
А почалося ж із такої ж вежі,
де спільну мову втратили вони...

От і взялися — чорні, жовті, білі.
Години не вистачає у добі!

ШУМЕР

Це ти про що?

АВТОР

Та я про вежу з Біблії.

(Нагадуючим тоном)

В дорозі ж я розказував тобі.

Про те, як богу ставлять свічі з воску.
Як б'ють поклони до святих подоб.
Про пекло й рай. Про вежу Вавілонську.
Про Єву і Адама. Про потоп.

ШУМЕР *(махнувши рукою)*

Потоп всесвітній... Вавілонська вежа...
Ребро, з якого Єву бог створив...
Чим тільки світ даремно не бентежився!
І хто чого тут не наговорив.

Пора б давно звільнитися з полону
наївних міфів і пустих розмов.
Розладдя почалось не з Вавілону!
І зовсім не від змішування мов...

...Хіба в Лагаші, Урі та Уруці
на різних мовах бесіди вели?
Чому ж валялись трупи у пилюці,
які усі шумерськими були?

Сто воєн пам'ятають землі наші!
Насильства надивились і тортур.
...То, бачиш, Ур панув у Лагаші,
а то Лагаш готується на Ур...

Один народ —
і той не дійде згоди!

АВТОР *(згадавши щось своє)*

...І думаєш, шумере, тільки твій?..

ШУМЕР

Чи ж диво, що не миряться народи,
коли ще стільки міжусобних війн?!

(Показує на руїни)

Дивись, як ми покарані за дурість!

Шакали виють у Лагаші й Урі.
...Злодії поспішають до гробниць.
І вітер час — важке намисто мурів
знімає із беззахисних столиць.

Жорстокіше не можна покарати
і після значно тяжчої вини.
Ти тільки подивись на зикурати,
у що перетворилися вони...

У купи глини. В цеглу перебиту.
В розвалини без будь-яких прикмет.

(З відчаєм)

А це ж були «найвищі гори світу»,
як їх назвав забутий наш поет.

АВТОР *(оглядаючи зикурат)*

Гора висока...

Видно, й тут магнати
колись любили

дивувати світ...

(Прицмокнувши)

Сюди й рабів же мусили зігнати!

...Не менш, напевно,
як до пірамід...

ШУМЕР

Яких рабів? Ти що таке говориш?
Й тобі не сором? І тобі не гріх?
Та ми самі і зводили ці гори,
самі і відбудовували їх.

Носили глину, видали від спраги.
Та наш народ тут сам усе робив.
...Бо ж той не гідний шани та поваги,
хто зводить храми з поміччю рабів!

АВТОР *(примирливо)*

...І часто відбудовували?
Нині недовго дім і з каменю стоїть...

(Бере в руку грудку глини, яка тут же розсипається)

...То як було протриматися глині
під вітром стільки років
і століть...

ШУМЕР

Якби вона псувалась лиш вітрами!
Тоді стояли б досі Ур та Кіш.
Але ж на горах возд[illegible]гались храми,
а все святе руйнують найчастіш...

Та й завойовник, вдершися до Ура
чи інше місто взявши в вкурат,
найперше нищив
віру і культуру.
А до таких належав
зикурат.

(Кивнувши на руїни древнього храму)

Тож маєм купи глини під ногами
натомість куполів у висоті.

АВТОР

Де ж ті, що збиткувались над богами?

ШУМЕР

А ми їх записали у святі.

Ще й за життя зліпили з них скульптури
та розхвалили скрізь на всі лади.

АВТОР *(аж за голову взявся)*

Скульптури?.. Із гонителів культури?!

ШУМЕР

А з кого ж!

...Ти не знаєш цих владик!
Хоча йому також властиві вади,
ще й перед Енкі має тьму боргів,
та досить лиш дорватися до влади,
як він стає намісником богів.

АВТОР

Хто ж перший став?

ШУМЕР

Заступником Наннара
назвав себе цар Ура — Ур-Намму.
З тих пір підстерігала люта кара
усіх, що не вклонялися йому.

Найперше він здолав Утухегала —
царя Урука — і здобув Урук.
...Подібна доля й Намхані спіткала,
і Ур-Намму Лагаш прибрав до рук.

Васалами простими стали всі —
правителі сусідніх міст-держав!
Хто ж не скоривсь...

АВТОР *(розуміюче)*

...Той не дожив до пенсії.
Чи раптом у відставку забажав.
Відома річ!

Хоча —
тут є поправка:
до старості не часто
й доживаєш...

ШУМЕР *(перебиває його своїм запитанням)*

А що це значить — пенсія й відставка?

АВТОР

В політиці воно одне і те ж.

І означає... просто втрату влади
для тих, хто жив заможно, без боргів,
ще й довго, незважаючи на вади,
вважав себе намісником богів.

ШУМЕР

Цікаво!
І скількох уже поперли?
Кому побили
жезл на голові?

(Прискіпливо)

Назви ж.

АВТОР

Еге!
Твої царі померли.
А ці мої правителі
живі.

ШУМЕР *(розчаровано)*

Боїшся, значить, підставляти груди...

АВТОР

...Я не боюся. Просто... хай їм біс!
Пошлють ще завтра добувати руди,
дробити камінь чи валити ліс.

А хтось тим часом буде пити каву
і слухати чиїсь плітки старі.

(Наче виправдовуючись)

...Та й про своїх... мені щось нецікаво...

ШУМЕР

А що ж тебе цікавить тут?

АВТОР

Цврі.

(Задумливо)

Побачити б мені тих лиходіїв,—
які-то твм були вони колись...

ШУМЕР

Побачити?

...Побачиш... В другій дії.

Якщо ти ще нв них
не надививсь.

Вони ж кругом однакові, владики.
І як ти не міняй яв них одеж,
в йдуть до них, як до богів аеликих!

АВТОР (*мимоволі глянувши вгору*)

Як? Ти мене ще вище поведеш?

ШУМЕР (*згадавши, як тяжко піднімався Автор наверх*)

От взяв нв свою голову ствречу!

(До Автора)

Не бійсь. Це аниз — не агору до терас.

АВТОР

Униз — то вниз. Хіба я щось перечу?
Мене униз штовхали аже не раз.

ШУМЕР (*сумно*)

Мене також. Скрізь піднімають вище
лиш тих, які тихіші від аоди...

АВТОР

А ми ж куди підем?

ШУМЕР

На кладоаище.

АВТОР

М-дв-а... Нижче й не буває.
Ну, веди.

(Ідуть по сходах униз)

ДІЯ II

СЦЕНА 6

Царське кладовище а Урі. Нв відміну від того, де поховані рядові шумери, воно вирізняється своєю пишністю — рівні ряди викладених із цегли гробниць свідчать про те, що тут спочивають «сильні світу сього». Біля однієї з них і сидять Автор з Шумером. З виразу їхніх облич видно, що вони вже побували в одній з царських гробниць і перебувають під глибоким враженням від побаченого. Особливо це стосується Авторв, бо Шумероаі ця картина вже дввно булв знайома.

ШУМЕР

То як — побачив?

АВТОР

Це страшна картина.

ШУМЕР

Такий був час і звичай був такий.

АВТОР *(ніяк не заспокоїться)*

Та ж там одна гробниця-домовина,
а сімдесят чотири кістяки!

І хоч би в трунах. Ну хоча б у трунах!
А то ж лежать покручені, мов лист,
й зітлілі пальці на зітлілих струнах
усе іще тримає той арфіст.

Такого я не бачив ще ні разу,
хоч тридцять літ зозуля вже кує.
...Зажди... Яку це в нас даля їй назву?
«Велика шахта смерті». Так і є.

ШУМЕР

А я картин набачивсь ще страшніших.
Ось поживеш — надивишся і ти.

АВТОР *(показавши на гробниці)*

А як же в інших?

ШУМЕР

Те саме і в інших.

АВТОР

І в тій, куди ти не хотів іти?

(Прискіпливо)

Хто там лежить? Чия то там гробниця
така простора, наче для п'ятьох?

ШУМЕР *(уточнює)*

Для двадцятьох...

(Оглянувся назад)

...Там спить моя цариця.

АВТОР

В якому розумінні?

ШУМЕР

В багатьох.

(Потер коліна)

У мене й досі ноги клече з вати...

АВТОР

Це видно. І говориш невлопад.

(Придивляється до нього)

Ти так злякався? Як її хоч звати?

ШУМЕР *(розгублено)*

Кого?

АВТОР

Ну, та царицю ж ту!

ШУМЕР

Шубад.

АВТОР

А ще хто тут лежить?

ШУМЕР

Лугальнісальсі,
Какуг, Месаніпадда, Амар-Сін
і син його Шу-Сін...

(Безнадійно махнув рукою)

Не хватить пальців!

АВТОР

Не хватить, бо в Шу-Сіна теж був син.

А в сина — син, а в того чада — чадо.
А в тих — онуків-праанукiв аж сто...
...Вони ж царі! Їх ще і не зачато,
а вже вони на черзі на престол.

В царі підуть майбутні всі Какуги!
Не в писарі, не в слуги, не в женці.
В правителі! А за які заслуги
вони лежать тут?

(Кивас на ближні поховання)

Ну, хоча б оці...

ШУМЕР

Цей ставив сам на вироках карлючки.
Той Кіш спалив. Той храми в Ереду...

АВТОР *(з презирством)*

Владики... Довели народ до ручки
й лежать собі спокійно у ряду.

ШУМЕР

Що їм тепер... Вони своє урвали.
Тепер їх словом скільки хоч жали...
...Лай. Зневажай. Радій, що повмирали.
А як вони розкішно прожили!

Жили царі і клопотів не знали.
Усе ж своє було в них при дворі.
Свої палати і бенкетні зали.
І лікарі свої, і повари.

Та що казати — в них життя не наське.
Чого їм забагнеться, те і є.

(Обводить рукою навкруги)

...А як це кладовище зветься?!

АВТОР

Царське...

ШУМЕР

У них і кладовище вже своє!
...Це ми завжди чомусь недоїдали —

у них столи вгинались од блюд.
Розкішно прожили Утухегали...

АВТОР

И про це не знав нічого
простий люд?

ШУМЕР

Народ трудивсь від раиия до смеркання
й не бачив тронів, золота, коржів.
Проте він бачив пишність поховання
й догадувався, як правитель жив.

В нас від людей нічого не сховають.
Та смерть царя пом'якшува їх лють.

...Народ мовчить, коли царів ховають...

АВТОР

И мовчить, коли їм пам'ятники ллють!

(Зацікавлено)

...А як ховали їх?.. Бо ми щось пишемо
здебільшого на різні голоси.

ШУМЕР

Не знаєш як? Владии ховають пишно!

Усіх,
усюди
і в усі часи.

(Показує на вхід до гробниці)

Давай зайдем ще до цієї ями.
Там мало що лишилося. Та все ж,
якщо у тебе вистачить уяви,
то сам усе побачиш і збагнеш.

(Ідуть у гробницю. Попереду Шумер, а за ним Автор)

СЦЕНА 7

Автор і Шумер заходять до освітленої смолоскипами гробниці. Ца велика кімната, стіни і підлога якої вистелені очеретяними матами. Гробниця ще порожня, лише посередині стоїть якийсь великий казан. Деякий час триває мовчанка — Автор і Шумер з цікавістю роздивляються навколо. Та ось здалеку починає доноситись жалібна мелодія, яка супроводжує траурну процесію. Музика все ближчає і ближчає. І ось через єдиний вхід угорі процесія опускається по сходах до гробниці: ідуть вельможі і придворні дами у святкових шатах, оздоблених коштовностями, за ними — слуги і служниці, воїни, музиканти. Погоничі підганяють ослів та волів, запряжених у колісниці з замогильними дарами. На лірах, флейтах, арфах і цимбалах грають музиканти. Кожен з учасників процесії несе з собою в руках невелику чашу.

ШУМЕР *(сам до себе)*

Давно уже дожив до літ похилих.
Уже й душа давно злетіла ввись.
А кожен раз тремчу, як до могили
людина опускається...

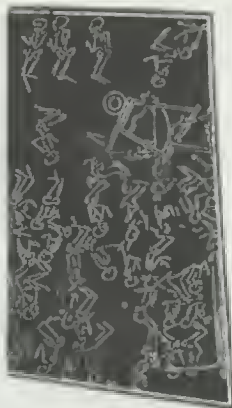

(До Автора)

Днансь!

Ідуть вельможі, слуги, охорона.
Придаорні дами, що сирашали двір.
Усіх їх теж сьогодні захоронять
під жалібне похлипування лір.

АВТОР (*почухавши потилицю*)

Оце то я усночив у халепу...

(До Шумера)

То їх уб'ють в цих стінах цегляних?

ШУМЕР

...Уб'ють?.. Навіщо... Он же серед склепу
стоїть казан з отрутою для ннх.

(Робить широкий жест)

Стоїть прнвільно — накидайсь, хто хоче!

АВТОР

И воня ідуть?

ШУМЕР

Вонн уже мерці.

АВТОР

І питнмуть?

ШУМЕР

Хіба що затріпоче
чиясь рука і чаша у руці.

АВТОР (*іронічно*)

А як ідуть!.. Сумирно, як оаечин.
Немоа на бал, а не а останню путь.
Осліа і тнх он тягнуть за вуздечкн!
А люди й без погоничіа ідуть...

До склепу опускаються нічного,
везуть дари...

ШУМЕР

Ці людн — теж дарн.

АВТОР

Чому ж аонн моачать?

ШУМЕР

Бо аже нічого
не зміниш, скільки горла не дери.

Що толку в тому галасі та реві,
коли життя аже втратило ціну?
Адже їх всіх принесли в дар цареаі,
який лежить он там, через стіну.

АВТОР (*згадавши недавню розмову*)

Йому і склеп окремнй змурували...

ШУМЕР

На те аін цар! На те аін і Какуг!

АВТОР

І що ж йому іще подарували,
крім дам придворних,
воїнів і слуг?

ШУМЕР

Тут все дари. І ці осли уперті,
й пожитки, що кладуть на очерет...
Колись дари приймали й після смерті!

АВТОР

Тепер їх вимагають наперед.

ШУМЕР (*здивовано*)

...Хто ж вимагає наперед пожитки,
які такі потрібні будуть там?

(Показує при цьому на склеп)

АВТОР

Облиш пожитки — все це пережитки.
Слуг вимагають наперед.
І... дам.

ШУМЕР

А інше ж як?

АВТОР

У вигляді рознарядки.
Причому все — до одягу й ковбас.

ШУМЕР

Ну, я тобі скажу, в вас і порядки!
І в кого ви навчилися...

АВТОР (*указує на процесію*)

У вас.

ШУМЕР

Не смійся! Насміхатися невільно
там, де в людей з-під ніг тікає твердь.

АВТОР

Але ж вони ідуть! Ще й добровільно.

ШУМЕР (*аж розсердився*)

...Звідкіль ти знаєш, як ідуть
на смерть?!

АВТОР (*ледь чутно*)

Та знаю. Ран же й досі не загою...

ШУМЕР

Ти що — вмирав? Від чого?.. Од бумаг?

(Автор тільки невесело посміхнувся)

ШУМЕР (*бачачи, що той не жартує*)

І що — у ямі вже стояв ногою?

АВТОР

...Стояв.

ШУМЕР

Якою ж саме?

АВТОР

Обома.

(Кивнув на склеп)

Обидві там були. І ліва, й права.

ШУМЕР

Що ж, муки для митця — звичайна річ.

...Та все-таки це не дає нам права
судити тих людей, що йдуть у ніч...

АВТОР (*не погоджуючись*)

То хай ідуть?

ШУМЕР

Ти судиш надто дрібно.
Збагни — вони життя своє несуть!

АВТОР

Цареві в дар? І тут ще прав потрібно,
аби їм показати їхню суть?!

ШУМЕР (*сумно*)

Їх змусили в провалля це гниле йти.

(Подивившись на музикантів)

...Лише музик... даремно привели.

Хіба утішать перед смертю флейти?
Кого вони утішили й коли?

АВТОР

Це ж похорон...

ШУМЕР

Це забавки монарші!

АВТОР

Від флейт не легше на душі тобі?

ШУМЕР

...Ніякі флейти і ніякі марші
не допоможуть заглушити біль.

Тож люди йдуть убиті горем, тихі.
Продовжують свій траурний похід.
....А вслід за ними закривають вихід,
який спочатку вндали за вхід!

Кладуть мерщій цеглину до цеглини.
Старанно припасовують... Спішать...
...Ох, як царі бояться, щоб із глини
у їхніх слуг не вирвалась душа!

Щоби не піднялася. Не злетіла.
Не стала раптом вільною вона.
Їй можуть дати вирватися з тіла,
але не з глини!

АВТОР

Тобто не з багна...

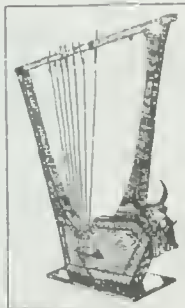

ШУМЕР (*дивлячись, як закривають останню щілину*)

Нарешті все! Скінчили муровати.
Суцільні стіни з чотирьох боків!
...Й застигли арфи посеред кімнати,
посхилювавши голови биків.

(У цей момент усі повертають голови у бік замурованого входу, і на якусь мить у гробниці западає моторошна тиша. Шумери та шумерки зупиняються і з жахом дивляться на замурований вхід. І враз музиканти різко, усі разом, з якимось відчаєм вдарили свій останній похідний марш, наче ножем різонули по серцю. Завмерши разом з усіма, Автор і Шумер мовчки слухають. Нарешті музики починають грати тихіше)

АВТОР (*вражено*)

Які музики!
Справжні. Одчайдушні.

ШУМЕР

А де ж це замуровують бездар?

Та ж саме справжніх труять в нас і душать,
а потім хвалять і приносять в дар!

АВТОР

Але ж це дико! Мертві музиканти
уже не оживуть від восхвалянь.

ШУМЕР (*киває на процесію*)

Пора тобі до цього вже звикати...

(*Заразом обводить поглядом усю гробницю*)

Яке страшне видовище!
Поглянь.

Горять огні. Гробницю ж бо закрито.
Вже й промінь замурований погас!
...І тільки синє небо лазуриту
прощально дивиться із прикрас.

Воно їх чарувало стільки років!
У них про нього тисячі сказань.
І от замість небес — за кілька кроків —
поставили з отрутою казан.

АВТОР
Ох, як він їх лякає хижим блиском!

ШУМЕР

...Злякався б там при його виді й ти...

(*До учасників процесії, які стоять у заціпенінні*)

Підходьте ж, ну! Смерть підпускає близько.
Це вже від неї спробуй відійти.

(Ще якусь мить усі стоять у нерішучості, а потім рушають з місця, і починається страхітлива церемонія: грають музиканти, під їхню жалісливу мелодію шумери підходять до казана, і кожен по черзі черпає своєю чашею смертельного трунку. Потім, випивши, лягає на підлогу і, скорчившись у конвульсіях та закривши долонею рот, чекає смерті. Те ж саме роблять інші)

ШУМЕР
Ідуть і йдуть.

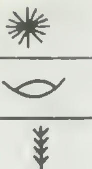

(Показує на замурований вихід)

Чи там хоч знають зверху,
яка страшна картина унизу?

Тут вже до смерті й то займають чергу!

АВТОР *(вставляє)*

Двері ж так колісницями везуть.

ШУМЕР

Тут люди п'ють отруту і щезають.
Разом лежать погонничі й воли.

(Ще раз подивився наверх)

Чи там хоч знають?

АВТОР

Думаю, що знають.

Вгорі оці порядки й завели.

ШУМЕР *(сумно дивлячись на процесію)*

А люди йдуть. Убиті горем, тихі.
Черпають трунок чашами... Зазвичай —
поставлені судьбою у безвихідь,
вони і тут звертаються до чаш.

Беруть покірно келихи налиті,
в яких отрута чорна і густа.
І... мовчки п'ють...

АВТОР *(указавши на скоцюрблені тіла)*

В них
і на тому світі
долонями затулені
уста!

ШУМЕР

Й тобі не сором дорікати праху?
...Та ж їм отрута обпекла роти...

АВТОР

Уста в людей затулені від страху!
А не від печії чи гіркоти.

(Гнівно)

Вони ж бояться розтулити рота!

...Хай там народ вмирає чи співець —
ніхто не скаже ані слова проти...

ШУМЕР *(тепер він вставляє свою репліку)*

...Це гра в мовчанку.

АВТОР

Ні, це гра в кінець.
(До останніх шумерів, які підходять до казана)

Ну, що ж, ведіть собі і далі гру ту.
Продовжуйте мовчати навіть тут.
...Давайте... допивайте цю отруту!
Нащадкам наготують ще отрут.

Та знайте — може б, ви не повмирали,

тисячоліття б, може, ще жили,
якби цариці вас не напували,
а ви за їх здоров'я не пили...

А так лишайтесь тліти у гробниці
в Уруці, Урі, Кіші чи Марі..
Скоцюрблені незвично, мов п'яниці.
І лиш так само мертві, як царі.

(У цей час, догорівши, згасають останні смолоскипи. Настає суцільна темрява, а якій відлуння ще кілька разів повторює останні слова Автора: «Царі... царі... царі»)

СЦЕНА 8

Автор і Шумер вибираються із гробниці. Вони під не меншим враженням, ніж уперше. Автор знесилено опускається на цегляні сходи, Шумер зупиняється трохи віддалік. І тут звідкілясь з'являється якась жінка. З усього видно, що це шумерка, та ще й дуже знатного походження. На ній дороге, пишне вбрання, вся вона у прикрасах: на шиї намисто із золота і червоних та синіх самоцвітів, гарне чорне волосся прикрашають золоті стрічки, діадеми, довгі шпильки, на яких, наче на стеблах, ростуть золоті квіти з маточками із синього лазуриту, у вухах у неї великі сережки у формі мископодібних півмісяців, на руках персні та браслети. Вона заходить з другого боку і спочатку не помічає Автора і Шумера. Вони ж, вражені її несподіваною появою та красою, не можуть вимовити ні слова. Першим опам'ятовується Шумер.

ШУМЕР (*мимоволі знімаючи з голови чалму*)

...Шубад... цариця... Зовсім не змінилась...
Така ж вродлива і така ж струнка.

(*Невпевненим голосом*)

А може, знов вона мені приснилась?

ЦАРИЦЯ ШУБАД

Хто звав мене?

(*Побачивши Шумера*)

Це ти царів гукав?

ШУМЕР

Не я.

ЦАРИЦЯ ШУБАД

Чого ж по кладовищі ходиш?

Що
 а смерті
  хочеш вирвати
   з тенет?

(*Підходить ближче, розглядає його*)

І звідки на тобі шумерська одіж?

ШУМЕР (*убік*)

...Вона мене забула.

(*До цариці*)

Я ж поет...

ЦАРИЦЯ ШУБАД

...Згадала! Ти був якось на банкеті
апустив додолу чашу і розбив.

(Чи то лукаво, чи то глузливо)

Це, певно, так заведено в поетів?

ШУМЕР

...Не смійсь, царице!
Я ж тебе любив...

ЦАРИЦЯ ШУБАД

Любив? Мене, володарку держави?
Якийсь поет? Простий собі співець?
Чи не рішив ти, раз напишешь слави,
що вже ведеш царицю під вінець?!

Чи ти, поете, з глузду з'їхав, може,
що взявсь себе рівняти до царів?

(З погордою)

Мене ж любили — цар, весь двір, вельможі!

ШУМЕР

Яке вже там кохання при дворі...

Там все бездушне, понизне і нице.
Тем всяк би тільки й догоджав, як міг.
...Ти вимагаєш послуху, царице!
Любов не стане ж кидатись до ніг.

Любов ножем сама себе пронизже,
сама собі із серця пустить кров.
...Але не стерпить глуму та принижень!
О, ти не знаєш, що таке любов...

Вона прийде і згоди не спитає.
Зорею зблисне й згасне, як зоря.
Їй байдуже, кого ти покохаєш,—
просту рабиню чи жону царя.

А чи й оту богиню із іконн,
якої навіть в дійсності нема!
Любов сама встановлює закони
і стречує чи милує сама.

(Тяжко зітхнувши)

Мене вона тоді прогнала з дому
і, мов злочинця, гнала по шляхах...
А мій же злочин був лише у тому,
що я тебе, царице, покохав.

Мені без тебе світ здавався чорним.
Лиш при тобі він знову голубів.

ЦАРИЦЯ ШУБАД *(тепер трохи сумно)*

І все ж не став поетом ти придворним...

ШУМЕР

Тому й не став, що так тебе любив!

ЦАРИЦЯ ШУБАД *(якось невпевнено)*

Мене любили всі мої піїти.
Складали оди...

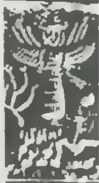

ШУМЕР *(криво усміхнувшись)*

То такий народ...
...Якщо їх годувати і поїти,—
нічого й не писатимуть,
крім од...

ЦАРИЦЯ ШУБАД

Та я ж хотіла...

ШУМЕР

Щоб і я творив це
й завжди тобі годив, як тільки міг?
...Ти вимагала послуху, царице?
Любов не стане кидатись до ніг.

Тож я покинув двір вельмож пихатих.
На жар пустелі проміняв твій сад.
...Але чи варт живим було втікати,
щоб мертвим повернутися назад?

І опинитись теж перед гробницею?!

ЦАРИЦЯ ШУБАД *(уже з неприхованим жалем)*

Чому ж раніше... ти прийти не міг?!

ШУМЕР

...Ти вимагала послуху, царице.
Любов не стане ж кидатись до ніг.

ЦАРИЦЯ ШУБАД

Але тепер —
чого тепер ти хочеш?

(Показує на кладовище)

Чому цих місць ніколи не минеш?

Чому тепер з'являєшся на очі
і мертву переслідуєш мене?

ШУМЕР

Чому люблю?.. Чому тебе тривожу?..
Чому свидаю при тобі чалму?..
Ох, не питай, чому сюди приходжу,
бо я і сам не відаю чому.

(Хапається за голову і вибігає)

СЦЕНА 9

Біля гробниці залишаються тільки Автор і цариця Шубад. На якийсь час западає коротка мовчанка. Цариця в зажурі опускається на землю і сидить, прихиливши голову до стіни. Автор осудливо дивиться на неї. Цариця Шубад його вже помітила, але, схвильована розмовою з Шумером, не звертає на Автора уваги.

АВТОР *(по якійсь паузі)*

Навіщо ж так?

ЦАРИЦЯ ШУБАД

Як?

АВТОР

Холодно й жорстоко!

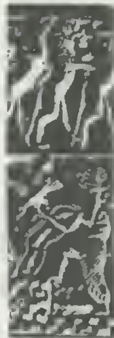

ЦАРИЦЯ ШУБАД

А ще як? Ну, давай уже — кажи...

АВТОР (*трохи спокійніше*)

...Облиш, царице... Я все бачив збоку...
Поет цей слів таких не заслужив.

Він ради тебе зносить всі негоди
й не просить ні коштовностей, ні ваз.
...Любов, яка не жде винагороди,—
це явище небачене в наш час.

А ти його взялася розпинати,
немов таких тут цілий гамазей...
...Тут більше тих, які на експонати
приходять подивитись у музей.

ЦАРИЦЯ ШУБАД

Музей? Це там, де виставляють гадів,
які дали продовження змії?

АВТОР

.Не тільки... В Філадельфії й Багдаді
показують коштовності твої.

ЦАРИЦЯ ШУБАД

І що ж?

АВТОР

Там люд товпиться біля каси,
там гроші хтось лопатою гребе.
Усі спішать побачити прикраси!
А він прийшов побачити тебе.

Та він, повір, віддав би все на світі,
аби на мить з'явилась в залі ти.
Хай навіть без намиста з самоцвітів,
перстенів і сережок золотих!

ЦАРИЦЯ ШУБАД

Мовчи!

Я теж віддам за це всі перли,
все царство до останнього гроша!
Не думай, що нема душі в померлих,—
вона при нас лишається, душа.

АВТОР (*милуючись вродою цариці, сам до себе*)

...Шумер правий... Яка вона прекрасна!
Тут справді хоч і мертвий, то примчиш.

ЦАРИЦЯ ШУБАД

Людська ж душа, поете, не прикраса...

(*Наче схаменувшись, різко змінює тон*)

Але стривай! Чого мене ти кличш?

Звідкіль ти взявся? Із якого краю?
Хто ти — кутій, аккадець, еламіт?

(*Показує на його парусинові штани кольору хакі і таку ж сорочку з короткими рукавами*)

...По одягу я щось і не вгадаю...

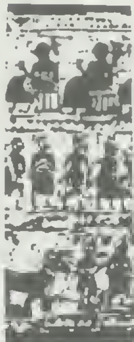

АВТОР

Тепер ми не згадаємо й самі.

(Махнув рукою в далечінь)

Я здалеку. Там зовсім інші люди.
Хоча умови інколи такі ж.

ЦАРИЦЯ ШУБАД

Там теж пустеля?

АВТОР

Поки що не всюди.

Але піску з'являється
все більш.

(Згадавши раптом про оту невиліковну хворобу)

Там зараз мор...

ЦАРИЦЯ ШУБАД

То ти утік від мору?

АВТОР

Поетів морять скрізь. За всіх віків.

ЦАРИЦЯ ШУБАД *(догадливо)*

А... ти, мабуть, також пішов із двору...

(Стенає плечима)

І де це ви беретеся такі?

Невже вам справді краще у пустелі,
ніж у палаці — в славі і в дарах?

АВТОР

Царице! Перейшовши на пастелі,
поети помирають при дворах.

(Показує на забутий Шумером вузлик)

Поетам треба вузлики носити!
Для них смертельні всякі па-де-де.
Поет, що задоволений і ситий,
зворушливої пісні не складе.

ЦАРИЦЯ ШУБАД

Та що ти вчиш мене, немов дитину.
Я знаю все — це істини старі.
Відтоді, як він двір оцей покинув,
нудьга запанувала у дворі.

АВТОР

Але ж були піїти в тебе власні...

ЦАРИЦЯ ШУБАД *(тепер зневажливо)*

Були якісь. Кривлялись на балах.
А це уже хіба поети? Блазні.

(Киває в той бік, де зник Шумер)

Усіх би їх за нього віддала.

Які вони дрібні натури мають!
А як тремтять від будь-яких погроз!

АВТОР

І все-таки, царице, їх тримають...

ЦАРИЦЯ ШУБАД

Ніколи не сприймаючи всерйоз.

(Несподівано)

А ти до мене підеш у поети?
Подумай тільки — не рубай з плеча.

АВТОР *(недовго й думаючи)*

Складати дифірамби та куплети?
Ні. Не піду, царице.
Вибачай.

ЦАРИЦЯ ШУБАД

Та ж там такі навари, аж загусли!
Там повно хліба, м'яса і вина!
А тут? Тут тиноситимеш свій вузлик...

АВТОР

Ну, вузлики для нас не первина.

ЦАРИЦЯ ШУБАД

Тоді прощай. І бережися мору.
Хтозна ще сільним буде тих вінів...

(Уже виходячи, з жалем)

...І цей не захотів іти до двору.
Ну, де вони беруться отакі?

СЦЕНА 10

Після того, як цариця пішла, Автор залишається сам. Він сідає на купу глини поруч з гробницею і про щось довго думає. Бо ж таки і є про що... Здалеку долинає та сама східна мелодія. У такій позі і застає його Шумер, який знову з'являється на Царському кладовищі.

АВТОР *(бачачи, що Шумер якось боязко заглядає)*

Заходь — уже пішла твоя цариця.

ШУМЕР *(підійшовши ближче)*

Казала щось?

АВТОР

Запрошувала в двір.

ШУМЕР

Мене а чи тебе?

АВТОР

Яка різниця...

ШУМЕР *(застережливо)*

Не вір царям! Царицям теж не вір.

Ні в ті подачки-страви, що їх двір їсть.

Ні в похвалу, коли правицю жмуть!
Царі хоч хвалять нас за непокірність,
але самі покірливості ждуть.

Я знаю. Я стояв вже перед ними.

АВТОР *(насмішкувато)*

...Еге ж... із нубком... при Шубад самій...

ШУМЕР

Там поглядами мацвють брудними
і ждуть, що ти поклонишся!

(Автор, уявляючи, як би то виглядало, кланяється)

ШУМЕР

Не смій!

Тут дорого обходиться поклін нам!
Адже за першим буде знов поклін.
...Поставлені ж поети на коліна
Далеко вже не бачать із колін...

Та досить говорити. Нам пора вже.

(Беручи свій вузлик)

...А може, ще зайдемо в цей ось дім?

(Вказує на ще одну гробницю)

АВТОР

Ні, досить з мене цвинтарних цих вражень!
Ходімо швидше звідси.

ШУМЕР

Що ж — ходім.

ДІЯ III

СЦЕНА 11

У світлі променів призахідного сонця Автор і Шумер повертаються з Царського кладовища. Вони ідуть пустелею, яка в цей час нагадує дивну казку,— у пустелі ж теж є на що подивитись. Шумер жадібно вдивляється у чарівні привиди. Автор іде поруч похмурий.

АВТОР *(оглянувшись на кладовище)*

Я думав, ми не вернемося звідти...

ШУМЕР

Забудь про все.

АВТОР

Не можу — хоч убий.

ШУМЕР

Дивись — вечірні промені, мов квіти,
вросли у неба простір голубий.

АВТОР *(глянувши спідлоба)*

...Та ні. Вони скидаються на стріли...

ШУМЕР

На стебла квітів!

(Захоплено)

Глянь, який едем!

Ех, жаль, ми сонця вранці
не зустріли!

АВТОР

Скажи спасибі, що хоч проавдем...

ШУМЕР

Забудь, нвжу. Поглянь на сонцв красне
і сам повеселішай хоч на мить.
Поет повинен бачити й прекрасне,
хоч як у нього серце не щемить.

А це ж краса! Дивись — це справді диво:
немов хтось гори золота наверг!

(Вдихнувши на повні груди)

Життя таки прекрасне!

АВТОР

...Особливо,
коли із ями вилізти
наверх.

ШУМЕР *(уже не звертає уваги на його слова)*

Коли ще бачив небо я червоне це?!
Коли ще так я радувавсь життю?!
А захід, захід! Подивись, як сонце
цілує шкарубкі долоні дюн.
А онде хмари — чорні, мов в сажі.

АВТОР *(бурчить)*

...Вони і є у сажі та в золі.

ШУМЕР *(далі захоплено)*

Які ще кра€види та пейзажі
оточують людину на землі!

(Занепокоєно)

...Уберегти б це все! Не засмітити!

Нам другого ж такого
не дано.

АВТОР

Ось тут тебе я мушу засмутити —
усе це вже засмічене давно.

І взагалі —
все зникне за хвилину,
якщо почнеться
ще одна війна...

ШУМЕР *(аж зупинився)*

Навіщо ж ми життя вдихали в глину?
Щоб знову стала глиною вона?!

Для чого прокладали ми канали,—
щоб їх перетворили на ями?
Щоб ви тепер безславно так сконали
і зникли навіть з пам'яті, як ми?

(Догадливо)

Тепер я починаю розуміти:
землею, що лишилась після нас,
пройшли не кутії, не вламіти...
Тут смерть пройшла!

АВТОР

Ще не пройшла, отямсь!

ШУМЕР

То ще пройде! Над головами націй,
над землями оцими. Ось побач...
...Діждетеся ще й ви своїх аннадців!
І ти іще писатимеш свій «Плач».

Ти ще заплачеш і запричитаєш.
Ще й твій народ опиниться в біді!

АВТОР *(киває на його таблички)*

...Ти, може, хоч уривок прочитаєш
про те, що з вами сталося тоді...

СЦЕНА 12

Почувши останні слова Автора, Шумер мовчки розв'язує таблички і без пафосу, але з якимось особливим болем починає читати уривок зі свого «Плачу над загибеллю Ура».

ШУМЕР: «Тоді добрий вітер з міста забрали, і місто в руїни — о горе, батьку Нанивре! — місто в руїни обернули: народ плаче. Тоді добрий вітер з країни вигнали: народ плаче. В його мурах щілини наробили: народ ридає!

В чудовій брамі, якою раніш ходили люди, валяються трупи. На широких вулицях, де святкували державні свята, лежать купи мертвих. Кров ллється на землю, як бронза й олово в плавильну піч, трупи, як жир овечий, розкладаються на сонці...

Люди Ура порубані сокирами, шоломи з голів погубили; як газель, звалена ратищем, лежать, зарившись устами в пилюку. Його люди, поранені списами, лежать неперев'язані. Його люди, повбивані києм, лежать з непокритою головою. Де недавно їхні дружини народжували дітей, там тепер вони валяються у власній крові...

Хто наважився вчинити опір, того вбито зброєю. Хто врятувався втечею, того змела буря. І сильний, і кволий згинули в Урі усі як один. Старі чоловіки й старі жінки, що не покинули домівок, погоріли в полум'ї. Немовлят, що лежали на колінах у матерів, наче рибу, забрала вода. Молодих чоловіків і жінок пов'язали мотузами, синів і слуг Ура забрали в неволю...

Згинув державний суд — народ плаче. Державну раду поглинуло болото — народ плаче. Свою дочку покинула мати, сина розлучили з батьком — народ ридає!

З міст його рідних вигнали народ чорноголових!»

(Знову наче марить, показує кудись)

Аннадці!

Їх багато, як полови.
Вони вже знов ідуть до наших міст,
щоб вигнати народ чорноголових...

(Робить категоричний жест)

Але ми не покинем
рідних місць!

Так, тут пісок. Але ми звідси родом.

І хай уже який не є цей грунт,—
тут ми народом стали. І народом
ми зможемо лишитись
тільки тут!

...Та чуєш, боже?.. Всемогутній Енліль!
Вони ідуть на нас. О, не пусти...
Їх військо займе кращі наші землі,
а їх воєначальники — пости.

Один жерцем назветься.

АВТОР *(вставляє)*

Другий — мером.

ШУМЕР

Ще іншого пришлють наглядачем!

(Показує на пересохле русло Євфрату)

І де раніш вода текла Шумером,
там наша кров рікою потече.
Земля затвердне, зробиться як молот.
Піщані дюни наступ свій почнуть.

(Замовкає і задумується)

АВТОР *(нетерпляче)*

Що ж буде потім?

ШУМЕР

Потім буде голод...

АВТОР

Який?

ШУМЕР

Такий, що краще і не чуть.

АВТОР

Такий страшний?

ШУМЕР

...Страшний. Ти лиш послухай:
у їжу все йшло — і гілки, й цвіт...

АВТОР

Це ж пишуть, що тоді була посуха...

ШУМЕР

Яка посуха?! То був геноцид.

АВТОР *(приречено)*

Обох посадять...

ШУМЕР

Ні.

...Я вже відсидів.
А ти скажи, що... скаржишся на слух.

(Усе-таки продовжує)

Та скільки ж можна жертви геноцидів
приписувати наслідкам посух?!

АВТОР

Так пишуть же...

ШУМЕР

І ти повірна пресі?

(Убік)

...Ой господи, який же він простак!

(До Автора)

То, може, не було в вас і репресій
і ти тремтиш сьогодні просто так?

А що вам зробив цей... як він?..

(Не може згадати)

АВТОР

Атом.

ШУМЕР

...Так.

Той, що в дозах начебто малих...
Це теж стихія? Чи не забагато
останнім часом
цих стихійних лих?

(Не даючи Авторові вставити свого слова)

Це через вас все, телепнів пихатих!

АВТОР *(показує на публіку)*

Ти хоч перед людьми нас не срами...

ШУМЕР

Та доки ж ви все будете спихати
на повені, посухи і шторми?!

АВТОР

Але ж у чомусь і природа винна...

ШУМЕР

...О, тут для виправдань ще в нагод!

То, може, ви у чварах і у винах
погрузли нині внаслідок негод?

(Автор знову хоче щось сказати, але Шумер не дає)

...Вироджуються люди і народи,
посади продаються і пости...

Це, може, теж на совісті природи?

(Іронічно)

Тоді скоріш спишіть на недороди
і шлюх своїх всіх,
господи прости!

АВТОР

Чекай-но. Я вже зовсім щось заплутавсь.

ШУМЕР

В репресіях?

АВТОР *(оглядаючись на всі боки)*

Благаю — не кричи.

ШУМЕР

А ви хотіли наслідків позбутись

тихцем, не називаючи причин?

В такому разі підете за нами.
Бо нас оцей пісок тому й замів,
що наш народ своїми іменами
усіх речей назвати не зумів.

На біле ми не раз казали чорне.
На чорне — біле. Теж не раз таки.
Було, Шумер суцільна ніч огорне,
а ми вдаємо всі, що наспані.

Чи звали ми тиранами тиранів?

(Заперечливо хитає головою)

...Старались... ката батьком наректи!

АВТОР

...Ви в цьому не одні такі старанні...
Нам теж хоч рядна вішай на роти.

ШУМЕР

Весь світ такий! А ти розвісив вуха
і віриш всяким працям та статтям...
...Посуху він згадав... Яка посуха
могла народ позбавити життя?!

То геноцид був. Царське повеління.
Наказ — коріння знищити мов!
Бо ж першим помирало покоління,
яке ще пам'ятало, хто ми є...

Яке ще мову нашу пам'ятало
і звичаї минулої доби!
...Усе це віддавалось на поталу,
коли діди вмирали і баби.

І ми ховали їх не у гробниці —
в ями, поспішно вириті й тісні.
...Та ми ж разом із ними у ями ці
казки свої ховали і пісні!

І навіть не було кому ридати
над тими, хто трагічно так почив...
...Я думав у «Плачах» те передати —
ця ноша непосильна для «Плачів».

Та й зараз передати не зумію...

(Намагається намалювати ту страшну картину)

...Той ще конає, ну, а той вже вмер...

АВТОР

Зажди. Я знов не все щось розумію.
Ну, хай там правив їхній
цар чи мер.

Але куди дивились ваші мери всі —
Какуги, Амар-Сін, Балули?
Адже були в них прізвища шумерські!

ШУМЕР

Ото в них тільки прізвища й були.

(Наголошуючи на останньому слові)
А більш нічого нашого!

АВТОР

Ні храмів?

ШУМЕР

Нічого! Тільки очі, ніс та рот...

...Потерпшись при палацах та при храмах,
вони давно забули про народ.

Забули зовсім, хто вони і звідки,
коли й чого з'явилися на світ.
...У них був хліб! Ось ці руїни свідки..
А ми копали і збирали цвіт...

Нас смерть чекала тут на кожнім кроці.
Скрізь чувся стогін і дитячий крик.

(Намагається щось пригадати)

...Коли ж було це?.. У якому році?..

АВТОР

У нас тоді був 33-й рік.

(Шумер і далі пробує згадати, а в Автора перед очима пропливає уявна картина 33-го року: звучить жалібна українська мелодія, два худі дядьки у вишиванках, впрягшись замість коней, тягнуть возв, з якого стирчать чоловічі і жіночі ноги, в за возом у білій льолі йде маленьких дівчинка боса)

ШУМЕР *(коли дядьки зникли і мелодія стихла)*

Забув, коли той голод був великий.

...Як цей пісок...

(Подивився на пересохле русло)

...забув про плюскіт вод...

АВТОР

А що ж вінадці?

ШУМЕР

Що їм наші крики...

(Знову глянув туди, де протікав Євфрат)

...Чужинців не обходять наші ріки.
Ще менше їх цікавить наш народ.

Натура ж завойовника відома.
...Він звик серед чужої сторони
хазяйнувати, як у себе вдома,
а ставитися, як до чужини.

Вони по нас пройдуться, як по глині,
вдавлять наші храми в землю цю в'язку.
...Ці ж зиккурати — лиш для нас святині...
Для інших — купи глини і піску.
Чужинець не піде за них на страту.

АВТОР *(задумливо)*

...Зате він не один собор спалив...

ШУМЕР

Для них же русла Тігру та Євфрату —
лише вода для зрошення полів!

Хіба ж байдужий біль землі відчує?!

(Хитає головою)

Ні, він їй принесе лише біду...

(У цей час здалеку долинає звук, схожий на скрик)

АВТОР

Хтось наче кличе...

ШУМЕР *(аж стрепенувся)*

...Це земля!.. Ти чуєш?..

(На ходу хапаючи свій вузлик)

Я чую, земле! Чую!
Я — іду.

СЦЕНА 13

Туди, де вперше зустрілися Автор із Шумером, приходить убитий горем Шумер. День знову наближається до кінця. Сонце вже майже зайшло. Та й світить воно не так яскраво: не заливає своїм промінням старовинні руїни, не зігріває їх своїм теплом. Як боязливе дитя, виглядає воно з-поза зиккурату, слухаючи останній плач шумерського поета — його розмову-прощання з рідною землею.

ШУМЕР *(обвівши сумним поглядом руїни рідного міста)*

Уся земля у ранах і в завалах.
Здається — вже нема на ній лиця!
...Навіщо, земле, ти мене позвала?
Тут лікаря потрібно! Не співця.

Бо я хіба заплачу над тобою.

(Піднімає свої таблички)

Він тут, мій «Плач», присвячений тобі.

Я з ним не розстаюсь, як із судьбою!
...Митцеві так записано в судьбі:
всі радощі лишати за собою,
а сум завжди носити при собі.

Сум вічний. Він не тоне і не тане.
Зате обійми в нього нам'яні.
Напевно, і мене уже не стане,
а він усе ще буде при мені!

Немає, земле, де його подіти.
А з ним я геть замучивсь і зачах.
Та й як мені сміятись і радіти,
коли ти гинеш просто на очах?

...Коли уже й саме ім'я Шумеру
загублено в оцій-от крутії...
Коли по нас ідуть у нову еру
аккадці, еламіти, кутії!

Вони Шумер роздушать, як цинаду.
...Лиш згодом їх придворні писарі
напишуть «цар Шумеру і Аккаду»,
згадавши нас у титулі царів.

А потім людство зовсім нас забуде,
немов зноаша Шумеру й не було.

(Наче схаменувшись)

...Але чому кажу я, що це буде?..
Це аже було! Усе це аже було.

І те страшке цькуаакня, як ка·гонах.
И аннадськикй завойоании — цар Саргои.
...И наступниии жорстоиого Свргоиа,
й свої тираии. О, було всього...

Що аже кад камк стріл тих пролетіло,
то десь, мабуть, ка ножиого — з лактух!
Була чума, яка аражала тіло.
И була чума, яка вражала дух.

Вули повстакия. Після иих, иевдалих,
порубаиі мужі лежалк киць...
...А потім тебе, земле, поиидалк...
Нащвдии.

Не забуду їхиіх лиць!

Спаскбі богу — аіку акоротка квм.
...Те пережити — боже упвси!
Страшкий буа день. Страшиа була картниа.

Тк пам'ятаєш, земле,
ті часи?

Жіики невтішно плаиали: ой, леле!
Удаль візок тягнувся за візиом.
А тк лишалась... Як тобі тут, земле,
покккутій і встелекій піском?

До тебе тут доаідуються ивче ж...
...Та й пкшуть про тaої руїии сирізь.
Я знаю — ти страждаєш.
Лиш не плачеш.
Ну, де ка стількк горя взяти сліз?

І ти засткгла з поглядом похмурим.
Схклкася мур, пошкоджеккй тоді.
...Мк хктрі — ми ховаємось за мурк...
А де землі схоааткєь у біді?

Як зберегти їй ці груити і воду?
Це дороге камисто із роск?
Покикута, земля втрачає вроду.
Поииiнутим уже ие до ираси.

И земля змаріілв. Зиітились блвввти.
Посохли й десь поділись яліаці.
Та й як же можка — у лице плювати
і усмішки чекати ка лиці?!

Адже ж піском заскпвио ромашки!

(Оглядає пустелю)

І всі поля.

(Стає перед землею на коліна)

Прости меиі, прости.

Я зиаю, рідив земле, яи це ввжио,
коли иемвє змоги розцвісти.

...Коли иааируг саму пустелю бачиш,
в якій кащадки ие схотіли жкть...
Тк кам простиш, я знвю. Ти пробвчкш
кародоаі, иикй отут лежить.

А тих, що довели тебе до згуби,
ти покаравш. Всіх до одного!

Ти не простиш тим, хто таою красу вбив!

(Показує на піщані дюни)

...За це вони
пустелі жовті зуби
побачать
замість усміху
твого...

СЦЕНА 14

Сонце вже зайшло. Чисте нічне небо вкрили місяць і зорі. На руїнах древнього міста Ура сидить Шумер. На його обличчі біль і туга. Але він уже нічого не говорить — хіба є на світі слова, які могли б передати тугу за рідною землею? У такій позі і застає його Автор, який з'являється з того ж боку, з якого уперше з'явився Шумер.

АВТОР

Ти тут... А я весь Ур уже оббігав.
А під кінець так зовсім збився з ніг.
Ніде не видно жодного сан-гіга!
І ти пропав...

ШУМЕР *(тяжко)*

Помер народ сан-гіг.

...Помер! Тож не дивуйся, ради бога,
що я на старість плачу, моє дитя.
Немає горя більшого від того,
коли твій рід іде у небуття.

Ще вчора був. Любив цю землю й воду.
Возводив храми й зрошував поля.
І ось нема ні храмів, ні народу!
А він же не знімався звідсіля...

Він все стерпів! Набіги, голод, спеку.
И чув шерхання аккадських підошов...
...Ішла чума! Він знав про небезпеку!
І все-таки не знявся й не пішов.

Він тут дожив. І ось його немає.
Прийшов навік — і одійшов навік!
Ні, людству це так просто не минає,
ніж те, коли вмирає чоловік.

То тільки в межах кожної країни
заміниться й правитель, і пастух.
Народу ж бо ніхто уже не замінить
на цьому історичному посту.

АВТОР

Але народи різні є, говорять...

ШУМЕР

Та хто б на світі що не говорив —
найкращий колір райдуги не створить,
якщо не буде інших кольорів.

Ти бачив вдень залиті сонцем телі?
...На тих горбах... колись цвіли сади...
Само лиш сонце створює пустелі!

(Обводить рукою руіни)

Веряіть жс аоду й мій ярод сюди.

Во інші є нвродн тут. А мій де?
Лншнвся там, позаду? У аіках?
Без нього — знайте — райдугн не анйде!
Або прннвймні анйда не така.

АВТОР *(щоб хоч якось утішити Шумера)*

Не побнаайсь так тяжно. Умоляю.
Аджа шумсрська моаа зноа заучнть.
Вже з двісті мовознааціа розмовляють
шумерсьною. І даісті перший вчнть.

До справжньої анмоан ще далеко йтн —
спочатну ж починають все, на жаль.
Ала аже розрізняють діалектн
обндаа — еме·ку І еме-саль...

ШУМЕР *(гірко усміхнувся)*

Гоаорять, кажеш, по·шумерськн зноау...
А що сьогодні зроблять нількасот?
Ні, мовознавці не оживлять мову,
якщо асимільоааяо народ.

Це неможлнво, а не просто трудно,
якщо аесь рід саідомістю помер
і кожен заяаляє прнвселюдно,
що він аккадець ажа,
а не шумер!

(З сумом)

Тнсячоліття мова нашв мертва.
Нема ні еме-саль, ні еме-ку...
І, може, це найбільшв а саіті жертаа,
яку я тількн бачна на аіку.

О, ян вона жорстоно внжнвалась!
Прннижувалась. Позбввлялась прав.
І арешті-решт, якщо уже й ажнавлась,
то тільнн-но для культовнх відпрва:

ще на шумерській іннолн молилнсь —
богів вслввлялн. Чн з царів ногось...
...Та, мабуть, мн у чомусь помнлнлись,
і мову врятуватн не адалось.

Слоаа ставалн тнхі та беззаучні
й все рідше добуаалнсь з слоаннкіа,
як пнсарі наачалн згодом учніа
онремих нашнх внрвзіа і слів.

Отан поволі, без жиаого слоаа
аона упала й на звелась — як тінь...

АВТОР

А ян же може вижити та моаа,
що служнть для молнта
і поклонінь?!

В якій словв рвхують, як монетн,
колн по словннках ту моау ачать.
...Яну прн нультах душать, а поети
оспівують ті культи чн моачать!

ШУМЕР *(убік)*

Ну от тепер аже можна і прощатнсь.

Даремно я за нього так боялась.

(До Автора)

Що ми могли зробити...

АВТОР

Захищатись!

Ось ти за рідну мову
заступавсь?

ШУМЕР

Я заступався.

АВТОР

Щось не дуже вдало.

ШУМЕР

Та все ж не ждав я, поки пронесе!

АВТОР *(уже м'якше)*

І... діставалось?

ШУМЕР

Та перепадало...

АВТОР

За те, що мову захищав?

ШУМЕР

За все.

Було і тіло встелене синцями.
Й душа була принижена й німа.
Світ любить поглумитись над співцями,
хоч їх багато в нього і нема.

Світ мстить співцям!

...За те, що ниць не впали.
За правду в вічі. За постійний сум.
За те, що їхні арфи та цимбали
уже не раз глушили звуки сурм!

І сурмами самі ставали згодом,
коли важка приходила пора
й коли, щоб залишитися народом,
було замало ліри і пера.

Тоді співці громили вражі сили.
А після знов наводили мости.
...Співці ніколи світові не мстили!
А він все мстив!

І мстив.
І мстив.
І мстив.

На чолах ставив тавра і на віршах.
Робив з пророків в'язнів та старців.
І так вже наполегливо їх вішав,
мов це і є призначення митців.

Вони ж лишали гімни і хорали,
«Плачі» прощальні, повні гіркоти.
...І все-таки поети помирали,
а жити залишались їх кати...

Які таланти згнили в безодні!

Хтось каже, що даремно. Ти не аір.
Світ був би ще жорстокіший сьогодні,
якби не чув ніколи наших лір.

А так
аін не злоана іще стремено.
...Й рука землі
ще в нього на плачі.

А, значить, недаремно — недвремно! —
співці життям платили за плачі.

(Піднімає в руці свої таблички, на яких записаний його прощальний «Плач над загибеллю Ура»)

«Плачі» були найвищим нашим звітом
перед народом... Пам'ятай про це —
ти ж мусиш таж зустрітися з цим світом
і кинути свій біль йому в лице.

Мені ж пора.

Он кличуть зорі з місяцем...

АВТОР *(майже з відчаєм)*

Але чому ти так поспішно йдаш?!

ШУМЕР

Бо ми
поанні
поступатись
місцям.

АВТОР

В житті. А в слаа?

ШУМЕР

І у слвві теж.

(Посваришись пальцем)

О, тут днансь! Остерігайся слаан.
Вона підступна — напоаал разить.
А, зрештою, як саідчать твої справи,
тобі ще скоро слава на грозить.

Табе хула чекає і мовчання.
А може, й смерть від леза у паху.
Пробвч, що говорю це на прощвння,
але всього ще буде на шляху.

Не бійсь нічого! Ну, дадуть по пиці.
Ну, виведуть нв люди й скажуть: «Кайсь!»
Та чи тебе, що був уже в гробниці,
тепер злякає яволоч якась?!

Дивися ж тут! Будь мужнім і упертим.
І хай тремтять усі імущі алвсть!
Ось вузлик. Він не дасть тобі померти...
І ще бвгато дечого не дасть.

(Автор бере в Шумера вузлик, і вони міцно обнімаються. І тут раптом звідкілясь узялася і знову, наче ножем, різонула по серцю мелодія, яку грали музиканти в гробниці після того, як було замуроавно вихід)

СЦЕНА 15

На тому самому місці, що й на початку драми, сидить Аатор і зажурено дивиться в той бік, де зник Шумер. Він про

щось зосереджено думає і, здається, не звертає жодної уваги на те, що відбувається навколо. Та ось зринувся легенький вітерець і зашарудів газетою, забутою ним серед руїн. Автор спочатку мовчки дивиться на неї, ніби намагаючись щось пригадати, потім ставить на землю вузлик, бере її в руки, струшує пісок і починає щось шукати. Нарешті знаходить — це стаття про оту загадкову навилікувану хворобу, про яку йому не вдалося дочитати. Швидко пробігає він очима по вже прочитаних рядках і починає читати далі.

АВТОР: «Називається ця хвороба — синдром набутого імунодефіциту, скорочено СНІД. СНІД — це коротке слово стало символом безпорадності людства перед лицем небезпечної хвороби, яка вразила його більше п'яти років тому. До 5 грудня 1986 року в 110 країнах світу було зареєстровано 36 483 випадки цієї хвороби. Хвороба, в основі якої лежить ураження імунної системи людини, що робить її беззахисною перед інфекційними захворюваннями та пухлинними процесами, набирає сили. Здоровим людям вірус передається від хворих через статеві контакти або через кров. Вакцини проти СНІДу ще не знайдено, хоч уже й чимало коштів відпущено на те, щоб позбутися «чуми XX віку».

(Згорнувши газету)

Іде чума. Летить у домовині.
Й безсилі перед нею всі уми.
Чого ти, світе, так злякався нині?
Хіба тобі звикати до чуми?

Тобі, в якого ще сліди од віспи
видніються і досі на чолі?
І хто сказав, що СНІД п'ять літ як висипав?
Він морить нас вже п'ять тисячоліть!

Без перешкод по душах наших бродить,
руйнує в них все краще і святе.
Племена, цілі нації й народи
втрачають на очах імунітет.

Свідомо топчуть рідну мову й віру,
забувши і про гідність, і про стид.
Це також СНІД. Це той же самий вірус!
Лише його духовний різновид.

Підступний і жорстокий, хоч і тихий,
він душі робить кволі і криві.
Він теж передається через втіхи,
а потім вже сидить у нас в крові.

У кожного! Не віриш? Придивися,
як легко ми приймаєм все чуже!
І тут на ліки треба більше тисяч,
ніж ті, які ти виділив уже.

Це дорого? А що дешевше — вітер
на шпальтах надмогильної плити?
Ти й так задовго економив, світе...

...Ти від життя: продажна!.. Рабське!.. Сите!..

Тепер шукай вакцину
і плати.

1983—1987

Публіцистика

Бесіда нашого кореспондента ОЛЕКСАНДРА БУЦЕНКА з першим заступником міністра транспорту УРСР ВІТАЛІЄМ МИХАЙЛОВИЧЕМ РЕВОЮ

— Про евакуацію Прип'яті можна говорити багато. Але тепер, озираючись назад, усвідомлюю, що найбільше запам'яталося те нервове напруження, яке ми відчували, чекаючи біля Рудого лісу призначеного часу заїзду до Прип'яті. Пізніше в тій зоні пересувалися лише на бронетранспортерах, а ми ж були практично беззахисні перед радіацією. Та й не лише ми... Чия в тому вина? Гадаю, тут не можна нікого конкретно звинувачувати. Це наше спільне невігластво і впевненість, що нічого надзвичайного з нами не може статися. Навіть поради фахівців сприймалися легковажно. Звичка. Гіркий урок...

— Січневого дня 1989 року сиджу у приймальні першого заступника міністра транспорту УРСР В. М. Реви, домовившись про зустріч о 17.00. В. М. Рева очолював транспортне забезпечення евакуації Прип'яті в квітні 1986 року. Рівно три роки тому в тій евакуації взяли участь сотні водіїв, і про них ще належно не сказано (теж своєрідна таємниця?).

У кабінеті першого заступника міністра відбувалася виробнича нарада. Доводилось чекати.

Мимоволі пригадалися думки Алеся Адамовича у статті «Слово честі, більше не вибухне», або Думка нефахівця»: «Перші тижні, місяці Чорнобиля у нас у Білорусії, як ніде, можливо, нагадували 1941-й. Передусім — горе і розгубленість матерів та дітей, кинутих у біженство, які в одну годину втратили свій звичний, надійний світ. Скільки разів таке траплялося в нашій історії!» («Новый мир», 1988, № 9).

І далі: «Так, уже в цьому 1941-й повторився сповна. За непідготовленістю нашою до грамотних дій і постійною готовністю до одного — брехні заради порятунку. Просто-таки фантасмагоричній брехні народу, самим собі. «Ворог люто наступав» — класична журналістська формула серпня 1941-го. І таке саме класичне про солов'їв над Прип'яттю навесні 1986-го».

У тому ж таки числі «Нового мира» білоруському письменнику дали гнівну відсіч учені мужі — академік, доктори, які горою стали на захист розвитку

евакуація

атомної енергетики, наводячи беззаперечні факти на її користь. Тільки чомусь пригадалося сумнозвісне «техніка вирішує все», де «техніку» легко можна замінити на «атомну енергетику». Було «науково» розглянуто й евакуацію міста Прип'яті, згадувалися заготовлені на ті випадки приписи, інструкції, навіть берія, що їх пропустимо хапнути жителю міста, тощо. Одне слово, як з'ясувалося, все було наперед «враховано могутнім ураганом».

— Чи правда, що людей хапали на вулицях і силоміць затягували до автобусів? Ні. Принаймні я такого не бачив. Те, що оголосили, ніби евакуюють лише на кілька днів, правда. Місто розбили на мікрорайони, будинки. Кербуди, працівники ЖЕКів обходили мешканців, запрошуючи їх до автобусів. Важкохворих виносили. Але щоб силоміць хапали... Не бачив...

— Попіл чорнобильської трагедії стукатиме в наші серця, доки житимемо. Тож варто озирнутися на ті перші дні, подробиці яких відбивають загальну картину набагато переконливіше за пізніші випраавдування. Пригадую, як мене свого часу приголомшили спогади генерала І. Г. Старинова про 22 червня 1941-го (було це в часи міцного застою, у вакуумі правдивої інформації). Генерал писав, що коли в перший день війни вони їхали по Білорусії під вибухами німецьких авіабомб, центральне радіо бадьоро передавало ранкову гімнастику: «Ноги ширше — раз-два...» Правий А. Адамович, аналогія беззаперечна.

Засідання в кабінеті першого заступника міністра затягувалось. Потім Віталій Михайлович вибачився: «В ті перші дні аварії питання вирішували протягом хвилин, а тепер знову сидимо годинами!»

Ми домовились, що Віталій Михайлович згадуватиме сам, а я в разі потреби лише уточнюватиму додатковими запитаннями. Пізніше, розмірковуючи, як краще подати матеріал, я дійшов висновку, що змінювати нічого не варто,— це ж документ про ті перші години Чорнобиля, побачені з відстані трьох років. Тож вимкнемо магнітофон.

— 26 квітня 1986 року в Будинку політосвіти проходив республіканський з'їзд охорони природи (!). Я представляв на ньому наше міністерство. З доповіддю виступав перший заступник голови Ради Міністрів УРСР Качалоаський. Загалом обставлено було все дуже серйозно, і людей зібралося чимало. Був присутній космонавт, двічі Герой Радянського Союзу Філіпченко. Щодо охорони навколишнього середовища виступали гостро, вказували на хиби, критикували. Опівдні оголосили перерву, і я зателефонував на роботу, щоб дізнатися, як там справи. Помічник міністра відповів, мовляв, усе гаразд, тільки от у Чорнобилі... Що в Чорнобилі? — не зрозумів я. Вибух? Викид? Власне, я висловив найімовірніше припущення, бо до таких явищ ми звикли. Він відказав: так, вибух, але викид пішов у бік Білорусії. Одне слово, щось незрозуміле. Я залишив з'їзд охорони природи і поїхав на роботу. Зайшов до міністра: яка інформація? Міністр повідомив, що в Чорнобилі сталася аварія, але нічого невідомо, тому виникають певні ускладнення. На той час на автостанцію «Поліська» прийшов рейсовий автобус, і хтось пустив чутку, нібм на ньому є радіація. Ми вирішили відрядити туди тодішнього начальника одного з наших відділів Добровольського, який відповідав за цивільну оборону, щоб він проконтролював рівень радіації (той рейсовий автобус загнали в парк, тодішній номер 09111). Ну, контролювати на той час рівень радіації ми могли хіба що з допомогою ось цього олівця-індикатора, і, зрештою, ніхто не уявляв ні серйозності, ні ревльності обстановки. Тож Добровольський з помічниками пройшов там з «олівчиками», але що міг визначити «олівець-накопичувач»? Адже він бере рівень радіації поступово, з плином часу. Нічого вони не визначили, оголосили, що радіаційний рівень відповідає нормі, нема проблем. Така в загальних рисах була вся наша інформація. Зрозуміло, ніяких рішень не було прийнято. Я заїхав додому, а згодом на початку третьої поїхав на радмінівську базу відпочинку в Конча-Заспі під Києвом. Там зустрів Костянтина Івановича Масика,— тоді він був заступником голови Ради Міністрів УРСР,— питаю: Костянтине Івановичу, як там обстановка? Він каже: поки що нічого неясно, нема вірогідної інформації. Як пізніше з'ясувалося, ніхто її не прагнув передати до Києва. Єдине, що було відомо: стався вибух, начебто не такий вже й небезпечний, становище з'ясовується, але небезпеки як такої нібито нема. Десь за півгодини зустрічаю начальника Головрічфлоту Славова, кажу: Миколо Антоновичу, ви знаєте?.. Ні, уявлення не маю, відповідав. А було вже близько 16.00. Він каже, що не знав, що сталася аварія. Я знову зателефонував у міністерство — начебто все спокійно. Приїхав додому, поставив машину в гараж, зайшов до квартири, дружина каже: дзвонив Масик, просив терміново приїхати до Ради Міністрів. Я глянув на годинник: майже шоста вечора. Зрозумів, що становище ускладнилось, і подумав, що потрібно приймати, певно, конкретні рішення у зв'язку з евакуацією.

Треба сказати, що наше міське управління пасажирського автотранспорту, як я потім дізнався від начальника Зиміна, отримало інформацію від пожежників, що сталася серйозна аварія, і Зимін, не маючи конкретних вказівок, про всяк випадок зібрав усіх керівників своїх автопідприємств і попередив, щоб вони були в бойовій готовності. Він знав про аварію ще зранку, коли о шостій-сьомій почали піднімати пожежників. Ось так...

— А про радіацію вже щось було відомо?

— Ні, нічого. Ми вже знали, що стався вибух, що пов'язано це з Чорнобильською АЕС і, власне, все. Приїхав я до Ради Міністрів, зайшов у кабінет до Масика, там були наш міністр, заступник міністра Волошин, який веде технічні питання. Потім прийшов завідділом транспорту і зв'язку Київського обкому партії Маргевич. Нас повідомили, що на місце аварії виїхала урядова комісія, оперативна група Ради Міністрів, секретар Київського обкому. На жаль, про радіацію тоді взагалі не йшлося. Нас цікавило, який розмір аварії, на якому блоці вона сталася, але з Чорнобиля надходили дуже скупі відомості. І все ж, гадаю, на той час це була найповніша інформація в Києві. О 19-й годині ми достеменно не знали, яке прийняти рішення. Порадившись, вирішили бути готовими до евакуації. Прикинули кількість населення, уявили, яким способом здійснити евакуацію, і підрахували, що нам знадобиться 1350 автобусів і 350 вантажівок — для людей і майна. Вирішили 1100 автобусів узяти в місті, а решту — з Київської області. На той час увесь апарат нашого міністерства вже зібрався. Підняли всіх людей по ланцюжку — начальників управлінь, керівників автопідприємств. Підсвідомо була готові. І потроху почали готувати людей. Інструктувати, готувати техніку, автозаправники, авторемонтні майстерні... приступили до переобладнання автомобілів для перевезення поранених. Одне слово, готувалися як на виконання завдання з цивільної оборони. Людям роз'яснювали становище, хоч і не знали, яке нам випаде завдання. Казали, що стався вибух,— чутки розповзалися швидше за будь-яку офіційну інформацію,— і, можливо, муситимемо їхати туди-то, здійснювати евакуацію і т. ін. А якщо хтось не може поїхати, то хай заздалегідь попередить...

До речі, в журналі «Юность», а згодом у «Вітчизні» була надрукована документальна повість Юрія Щербака, в якій зазначалося, ніби всі водії спрацювали добре, за винятком кількох, що завагалися і відмовились. Можу впевнено сказати, що в той період жоден водій не відмовився. Хоч люди загалом не уявляли, що доведеться робити. Але, мені здається, виникло якесь почуття підвищеної відповідальності, відчайдушності. Тим більше, коли нам сказали, що можлива радіація, то чисто по-слов'янському ми подумали, ніби нічого страшного. Мовляв, і це здолаємо.

— Хоч на цей час уже було офіційно оголошено про радіацію?

— Ні, офіційно нічого не оголошували. До цього ми доходили «методом дедукції», відштовхуючись від тих знань, які мали. Але ще нічого до пуття не знали. Була субота, і водії відпочивали вдома — багато з них, особливо молоді, живуть у гуртожитках,

і якщо раніше вечорами в гуртожитках влаштовувалися різні розваги, то зараз цього не було, як зуміли швидко організувати людей. До того ж у місті працюють близько тисячі автобусів на маршрутах — ми їх максимально зняли, заправили й були готові.

Секретар обкому Соколов був на постійному зв'язку з Чорнобилем, одначе докладної інформації і в Раду Міністрів на 20.30 ще не надходило. Масик, який, на мою думку, в той час всю ініціативу взяв на себе, близько 21.00 віддав команду: вводити транспорт. Я подзвонив додому, попередив дружину, щоб підготувала «черговий» портфель: спортивний костюм, бутерброди, ідемо на ніч. Про те, що мені доведеться їхати, я вже здогадався після дзвінка Масика. Коли він пролунав, ми всі були в кабінеті міністра. Міністр подивився на мене, і я все зрозумів, бо відповідав за пасажирські перевезення.

О десятій вечора машини почали виходити на площу Шевченка. Оскільки більшість автобусів були з Києва, я попередив Зиміна, щоб він також їхав зі мною. Приладів, щоб вимірювати рівень радіації, ми не мали. Водіям порадили скористатися марлевими пов'язками, та й годі. Було тільки бажання і рішучість. Ми взяли, щоправда, в управлінні Зиміна два «олівці» — кожному по «олівцю»-накопичувачу для контролю. Потім я побачив у деяких водіїв пов'язки — от й увесь особистий захист. Ще один «олівець» був у нашого водія Славка. Так от у нього індикатор працював, а у нас ні, виявилось, що їх не зарядили. Тож ми дивилися на сонечко крізь ці «олівці» протягом наступного дня — і нічого, нуль. Ми були дуже задоволені, а потім з'ясувалося, що над нами висіла «хмара»... Коли ми виїздили з Чорнобиля, у Славка, який увесь час сидів у машині, на лічильнику було вже досить багато накопичено...

Отож виїхали. Йшли зі швидкістю 60 км на годину. Відстань між машинами — бампер у бампер. Колона вийшла з площі Шевченка, а першу машину ми обігнали аж під Іванковом. Безперервна колона, весь зустрічний рух було знято. Лише за Демидовим зустріли наші «Ікаруси», які везли з Прип'яті в Бориспіль перших потерпілих. В Іванкові почали підтягуватися машини з Київської області. Практично на чолі всіх автоколон їхали керівники підприємств, секретарі парторганізацій, заступники з безпеки руху. Словом, був мобілізований увесь комсклад. Уявіть собі: привести таку величезну колону з 1700 машин без жодної подряпини протягом найкоротшого часу... Лише два балони спустило, їх замінили, от й усе...

Ми проскочили першими. Я бував у Чорнобилі, колись працював заступником начальника управління автотрансу Київської області, знаю ті місця. При в'їзді до Чорнобиля міліцейський пост. Нас пропустили, ідемо далі. Реактор — праворуч. І відстань — там села Лельов, Копачі — десь з півкілометра. Видно чудово. Друга година ночі. В цей час і спати хочеться, а тут — ні: збудження, зібраність, наче щойно вийшли на роботу. І відчуття наближення чогось, якоїсь незвичайної ситуації. Ідемо, бачимо: світіння! Інстинктивно кажу Славкові: давай-но вікна позачиняємо — це все, що ми могли зробити. Під'їздимо до розвилки — на Прип'ять і на станцію. Я був там у сімдесяті роки, коли закладався реактор. Побачивши адміністративно-побутовий корпус, зорієнтувався, що далі мусить бути шлагбаум, а за ним власне територія станції. Шлагбаум відкритий, біля будки стоять люди, дивляться на заграву. Якщо люди стоять, виходить, можна їхати. Минаємо шлагбаум, проїздимо метрів двісті, аж бачу: ідемо ми на Прип'ять. А нам потрібно в міськком партії в Прип'яті, щоб доповісти про прибуття. Нам сказали: там Щербина, голова урядової комісії. Бачу: ідемо не туди. Кажу Славкові: розвертайся. А він наче цього тільки й чекав: на двох колесах відразу розвернувся — і гайда. Приїхали ми в Прип'ять на початку третьої ночі з 26 на 27 квітня.

Прип'ять — місто красиве, охайне, чистеньке. І молоді багато гуляє вночі. Питаємо: хлопці, де тут міськком? А вони до нас: чи ца правда, що буде евакуація? Відповідаємо, що й нам самим ще нічого невідомо. Під'їхали до міськкому, піднімаємось — там на другому поверсі виконком, а на третьому — міськком партії. Спочатку я зайшов до голови міськвиконкому Волошка, кажу, мовляв, прибув транспорт для евакуації. Він відказує, що рішення такого ще не прийнято, і радить доповісти Щербині. Піднялися ми до міськкому. Там були Щербина, Ніколаєв, заступник голови Ради Міністрів, другий секретар обкому партії Маломуж та з десяток інших товаришів, переважно з Москви. Вони саме сідали. Доповідаю Щербині: так і так, прибув заступник міністра, транспорт на підході. Назвав кількість машин, повідомив, що все укомплектоване, все готове. Він похвалив: спасибі, поки що все. Тоді,— не знаю, може, вважіть інтуїтивно,— наказав зосередити транспорт у районі Чорнобиля. У міськком партії вже під'їхав заступник начальника з безпеки руху Київського міського управління пасажирського транспорту Мамаєв. Я дав йому команду перехопити транспорт і розгорнути його поблизу Чорнобиля, а штаб влаштувати в диспетчерській нашого автопідприємства в Чорнобилі. Тож ми все зробили, а про ситуацію нам поки що ніхто ні гу-гу.

Директор місцевого підприємства Сапіток, його ще критикували в одній з центральних газет, спершу похвалили, а тоді... Хоч я вважаю, що несправедливо... Він каже: я буду зв'язковим між вашим штабом і міськкомом. У нього ще був прилад ДП-5, одначе ми все ваше вийсько. Ми попросили його поміряти радіацію. І що? Якісь показники. Для нас це було порожнім звуком, ніхто не знав ні про альфа- чи бета-випромінювання, ні про допустимі рівні радіації — одне слово, поміряли...

Запросили нас спуститися в ресторанчик, який прилягав до будівлі, щоб нагодувати,— годували вже безплатно. Третя година ночі. Поруч сиділи п'ятеро бородатих фізиків у строкатих сорочках та джинсах. І от ми стали свідками такої сцени: сидимо, їмо якийсь салат, а фізики розмірковують, як їм краще підійти до реактора, вони й самі, як мені здається, тоді й гадки не мали, що

краще робити — підкоп, чи згори засипати, чи щось інше. Рішення ще не було прийняте. Послухали ми, бачимо — справа серйозна. Але про радіаційний рівень знову ні звука, зокрема про радіацію в Прип'яті. Коли ми приїхали туди, там стояли урядові машини. Ходить генерал-полковник з Москви, спокійно міряє кроками вулицю, зняв кашкет, розстебнув кітель. Я ще подумався — ну, якщо московський фахівець з цивільної оборони країни ходить цілком спокійно, нема чого хвилюватися. Начебто все спокійно.

Так чи так, зробили розрахунки по мікрорайонах, щоб знати, куди й скільки потрібно машин. Схема була відпрацьована. Але ніхто не був певен, що евакуація проводитиметься. Всі гадали, що аварія — це така собі явище місцевого значення, яке врешті-решт буде ліквідована. О п'ятій ранку нам сказали, щоб ми вирушили до свого штабу в Чорнобилі й тримали зв'язок через Чорнобильський виконком. А перед цим заступник головлікаря спецмедчастини запитав: а як ви їхали? Ми пояснили. Він каже: ви потрапили в дуже погану зону, викид був саме туди. Викид, викид... А по суті знову нічого не знаємо. Поїхали. Розмістилися в кабінеті голови Чорнобильського виконкому. Вільного зв'язку з Києвом не було, лише з кімнати голови виконкому.

Ми оглянули наше «військо». Роз'яснили обстановку, організували годування з допомогою райспоживспілки. Були виділені машини з продуктами, й їх почали розвозити вздовж колони, яка в зібраному стані простягнулася на 16 кілометрів. Єдиним приладом міряли на собі радіацію, пояснювали людям, що ми були в Прип'яті, бачите, мовляв, нічого з нами не сталося. Тобто заспокоювали, бо самі вважали, що все гаразд. Погодували людей, дали команду відпочивати. І тримаємо зв'язок. О дев'ятій ранку дзвінок міністра. Доповідаю, що колони готові, чекаємо наказу: буде чи не буде евакуація.

Доповідаю Мяснику. Він каже: будьте напоготові, наказ отримаєте. У нього зв'язок з обкомом партії, звідки йде інформація, але рішення поки не прийнято. Чорнобильський виконком підтримує зв'язок з Прип'яттю, наші зв'язкові мотаються тудк-сюди — команди нема.

Така ще деталь: голова Чорнобильського виконкому Щекін поцікавився: а чи пили ви сірі таблетки? Ми знизали плечима. Великі сірі таблетки, йодистий калій, пояснив він, беріть у мене в шафі, і дав нам інструкцію: якщо людина в'їздить у зону чи повертається звідти, треба не пізніше ніж через дві години випити ці ліки. Ми взяли по пігулці, він каже: з'їжте ще кілька — це нешкідливо, а користь може бути. Отож з'їли ми з Зміним по три таблетки, сидимо далі.

Зв'язок Київ — Прип'ять. Перед цим ми зібрали всіх керівників підрозділів. Серед інших був і Васильєв, директор четвертого автобусного парку, людина дивовижної самовіддачі як організатор. На жаль, недавно ми його поховали, хоч це аж ніяк не пов'язано з чорнобильськими подіями. Пригадую, як він працював, як усе було чітко організовано — знаєте, буває, людина просто виконує команду, а буває, що виконує її з душею.

Тож провели ми оперативку. Відчували, що якийсь особистий захист не завадив би, одначе нічого не було під рукою, хіба що порадити зачинити вікна. Я подумав, що коли ми заїждамо в зону, то візьмемо на колеса і на інші частини якусь кількість радіації. Тому треба було якось її потім позбутися. Як нас навчали в інституті: перший засіб — це дезактивація водою. Але ж нема пристосувань, умов. Коли повертатимемось до Києва, то по дорозі буде дві мийки — в Іванкові і на димарському автопідприємстві. Частину машин, отже, можна помити. Але варто було б розгорнути мийку і в польових умовах. Звертаємося до голови виконкому, він викликає начальника штабу цивільної оборони району — там якийсь відставник, питаю: де мотопомпи, щоб качати воду? Жодної на місці. Одна у пожежників, друга не працює.. Тоді ми вирішуємо зробити спуск у брід. Але потрібні плити, щебінь, щоб влаштувати майданчик для митти. Я викликаю начальника Київавтотрансу Краєвського, кажу, щоб він брав самоскиди й починав готувати майданчик: їхав за щебенем у порт, піднімав трактори. Одне слово, ми почали готуватися до дезактивації техніки. Потім, через кілька днів, наша служба в районі Іванкова розгорнула тимчасовий пункт, обладнала його. А ми не встигли. Хоча роботу почали, підвезли плити...

О півна другу людк на місцях... Що сказати? На жаль, було сонячно, безхмарно, і таке враження, неначе по обличчю водили кварцовою лампою. Не просто веснянки сонце, а як опік, шкіру стягнуло, пече. А ще в горлі дере, сів голос. Одначе думаємо: нічого, що ж, дві доби не ночуєш — утома. О другій надходить команда: вводити техніку. Але команда якась невизначена. Передали її по лінії ДАІ Київської області. Там багато було оперативних машин, взагалі міліції було чимало, сказати б, не передньому краї. До речі, на тій розвилці, де ми заїхали на ЧАЕС замість дороги на Прип'ять, також стояв міліціонер, черговий, але через кілька годин йому запаморочилося, і його відвезли в місто.

Зрештою, вже не по рації, а сам особисто нам привіз команду заступник начальника ДАІ області. Вирішили так: від Чорнобиля до Прип'яті 18 км, дорога через міст і спуск у місто. Щоб не створювати «пробки», вводитимемо машини партіями — сорок автобусів і п'ять-сім вантажівок, такі колони формували ми на розвилці.

Потім питали: чому не було паніки серед населення? По-перше, миттю рознеслася чутка, що в Чорнобилі стоїть сила-силенна автобусів. Люди були певні, як з'ясувалося пізніше з розмов, що коли автобуси стоять, а команди на евакуацію нема, то все гаразд. Усі були в цьому переконані. Навіть підходили до мене жінки, чоловіки, цілі сім'ї, — вони поверталися з ближніх сіл, — просили: дозвольте на вашому автобусі дістатися Прип'яті, там рідні, діти — і плач, сльози. Ми пояснювали, що будемо звідти всіх евакуйовувати, навіщо ж їхати до міста. А вони своє: дозвольте нам, ми ж бо бачимо, ви тут стоїте, значить, усе гаразд... Ясна річ, ми дозволили. Небагато таких було, але просто факт. Пізніше, як відомо, заборонили

виїзд усім приватним машинам від самого початку евакуації, лише пішки. Хоч потім зрозуміли, що треба було реагувати миттєво...

Почали вводити техніку. Ми стояли регулювальниками на розвилці. По сорок машин пропускаємо. А хлопці цілий день там простояли в колоні — сонце припікає, молоді пороздягалися, загорають, хтось у футбол заходився грати... Хто ж міг знати. І ми не знали. Я вже казав, був у нас один прилад ДП-5, але ж ми виявились неграмотними. Соромно, звісно, про це казати, одначе правди нема куди подіти. Врешті-решт ми таки почали попереджати: одягніться, сядьте в машини. Та де там — молодь! Хто картоплю пече, хто озеро надибав... Потім нас звинувачували, мовляв, не подбали про захист людей. А що ми, зрештою, могли? Лише позаганяти їх по кабінах. Та піди висидь у тій зачиненій кабіні автобуса п'ять-шість годин! Неможливо.

Так от, подавали ми по сорок машин, біля моста при в'їзді до Прип'яті їх зустрічала машина відповідального працівника чи міліціонера і проводжала в той чи той мікрорайон. Люди сідали, автобуси відразу від'їздили. І пішло таке коло — одні машини ми пропускаємо, інші вже вивозять у визначені села людей. Найбільше мене вразило те, що люди сідали в автобуси — чи то з «дипломатиком», чи то з сіточкою, в спортивному костюмчику — геть без нічого! Я потім поцікавився: чому ж без речей? А мені у відповідь: нам-бо сказали, що вивозять на два дні. Можливо, той, хто оголошував, і сам не знав, а може, то був тактичний хід: менше речей — легше проводити евакуацію. Якби повідомили, що їдуть назавжди, уявляєте, що було б! А так усі легко одягнені, наче відпрацьовували учбову тривогу з цивільної оборони.

На початку третьої години дня ми почали евакуацію, а на п'яту вже всі наші машини були вишикувані в колони й чекали своєї черги, щоб знову їхати в Прип'ять. Ми із Зиміним об'їхали всю колону, що стояла від Прип'яті аж до Чорнобиля,— автобуси, вантажівки. Від розвилки до Прип'яті дорога йшла повз Рудий ліс, важке місце, ми там стояли по 30—40 хвилин, щоб заїхати в зону.

О пів на шосту, перевіривши колону, ми приїхали до штабу. Щербини там не було, були Гладуш, міністр внутрішніх справ, Бердов, його заступник, Маломуж, секретар обкому, керівники міста — на той час практично всі займалися евакуацією. Треба було негайно евакуювати медчастину, ще якісь служби, одне слово, підчищати всі «хвости». У нас залишався ще резерв, але було зрозуміло, що основну роботу виконано. О пів на сьому Щербина віддав наказ передислокувати штаб у місьвиконком Чорнобиля.

Молодше покоління бачило евакуацію лише в кіно. Розчахнуті двері, коридорами гуляє вітер, літають папери, військові вантажать валізи, ящики на машини, і всі відходять, відходять... Сумне видовище. Ми з Зиміним сіли в машину останніми й поїхали. В цей час вийшли вже чотири поливальні машини і обдали пінним розчином весь центральний проспект. Їдемо — Прип'ять порожня. Висять гасла: «Хай живе Перше травня!» Де-не-де то відкрита кватирка, то відхилена фіранка. Може, й лишалися ще якісь служби, але було таке враження, що останніми йдуть поливальні машини.

Ми повернулися до Чорнобиля, а о пів на восьму дали наказ тим машинам, що лишилися, повертатися в Київ. Ті ж, що поїхали в Бородянку і Макарів, мали повертатися в Київ згодом. По дорозі до Києва колоні треба було пройти мийку, але ж мийка може пропустити за годину приблизно 10—15 автобусів, тому частину мили, частина пройшла так. Ніхто ж не знав, що несемо із собою.

Коли поверталися, перший дозиметричний пункт виявився лише у районі Лютежа.

Пізніше ми стали терміново на автопідприємствах мити машини, дезактивувати, а деяких автобусах вирізали днища, розбирали цілком, одначе довго не могли привести до норми. Півроку ми боролися, щоб відмити техніку.

— Ви кажете про відсутність чіткої інформації в перші дні, а як потім?

— Потім, звичайно, інформація передавалася, хоча про рівень радіації нічого. Але почав з'являтися спецодяг, респіратори, стали в обов'язковому порядку проводити дезактивацію техніки, та минув щонайменше тиждень. І лише тоді з'явилася служба цивільної оборони. До того ми дзвонили з Чорнобиля в Республіканський штаб цивільної оборони, ніяких конкретних вказівок не одержали... Був представник штабу і у виконкомі, одначе він теж виявився некомпетентним. Не існувало дозиметричного контролю, хоча, певно, в Прип'яті такі служби мусили діяти. Але ми не бачили. Та й не тільки ми — я особисто бачив: привезли підрозділ міліції, сидять вони, на плащ-накидках лежить хліб, тут-таки їдять, просто під трубою реактора. І все відкрито, без натяку на захист. Не кажучи вже про селян. У тих селах, що поруч з ЧАЕС, старі жінки працювали на городах, і це таки створювало ілюзію самозаспокоєння. Міркуєш: люди працюють, отже, все гаразд. А вони ж просто ні про що не знали.

— Ходили чутки, що водіям видавали спирт.

— Ні. Ніякого спирту ніхто нікому не давав. Його не було, та й ніхто не знав, що його треба давати.

— В перші дні не давали чи взагалі?

— Ні, взагалі не давали. Хоч на думку тих лікарів, з якими я спілкувався, коли лежав у лікарні після повернення з Прип'яті, навіть мав таку рекомендацію — випити невелику кількість спиртного. Пояснюється це тим, що спиртне виводить радіонукліди з організму людини.

— Чи траплялися аварії з транспортом і які їхні причини?

— З нашої вини не було жодної. Траплялися, в цілому, звичайно, що при такій кількості машин, щільності руху на диво. То КрАЗ армійський зіштовхнувся з нашим автомобілем, то ще щось. Але людських жертв не було. Хтось задивився, зачепився з кимось.

Ми і зараз там працюємо, близько двохсот автобусів наших, возимо вахти, людей, так би мовити, в нормальних виробничих умо-

вах. А тоді ми всі діяли як наелентризовані. Звичайно як буває: треба їхати на буркк чк на вивезення зерна, і починається: я не можу, в мене дружина, діти... А тоді жодного заперечення. Всі працювали без відпочинку півторк-дві доби, дехто дві з половиною.

— А зараз?

— По вісім-десять годин щонайбільше. Ну, там план, графік, змін.

— А кількість днів?

— По п'ятнадцять днів. Вахтовий метод, уся республіка тим працює. Усі області. По п'ятдесят чоловік, мінюємося за графіком.

— Віталію Михайловичу, кого б ви все-таки вирізнили?

— Вирізнити? Я б знову назвав Сапітона, директора Прип'ятського автопідприємства. Він не спав три доби. Постійно був з нами на зв'язку. Я вже казав, його спочатку похвалили в пресі. А в нього раніше склалася конфліктна ситуація з головним інженером, і під час аварії поширили чутки, мовляв, директор утік. А він при мені дзвонив з кабінету голови виконкому і передав головному інженерові: залишайся на господарстві, а я буду замість зв'язкового при штабі зведеної колони. Він знав усі під'їзди, дороги. Потім сказали, що він дезертирував зі свого підприємства,— це неправда. Не знаю, як він працював на автопідприємстві до аварії, але в той час протягом трьох-чотирьох діб ні на хвилину не склепив очей, тільки їздив додому вмиватися й переодягатися.

Парторг Бровко і начальник відділу безпеки руху автобусного парку 09123 Соловей зі мною потім у лікарні лежали... Директор автобусного парку Васильєв, начальники міських автоуправлінь Зімін, Краєвський... Практично всі вони виявили мужність. Я не кажу вже про водіїв, кожен з них заслуговує на найкращі слова. Особлива група підвозила матеріали безпосередньо до реактора, доправляли обладнання, саркець. Але в ті перші дні ні в кого не виникло й думки, що хтось може працювати краще, хтось гірше або навіть ухилитися від виконання завдання. Всі були як один.

— У перші дні?

— Ні, весь час. Чому я розповідаю про перші дні? Бо потім потрапив до лікарні, де мене тиждень пронагодували, промивали. Багато наших там лежало — водіїв вантажівок, автобусів, які стояли біля того Рудого лісу, всі вони опинилися в Жовтневій лікарні. Сумно це визнавати: вірили, що все гаразд, що їм в разі чого скажуть правду... Ось так вийшло і зі мною: в неділю вночі ми повернулися, в понеділок я вийшов на роботу, і мене поклали до лікарні. Міністерство тоді працювало цілодобово. Тут був наш штаб, очолював його міністр, який працював по 18—20 годин на добу. Так само як і всі заступники, помічники, кожен виконував доручену роботу. Ті завдання, які раніше вирішувалися протягом чотирьох-п'яти днів, усі зв'язки, погодження забирали півгодини.

Втратили ми чотириста автобусів, півтори сотні вантажівок. Багато водіїв були нагороджені, дістали почесні знаки, ордени, медалі — про це офіційно ніде не повідомлялося. Хвалили будівельників, дорожників, авіаторів, і цілком заслужено. Але жодна робота не виконувалася без участі транспорту.

— Таким чином, якщо неможливо передбачити аварію, то швидко з нею впоратися ми вже готуємось. Як це виправдовує будівництво, скажімо, тих самих АЕС у Криму та Чигирині?

— Урони враховувати мусимо. Особливо я противник будівництва небезпечних об'єктів біля великих міст чи в курортних зонах. Можна заперечити, що в західних країнах таке будівництво ведеться. Але там зовсім інший підхід. Якщо будувати вже АЕС у густонаселених районах, то треба мати гарантію надійності в третьому чи четвертому ступені. Будь-які переваги з економічного погляду, на мою думку, невиправдані. Краще втратити на відстані, ніж мати такі наслідки, як ми маємо, що їх доведеться ліквідовувати протягом 60—60 років. А люди... В якому ж середовищі нам жити і чим дихати? Що ми передамо у спадок діткам, онукам? Ніякий економічний зиск у цю хвилину не може бути вирішальним фактором, він обернеться у найближчому майбутньому величезними втратами. Тож навіть з економічного погляду будівництво небезпечних об'єктів біля великих міст невигідне. Я підтримую громадську думку, завдяки якій законсервовано спорудження АЕС у Чигирині й у Криму. Але ось такий факт, як будівництво Хаммером аміачного припортового заводу у Одесі.

А коли б там сталася аварія!

— Як попереджають учені, наслідки чорнобильської аварії ще довго даватимуться взнаки, зокрема позначатимуться на здоров'ї людей. У мене таке особисте запитання: як ваше самопочуття?

— З усіх водіїв, які брали участь в евакуації, за ці три роки ніхто тяжко не захворів і не вмер. Щодо мене, то почуваюся добре. Щоправда, серце стало трохи себе виказувати, чого раніше не було. Навіть довелося полежати в лікарні. А так не скаржусь. Займаюся спортом, постійно граю у футбол, хоч мені вже 51 рік. Якогось психологічного тиску, що «хапнув» зайві рентгени, не відчуваю. Я за натурою оптиміст, але бажав би, щоб такого більше ніколи не повторилося.

ВАЛЕНТИН МОГИЛА,
інженер

В українському алфавіті, наприклад, їх 31 плюс м'який знак. Додамо ще десять цифр — і матимемо два днаа людського розуму. Літери і цифри... Їх можна назвати молекулами інформації. Проте ми так до них уже звикли, що часто не по-хазяйськи, марнотратно використовуємо їхній ресурс. За це доводиться платити, і часом дуже дорого.

ВАРТІСТЬ ЗНАКА

Скільки сьогодні коштує літера чи цифра як друкований знак? Таких даних не відшукаємо в жодному довіднику. На це аж ніяк не абстрактне запитання відразу не відповість також ні знаючий статистик, ні грамотний економіст, ні досвідчений поліграфіст. Отож надамо можливість визначити цю вартість спеціалістам, заздалегідь задавши програму ліку — скласти усі поліграфічні витрати країни на друковані знаки, а потім розділити їх на загальну кількість літер і цифр.

Такий обрахунок потрібний не для задоволення цікавості, а задля економіки, не кажучи вже про шанобливіше ставлення до засобів відображення інформації. Відомо, наприклад, що на перевезення 2,4 мільярда видрукуваних за рік книжок і брошур потрібно 8 тисяч залізничних вагонів і 160 тисяч автомобілів у тритонному обчисленні. Знаємо, що в середньому один примірник книжки, за даними Держпостачу СРСР, важить 200 грамів, журналу — 114, а газети — 23 грами. Але скільки коштує літера? Звернімося до історії мови, цього разу російської.

Раніше в її алфавіті було на одну літеру більше. У 1918 році реформою писемності було вилучено ѣ (ять). Підрахували, що ще на початку XX століття вона коштувала Російській державі майже дев'ять мільйонів карбованців золотом. Обрахунок економії досить простий: виключались витрати на шрифт, устаткування, папір, фарби, транспортування. Ось уже понад сімдесят років усі наші видання стали на п'ять відсотків менші, легші, дешевші. Вилучення однієї літери дало змогу збільшити обсяг друкованої інформації на тій самій площі паперу. Дві тисячі «ять» покинули кожен друкований аркуш.

Отже, кожен знак має вартість. Кожна книжка, журнал, газета, етикетки чи ярлики на товари мають конкретну ціну, яка показує, скільки затрачено на них живої праці, матеріалів та енергії. В соціальному ж плані потрібну людині інформацію оцінити неможливо. Вона просто неоціненна. Звідси завдання інтенсифікації у використанні літерного ресурсу: більше потрібної людині інформації при менших затратах на її передачу. Найперш ліквідація непотрібної, «мертвої інформації», яка ще у нас досить поширена.

«ПОЕЗІЯ» СТАНДАРТУ

Економити на літерах? Чи не нагадує це економію на сірниках, що вважається синонімом копійчаної ощадливості? Не поспішаймо з висновками і запитаймо себе: сірниками якого державного стандарту (ГОСТу) ми користуємось? На жаль, не глянувши на коробку, ніхто не відповість. А глянувши, прочитає:

ГОСТ 1820-85. Друковані знаки, які для споживача нічого не промовляють. Тоді навіщо вони наносяться на кожну коробку? Може, для колекціонерів? Спробуємо розібратися в цій загадці і довести безглуздість санкціонованого органами Держстандарту марнотратства.

Без сумніву, дуже потрібні ГОСТи, ОСТи (галузеві стандарти) і ТУ (технічні умови), сувора дотримання яких виготовлювачем товарів — гарантія якості й ефективності випущеної продукції. Вони захищають інтереси споживача від обману, фальсифікації та рекламного ошуканства. Однак буває, що сірники «стріляють», «шиплять», погано запалюються, а то й просто лише димлять. Отже, річ не в написанні ГОСТу, а в його дотриманні.

У багатьох країнах світу з часів римського права діє принцип «кавеат емптор», що означає: «покупець, будь пильний». Якщо цей принцип покладений в основу рішення наносити найменування стандартів на етикетки та ярлики наших товарів, то як покупець може перевірити вимоги ГОСТів? Така документація є спеціальною, зберігається на фабриках і заводах і масовому споживачеві практично недоступна.

Сьогодні багато наших підприємств у порядку експерименту звільнені від контролю за якістю продукції з боку торгівлі. При виявленні дефектів і відхилень од стандарту слід звертатися безпосередньо до виготовлювача за вказаною на ярлику адресою. Та де покупець знайде, наприклад, ГОСТ 8541-84, вказаний на ярлику чоловічих шкарпеток, що їх випускає львівська панчішна фабрика «Промінь»?

Коли дотримуватись вимог відповідної інструкції, то треба було б нанести найменування ГОСТів на хлібо-булочні вироби, питну воду, бензин та інші товари. Адже вони, так само як сірники чи шкарпетки, гостівські і підконтрольні. На щастя, друкувати їх тут нема на чому. Що ж до зарубіжних країн, то там взагалі немає нічого схожого. Причому якість імпортних товарів через «відсутність присутності» непотрібних реквізитів аж ніяк не втрачається.

Вимоги стандартів повинні відчуватися, сприйматися й оцінюватися покупцем відповідно до змісту і суті товарів, а не згідно з етикеткою чи ярликом. Якщо вже налили поганий кефір у тару, то загодя надруковані на ній ТУ 49700-80 нічого не змінять. Так, для нас з вами це абсолютно німа інформація, яка, крім того, ще й дорого коштує. Бо як уже було сказано, штампи, матриці, друкарські форми, фарби, папір мають цілком конкретну вартість.

Та повернімося до сірників. У країні щороку випускається 22 мільярди коробок, на кожній з яких назва стандарту з десяти знаків. Це вже 220 мільярдів друкованих літер і цифр. Якщо перевести їх у поліграфічні друковані аркуші, то матимемо 5,5 мільйона. Такий же літерний ресурс, скажімо, йде на виготовлення 275 тисяч примірників журналу «Вітчизна».

Тільки на сірникові коробки щороку витрачається три тисячі кілограмів друкарської фарби по три карбованці за кілограм. Цифра в масштабах країни начебто незначна. Однак якщо взагалі зазирнути в норми витрачання матеріалів на поліграфічних підприємствах, то ми побачимо, крім фарб, величезну номенклатуру інших дефіцитних матеріалів. Наприклад, на виготовлення форм глибокого друку ідуть матеріали понад вісімдесяти найменувань. І це ще не все.

На кожний карбованець національного прибутку витрачається одна тонна природної речовини (мінеральної сировини і палива, води, атмосферного кисню). Причому вага готової продукції становить не більше одного відсотка од ваги речовини, що йде на виготовлення цієї продукції. Інакше кажучи, виготовлення кожної тонни фарби потребує переробки ста тонн природної речовини. Якщо в 1965 році на видобуток сировини вартістю один карбованець (у річному обчисленні) йшло два карбованці капітальних вкладень, то в 1980-му вже чотири, а в майбутньому, за прогнозами вчених, потрібно буде п'ять і більше. Отже, має подорожчати і друкований знак.

Ще більше літер і цифр ми викурюємо. В країні щороку спалюється тютюну на суму понад дванадцять мільярдів карбованців, що вдвічі більше, ніж прибутки від реалізації легкових автомобілів і запасних частин до них. На кожній з 24 мільярдів пачок також надруковано ГОСТ 3935-81, який не потрібний жодному курцеві. Це шість мільйонів друкованих аркушів літерного ресурсу. І ще одна справді фантастична цифра: щороку в країні викурюється півтрильйона сигарет і цигарок. На кожній з них друкованими літерами дублюється не тільки назва курива («Фільтр», «Експрес»), а й місто-виготовлювач. Це ще п'ять трильйонів друкованих знаків, або сто двадцять мільйонів друкованих аркушів літерного ресурсу. Важко уявити, але за кількістю літер це дорівнює тиражу дванадцяти мільйонів книжок обсягом десять друкованих аркушів кожна. Набагато розумніше рішення — наносити товарний знак тютюнової фабрики, якщо вже без цього не можна обійтися.

Погляньте на етикетки напоїв. Окрім ГОСТів і ОСТів, ще напис — місткість: 0,33 чи 0,5 літра. Але навіщо таке дублювання, коли в нижній частині кожної пляшки на склі відлиті ці дані? Тільки київське виробниче об'єднання «Росинка» щороку випускає 160 мільйонів пляшок напоїв (у перерахунку на 0,33 літра), на разових етикетках яких чотири мільярди непотрібних друкованих знаків. Та й розміри етикеток можна розумно зменшити, що дасть економію паперу.

В країні щороку випускається понад двадцять мільйонів найменувань продукції, причому кожне тиражується у великій кількості примірників. Тому непродумане використання німих літер і цифр на етикетках та ярликах врешті-решт призводить до незліченних втрат. Нестача паперу в країні велика. Її можна значно зменшити, якщо більш грамотно використовувати молекули інформації, відмовившись як від «поезії» стандарту, так і від марнотратства літерного ресурсу.

ЯКОЮ ПОВИННА БУТИ РЕКЛАМА

На склі напівпорожньої вітрини київського магазину «Одяг» по вулиці Шамрила великими літерами написано: «Пальто завжди зручно». Уявіть собі, навіть улітку, та ще на пляжі. Безглуздість такої реклами, а точніше — лжереклами, очевидна. В багатьох інших вітринах те саме. Деякі з них просто смітниками і стали пристанищем пилюки. І все це

упереміш з байдужими словами, літерами і цифрами. Пригадуються слова Маркса: «Ціни — це закохані погляди, що їх товари кидають на гроші». Прекрасно сказано про зв'язок якості товарів і їхньої вартості! Проте нашій рекламі саме і бракує афористичності, а часом просто здорового глузду.

Безліч найрізноманітніших закликів, що втратили інформативне значення, зустрічаємо повсюди. «Літайте літаками Аерофлоту!» «Передплачуйте газети і журнали!» Колись це, може, й давало віддачу, але сьогодні ми вже цілком освоїли повітряний флот і знаємо, що, крім Аерофлоту, ніхто нас у небі не обслужить. Що ж до передплати на газети та журнали, то минулого року вона потрібна була не зазивна, а стримуюча реклама.

В той же час потрібної реклами дуже не вистачає. Сьогодні ніде не побачимо, скажімо, такого заклику: «На роботу — велосипедом!» — хоча досвід багатьох зарубіжних країн посвідчує величезну ефективність цього способу пересування у великих містах. У Мілані є реклама: «Їзда на велосипеді вигідна для гаманця, міського повітря і вашого здоров'я». Однак ми взагалі не готові прийняти цей безпаливний спосіб пересування — на вулицях і дорогах немає велодоріжок, немає стоянок біля підприємств і будинків. А на такий заклик, може, відгукнулися б мільйони.

Взагалі реклама дійова тоді, коли зроблено і пропонується щось нове. Ми ж часто-густо даємо її лише в тому разі, коли непорозуміння з планом чи треба збути залежаний товар. Так виникає самообман і розтринькування коштів на заклики, що не мають відповіді. Понад те, реклама часто дає протилежний ефект.

Нещодавно міськпобутуправління Києва запрудило столицю об'ємним стендом «Служба побуту». Поєднання загнутих товстих залізних труб і брил бетону з невиразним текстом. Більше того, явно бажаючи сприяти кооперативному рухові, міськпобутуправління поступилось місцем на тому самому стенді напису: «Кооперативна форма обслуговування — оптимальні строки і висока якість виконання».

Вдумаймось у цю рекламу, читачу! Витративши великі гроші на цю монументальну споруду, державна установа, по суті, пропагує лише кооперативні послуги і відштовхує клієнтів од своїх, бо не гарантує ні строків, ні якості. Монументальний пам'ятник головотяпству.

Тепер давайте повернемось до сигарет і цигарок і поміркуємо про їхні назви. Скажімо, «Експрес» Київської тютюнової фабрики. Це слово не викликало б заперечень, якби було вжито стосовно до поїзда, автобуса, поштового відправлення чи в поєднанні «експрес-інформація». Але для сигарет? Заклик швидше і більше курити, чи що? На кожній пачці Міністерство охорони здоров'я СРСР письмово застерігає: «Куріння небезпечне для вашого здоров'я». Про що і так кожен знає, однак покликається при цьому на азербайджанського довгожителя Меджида Агаєва, котрий курив до 141 року. Тож якби за рахунок вилучених німих літер і цифр поінформувати курців про вміст отрути — нікотину, окису вуглецю, канцерогенів — в одній сигареті, то це, очевидно, справило б більше враження. Ми ж продовжуємо твердити, що сигарета убиває коня, чого ніхто не перевіряв, бо коні, хвалити бога, не курять.

ОБЕРЕЖНО: «НОУ-ХАУ»!

На одній із західноєвропейських виставок демонструвався новий верстат, частина якого була зачохлена. Коли від фірми-виготовлювача на якийсь час відвернувся, спеціалісти з Японії стягнули чохол і почали настроювати фотоапарати, сподіваючись розгадати комерційну таємницю компонування верстата. Проте знати нічого не вдалося, бо верстат в один змиг ока огорнувся димом від заздалегідь приготованої шашки, яку тут-таки підпалив гід.

Зацікавлене підприємство купує на виставці зразок найновішого міні-комп'ютера, аби впровадити його на своєму підприємстві. Але при розбиранні головні деталі зруйнувались — у конструкцію було закладено систему самознищення, яка не дає змоги розгадати принцип його дії.

В лабораторії фірми, яка вивчає проблеми біоінженерії, винахідливий промисловий шпигун «випадково» розбиває колбу з розчином нового штаму і виливає його собі на костюм. Цього разу мети досягнуто — таємниця винаходу їде в іншу країну.

Три приклади з безлічі. Секрети виробництва, техніки, технології, які мають комерційну цінність, називають у світі «ноу-хау». Якщо попитати спеціаліста, що сьогодні найбільше цінується на світовому ринку, то він, не задумуючись, відповість: «ноу-хау». На відміну від патентів і ліцензій, воно нічим не захищене і зберігається в таємниці. На етикетках наших пляшок з напоями кока-коли та пепсі-коли читаємо: «Виготовлено в СРСР з концентрату і за технологією компанії «Кока-кола». Але склад концентрату і технологія його приготування — то секрет компанії.

Оберігання «ноу-хау» — найбільша турбота капіталістичних фірм. З понад двох тисяч технічних журналів, що видаються у світі, близько сорока відсотків припадає на США. Однак прикметно, що американці (і не тільки вони) друкують у них переважно рекламу, а суть науково-технічних досягнень «зачохлена». Секрети техніки й технології конкуруючі капіталістичні фірми приховують не тільки одна від одної а й, природно, від нас. На деякі технічні рішення та вироби накладено вето експорту в країни РЕВ.

Ми звикли до імпорту (купити за валюту чуже) і тільки-тільки починаємо займатися експортом (продавати за валюту своє). Перебудова висунула вимогу: якщо хочете щось придбати за кордоном, спочатку заробіть валюту. В капіталістичних країнах підприємство, яка експортує продукції менш ніж на 25 відсотків, вважається відсталим.

Сьогодні на світовому ринку найбільше цінується наукоємна продукція. А ми, замість торгувати технічними ідеями, продаємо сировину. Структура нашого експорту гнітюча: майже 60 відсотків палива й енергії, руди і металу, іншої сировини. Частка машин та устаткування, експортованих у капіталістичні країни, становить лише 2 відсотки.

Чого ж за таких умов досягаємо ми, часто необережно і непродумано користуючись «комерційними» літерами і цифрами? Відверто і задарма роздаємо багатства нашого інтелектуального потенціалу зі сторінок майже усіх науково-технічних журналів, наліво й направо розголошуючи «ноу-хау». В популярному масовому журналі «Изобретатель и рационализатор» (1987, № 6) вміщено вели-

ку статтю «Шанс вирватись уперед» про мотор-підшипники на магнітно-повітряній подушці, розробка яких належить ученим Вінницького політехнічного інституту. Журналіст так розпорядився «комерційними» літерами: «не має аналогів у світі», «переворот у текстильному машинобудуванні», «мотор-підшипники сколихнули уми текстильників». Найгірше те, що не тільки текстом, а й фотознімками в журналі докладно розкрито «ноу-хау» цього значного винаходу. І така інформація сколихнула, очевидно, уми не тільки наших машинобудівників, а й зарубіжних, бо журнал потрапляє і за кордон. Шанс вирватися вперед може стати шансом лишитися позаду, надто якщо врахувати наші поки що низькі темпи промислового освоєння новинок і світовий рівень промислового шпіонажу.

В іншій інформації цього ж журналу (1988, № 4) розкрито секрет унікальної технології. Аби переконатися в цьому, наведемо дослівно той запис, підкресливши слова комерційної таємниці: «Розплавлений свинець і алюміній у звичних умовах не змішуються. В Інституті фізики Академії наук Латвійської РСР створили псевдосплав цих металів, помістивши плавильну піч у два поля — магнітне й електричне. Тепер свинець і алюміній ллавають» один в одному. Зі сплаву роблять підшипники, заощаджуючи олово».

Підкреслені літери збиткові для нашої економіки. Для непосвяченого читача зауважимо, що тонна олова коштує близько тридцяти тисяч карбованців. Воно є одним з найдефіцитніших у світі матеріалів, основа електроніки. На світовому ринку можна було б вигідно продати ідею, а ще краще — швидко освоїти виробництво і продати самий сплав.

Ми часто поспішаємо зі своїми експонатами на різні виставки, особливо міжнародні, в одному-єдиному примірнику. Ще фарба не висохла на промисловій моделі, а ми вже веземо її на огляд усього світу і щедро похваляємось силою науково-технічного інтелекту, а не... освоєного виробництва. Ось один з багатьох прикладів. Учені Комунарського гірничометалургійного інституту створили унікальну установку — імпульсний холодолом. Нова технологія в тридцять-сорок (!) разів ефективніша за традиційні способи розкрою і різання металу, набагато зменшує енергоємність. Її визнано найкращою розробкою в країнах соціалізму за останні роки, відзначено золотими медалями Лейпцігської ярмарки та ВДНГ СРСР. Усе це прекрасно. Та чи завоюємо ми ринок розвинутих капіталістичних країн цією установкою? Світові ярмарки завжди насичені промисловими шпигунами, серійне виробництво холодолома у нас не налагоджене, а «ноу-хау» винаходу вже розголошене.

Викрадені оригінальні ідеї завдають нам величезних збитків. Потім зарубіжні фірми вносять у них незначні доповнення чи зміни, як то кажуть — до піджака пришиваються ґудзики, і відтоді весь піджак вважається «своїм» і продається на світовому ринку. От і стикаєшся з парадоксом: відкрито, винайдено в СРСР, а використано, впроваджено за кордоном! Причому фірмачі самі у бесідах з нами заявляють: беремо ваші журнали і впроваджуємо. Тим часом між гласністю в політиці і суспільстві та гласністю в науці і техніці велика різниця. «Мови есперанто» в комерційних таємницях поки що немає, і не ми в тому винні. Таке змагання умів нам накинули.

В умовах удосконалення і розвитку зовнішньоекономічних зв'язків очевидно, що організаторам виставок, редакціям технічних журналів слід припинити захоплення сенсаціями, що призводить до небаченого марнотратства за допомогою слів. Тут лік іде вже не на мільйони, а на мільярди.

Треба активніше захищати пріоритети країни, розвиваючи національну гордість за вітчизняну науку і техніку. Ось один з повчальних прикладів.

У свій час англійська фірма звернулася до П. Л. Капіци з проханням з'ясувати причину несправності нової енергоустановки. Вчений взяв у руки молоточок і, як лікар, простукуванням виявив хворе місце машини. Готуючи калькуляцію для оплати на суму 1000 фунтів стерлінгів, англійці попросили вченого докладно описати, в чому полягала суть діагностики пошкодження. П. Л. Капіца на аркушику паперу швидко написав: «За удар молоточком — один фунт. За те, що знав, де вдарити,— 999 фунтів». Англійці все-таки спробували вивідати секрет, на що вчений лаконічно відповів: це «ноу-хау».

Як часто ми про це забуваємо! І дізнаємося з центральної преси, що на інформації з наших науково-технічних журналів лише один японський бізнесмен заробив 34 (!) мільйони доларів

ІСТИНА ПРОТИ БЮРОКРАТІЇ

Найсильніша зброя проти бюрократії — культ знань, аргументація думок, справжня гласність і, не дивуйтесь, літери. Заберіть у багатьох «спеціалістів» ручку і папір — і ви в повному розумінні цього слова «роздягнете» їх, приречете на страждання і муки. До речі тут згадати відомий указ Петра І, який забороняв виступати по писаному, аби дурість кожного видно було.

Загальний ресурс суто трудового виробничого часу спеціаліста з вищою освітою до пенсії (у чоловіків) в середньому становить 65 тисяч годин, або сім з половиною років. Підраховано, що в середньому за 480 хвилин робочого дня людина розумової праці витрачає на створення нової інформації лише п'ять хвилин, а за всю трудову діяльність — 650 годин, або 80 днів. Решта часу — рутинна робота, що породжує чимало бюрократичних літер і цифр, які не мають авторитету на виробництві і не дають можливості з копійки зробити дві, тобто економічно невиправдані.

Ми часто посилаємось на завантаженість роботою, на брак спеціалістів, особливо в управлінському апараті. Скористаймося ж вимогою наукового підходу — у будь-якій справі повинні бути міра і число. В одному міністерстві нашої республіки підрахували, скільки в середньому протягом робочого дня управлінець видає корисної паперової продукції в літерах. Виявилось, всього-на-всього два рядки на штатну одиницю. Розділивши зарплату управлінця за день на кількість літер, написаних протягом робочого дня, одержали тринадцять копійок. Але якщо один пише сто рядків за день, то інший за законами середнього в математиці — майже жодного протягом оплачуваного місяця. Отож ясно,

чому наполовину скорочують апарат управління.

Проте і цієї писанини доста.

Кожен непотрібний папірець породжує ланцюгову реакцію нових паперів знизу. Діловий папір ще довго буде потрібний, але він повинен відповідати кореневому слову — діло. Підміняючи його корінь бюрократичними викрутасами, ми витрачаємо як свій, так і чужий час. Так літери гальмують економіку, породжують безвідповідальність і приховану бездіяльність. Ми втратили авторитет слова, замінивши його броньованим щитом інструкцій форм, бланків, квитанцій, формулярів та циркулярів. Більше того, в рутинній писанині нас привчили бачити весь смисл управлінської роботи.

Як з цим боротися? Варто було б подумати про розцінки ділових паперів, а на звороті їх поряд з прізвищем і номером телефону виконавця вказувати ціну. Попросив хтось зайві звіти і форми — плати установі. За зарубіжними даними, звичайна підготовка ділового листа з передруком на машинці і відправленням поштою коштує сім доларів. У нас не менше.

Треба швидше йти до безпаперової інформатики на основі машинних носіїв інформації та комп'ютерів, що виключають непродуктивну писанину взагалі. Електронні літери і цифри — це світовий рівень роботи з інформацією. Зараз за кордоном формування і передавання листа електронною поштою обходиться лише тридцять центів.

Ми ж поки що не уявляємо спеціаліста апарату будь-якого нашого міністерства без паперу, ножиць і клею. Купи рукописів щодня виймають прибиральниці з кошиків для сміття, а постачальники тим часом вибивають фонди на папір, якого бракує. Потрібні електронні літери і цифри.

Переваги персонального комп'ютера для обробки текстів можна оцінити на такому прикладі. Відомий американський письменник А. Азімов за останні одинадцять років, до того, як почав користуватися комп'ютером, у середньому видавав одну книжку на місяць. Відтоді як придбав його — по дві книжки на місяць. Але комп'ютер — ворог бюрократа, бо стає психологічною часткою творчого процесу. Дехто може подумати, що, користуючись комп'ютером, він писатиме грамотніше. Однак це все одно, що сказати: потужний автомобіль може зробити людину кращим водієм. Дієслова «знати» і «вміти» залишаться, але сам процес підготовки текстів різко зменшиться, даючи час на обдумування. Із штучним інтелектом треба буде вміти вести діалог.

Поки що комп'ютерів на робочих місцях управлінців нема. Але залишається розмовна мова. Будь-яка ділова комунікація зводиться до особистого спілкування, діалогу,— це так звані неформальні канали системи ділової комунікації. Вони доповнюються формальними каналами, якими циркулює зафіксована на письмі інформація. Бюрократія любить саме формальний канал тому, що завдяки йому можна застрахуватися, уникнути відповідальності, сховатись за папірець.

Дуже часто на робочому місці управлінця можна прочитати пам'ятку — «міжміські телефонні переговори вести тільки з дозволу начальника відділу». На найбільшу із зроблених людством машин — телефонний зв'язок — ми прагнемо накласти бюрократичне вето. Проте канцелярське листування набагато дорожче. Враховуючи виграш часу на оперативне розв'язання питання, ніяка економіка не виправдує сюхвилинної економії копійки, що обертається втратою багатьох карбованців. Отже, не слід боятися телефонного діалогу, якщо він по суті, треба цінувати авторитет свого слова.

Дж. Б. Шоу писав: «Якщо у вас є яблуко і в мене є яблуко і якщо ми обмінясмося цими яблуками, то у вас і в мене залишиться по одному яблуку. А якщо у вас є ідея і в мене є ідея і ми обмінюємося цими ідеями, то у кожного з нас буде по дві ідеї». Віримо, що настане час, коли ми зможемо доповнити адреси авторів публікацій номерами їхніх телефонів. Як зменшиться листування, який буде виграш часу для розширення людської поінформованості! Немає сумніву в тому, що викладання основ ділової комунікації стане невід'ємною часткою вищої освіти, підвищить культуру використання літерного ресурсу.

У стародавніх Афінах радою правомочних громадян на міській площі вирішувались державні справи. Демократія Афін виробила мистецтво міркування (логіку) й переконання (риторику). Істина вища за приватні думки, навіть дуже авторитетні. В діалогах грецького філософа Платона читаємо:

«— Я,— сказав Агафон,— не маю сили сперечатися з тобою, Сократе. Хай буде по-твоєму.

— Ні, милий мій Агафоне, ти не маєш сили сперечатися з істиною, а сперечатися з Сократом — діло нехитре...»

СЛОВА ДЛЯ ВЛАСНОГО ДОМУ

В XIX ст. народилося слово «екологія», яке в перекладі з грецької означає «вивчення власного дому». Сьогодні дедалі частіше чуємо й читаємо: екологічна свідомість і мислення, екологічна безпека та експертиза, екологічні норми і нормативи. Поєднавши усі ці поняття, вчені знайшли загальне — екологічний імператив, що означає: надалі з природою тільки так і не інакше. Якщо інакше, то попереду крайня і фатальна межа, переступивши яку, людство може повністю розірвати зв'язок з навколишнім середовищем, що загрожує смертельною небезпекою всьому живому на планеті і без термоядерної війни.

У світі накопичено багато знань про те, що вже накоїла і продовжує коїти людина в природі. Викиди в атмосферу промислових підприємств і транспортних засобів сягнули двох мільярдів тонн газів, пилу та сажі на рік, а скидання у водойми — понад п'ятсот мільярдів тонн забруднених стоків. У Світовий океан і річки попадає щороку понад десять мільйонів тонн нафти і нафтопродуктів. Якщо з'єднати вихлопні труби всіх автомобілів в одну, то одержимо велетенський кратер діаметром більше кілометра, що вивергає шкідливі відпрацьовані гази. Автомобілі поглинають атмосферного кисню ще за шістдесят мільярдів чоловік при п'яти, які живуть сьогодні на планеті Земля.

Середземне море, ще недавно зване лазуровим, іменують сьогодні стічною ямою Європи. Річку Рейн, красу якої оспівували ще Гейне і Гете, називають стічною канавою Європи, бо в її водах можна «проявляти

фотоплівки без застосування хімічних реагентів». На її берегах красуються щити з написом: «Купатися категорично заборонено — небезпечно для життя». Між іншим, написи дуже доречні.

Та річ не тільки в значні (статистиці) про згубний вплив людини на природу. Головний дефіцит сьогодні — це не дефіцит знань, а дефіцит мудрості. Потрібна така інформаційна система, яка б різко підвищила екологічну культуру. Після довгих років замовчування гострих проблем сьогодні надзвичайно важливо точно визначити, «що і де вже горить», змити для нас і майбутніх поколінь ганебну косметику благополуччя на землі, у повітрі й воді. Хіба досі не побутує думка, що річки наші безберегі, а криниці бездонні? Хіба ми ще й досі не гадаємо, що «у нас усього багато, на всіх і назавжди вистачить». І донині екологів намагаються поставити в куток грізними, хоча й туманними натяками на «якісь вищі економічні міркування».

Сьогодні, заливаючи бензин у бак свого автомобіля, ми оплачуємо тільки вартість палива, але нічого не платимо ні за шкідливі викиди і їхній згубний вплив на клімат, ні за споживаний кожним автомобілем атмосферний кисень за сто п'ятдесят чоловік. А хто платитиме за шкоду, завдану природі, враховуючи ще й те, що у нас найдешевший бензин у світі?

Вага екологічної літери й цифри з кожним роком зростає. Саме на них не можна економити, як не можна економити на здоров'ї людей. Один хворий на вірусний гепатит завдає державі збитків більш ніж на тисячу карбованців. Причина — забруднені води пестицидами і неочищеними стоками. Доведено, що навіть при суворому дотриманні усіх вимог безпеки понад 60 відсотків пестицидів потрапляє не туди, куди слід, а в грунт, повітря і воду. Виявлено безсумнівний зв'язок між захворюваннями печінки, жовчного міхура, підшлункової залози, передчасними пологами, психічними порушеннями і кількістю територіального «навантаження» пестицидами. З кількох сот дозволених до застосування в СРСР пестицидів контрольні лабораторії можуть зафіксувати вміст лише кількох десятків. Лише кілька відсотків сільськогосподарської продукції перевіряється у нас на наявність у ній залишків хімічних речовин.

Ще в 60-ті роки видатний радянський біолог, філософ і публіцист О. О. Любищев, вивчаючи топографію поширення комах, дійшов висновку, що в багатьох випадках шкода від комах перебільшена, а багатомільйонні витрати на хімічну обробку величезних посівних площ (а нині й авіацією) не завжди економічно виправдані. Багато його праць лишилися неопублікованими тому, що він не погоджувався на недомовки, напівнатяки, на вилучення тривожної інформації про стан природного середовища.

Потім з'явилися «гранично допустимі концентрації» нітратів і нітритів у овочах та фруктах, які мають містити не їх, а лише вітаміни. Скільки з них «перевіли» добрива, ніхто сьогодні не скаже. Через гонитву за кількістю сільгосппродукції, віру в магічну силу добрив втрачаються навики культури землеробства, забуваються екологічно чисті шляхи підвищення врожайності. Скільки потрапило отрутохімікатів у славнозвісну миргородську мінеральну воду через злочинно-безвідповідальне зберігання їх поряд з курортом?!

Дедалі більше і більше природі потрібні подвижники і гармонителі, як, скажімо, Нефталім з однойменного роману Томаса Манна.

«Якщо в тому місці, де він перебував, щось трапилося, він одразу ж подумки пов'язував це місце з іншим, віддаленим, де про те, що сталося, ще нічого не знали, що здавалося йому нестерпним жноотінням, з яким він і прагнув покінчити за допомогою швидких своїх ніг і бистрого язика, щоб, чого доброго, вернутися звідти з новиною, тут ганебним чином ще не відомою, і тим самим зрівняти людську поінформованість».

Ми багато втрачаємо через відсутність предметної природоохоронної реклами, вона б доносила до кожного згубність бездумного впливу на навколишнє середовище.

Натомість у великих містах майже на кожному кроці вивищено величезні щити, на них написано: «Бережіть природу!» — які за своєю ефективністю рівнозначні закпику «Літайте літаками Аерофлоту!» і аж ніяк не виправдують навіть витрат на фарбу.

РЕПОРТАЖ З ВИСТАВКИ, ЯКОЇ ЩЕ НЕМА

На Київському картонно-паперовому комбінаті Держпостач УРСР вперше в країні організував оригінальну виставку. Відвідувачі могли побачити тут бруски кольорового та чорного металу, вузли й агрегати нових машин, які були знайдені на міських і заводських звалищах. Навіть новий потужний електромотор з волі недбалих господарів опинився серед металобрухту. Конкретна безгосподарність представлена багатьма експонатами, а супровідні написи втрат вражають.

Цінність виставки в натурному показі того, чого не слід робити. Ми поведемо мову про виставку, якої ще нема. Експонати її в одному місці не зібрані, а існують, так би мовити, у часі і просторі. Умовно її можна назвати так: нерозумне використання літер, цифр і матеріалів. Спробуємо прокоментувати таку уявну виставку.

Перший розділ — велика експозиція, що стосується до групи «А». Тут представлені як металеві, так і залізобетонні літери-велети, встановлювані при в'їзді до окремих міст, так наче кількість витраченого на них металу прямо пропорційна повазі до даного населеного пункту.

У народі кажуть: який хазяїн, такі й ворота. У нас чомусь більше звикли до залізних, ще й з літерами на них вражаючих розмірів. Ось експонат, що демонструє «каліграфічний» розкрій листового металу, з якого зроблено напис: ДЗЗМ, не розшифрує жоден відвідувач. Це «Дослідний завод зварювальних матеріалів», що в місті Києві по вулиці Д. Коротченка. Поряд з ДЗЗМ маємо ще вивіску. Її відлито з металевого сплаву і прикріплено коло входу у двох екземплярах — один українською мовою, другий російською. Подавати інформацію двома мовами потрібно, але навіщо на двох дорогих плитах, а не на одній, де їй цілком вистачає місця.

Втрати від традиційного литва вивісок для безлічі підприємств та організацій на Україні становлять не одну сотню тисяч карбованців. Але ще більша «подвійних» скляних вивісок, витрати на які сягають мільйонів.

Унікальні експонати — поєднання металу з амаллю, на яких літерами різних кольорів виконані заклики до жителів — «дотримуйте», «пам'ятайте», «бережіть», «прибирайте», «не смітіть» та ін. До «шедеврів» такої продукції належать стандартні соціалістичні зобов'язання мешканців будинку, складені без їхньої участі і виконані відлапаними в печі літерами. Залізно і надовго. Особливо «оригінальний» пункт — зобов'язання не мати заборгованості за квартплату. Велетенські затрати праці та матеріалів у даному разі користі не дають.

Другий розділ виставки присвячений папері. Тут ми дізнаємось, що при виробництві паперу і картону у нас використовується лише 20 відсотків макулатури, в той час як у Данії, Голландії, Великобританії у три рази більше. Загалом же у світі кожна третя тонна паперу з макулатури.

Вражають і інші цифри. Вдумаймося в норматив утворення відходів при переробці паперу. Наперед планується в макулатуру крейдованого паперу та паперу для глибокого друку 22 відсотки, етикетного й офсетного — 20, друкарського — 16, в картону — близько 30 відсотків. І тільки, здається, норматив промокального, цигаркового та сигаретного паперу більш-менш прийнятний — 4 відсотки відходів. Інакше кажучи, майже п'ята частина використовуваного в поліграфії паперу «законно» йде у відходи! Хіба його коли-небудь вистачить?! Автори нормативів — галузевий інститут ВНДІ поліграфії Держкомвидаву СРСР та УкрНВОпапірпром (м. Київ).

У країні безповоротно втрачається майже 60 відсотків спожитого обгорткового та пакувального паперу і половина паперових мішків. Безслідно щезає половина паперових перфокарт, які застосовуються обчислювальними центрами та машинолічильними станціями. В той же час поширені зрізки «художніх витворів» на перфокартах за програмами марнотратників-обчислювачів: силуети жінок, різні календарі, дані про біоритми і сузір'я, натюрморти та ін. На ці відверті розваги витрачається папір, машинний час, електроенергія. Явище це масове. А плануючі органи сушать голову над тим, як звести кінці з кінцями і забезпечити дефіцитною перфокартою тисячі обчислювальних центрів і станцій. Незрозуміло і те, чому у відходи планується десята частина нових перфокарт.

На виставці ми дізнаємося, що в середньому на одного міського жителя припадає щороку 0,35 кілограма архівної макулатури, яку потрібно списати. Майже тисяча тонн, або шістнадцять залізничних вагонів на один тільки Київ! Скільки паперу, скільки праці, скільки площі! Ось де простір для застосування електроннообчислювальної техніки з її банками даних. Водночас це й інформація до роздуму про доцільність скорочення архівної документації, значний відсоток якої це бюрократичні і ніколи ніким не запитувані дані.

Ще до реалізації частина газет, журналів і книжок втрачає товарний вигляд і списується в макулатуру організаціями Міністерства зв'язку та книжкової торгівлі. Газети — 0,6 відсотка від обсягу реалізації, журнали — 1,3, а книжки — 1,2 відсотка. Це те, що гниє через недбалість при транспортуванні та пакуванні. По країні це тридцять тисяч нових книжок на рік, яких читач так і не побачить.

У побуті міський житель використовує 800 грамів газет, а сільський у 1,5—2 рази більше. Такі ж цифри і щодо журналів. Загалом безповоротні втрати становлять 25—30 відсотків. Крім того, використання газет і журналів на побутові потреби в містах збільшує навантаження на каналізаційні та водоочисні споруди. Друкарська фарба і целюлоза врешті-решт забруднюють навколишнє середовище.

В макулатуру люди здають не лише все старе, а часто й нове, ще з запахом друкарської фарби. Загляньте до приймальних пунктів, і ви переконаєтесь у цьому. Статистика така: 80—90 відсотків книжок «осідає» у населення, решта йде в макулатуру. Навіщо видавати те, що не має попиту? Як позбутися ганебного книжкового дефіциту? Тут становлять інтерес розцінки, згідно з якими виплачуються авторські гонорари.

Інженер-автор за опубліковану літару одержує 0,3 копійки, письменник — копійку. Проте і за «макулатурну» монографію, і за ту, яка має великий попит, розцінка однакова. Так само й у письменників. було б справедливіше, якби платили процент від реалізації виданого. Наслідок реалізації — кращий показник читацького попиту.

Ідемо по виставці далі й натрапляємо на нові вияви безгосподарності. В країні мільйонними тиражами видається науково-технічна інформація — огляди, листки, експрес-матеріали. Майже до кожного видання додається друкована карта або талон зворотного зв'язку з п'ятисот-шестисот літер. На жаль, до органу видання вони не повертаються. Десять граф у кожному талоні ніхто не заповнює. Без сумніву, зворотний зв'язок про користь інформації споживачеві потрібен. Але навіщо псувати папір і час на те, що не «спрацьовує»? Можливо, слід шукати іншу, ефективнішу форму спілкування із споживачем інформації? А скільки недоладностей у супровідній технічній документації, пам'ятках, інструкціях, паспортах?! На доданому до виробу білому папері нам докладно пояснюють (хоча це повинен робити продавець!), як м'яти картоплю, користуватися чайником, відкривати і закривати парасольку, вішати капелюха і пальто і навіть як користуватися спортивним кубком. У паспорті ЗВТ. 971. 066 ПС електропраски УТУ 1000-2, 5.220 ГОСТ 307-81 тростянецького заводу «Електропобутприлад» Сумської області читаємо: праска призначена для гладження виробів з різних тканин; праска нагрівається значно швидше, ніж остигає; не торкайтеся праскою ґудзиків, гапликів і кнопок. Видавничий реквізит Тростянецької районної друкарні на паспорті праски складається з 320 знаків високого друку. Навіть прізвища редактора і технічного редактора набрані досить виразним шрифтом. У самому ж паспорті близько 30 відсотків паперу «гуляє».

Привертає увагу експозиція сяючих літер і цифр. На полімерних обкладинках блокнотів, записників, папок, які вручаються на семінарах, конференціях, засіданнях,— великі відбитки золотих літер. Коштують вони половину всього видання.

Найдорожча літара — літера вченого. На нашій виставці марнотратство представлені ваговиті звіти окремих наукових установ, де «подібне розчинене в подібному», тобто потрібна інформація міститься в гомеопатичних дозах. Підраховано, що тільки одна літера

такого опуса в середньому коштує державі сорок копійок. Тут же дізнаємося, що «макулатурні» дослідження заготівельними організаціями Держпостачу не приймаються. Поруч яскравий плакат «Науці — госпрозрахунок і самофінансування».

Окремий розділ присвячений автомобілю. Виявляється, літери і цифри можуть навіть затримати транспортні засоби. На механізоване завантаження грузовика потрібно п'ять хвилин, а на заповнення 26 пунктів товарно-транспортної накладної у п'яти примірниках за формою Міністерства фінансів і Держкомстату СРСР близько півгодини. А скільки паперу і шрифту витрачається на дорожні листки, яких у країні щороку видається близько трьох мільярдів примірників?! Хоча вже є «вічний» дорожній листок завтрашнього дня — дірчата пластмасова пластинка розміром як місячний квиток для проїзду в автобусі. В отворах «електронної путівки» уся потрібна інформація, яку сьогодні вручну записують до дорожнього листка.

Хоча фарби не вистачає, поряд з потрібними реквізитами відомчої приналежності машини на кабінах пишуться великі написи. «Наказ — пасажирів не брати!», «Автомобіль на підряді» та інша непотрібна.

Зазирнувши досередини спеціальних мікроавтобусів чи легкових автомобілів, сучасний Козьма Прутков прорік би: «Коли на кузові автомобіля прочитаєш написи «Пересувний клуб», «Лабораторія», «Ізотоп» та інші, не вір очам своїм». Літери обманюють, бо ці мікроавтобуси, як правило, використовуються не за призначенням.

Є й літери, котрі псують цінності як матеріальні, так і духовні. На стінах ліфтових кабін, на сходових площадках та в інших місцях цвяхом освідчуються в коханні, лишуть свої та чужі імена, прославляють улюблені футбольні клуби і взагалі лихословлять. Навіть у музеях можна побачити надряпане «тут був...» Історичні пам'ятки, скелі, стіни, дерева уражені автографами здичавілих відвідувачів. Далекий наш предок також малював на скелях. Сьогодні вчені розгадують таємницю тисячолітніх написів. Це була інформація, адресована нащадкам. Паперу та ЕОМ тоді не було. Але для кого «малюємо» ми?

Дискусію у відвідувачів нашої уявної виставки викликають зайві титри кінофільмів, на які йдуть зайві метри плівки і час. Чи потрібні також «виробничі» заклики на кшталт: «Жодної хвилини простою, жодного сантиметра втрат!»? Багато хто вважає, що ще дорого обходяться нам непродумані зміни назв підприємств та організацій. За зміну вивісок, бланків, печаток, переписування записів у трудових книжках і перероблення решти реквізитів та етикеток треба платити. І чимало!

Позбутися надвитратної економіки літер і цифр, натомість дати простір потрібним сьогодні словам — вимога перебудови. Два диви людського розуму повинні по-людськи використовуватись. Відомий хірург Амосов сказав: «Щастя не в речах, щастя в інформації». Але якщо вона німа, шкідлива й неповноцінна, то це вже нещастя, з яким треба боротися усім миром.

В. Шостя. Плакат

ВАСИЛЬ СКУРАТІВСЬКИЙ

Дитячі спогади найтриваліші.

Трапилася та оказія в кінці сорок сьомого. Серед тижня наш клас нагло залишився без вчительки. Директор школи словістив, що її терміново викликали до райцентру на спецнараду, а відтак ми можемо розходитися по домівках.

Дітям цього й треба. Проте наступного дня наша карівничка справно з'явилася на уроки. Настрій у неї був цілком задовільний. Зайшовши до класу, вона владним голосом наказала вийняти з торбинок читанки і розгорнути на конкретній сторінці. «А тепер,— мовила вдоволено,— можете спокійно вирвати аркушика, оскільки ми більше не вчитимемо Рильського. Він виявився націоналістом!»

Ми, діти з глибинного поліського хутірця, де не було ні електрики, ні радіо, нічого не знали ні про поета, ні тим паче про «націоналіста». Слово це «розсекретилося» нам лише згодом, коли за почеплений ярлик багатьом людям довелося прощатися не тільки з волею, а й з життям...

Тоді ж мої однолітки ревно взялися до незвичної справи — зашелестіли сторінки, живосилом вирвані з читанок. Я ж не зважився на таку «операцію», і не тому, що був таким собі «прозірливцем», просто боявся батька, котрий ретельно стежив за моїми шкільними підручниками, суворо караючи за недбале до них ставлення. Перегорнувши учатверо листочка, я тихцем приховав книжку під партою.

Увечері, коли тато повернувся з роботи, одразу розповів йому про недавню історію. Він узяв читанку, довго видивляв листочка, потім обережно вирізав його гострим лезом бритви і сховав до своїх паперів. «Починаються нові репресії проти інтелігенції республіки,— зіллявся сумом до матері,— та це й зрозуміло: на Україну знову приїхав Каганович...» — «А хто він такий?» — взяли мене невтямки.

Тато тут же сполохнувся, стурбовано зиркнув на мене гострим поглядом (очевидячки, знав з моїх читанок про «геройський вчинок» Павлика Морозова) і суворо насварився пальцем: «Дивися мені! Щоб про нашу розмову ніде ні слова, бо буде зі мною те, що із твоїм дядьком...»

Історія про дядька Гната одізвалася болем. У тридцять сьомому його, сільського вчителя, зненацька заарештували за «контрреволюційну діяльність». Дядина Марина залишилася з двома малими діточками. Двоюрідний брат із сестричкою були трохи старші од мене. Жилося їм нелегко. Сільські перевесники цуралися їх, намагалися бути осторонь, бо ж над ними висіло оганьблене тавро — «діти ворога народу».

Пригадую такий випадок. У нашій школі практикували спарені класи. З одного боку сиділи ми, першачки, а з другого — третьокласники. Давши нам завдання, вчителька тим часом опитувала сусідній ряд. Дійшла черга розповідати напам'ять Шевченків вірш і до моєї сестрички. Вона справно переказала уривок з твору «Якби ви знали, паничі...» На рядку «Робота тяжкая, ніколи і помолитись не дають...» вчителька нагло зупинила її: «Сідай, тобі двійка! Я ж наголошувала вчора: слова «І помолитись не дають» треба замчати «І відпочити не дають» — «Але ж у книжці,— виправдовувалась вона,— по-іншому сказано?» — «Ти мені книжкою не тикай. Я ж наголосила, що Шевченко писав вірш давно, коли люди були богомільними, а ми, сучасники, в бога не віримо. Чи, може, ти вдома молишся?» — «Я геть забула,— знітилася Галинка,— що ви так казали...» — «А про свого батька ти не забула!» — сіконула люттю Можарівська.

Сестричка, охопивши ручками голову, впала на парту й несамовито заголосила: «Та я ж, так мене ж ще на світі не було, коли батька забрали... Я його й на обличчя не знаю...»

Відтоді зійшло чимало літ, але ті історії з нашою вчителькою постають живими картинами про конкретних людей, котрі запопадливо виконували на місцях вказівки кормчого.

Не беруся судити, що змушувало нашого педагога — накази зверху чи власна ініціатива — перемакшувати хрестоматійні Шевченкові твори або ж зобов'язувати дітей видирати з читанок поезію Максима Рильського. Що б там було, але все це чітко збіглося з новим приїздом Кагановича на Україну. Як відомо, в 1947 році за особистою вказівкою Сталіна він удруге обійняв посаду першого секретаря ЦК КП(б) України.

Постає, природно, запитання: чому це раптом з Москви без будь-яких пояснень на Україну знову приїздить очолювати республіканську парторганізацію Каганович? Яка необхідність була в цьому? Усе стане на свої місця, якщо ми простежимо всі попередні «вояжі» Кагановича в нашу республіку. Кожен його приїзд неодмінно закінчувався масовими репресіями, залишав по собі чорну смуту. Відтак, добре знаючи свого найближчого віднопідданця, Сталін знову відряджає його на чергову розправу з інтелігенцією республіки, і в першу чергу «навести лад» на західноукраїнських землях. Це був чітко продуманий план. Виконати його міг лише Каганович, як один з тих, хто навіть підправляв і поглиблював «діяльність» Ягоди, Єжова і Берії.

З приїздом Кагановича одразу ж почалися масові цькування найвідоміших представників інтелігенції. З цього приводу історик Григорій Іващенко в статті «Антигерой» відзначає: «Каганович оточив себе зграєю безпринципних людей і підлабузників, громив кадри, цькував і тероризував керівних працівників республіки. Каганович знаходив задоволення в знущаннях над активістами, над інтелігенцією, принижував їхню людську гідність, погрожував арештами і в'язницею. Не випадково до сьогодні багато партійних радянських творчих працівників називають період перебування Кагановича «чорними днями» для Радянської України».

Про це йшлося і на XXII з'їзді КПРС, коли були обнародувані документи, пов'язані зі сталінізмом: «Каганович... створював одночасно культ своєї особи, зображуючи з себе «вождя» українського народу. З цією метою в пресі друкувалися статті, що славили його діяльність на Україні в 20-х роках. Дійшло до того, що він вимагав від художників, наприклад, в уже закінчені живописні полотна про визволення України від німецьких окупантів домальовувати і свій портрет, хоч до цих подій він не мав ніякого відношення...»

Штучно створюваний «культик» супроводжувався і репресійними заходами. З цього приводу варто навести такий красномовний факт. Якось на зборах у сусідньому зі Скуратами селі судили колгоспника, котрий два дні не з'являвся на роботі. Селянин пояснив, що їздив у Хабнянський район (нині Поліський Київської області) на похорон сестри. Представник з НКВС тут же мовив: «Тобі й досі не відомо, що цей район носить ім'я Кагановича? Це свідома образа вірного продовжувача справи Сталіна». Селянина тут же заарештували і відправили в табори, де він і загинув.

Важко, практично неможливо перелічити всі злодіяння. Один за одним потрапляють у немилість і письменники. За допомогою і не без згоди Кагановича місцеві холуї шельмували Олександра Довженка, Юрія Яновського, а пізніше і Володимира Сосюру... Невеличку жменьку дивом уцілілих від попередніх репресій письменників піддають нищівній критиці. Для цього використовують будь-який привід, як, скажімо, вірш Сосюри «Любіть Україну!»

Не обійшла увагою кагановичівська «ласка» і М. Рильського. Під час прийому учасників вересневого Пленуму Спілки письменників України Каганович виступив з розгромною промовою, в якій звинуватив Максима Рильського в причетності до петлюрівців. Присутній у залі поет, незважаючи на природну скромність і витриманість, змушений був тут же заперечити доповідачеві. Він знав тонкий розрахунок Кагановича: мовчанка автоматично прирівнювалася до вироку — із зборів поет вийшов би вже під конвоєм...

А про цю історію я чув з вуст багатьох письменників. Нині важко підтвердити її вірогідність, оскільки писемних спогадів не збереглося. Більш детально розповів її мені колишній директор видавництва «Наукова думка», а згодом відповідальний секретар журналу «Народна творчість та етнографія» Іван Родаченко (редактором часопису був і М.Рильський). Як він стверджував, історію цю розказав йому Максим Тадейович.

Каганович викликав уночі до себе поета. Знервовано ходячи по кабінету, тримав в руках довгу вузьку лінійку, і час од часу ляскав нею по халявах чобіт, від чого в нічній тиші моторошно розголошувалася луна...

— Чим займаєшся? — ні сіло ні впало запитав Рильського.

Максим Тадейович делікатно стенув плечима:

— Роботи вистачає! Наукових кадрів обмаль, а завдання перед Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії величезні...

— А як з віршами? Пишеш?

— Пишу, звичайно...

— А про що вони?

Максим Тадейович насторожився: щось має на увазі господар кабінету.

— Усе, що я пишу,— відповів чемно,— друкується в пресі.

— М-да-а, читав, читав... — хрипко пробубонів Каганович, вимірюючи ногами лискучий паркет; нараз його хода рвучко зупинилася, ноги розчапірилися і, вкотре ляснувши лінійкою, просичав зла: — «Я син Країни Рад. Ви чуєте, люди?...» Це твоє писання?

— Моє. Але ж я написав цього вірша під час війни...

— Знаю! — обірвав на півслові. — Ти краще поясни мені таке: на недавній нараді насмілився заперечити секретареві ЦК про свою причетність до петлюрівців, а ось у вірші пишеш: «Я син Країни Рад...» Скажи тепер, яку ти мав на увазі — не Центральну, бува?!

Як признався пізніше Максим Тадейович, такого єзуїтського запитання він ніколи не чекав. Та й що можна було відповісти вишколеному провокаторові? Власне, це, якщо факт мав місце, й послужило «офіційним доказом» для Кагановича, щоб спочатку вилучити з літературного процесу поета, а потім фізично розправитися з ним. Тепер я певен, що розпорядження вчительки виривати зі шкільних книжок твори Рильського йшло з безпосередньої ініціативи Кагановича.

Під його фальшиву дуду підспівували, на жаль, і деякі відомі літератори. Сьогодні, в добу гласності, ми зобов'язані про це

сказати. Історія не повинна бути замовчуваною, тим паче що окремі публікації позначені необ'єктивністю. Це стосується й до статті Миколи Бажана «Проти націоналістичних перекручень у сучасній науці про історію України», видрукуваної у «Радянській Україні» за 13 і 14 грудня 1947 року. В ній піддано нищівній критиці творчість І. Сенченка, Ю. Яновського та М. Рильського. «Виразними спробами відродити давно партією викриті і розгромлені отруйні націоналістичні концепції є і літературні твори, й історичні «опуси» М. Рильського,— безапеляційно стверджує автор критичних заміток. — І в формі поетичних творів, і в формі доповідей чи статей на історичні теми М. Рильський викладає націоналістичні концепції, викладає їх послідовно і систематично». І далі: «Ці рецидиви націоналізму і в поетичних, і в історичних писаннях М. Рильського свідчать, що він не позбувся того буржуазно-націоналістичного вантажу, з яким він увіходив у літературу і який тепер після довгих років знову проявився», в тому «глибинна лінія його творчості — і це яскраво ствердили його останні писання — припадає до джерел, чужих радянській літературі, до джерел, в яких націоналістичний мул і каламуть буржуазного естетизму пульсують брудним струмком».

Звісно, що така вбивча характеристика відомого поета була тільки на руку Кагановичу, щоб закреслити Максима Рильського не тільки в літературі, а й у житті.

Що б там не було, але доля Максима Тадейовича вже висіла на павутиниці. Врятував поета, як ми знаємо, М. С. Хрущов. Микита Сергійович у статті «За тісний зв'язок літератури і мистецтва» згадував: «Мені з величезними зусиллями пощастило вберегти від огульної критики такого заслуженого письменника, яким є Максим Рильський, за його вірш «Мати» («Слово про рідну матір» — ред.), котрий наповнений глибокими патріотичними почуттями. Основним приводом для необгрунтованих звинувачень проти Рильського і нападок на нього став той факт, що у цьому вірші, в якому оспівується Радянська Україна, не було згадано ім'я Сталіна. І тов. Каганович, котрий підлабузнювався й робив усе для роздування культу особи Сталіна, став зображати Максима Рильського як українського буржуазного націоналіста. Він грав на слабких струнах Сталіна, не думаючи про ті тяжкі наслідки для української, і не тільки для української літератури, до яких могли б призвести ці необгрунтовані звинувачення на адресу шанованого українського письменника-патріота Максима Рильського».

Згадуючи цю історію, я, крім усього, хочу звернути увагу і деяких дослідників творчості наших радянських класиків, котрі дорікають поетам за так звані «культівські вірші». Дехто намагається, наводячи цифри, «присоромити» Рильського та його сучасників за вжиті слова на адресу вождя. Що й казати, сьогодні ми посміливішали, та й то далеко не так, як цього вимагає доба демократизації. Очевидно, було б значно більше користі для загальної справи, якби ці сміливці витрачали свої потенції не на підрахунки віршів з іменем Сталіна, а дослідили прізвища донощиків, котрі провокували і шельмували на догоду Кагановичу наших майстрів красного письменства, і не тільки їх. Це, так би мовити, до слова...

Ні для кого не є таємницею, що на совісті цього найближчого поплічника і найзапопадливішого виконавця сталінських репресій тисячі, якщо не мільйони жертв. З особливим завзяттям Каганович випробовував свою криваву методу на Україні, вважаючи водночас себе «спеціалістом і знавцем краю, де народився й виріс».

Власне, так вважав і Сталін. Якось 1935 року вождь запросив на дачу учасників 2-го Всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників. Серед них була відома ланкова із нашої республіки (зважаючи на її прохання, прізвища не називаю). Їй надали слово. Від хвилювання жінка не могла зосередитися, вживала багато українізмів, про що й просила вибачення. Сталін тут же заспокоїв: «Не переживай, Марія, якщо в цьому буде потреба, нас виручить Лазар Мойсейович. Він спеціаліст з українських питань».

Мав цілковиту рацію «вождь народів». Каганович справді вважався спеціалістом, але не як перекладач. Його ремесло мало інше застосування — організовувати на Україні масові репресії. Вже з перших своїх політичних днів він виявив себе людиною амбітною, з комплексом штучних підозр та цькувань. Перебуваючи на Україні з 1925 по 1928 рік на посаді генерального секретаря ЦК КП(б)У, Каганович вносив надмірну нервозність у роботу, виявляв одверту зневагу і войовничу нетерпимість до інших думок, тенденційність до вриликовавішувань. Все це і стало причиною, що провідні працівники партійного й державного апарату республіки змушені були звернутися з листом до Сталіна про зміщення з посади Кагановича. Але духовний батько, власне, й розраховував на свого безвідмовного лакуза, і лист залишився «непоміченим». Більше того, 26 квітня 1926 р. Сталін надсилає Кагановичу листа, в якому вказує на реальну державну небезпеку, яку являють націоналістичні тенденції «хвильовизму», що набирають «...характеру боротьби за віддуженість української культури і української громадськості від культури і громадськості загальнорадянської».

Тим часом Каганович продовжував працювати і розправлятися зі своїми «кривдниками». Це підтверджує «Большая Советская Энциклопедия» за 1937 рік, наголошуючи, що Каганович «очолив боротьбу з українськими націоналістами (Шумським та ін.)... Під його керівництвом КП(б)У розгромила опортуністів і буржуазних націоналістів і залишки «отаманщини». Хто були ці «вороги» — ми знаємо. Переважно це діячі ленінського гарту.

Розквитавшись зі своїми противниками, Каганович невдовзі переїздить до Москви. В цей час уже визріває план масової колективізації. Для його здійснення кращої, ніж Каганович, кандидатури й підшукати годі. Відтак Сталін доручає йому очолювати політроботу при ЦК ВКП(б). «Як секретар ЦК і завідуючий сільськогосподарчим відділом при ЦК ВКП(б),— читаємо в біографічній довідці,— Каганович в 1929—34 роках виїздив у справах колективізації і хлібозаготівлі до більшості країв і областей СРСР, особливо на Північний Кавказ, Україну, в Сибір, Воронезьку область тощо, організовуючи боротьбу партійних організацій і колгоспного селянства з куркульським саботажем, за проведення

сталінської більшовицької лінії по зміцненню колгоспів».

Ці біографічні дані нас цікавлять насамперед ось з якого приводу. Зважте на таку деталь: в усіх названих регіонах, де побував Каганович, одразу ж спалахував голод. Але найбільшого розмаху він набрав на Україні, яка доти вважалася житницею всієї країни. Очевидці тої страшної трагедії стверджують, що, незважаючи на незначні кліматичні відхилення, врожай був цілком задовільний. За нормального економічного розвитку можна було б повністю забезпечити людей продуктами харчування.

Нині вже з'явилося чимало матеріалів стосовно голоду 1933-го. Факти, які наводяться, підтверджують, що основними винуватцями були Сталін, Молотов і Каганович. Ось дані, взяті з газети «Правда» від 28 жовтня 1988 року. В 1930 році наша країна продала за кордон зерна на 883 млн. карбованців. У наступні два роки ціни на збіжжя впали удвічі, але кількість зерна на продаж не тільки не зменшилася, а й підвищилася, щоб отримати відповідну валюту. Ось чому (цитую за оригіналом) «експорт величезної кількості хліба в 1932—1933 роках, коли голодний мор косив радянських людей, сумарно приніс всього 389 млн. крб... Навіщо було,— резонно запитують автори статті «Індустріалізація СРСР: перші п'ятирічки»,— вивозити зерно, яке в той трагічний час врятувало б життя багатьом нашим людям?» І далі: «Все це змушує по-новому оцінити методи, якими Сталін, Молотов, Каганович та інші користувалися при вишукуванні коштів». Більше того, після відомої телеграми Мікояна і Молотова — вилучати в селах сільськогосподарські продукти — на Україну в 1932 р. приїздить Каганович і дає вказівку забрати в господарствах навіть посівний матеріал. Це і стало причиною небувалого голоду.

І ось, незважаючи на це, дехто з українських істориків намагається заперечити, що голод на Україні не був штучним. Невже і сьогодні, коли в пресі з'явилися неспростовні факти, над ними тяжіє тягар консервативного мислення культівської доби? Очевидно, що так...

Але історії не перекреслиш і не заретушуєш. Факти говорять самі за себе. Прибувши на Україну, Каганович зажадав забрати од селян все до останньої зернини. Спеціально були створені в селах «ударні» бригади, які формувалися переважно з людей низької моралі. Так звані комнезамівці робили труси по всіх оселях, вичищаючи будь-які запаси: посівне насіння зернових, бобових і картоплі, борошно, худобу, навіть одноденну їжу...

Я на ціле життя запам'ятав розповідь своєї матері. Зранку на подвір'ї з'явилася бригада з 12 осіб. У кожного з них були гострі металеві штрикачі. Вони розсипалися подвір'ям, ясюди вивіряючи проколами землю, чи, бува, не приховане де-небудь зерно. Затим обнишпорили господарські будівлі, зайшли до хати, а решта — в комору. Перевертаючи все догори дном, комнезамівці відшукали на денці скрині кілька жменьок борошна. Немов голодні щури, накинулися на «здобич» — вимели все до пилинки. Ті ж, що в хаті робили трус, заглядали в піч, промацували рукави в одязі...

Мати якось зуміла приховати вузлик квасолі для насіння і віддала моїй сестриці. Ніна приткнула його під спідничку, але Петро Цигви — найактивніший комнезамівець — таки помітив і, немов коршак, накинувся на беззахисну дитину — розпанахав на ній одяж, вихопив з дитячих ручок вузлика, а коли виходив, то забрав навіть останню на столі паляницю. «Наша хата,— зі сльозами на очах згадувала мати,— стала пусткою. Забрали все, що було: в оселі немов пожар пройшов...»

Рятувалися од голоду хто як міг: копали коріння з-під дерев, мололи жолуді, пекли хліб з висушених листків липи. Нас, поліщуків, рятували ліси та болота. Але мор усе ж викосив третину односельців. У сусідньої Оксини на одному тижні померло шестеро дітей. «Страшно було йти селом,— згадував тато,— то там, то там під тином лежали мертві сусіди. Не дай боже бачити таке!»

Набагато тяжче було прожити я степовій частині України. Люди, за свідченням очевидців, мерли, як мухи. Були села, де вигибали всі жителі, нікому було навіть ховати мерців...

Тим часом у січні 1933 року, коли масово вмирали люди від голоду, відбувся об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК ВКП(б). З основною доповіддю виступив на ньому Каганович. Вона, як нещодавно писала «Правда», позначена суцільними погрозами: «Каганович говорив про те, що, мовляв, ми ще мало розстрілюємо (підкреслення моє. — В. С.), і закликав до посилення репресій, які і без того були жорстокими; цей страхітливий заклик загалом ні в кого з членів ЦК уже не викликав одвертих заперечень».

Нині точиться багато суперечок щодо кількості людей, котрі загинули під час голоду на Україні. Називаються різні цифри. На жаль, жодних офіційних даних у нас поки що немає. Згідно з переписом населення 1926 року, на Україні проживало 29 мільйонів чоловік. Наступний перепис був проведений в січні 1937 року. Але його офіційні дані так і не з'явилися. Вся документація перепису, за вказівкою Сталіна, була знищена, демографічні установи розгромлені, а вчені та практичні працівники, котрі здійснювали цей захід, репресовані, оскільки цифри красномовно засвідчували величезне зменшення населення.

Наступний перепис пройшов у 1939 р. Його результати умістилися в двох газетних публікаціях, тоді як попередні (1926) були видруковані в багатьох томах. Але й ці дані (на Україні зафіксовано 30 з лишком мільйонів жителів), як вважають вчені-демографи, були сфальсифіковані. Цифра значною мірою завищена, принаймні не менш як на 10 мільйонів чоловік.

Наслідки того голоду відчутні и донині. Як засвідчують статистичні дані органів соціального забезпечення, нині в сільській місцевості практично немає осіб, котрі за віковим цензом виходили б на пенсію.

Слідом за голодом спалахнула нова хвиля арештів 1934—1937 років. Одним з найпомітніших ініціаторів був знову ж таки Каганович. Він не тільки з трибун вимагав репресій, а й спеціально здійснював численні вояжі. Як згадує ветеран партії і комсомолу Л. М. Жилінський, йому особливо запам'ятався приїзд Кагановича в Київ 1937 року, щоб безпосередньо розправитися з Косіором і Постишевим, які, як це вже доведено, також мали гріх за душею. Але то була виірена сталінсько-кагановицька метода — періодично знищувати не тільки своїх противників, а й вірних виконавців, щоб у такий спосіб перекласти

вину злочинів на інших, а відтак — замести сліди власних злочинів.

Важко відшукати будь-яку царину діяльності людей, куди б не «всунув свого носа» Каганович. Під його егідою масово арештовували й розстрілювали висококопрофесійні кадри на залізничному транспорті, він вважався «великим знавцем» і релігійного питання: «На початку 1929 року за підписом Кагановича на місця направлено директиву, в якій наголошувалося, що релігійні організації (церковні ради, мусаваліати, синагогальні товариства тощо) є єдиною діючою контрреволюційною силою, котра впливає на маси. Цим фактично була санкціонована команда для широкого застосування адміністративних та репресивних засобів боротьби з релігією» («Литературная газета», 1988, № 41).

Але з особливою ненавистю він ставився до інтелігенції, зокрема письменників. Нині ми вже знаємо: з усіх репресованих представників красного письменства в нашій країні половина жертв припадає на членів Спілки письменників України. Як відзначали у своїх доповідях на спілчанських партзборах Олексій Мусієнко та Борис Олійник, письменницькі лави були майже повністю спустошені за прямою вказівкою Кагановича. Володимир Сосюра в нещодавно надрукованій поемі «Розстріляне безсмертя» писав так:

Як тьма проклята, в очі лине
обличчя ката України...
То шле зміїні вогкі
зір Кагановича мені,
зір палестино-отаманський...
О, як він дика в наші дні
і ходить по землі радянській,
натхненник Берії!

Така ненависть апогейна!
Це ти вбив Фефера й Гофштейна
і знищив Маркіша!.. Це ти
гадючно повз в крові до трону,
щоб до всесвітнього Сіону
по наших трупах доповзти!..
Це ти в дні воєн громадянських
дітей розстрілював повстанських
і «змовні» липові «творив»,
щоб нищити учителів,
інтелігенцію народу,
що в тьмі ночей шукала броду...

Для досягнення своєї мети Каганович не гидував ніякими засобами. Але найпоширенішими були, звичайно, звинувачення в так званому націоналізмі. Під цю шкалу підпали практично всі національні кадри. Дійшли до того, що «рьяний охоронець» звинувачував у «ізмі» навіть... рослинний світ. Відомий такий факт, коли в один з приїздів до Києва Каганович на бульварі Шевченка зупинив машину й вигукнув: «Хто висадив ці тополі — символ буржуазного націоналізму!!» Лише випадково дерева залишилися «живими»...

З його легкої руки припинили існувати українські школи та педінститут і драмтеатр на Кубані. До речі, тут також пройшла чорна коса масових звинувачень у націоналізмі.

Важко, практично неможливо перелічити всі лиходійства, які вчинив на Україні та поза її межами цей рьяний поплічник Сталіна. На його совісті численні жертви безневинних людей. Про це йшлося і на XXII з'їзді нашої партії. Наводилися кричущі факти сваволі Кагановича. Будучи в лічильній комісії на XVII з'їзді, він повністю сфальсифікував вибори генсека — зменшивши цифру голосів, поданих делегатами проти Сталіна. Ми знаємо, чим закінчилася справа,— майже всіх делегатів з'їзду було репресовано.

Згодом при загадкових обставинах загинув один з претендентів на високий партійний пост — С. М. Кіров. Використавши цей факт, Каганович, як це підтвердило слідство, особисто розробив документ надзвичайних кримінальних і каральних законів, котрі дозволяли без суду і слідства шельмувати та знищувати чесних людей. Інсценована «справа Кірова» не без допомоги Кагановича переросла в нову хвилю жорстоких репресій по всій країні, в тому числі й на Україні. З цього приводу варто згадати історію, оприлюднену на з'їзді, про покаянний лист Якіра, з яким він звернувся до Сталіна. Серед резолюцій, що їх ставили наближені особи вождя, найогиднішою виявилася резолюція «залізного наркома». «Зраднику, сволоті і... (далі хуліганськo-нецензурне слівце) одна кара — смерть».

Величезна особиста «заслуга» Кагановича і в розгромі КПЗУ. Почалася ця акція наприкінці 20-х років, коли партійні та державні керівники уряду республіки висловили недовір'я і зажадали звільнення його з поста генерального секретаря ЦК КП(б) України. Лист було надіслано Сталінові. Що з того вийшло — здогадатися неважко: клопотання залишилось непоміченим, а Каганович тим часом почав зводити рахунки зі своїми «кривдниками». Першим потрапив у немилість О. Шумський. На лютнево-березневому Пленумі (1927 р.) Каганович звинуватив його в «націоналістичному ухилі» за проведення українізації. Відтак почалося масове навішування ярликів.

Працювати в таких умовах практично було неможливо. Зокрема В. Затонський та В. Чубар прагнули виїхати за межі України, а О. Шумський змушений був подати у відставку з поста наркома освіти, заявивши при цьому, що «розмови про мій ухил і про помилку — лише пусті балачки. І на тут криються причини мого відходу. Причини відходу — неспрацьованість з генеральним секретарем т. Кагановичем».

Натомість генсек України вдався до найбрудніших вигадок щодо колишнього наркома освіти, а тих, хто його захищав, звинувачував виплодженим ним же терміном «шумськізм». Так сталося і з кандидатом у члени ЦК КП(б)У, керівником Закордонного бюро допомоги КПЗУ та членом ЦК КПЗУ К. Саврчем (Максимовичем). На одному із засідань він відзначив, що не вбачає принципового розходження О. Шумського з політичною лінією ЦК КП(б)У стосовно до національного питання. Звісно, це не сподобалося Кагановичу, і він домігся, щоб виконком Комінтерну провів спеціальний Пленум ЦК КПЗУ, на якому було б обговорено позицію Максимовича. Кагановицька афера цього разу не восторжествувала: проти неї проголосували 12 членів і тільки два — Н. Шапіро та Г. Мінц — підтримали свого ідейного покровителя.

Але час уже працював на користь Кагановича. Майже щомісяця відбувалися пленуми ЦК КП(б)У, на яких ганьбили не тільки «шумськістів», а й членів КПЗУ.

Врешті-решт Каганович добився свого. За його наполяганням в червні-липні 1928 року відбувся третій з'їзд КПЗУ, на якому більшість його членів уже участі не брали. На з'їзді з'явився і сам Каганович. Ось спогад одного з учасників: «На з'їзд Каганович прийшов з відпущеною борідкою, у косоворотці, підперезаний реміницем, у солом'яному капелюсі і кирзових чоботях. Відчувалось, що наряджається «по-народному», хоч у його діях нічого народного не було. Виступав по заздалегідь написаному тексту... Його виступ був сповнений образливих лайок, погроз на зразок «випалимо розпеченим залізом».

Внаслідок розколу КПЗУ втратила дві третини відданих пролетарській справі борців. Більшість з них репресовано й знищено. Цією ганебною справою особисто керував Каганович. Як відзначає доктор історичних наук Ю. Ю. Сливка, котрий досліджує історію КПЗУ, «вершиною несправедливості стала постанова виконкому Комінтерну 1938 року про розпуск Компартії Польщі, а разом з нею й КПЗУ. Це був безпрецедентний випадок в історії міжнародного комуністичного та робітничого руху, коли вся партія, яка мала величезні заслуги в розвитку комуністичного та революційно-визвольного руху, в боротьбі за утвердження марксистсько-ленінської ідеології, оголошувалася реакційною».

Після Пленуму ЦК КПРС у 1957 році, який вивів Кагановича разом з іншими учасниками антипартійної групи зі складу ЦК КПРС, він звернувся до М. С. Хрущова з проханням не застосовувати проти нього репресій, як у часи Сталіна. Поплічник великого ката і сам кат, на руках якого кров невинно забитих, замучених голодом мільйонів людей, боявся за свою шкуру...

Останнім часом у всесоюзній та республіканській періодиці викрито чимало ганебних вчинків цього лиходія. Але, далебі, далеко не всі. Якщо, маючи в руках необмежену владу, він змушував писати про себе хвалебні оди, то нині ми робимо це без примусу, але з історичною достовірністю. Один з таких прикладів — гостропубліцистична пісня, яку створили й виконують вельми популярні нині естрадні співаки з ансамблю «Не журись». В одному з куплетів мовиться:

Каганович — державна голова,
Каганович — історія жива,
Каганович — Єжова рідний брат,
Лазар Каганович — професійний кат!

Тут, як кажуть, ні відняти, ні додати. Щоправда, додати є що: далеко не все висвітлено з біографії найпрофесіональнішого душогуба. Обов'язок усіх нас сущих зібрати неспростовні факти, щоб повністю розвінчати жорстокого поплічника сталінського свавілля.

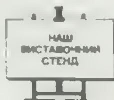

В. Вітер. Плакат

ЧИ БУЛА В АВІЦЕННИ ТАБАКЕРКА,

МИХАЙЛО СЛАБОШПИЦЬКИЙ

або мистецтво писати історичні романи

Є серед моїх приятелів історик. Серйозний, обізнаний чоловік, котрий сердито зустрічає кожен історичний роман, який з'являється на Україні. Мені навіть здається, що він читає їх тільки для того, аби знаходити в авторів похибки різного характеру, бо щораз із неприхованим торжеством у голосі коментує: і те не так, і те, і те...

Я намагаюсь йому заперечити, кажу, що це, мовляв, не наукове дослідження, а художній твір, і оцінювати його треба за критеріями літератури, а не науковості. Та він уперто стоїть на своєму: в усіх цих книжках, мовляв, немає найголовнішого — історичної достовірності...

У статті російського критика Юрія Мінералова «Та це ж література!» («Вопросы литературы», 1988, № 5) згадується дуже схожий на мого приятеля чоловік, який жив іще в часи Пушкіна. Автор статті наводить епізод з книжки спогадів сучасників поета, де «майор» і пан «Є» ось так сперечались про вірш «Наполеон на Ельбі»: «Майор ущент рознесить у суперечці не безнадійний, скромно висловлюючись, твір на тій підставі, що в ньому виявлено низку недостовірних відомостей. Наприклад, сказано у Пушкіна: «О, скоро ли, напенясь под рулями, Меня помчит покорная волна». «Майор» заперечує: «Очевидно, пан поет ніколи не їздив по морю — хвиля не піниться під рулем — під носом». Або сказано в Пушкіна: «Волнуйся ночь над Эльбскими скалами!» Поінформований у географії «майор» парирує: «...я слухати не можу! На Ельбі жодної скелі немає!» Коли «Є» продекламував рядки: «Одни во тьме ночной над дикою скалою Сидел Наполеон!» — «майор» прокоментував неточності: «Ну, шановний, високо ж заліз Наполеон! На скелі сидіти можна, але над скелею... Занадто дивна фігура!..»

Точнісінько як той «майор», розмірковує мій приятель: про все треба писати так — і тільки так! — як воно було насправді, будь-яке відхилення від цього пояснюється некомпетентністю або звичайною легковажністю письменника.

Але як же тоді бути ось з таким фактом. Відомо, що Карамзіну, коли він аналізував «Сіда» Корнеля, не сподобався і видався зовсім недостовірним епізод, у якому Хімена в день убивства батька виходить заміж за його вбивцю Родріго. На думку історика, така обставина абсолютно неправдоподібна і невмотивована, незважаючи на те що саме так і було насправді. В художньому творі, зазначав історик, не може панувати збіг обставин, бо тут діють закони — закони психологічного показу конфліктів, логічного саморозвитку характерів.

Відколи існує історична проза, відтоді не вщухають суперечки про те, що можна і чого не можна робити письменникові з історичними фактами.

Прибічники документальної точності, історичної достовірності застерігають: довільний підхід до історії спотворює її; прихильники переосмислення фактів, вільного їх «перекомпонування» аргументують такий метод тим, що дрібна фактографія часто буває художньо безкрилою, сковує фантазію художника, знецінює роль вимислу і домислу, без яких неможливо обійтися в літературі. І ті, й ті (одні зі знаком «мінус», другі — «плюс») посилаються на романи Фейхтвангера, говорячи, що історичними їх можна назвати тільки умовно, оскільки історію в них використано лиш як декорацію, як нагоду провести політичні аналогії. Це історичні романи політичних аналогій, бо Рим Ліона Фейхтвангера вібрав у себе всі якісні ознаки тоталітарної фашистської держави, в ній значно більше схожого на охоплену коричневою чумою Німеччину, аніж на Рим часів Нерона і Лже-Нерона. А пригадаймо такі твори, як «Таїс» Анатоля Франса, «Таїс Афінська» Івана Єфремова, «Березневі іди», «Міст...» Торнтона Уайлдера, «Дервіш і смерть» Меші Селимовича, які, окрім зовнішньої прив'язки до історії, майже не мають з нею нічого спільного. Часто виникає враження, що історія для цих письменників — то щось на зразок сцени й декорацій чи ілюстрації для їхніх філософських концепцій.

Ю. Мінералов цілком слушно пише, що «надзвичайно легко можна було б «забракувати» світову літературу на основі її наукової «недостовірності». «Неточності» виявляються у художників найрізноманітніших епох. У тому числі й у корифеїв». Докір за поверховість знання і розуміння предмета зображення (побуту, часу, подій і т. д.) довелося б адресувати для початку, певно, ряду творів епохи Відродження, геніальним п'єсам Шекспіра. Після Шекспіра можна

було б «розгромити», припустимо, зовсім «безпорадкі» щодо історичкої вірогідкості трагедії драматургів-класкцистів. Письменники-романтики з їхнім прикципоаим історкчким суб'єктвізмом теж можуть стати жертвами такого «правдолюбства», адже їхня творчість — це насамперед аияв художньої уяви, а не джерело про життя і побут якогось реального часу.

Відомо, що після голосного успіху «Таїс» і численкхх компліментів його історкчкій ерудкції Акатоль Франс писав: «То тут, то там мене вітають з тим, що я воскресив александрійськкй світ і зумів передатн його колорит. Але про це я думав щонайменше. Коли я писав «Таїс», я намагався, яаапаки, ввестк в мою казку (а це казка) тільки ті ідеї, які можуть бути цікаві моїм сучаскикам. Я якомога менше перевтілювався в єгиптякика й александрійця». Цікаво, що будь-яка доскіплква перевірка «кауковоі достовірносі» справді андатких романів одразу ж розчарова прихильників її. Багато хто захоплювався «повнотою реалій» роману Флобера «Саламбо». Та ось англійський дослідник Джек Ліндсей, ретельно дослідивши його «емпірику», виявив такий момект: «...Я не можу погодитись, що Карфаген, зображений у «Саламбо», взагалі має який-небудь стосунок до дійсного Карфагена... Карфаген для Флобера — лкш символ світу Наполеона III; живописні деталі — це тільки частка дианого світу фактазій, що дають йому сміливість розгортати широку хаотичну картику запеклої боротьби, яка була безглуздою і жахала його». У ромакі Флобера реалії епохи не описані, не реставровані, а тільки названі, і мало хто може сказатк, навіть з найосвіченіших спеціалістів, що ж, зрештою, таке всі оті «пунічні пентади» чи «галеоли з нашийниками»,— дійшов висновку дослідкк його творчості В. Реізов. Але магія художності зробила своє, читач захоплюється отою — до ілюзоркого токною — пластикою реалій зображеного Флобером світу. Реалій, взятих просто з авторської уяви. І вони видаються такими органічними в художній структурі історичного роману, мовби справді перенесені туди з «карфагенських часів».

Якщо Л. Фейхтвангер і Б. Брехт могли перекоситк в часі або радикально переосмислюватк навіть коккретні історичкі події, то що вже казати про точкість якогось окремого факту! А от читачеві нерідко здається, що обминути чи зігнорувати історичний факт просто не можка, бо саме так, а не інак було в реальній історичній дійсності. І тому, коли Іванчук у «Шрамах на скалі» переніс у часі смерть Франкового скка, одкк із рецензентів ромаку — Михайло Потупейко — різко про це йому зауважка, майже присоромив письменника, що він «плаває» в матеріалі. Звичайно ж, немає аніякісінького сумніву в тому, що Іванчук знав всі ці факти і обставини. Він свідомо пішов на часове зміщекка драматкчної події в житті Каменяра, аби датк нам відчути нелюдську вагу всіх тих бід і лих, які водночас звалялися на Франка, ніби якийсь злкй фатум вирішив безжально його роздушити.

«Реальна дійсність безсюжетна,— пише Ю. Мінералов. — Письменникові (в більшості випадків) конче потрібко створити сюжет, що є художнім узагальненням розрізнених фактів. А введення в сюжет видозмікює самі факти. Додайте до цього опредмечування в сюжеті різномакітної інформації, індивідуально-творчу фантазію та інші звичайні для роботи письменника чинники... Не дивно, отже, що художкій стиль завжди парафразує, а не фотографує історію. Звідси зовнішні «неточності», які в принципі не перешкоджають глибокому прокккнеккю художника в суть зображуваного, справжкій творчості».

Згадаймо ще один характеркий приклад — художні твори історика Миколи Костомарова, пишучи які, він вільно поводився з історичкими фактами, як висловився літературознавець М. Апостолов, «давши волю своїй примхливій фантазії». Тут уже не може закрастися підозра в тому, що автор не завдав собі клопоту сумлікко вивчитк історичкий матеріал, а тому приречений «плавати» в ньому. Художня практика історика — принципово важливий аргумект у даній суперечці про те, що дозволено робити в історичній прозі, а чого не дозволено.

Прибічники суворої «науковості», «достовірності» історичної прози забувають і про такий важливий фактор у художній творчості, як умовкість. На її існування охоче погоджуються і сприймають її в прозі «неісторичній» (ніс майора Ковальова, що гуляє по Невському проспекту, нікого не шокує), але чинять їй активкий опір в історкчкій прозі, вимагаючи, по суті, від творів того, що вимагається від мокографій чи кауково-популярних книжок. Мені здається, що вони не запротестують, скажімо, проти відвертої містифікації (знайдекий у Львові на вулиці Руській манускрипт у ромакі Іванчука) чи демонстративної фактасмагорії (шабаш відьом на Кальварії у тому ж творі), погодяться на існування персонажа, якого взагалі не було в історії (юродивий Агасфер у «Воді з каменю»), а от ви, здавалося б, «дрібніші» виявн авторської «сваволі» щодо відомих фактів ніяк не можуть і не хочуть погодитися. Це вже видається їм неймовірною єрессю, викривленням історичної правди.

Як пам'ятаємо з історії літератури, наприкінці минулого століття гучного розголосу набули маніфести письменників-натуралістів, що афішували документальність і науковість своєї роботи, негативно ставилися до будь-якого домислу чи вимислу в ній, вважаючи, що література навіть у всіх найдрібніших деталях мас бутк точною аж до протоколу. Безмежна абсолютизація документа і життєвої «моделі», як справедливо вважають історики літератури, й скомпрометувала натуралізм, він виявився неспроможним конкурувати з реалістичким мистецтвом і відійшов. Щось подібне почалося в двадцяті рокк й у молодій радянській літературі, коли найперспективнішим шляхом розвитку письменства проголошувалася саме «гола» документальність, коли вважалось, що тільки «література факту» спроможна на всебічне й глибоке відтворення реальної дійсності. Чим це скінчилося, відомо: документалістика спустилася з найвищих вершин літературної ієрархії і зайняла в ній своє справжнє — значно скромніше — місце. Саме те, на яке вона й заслуговує. Значення її не можна применшувати, але так само не можна й перебільшувати. Як завждк і скрізь, тут потрібне чуття міри.

Отож вимоги, щоб історичний роман був насамперед «достовірний», науково точний в усіх своїх деталях і подробицях, мають здебільшого анахронічний характер.

Часто в тих претензіях і зауваженнях звучить такий мотив: он, мовляв, той твір, на відміну від цього, і художньо ноанонрованний, і науково достовірний, точний у всіх деталях. У таких випадках читачі здебільшого не розуміють, що вони сприймають демонстратнану «точність» (дуже поширений у літературі прийом) за принципову наукову точність. До такого орийому (вигадування документів, стилізації під документ, акцентування того, що все це достоаірно, без вигадок) часто вдаються не тільки автори історичних романів. Пригадую, скількох читачів (та й деяких критиків) ввів в оману своїм твором «У серпні сорок четвертого...» В. Богомолов. Усі вигадані там автором документи сприймалися за чисту монету. Письменникові довелося довго й докладно пояснювати в інтерв'ю, що наведені в романі рапорти, повідомлення і т. п. — фікція, що все те народжене його фантазією. А вдався він до тієї містифікації для того, щоб створити в читача враження цілковитої документальності зображуваних подій, максимально точного їх відображення. Таку ж операцію проробив і В. Близнець у романі «Підземні барикади». Скажімо, дізнавшись, що один із його героїв писав революційні вірші, і не знайшовши їх (все загинуло в архівах царської охранки), Близнець сам став автором поезій свого героя, а читач того, звичайно, не знає і сприймає все це так, як хотілося авторові.

До речі, серед подібних вигадок часто бувають дивовижно точні авторські влучання в ціль. Письменник С. Бородін у своєму інтерв'ю розповів про такий цікавий приклад із власної творчої практики. Йому було відомо, що Тимур і французький король Карл VI листувалися. Автор вигадав один із листів Карла VI, який провокував зіткнення Тимура з султаном Баязетом. Яким же було загальне здивування, коли історики знайшли такий лист і він багато в чому збігався з тим, що написав романіст. Сам автор пояснив це так: «Стиль цього листування був мені відомий. Я знав також про те, що Карл VI послав у той час на допомогу візантійському імператорові Мануїлу дві тисячі рицарів і загін лучників. Значить, перш за все мова в листі могла йти про воєнний союз і спільні дії проти Баязета. Європейцям було відомо про те, якого значення надавав Тимур торгівлі. Тому я взяв на себе сміливість і написав од імені Карла про привілеї, які будуть надані купцям Тимура у Франції. І також не помилився...»

Звичайно, таке можливе тільки за умови повного опанування матеріалу, справді серйозної підготовки автора до написання твору, що, зрештою, є одним із неписаних законів роботи історичного романіста. Я вже мав нагоду зазначити, як ретельно працює Іваничук над матеріалом, намагаючись вивчити все, що стосується до теми майбутнього твору. Загальновідомо ж: тільки серйозне опанування матеріалу дає цілковиту свободу в оперуванні ним, дає змогу не загрузнути безвиїдно у фактах, бути не утриманцем їх, а справді художником-осмислювачем.

Іваничук не часто вдається до різних містифікацій чи відвертих умовностей. Над усе його захоплює імітування кібито «абсолютної» достовірності, «наукової» точності описування подій і обставин. Це свідомо розрахований прийом, продиктований бажанням здобути довіру й того читача, який дуже любить, щоб усе, про що розповідає письменник, «було правдою». Так, в експозиції твору «Черлене вино» він пише: «Туроподібна Віїзив вежа з подвійною брамою, гостроверхі Владича і Стирова над піденним урвищем поєдналися між собою товстоподібним муром із заборолами, заховавши від людського й ворожого ока правительське ядро Волині з готичним червоним палацом великого литовського князя посередині замкового двору, з собором, резиденцією луцького єпископа, каплицею і сторожовими ізбами. Міцну фортецю збудував колись на стрімкому березі Стиру — для себе й для майбутніх нащадків Гедиміна — останній галицько-волинський князь Любарт, зрусифілий литвин. Її можна взяти хіба що голодом або безводдям. До замку зусібіч тулиться багатолюдний Луцьк, відгороджений од лядського боку непрохідними багнами над Стиром і Сапалаївкою, ввійти в нього безмостовою дорогою можна тільки трактом, що йде від Владичої вежі на Литву...»

Тут ніби усе «правильно» щодо точності й достовірності. Письменник і далі, ніби приколисуючи пильність таких читачів, веде повістування в цьому ж ключі, стилізуючись під отвку достеменність. Але ось уже в творі вриваються гуртом скоморохи, ось пішли монологи Осташка Каліграфа, потім його сни... Звичайно ж, таких речей не міг би дозволити собі той, хто прагне будь-що триматися істини. Автор на свій розсуд реконструює картину минулого, використовуючи відомі йому факти як «будівельний матеріал», опредмечує наукову інформацію, «перекладає» її на принципово іншу мову, де вона співіснує поруч із народженим авторською фантазією, вміло стилізованим під «реальну» історію. І найпідготовленішому читачеві важко розмежувати, де тут правда, а де вигадка: «Осташко стояв на валу обіч боярина, дивився на першу переможну битву, а знав: це тільки початок. Він чув крики свого друга Галайди і радів, що руки олесьчан не обагрилися ісанкою ироа'ю, що благородством оочалася іх війна — то чи ж допустить доля, щоб програли у битві чесні з нікчемними, господарі своєї землі з наїзниками і вбивцями? Поляки вибралися з боліт і виходили на передмістя За Брамою. Тут вдарили на них Іванкові кінні вої, і впав у цій останній сутичці, тяжко поранений, гончар Микита. Незабаром на князівських наметах опустилися стяги з орлами, а на їх місце піднялися нові...»

Цьому ж підпорядкований і прийом підкресленого датування подій чи не в кожному творі Іваничука. «Мальви», наприклад, починаються так: «Намесні тисяча вісімнадцятого року гіджри...» А перший розділ «Четвертого виміру» названо за часовими координатами подій: «Вересень, 1881, Тифліс. День»; потім упродовж роману автор кілька разів удається до цього ж прийому. І навіть у «Шрамах на скалі», де письменник (що досі було загалом невластиво для нього) починає афішувати вигаданість того чи того епізоду, він на початку роману точно ок-

креслює час подій, ніби збирається писати таку собі непретензійну кроніку з життя Франка: «Для Івана Франка 1913 рік був особливий...»

Коли в творі, сказати б, на помітних місцях розставляються часові координати подій, читач неодмінно пройметься довірою до описуваного. А саме це і ставить собі письменник за мету, бо з цього починається віра читача, який не підозрює «правил гри» в історичному романі: перед його очима «вдягає реальності», а на письменникова вигадка.

Писати романи, сказав Ральф Фокс,— це філософське заняття. Адже роман — філософсько-художній синтез, найуніверсальніший, за словами Шеллінга, жанр літератури. І судити його треба, ясна річ, виходячи саме з особливостей його складної художньої природи. Що це, на жаль, не завжди так робиться, засвідчує стаття Ірини Гітович в одинадцятому номері «Литературного обозрения» (1987 р.). Авторка почина її здалеку (от тільки чи звідти?): «Біографічна проза, до якої належить «Четвертий вимір»,— завжди тою чи іншою мірою реконструкція реальної долі. В даному разі це підкреслено й самою побудовою роману. Тож умовність ніби «задана», аже лежить в основі нашого сприймання. Але, підкреслюючи її як принцип, письменник водночас із цим намагається її закамуфлювати — переконати читача, що між просто романом і романом біографічним немає ніякої різниці. Але вона є. Хоча б у відправному авторському ставленні до матеріалу — реальної історичної долі,— яким і визначається міра естетичної доцільності того чи того прийому».

З цього висловлювання важко зрозуміти, а чому заннувачує письменника рецензентка. В тому, що він хоче перекоиати читача, буцімто немає ніякої різниці між просто романом і романом біографічним? Але звідки могла виникнути ця підозра? Іваничук не писав біографічного роману, і «Четвертий вимір» — зовсім не роман-біографія. Очевидно, рецензентку звели в оману моногеройність твору і те, що його основою послужила одна конкретна біографія.

Якщо до літератури підходити з дефініціями Гітович, то треба вважати не просто романами, а романами тільки біографічними і «Петра Першого» О. Толстого, і «Святослава» та «Володимира» Скляренка, і «Гойю» Фейхтвангера, і «Роксолану», «Євпраксію» та «Я, Богдан» Загребельного, і «Ясу» Мушкетика, і ще багато інших творів, які жодною мірою не вкладаються в прокрустове ложе цього жанру.

На цю плутанину з жанрами можна було б не зважати, якби на ній не засновувалися подальші закиди рецензентки, що видаються чи не рецептами писання історичних романів. Зазалене нею в «теоретичній» частині Гітович намагається розкрити в такий спосіб: «Не знаю, чи відчував автор «Четвертого виміру», коли працював над романом, опір форми, але я, читач, відчуваю його подекуди дуже гостро. І перш за все це стосується до функції мови. Якщо ж урахувати, що роман переважно (за змістовим наповненням) розмовний (?), то зрозуміло, як знижують навіть найправильніші постулати й цікаві думки надмірна патетика, прагнення героя говорити не тільки «красно», а й формулами, в яких виявляється нездоланний потяг до казуїстики...»

Що то за «формули»? Ось, наприклад: «Кому не вистачає мужності витримати смерть, той не має мужності витримати й життя». Або: «Уся мужність у нашому світі зводиться до того, щоб навчити людей її (смерті. — М. С.) не боятися... Нема людини, яка б не бажала вирватися з клітки тривимірного життя на безмежжя Простору і Часу. В цьому стимул людського поступу».

Таких висловлювань, сформульованих подекопи з афористичним блиском, у тексті дійсно чимало. Але ж це закономірно, бо й Гуляк, і більшість героїв «Четвертого виміру» — люди, що виразно вирізняються культурою думки, економністю її словесного «оформлення». Зрештою, роман завжди цікавий передовсім мислячими героями.

Тому закидання рецензентки, ніби твір «не так написано», звучить досить кволо. Над сентенціями й афоризмами Р. Іваничука не зайве подумати уважніше. Скажімо, над такими словами одного з героїв «Четвертого виміру», який чимало говорить читачеві своєю фразою про інтелектуальну й духовну еволюцію Гуляка за час ув'язнення: «...зайшов у тюрму з енциклопедією, я вийшов енциклопедистом».

Гітович критикує Іваничука і за появу в творі «якогось фантома», Майстра Часу і Простору, вважаючи його вкрай недоречним запозиченням з Гофмана чи Булгакова. Але ж ось М. Жулинський, який читав твір в оригіналі, не відчув і тієї буцімто невідповідності лексичних засобів, і качебто штучної ремінісценції з Гофмана чи Булгакова. Як на мій погляд, М. Жулинський набагато ближчий до істини, коли пише: «Невипадково Р. Іваничук вводить у роман, точніше — в безмежжя безсонної ночі Миколи Гуляка, зримого тільки для нього Майстра Часу і Простору. Цей місткий володар постійної часової форми прийшов для того, щоб провести Гулака належним йому відтинком часу й простору, щоб повернути його погляд у власне минуле з тим, щоб врешті доставити на очну ставку із своїм минулим — на зустріч із Миколою Костомаровим...»

Майстер Часу і Простору висловлює концептуально важливі в творі слова: «Четвертий вимір у тобі самому, у центрі твоєї душі, у закладених там принципах, від яких ти не відступаєш, і тільки з її надр можна піти в безсмертя з доброю або лихою славою».

Безперечно, що без цього образу «Четвертий вимір» був би зовсім іншим романом. Можливо, саме таким, яким бажала б бачити його Ірина Гітович. Але Іваничук виглядав би в ньому художником із набагато біднішою палітрою.

Переконливим видається і свідчення Віталія Дончика: «Це роман цільний і завершений. У попередньому («Вода з каменю». — М.С.) концепція, здається, шукала собі відповідної форми упродовж усього твору, де щасливо зустрічаючись з нею, а де й розминаючись. Тут же вона постала, мабуть, враз і остаточно. Роман монологічний, роман, у якому центральна постать Миколи Гуляка розглядається через багато призм... Роман поліфонічний і компактний водночас. Роман сповідальної зажури і пристрасної полеміки. Не хотів би, щоб мої епітети були сприйняті як суперлативи — зрештою, я лише концентрую те, що з'явилось у численних статтях і рецензіях...»

«Четвертий вимір» для Іваничука справді став твором нової художньої якості. Доти йому ще не вдавалося писати такі компози-

ційно струнні й драматургічно напружені сюжетним перебігом і боротьбою ідей романи.

Ще раз переберімо подумки наші кращі історичні романи: «Я, Богдан», «Роксолана», «Євпраксія» П. Загребельного, «Отчий світильник» Р. Федорова, «На полі смиренному» й «Три листки...» Вал. Шевчука, «Яса» й історична повість «Суд над Сенекою» Ю. Мушкетика, історичні оповідання «Дрогобицький зоїздар» або «Великі королівські лови» Ніни Бічуї... — усі вони найцікавіші для нас не хронікально-ілюстративною добросовісністю авторів, а найчастіше тим, що деякими невимушеними зоілами наліфінуться як недоречні авторські відсебеньки.

Ось іще один повчальний епізод з літературного буття історичного роману сьогодні. «Литературная газета» якось надрукувала лист читача, якого розгнівав роман Л. Салдадзе «Сузір'я Оріону». Читач писав, що герой роману Авіценна дуже далений од історичної реальності, оскільки реальний Авіценна не міг нічого знати ні про Прометея, ні про китайську філософію і навіть мав досить туманне уявлення про історію Ірану... Попутно автор листа висловив претензії до багатьох авторів історичних творів, які, на його думку, погано знають реалії описуваних подій. «Але хто з нас, людей кінця XX століття, може стверджувати, що він добре знає реалії тих далеких епох? — сказав у відповіді на цього листа в тій же газеті письменник А. Алімжанов, відомий авторитет в історичній прозі. — Ми з цікавістю читаємо романи С. Бородіна, А. Янубова, В. Яна і Я. Ільясова про походи Александра Македонського, Джека Ліндсея про Ганнібала, Джованьйолі про Спартака, Л. Мештерхазі про «Загадку Прометея», В. Яна й І. Калашникова про жорстокі походи Чінгісхана, П. Кадирова про Бабура, твори різних авторів про фараонів і Сократа, про Авіценну і Біруні. Кожен з тих авторів по-своєму говорить нам про уроки минулого, про жорстоке і гуманне, про силу розуму і велич знання. Кожний поповнює нашу пам'ять, розширює кругозір, і тому, певно, ми не обтяжуємо себе запитаннями: а чи була в Авіценни табакерка? Головне, був великий Авіценна...» І з цими словами важко не погодитися. І не тільки тоді, коли йдеться про часи давноминулі, а й про значно ближчі до нас. Скільки б автор не вивчав усі реалії описуваної ним епохи, як би бережно їх не реставрував, поставивши собі за мету ні в чому не схибити, він неминуче змушений буде додумувати, додавати від себе. Бо художня творчість без цього просто неможлива.

Гадаю, Шекспіра анітрохи не бентежив той факт, що замок Ельсінор, описаний у «Гамлеті», ніколи не бачив Гамлета (тобто його прототипа вікінга Амлета, оскільки Амлет жив за кілька століть до збудування Ельсінора; а збудовано його, як свідчать документи, 1585 року). Він назавжди «поселив» там свого героя, а читачеві й глядачеві Шекспіра здається, що саме так воно й було насправді.

Всім відомо, який непорушний авторитет знавця епохи «Війни і миру» закріпився за його автором. Очевидно, є багато читачів, які навіть вважають, що Лев Толстой у всьому сліпо йшов за істориками, вивіряючи за ними кожну подробицю в творі, не вдаючись ні до яких відсебеньок. Але цікаво, що сучасним йому історикам Толстой не здавався таким зразково-добросовісним у відтворенні перебігу подій війни 1812 року. Як пише Ю. Мінералов, «Толстой має свою власну думку й про Аустерліц, і про перипетії бою під Тарутином, і про Бородінську битву. Без особливих церемоній він пересуває в романі війська по-своєму...» Словом, будучи скрупульозно уважним до історичних відомостей одного роду, великий письменник ставився до відомостей іншого зі своєрідним «філософським презирством».

У «Війні і мирі» зустрічається багато цифр, якими Толстой характеризує співвідношення сил у російських і французьких військах. Ті цифри так дивували тодішніх воєнних спеціалістів, пише Ю. Мінералов, що вони навіть почали дискутувати про джерело даних графа Толстого. Відомий у минулому столітті воєнний теоретик та історик Вітмер, проаналізувавши цифри з роману, зауважив, що автор керувався надто оригінальним способом при визначенні пропорцій: за його, Вітмера, словами, французи втратили до Бородінської битви 120 тисяч, в після неї — 100. Отже, втрати їхні складають шосту частину сил. Толстой наполягав на своїй цифрі: французи недолічилися чверті війська... А в «позовах» воєнних істориків з Толстим читачі взяли бік письменника. Він їх переконав: усе було достеменно так, як описано у «Війні і мирі».

Прибічники документальної точності, «науковості», певно, мало думають про те, чи не надто беззастережно вірять вони історикам. Адже й самі науковці часто розходяться в оцінці значення тих чи тих подій. Скажімо, В. Ключевський, на відміну від багатьох своїх колег, не надає особливо важливого значення Куликовській битві. А М. Карамзін роль Івана III в історії оцінює набагато вище, ніж роль Петра І... В розпорядженні істориків ті ж самі факти, та ж сама хронологія, але й у їхні підкреслено об'єктивовані писання може вкрадатися апокрифічний елемент.

В інтродукції до «Марусі Чурай» Ліни Костенко читаємо про те, що всі документи про суд над героїнею її роману не дійшли до нашого часу, що «книги міські полтавські през войну под час рабования городе огнем спаленн», що описана далі ситуація з тодішнього судочинства гіпотетична, витворена авторською уявою. І все ж ми віримо в неї, бо в цьому нас переконує поетеса, говорячи, що якби десь збереглися і знайшлася та книга про суд над Чураївною, то:

...ми б читали старовинний том,
де писар вивів гусячим пером,
що' року божого такого-то,
і місяця такого-то, і дня,
перед Мартином Пушкарем, полковником,
в присутності Семена Горбаня,
що був на той час війтом у Полтаві,
перед суддею, богом і людьми,
Чурай Маруся — на підсудній лаві,
і під Полтаві свідків за дверима...

Тож чи будує автор свій твір на «порожньому» місці в історії, чи береться за матеріал, докладно описаний істориками, якщо він мислячий художник, то щораз починає «нове сотворіння світу», зводячи в ньому все так, як вважає за потрібне і єдино можливе. Він має такий відповідальний привілей. І саме тоді ми збагачуємося відчуттям живої історії, розумінням, «як усе в ній було»...

Та й, зрештою, не забуваймо, що минуле також має багато варіантів свого «прочитання». Особливо якщо «читати» його сучасними очима, сучасним розумом.

СТЕПАН КРИЖАНІВСЬКИЙ

В ЧАСІ І ПРОСТОРІ

Життя Василя Чумака не було ані легким, ані безхмарним. Це й зрозуміло: воно припало на час всесвітніх суспільних катаклізмів — на війну й революцію. Бо й сам дев'ятнадцятилітній поет став жертвою найжорстокіших класових сутичок між силами контрреволюції й революції. Але й після передчасної смерті поета його перебування в просторі й особливо в часі лишалося не легким і не безхмарним.

Щодо існування поета у просторі не багато можемо сказати. Здається, він не вийшов далеко за межі рідної республіки. Окремих його книжок іншими мовами не було та й досі немає. Хоча ім'я Василя Чумака є у всіх антологіях, хрестоматіях та декламаторах українською мовою, в антологіях української поезії російською, білоруською, польською, болгарською, чеською, словацькою. І в цьому плані можна твердити, що його шлях у світову поезію тільки починається.

Мимоволі напрошується порівняння Чумака з іншими поетами, життя яких не вийшло за межі 30 років, такими як Лермонтов, Христо Ботев, Шандор Петефі, чи Семен Надсон, Максим Богданович, Юліс Яноніс, як Володимир Кобилянський, Олександр Козловський... Такі порівняння мають свій сенс, хоча й з різних поглядів. Подібно до поетів різних революційних епох (Шандор Петефі, Христо Ботев), Василь Чумак загинув, образно кажучи, на барикадах, у смертельних сутичках із силами старого світу, світу гноблення, визиску, тьми. Щодо порівняння з С. Надсоном, М. Богдановичем, О. Козловським, Ю. Янонісом — усі вони загинули до можливого розвитку сил і таланту від невиліковної на той час хвороби — туберкульозу...

До Максима Богдановича і Юліса Янонісa Василь Чумак був близький за своїми громадсько-політичними та літературно-естетичними поглядами. Обом першим на час Лютневої революції (до Жовтневої обидва не дожили) було відповідно 21 і 26 років. Найдалі у своєму ідейно-політичному розвитку пішов Юліс Янонис — один із більшовицьких лідерів серед литовської інтелігенції, основоположник литовської пролетарської поезії. Це він так сформулював її завдання:

Поэт — не жрец, курящий фимиам
И шепчущий в ночной тиши молитву,
Поэт — трубач, зовущий войско в битву
И прежде всех идущий в битву сам.

Найбільше надається до порівняння із Чумаковим усе ж таки шлях Володимира Кобилянського, котрий, як і Чумак, прожив три роки після революції, зазнав впливу пролетарської ідеології і помер на якихось два місяці раніше від В. Чумака. У своєму тюремному щоденнику Чумак зафіксував цю подію в запису від 19 вересня (ст. стилю): «Умирають працівники мистецтва. Кобилянський від черевного тифу. Бялик, певне, від погрому (не вияснено). Смерть Леоніда Андреєва» («Червоний заспів»).

Так само як Кобилянський, Чумак ішов до революційно-пролетарської поезії «через модернізм», причому у Кобилянського вплив поетики символізму сильніший. Обидва вони віддали данину релігійній лексиці та образності, і знову ж у Кобилянського це «Христос воскрес — народ воскрес» вийшло виразніше. Варто навести один рядок із поезії «Народе мій»: «Розпутий, будеш ти змагатися із богом в суперництві німім...»,— щоб не видалося, ніби Володимир Кобилянський справді вірив у бога... Спільні закличні ноти звучать у віршах обох поетів.

Ось В. Чумак («Вперед»):

Не спочивайте: ще не час!
Нехай останній промінь згас —
самі запалимо вогні —
і в сутемі витворимо дні!

А ось В. Кобилянський («Браття бруду і бруку»):

Браття бруду і бруку
В солоних краплях роси —
Подайте братові руку,
Нові новлі краси!

І, нарешті, впадає в око подібність у формулюванні завдань пролетарського мистецтва в обох поетів,— у Чумака в статті «Революція як джерело», у Кобилянського у статті «Завдання пролетарського мистецтва».

Але придивімося до поступування поетич-

ної творчості і всього створеного В. Чумаком у часі. Пригадується сонет Івана Франка про Котляревського, якого Каменяр порівнює з орлом, що «крилом ударив і в лазур поплив»:

Та груду снігу він крилом відбив,
І вниз вона по схилові кам'яному
Котитись стала — час малий проплив,
І вниз ревла лавина дужче грому...

Не так склалася творча доля В. Чумака. За життя він не побачив і першої своєї книжечки «Заспів». Щоправда, у 20-х роках про нього багато писали, вийшло чотири чи п'ять його поетичних збірок, було чимало публікацій, спогадів, статей. Вже десь 1935 року припинилися будь-які згадування поета у пресі, а далі тінь наклепів на його старшого друга, біографа й охоронця літературної спадщини Василя Еллана впала і на спадщину загиблого В. Чумака. Довгих чверть століття його ім'я майже не з'являлося в пресі. І тільки після відновлення ленінських норм громадсько-політичного та літературного життя в 1954—1956 рр. зірка поета знову засяяла на літературному обрії: вийшло три видання його творів (1956, 1968, 1982).

Однак ім'я Василя Чумака жило в свідомості багатьох причетних до літератури діячів. Ось кілька свідчень-листів до мене і записів розмов з поетами різних поколінь.

Іван Гончаренко, представник літературного процесу 20—30-х років, надіслав мені лист-спогад «Рівнялися на Чумака»:

«Андрій Малишко в статті, опублікованій наприкінці 50-х років, згадуючи творчу молодість свого покоління, писав: «...Як і тоді, думаю зараз про поета Василя Чумака, що дав нам струну в серце».

Струну в серце! Чудово сказано! Рядки гартованої поезії Василя Чумака вогненним струмом вривалися в наші серця, розбуджували в них пісенні струни, були для нас, молодих, своєрідним ідейно-поетичним камертоном.

На кремінь — крицю: буде світ!
Ми непохитні, мов граніт.
Ми йдем і йдем, несем вогні,
І творим блиск, і творим дні.

Ми рівнялися на Чумака. У заспіві поета вчували голос Революції. Рядки його поезій не сходили з наших вуст. Прагнення взяти на озброєння новаторську поезію В. Чумака добре передав тоді Микола Шеремет:

О дайте Чумакових ритмів,
Заліза дзвін, бетону тон,
Щоб оспівать часи новітні
І височінь нових колон.

Заполонила і мене чарівна, талановита поезія розстріляного білогвардійцями дев'ятнадцятирічного співця на початку його творчого злету. Їдучи поїздом погожого серпневого дня 1927 року від Бахмача до Гребінки, мимо станції Ічня, я нашептав і записав до блокнота вірш, присвячений Василеві Чумаку. А ще раніше, напровесні цього року, у мене виникла думка про увічнення славного імені Василя Чумака. Надіслав листа в Ічнянський райком комсомолу, радив товаришам-райкомівцям порушити клопотання про найменування Ічні селом Чумакове. Відповіді на моє щире юнацьке звертання не одержав. А вірш «Ічня» був опублікований в одному із номерів журналу «Молодняк» за 1928 рік...»

Трохи по-іншому сприйняв поезію Чумака Платон Воронько. Його перші кроки до школи уже були до школи радянської. І в перших читанках та хрестоматіях поряд з віршами П. Тичини, В. Еллана, В. Сосюри він читав вірші Чумака. «Але у моє серце, — каже Воронько, — він увійшов навіть не з читанок, а зі сцени. Справа у тому, що після кількох років поневіряння у рідному селі Чернеччині потрапив я до охтирського дитмістечка імені Скрипника, що містилося поблизу Охтирки та й поблизу нашого села, у монастирі. Це було велике, може, не менше від колонії імені Горького зборище безпритульних дітей, де дітвора налічувалася тисячами, а вихователі — десятками. І керував усією цією «республікою Шкід» талановитий педагог, досить оригінальна людина Матвій Лукич Довгополюк. Він і сам був поетом, у Охтирці тоді виходили маленькі збірочки його поезій. І був він так само фанатичним поклонником перших українських радянських поетів. А в клубі відбувалися вечори поезії на зразок того театралізованого «Березневого каламуту», що про нього згадує Микола Бажан. Улаштовувачем і автором сценаріїв цих вечорів був, звичайно, сам Довгополюк, а виконавцями ми, учні, на той час уже четвертих, п'ятих класів семирічки, що діяла тут же в дитмістечку. І лилися зі сцени вірші та пісні Шевченка, Франка, Лесі Українки, а з радянських — Тичини, Еллана, Чумака, Сосюри про червоні зорі, про молот і плуг, про те, що «єдиним брязком заліз накуєм зорю останню — соціалізм».

...Ті вірші ніби спеціально були створені для сцени, для декламації, бо ж справді, як інакше могло сприйматися: «Гей, не спи, робітнику: на панському смітнику вороги не сплять».

Це запам'яталося, а може, й забулося, було звіяно протягом тридцятих, сорокових, першої половини п'ятдесятих років піском забуття. А вдруге, — зазначає Платон Воронько, — прийшов до мене Чумак 1956 року, коли ти приніс мені червону книжку «Червоний заспів»...

На мій запит Василю Швецю, як увійшов у його поетичний світ Василь Чумак, він відповів своєрідною новелою-есе. У ній несподівано прозвучала відповідь на ще одне запитання: яким лишився Чумак у свідомості того покоління, з котрим він разом входив на терени української, вже радянської літератури?

«...В тій розмові не було нічого незвичайного — жнива, прибуття до Москви німецького міністра Ріббентропа, театральні гастролі та ще те-се, так що вона швидко заткалася б густим павутинням непроглядного забуття, аби не спало на думку перефразувати Сосюри рядок «і волошки у кухлі синіють».

— Еге ж, це вивідувалися піщани, —

відгукнувся Тичина,— та й привезли гостей з нашого поля.

Він підійшов до великого столу, схилився над нотами і, пожадно вдихнувши їхній дух, подивився на вікна, потім на двері, ніби чогось остерігаючись, поцікавився майже пошепки, чи я знаю «Волошки» іншого поета — вірш Василя Чумака. Ні, не знаю. А от: «Гай, не спи, робітнику: на панському смітнику вороги не сплять»,— вкачна із читанки, коли ще був школярем. По тому, як очі Павла Григоровича блиснули й притьмом вигасли, зрозуміти нескладно: моя відповідь йому сподобалась, одночасно зрозумілося і те, що розмову про Василя Чумака на цьому закінчено. Адже ж нам, студентам, було не так давно прочитано список письменників, імена і твори яких згадувати заборонено. Серед них і Василь Чумак. Перед тим як попрощатися, вже в передпокої Тичина вручив мені книжку цього поета «Заспів», попереджаючи нікому її не показувати, прочитай, мовляв, сам та й поверни.

Гадаю, пояснення зайві, чому той день освітлює мою пам'ять повніні. Твори справжніх поетів (а нерідно й доклі) — то гірські верхів'я. Над ними куди частіше, ніж деінде, збираються грози, їх обпалюють блискавки, по них проноситься найруйнівніші вихори, та вже коли англине сонце, коли ми самі добираємося до тих верховин, то, вдихаючи надмір озону, задовольняємо якнайповніше свою естетичну потребу з відчуттям не лише насолоди, а припливів енергії...

Поетичне верхів'я Василя Чумака могло б вирости в беснид. Але цього не сталося: якне як, а життя поета було вочевидь метеорним. «Заспів» читано й перечитано. З його висоти відкривались такі ясні та принадливі далечі, такий обшир світу, повитого клекотом революції, що мимоволі ставш її учасником: *несеш вогні, і твориш блиск, і твориш дні*, бо в противному разі чим і як пояснити своє потрясіння, породжене музикою поетової душі? Та музика була необхідною супутницею кожного з нас, хто лише готувався вийти на самостійний шлях свого життя. В ній жила твердість поступу, ясность мети і непокитність воїна. Як би це пригодилося для мого покоління. Та ба, воно йшло на війну, яка почалася вже наступного року, з обікраденим духом — без поезії Чумака і багатьох інших талановитих авторів.

Німецький міністр фальшиана, коли клявся Радянському уряду в дружбі з боку фашистського рейху. Це історичний факт. У віршах поета ми не знайдемо жодної фальшивої ноти. Це також факт. І він мене спантеличував: як могло статися, щоб отакий звитяжець, боєць революції обернувся на її заклятого ворога? Саме оце прокляте питання прибере подоби якогось опудала в панцирі і дратуватиме не тільки мій зір, а й сон протягом усієї війни. Коли, готуючи вогневу позицію для своєї гармати, я продекламую:

> Риємо — риємо — риємо
> землю, неначе кроти;
> з нутів плазуємо зміями,
> сіємо — сіємо — сіємо
> буйні червоні цвіти... —

то більшість моїх однокопиників скаже: ці слова належать Іванові Франку, але будуть і такі, що назвуть істинного автора безпомилково, посилюючи мої радощі: поет з нами, поет воює!

Правда над усе! Її свіжий подув геть позмітав усякий непотріб, який закаращував нам дорогу до верхів'я наших духовних коштовностей — до поезії Василя Чумака».

З двох «проклятих питань», поставлених в есе В. Швеця, на одне уже дав відповідь час: Василь Чумак, як і інші поети комуністичного раннку, в часи сталінізму були піддані остракізму внаслідок обмови, наклепу, що його особливо важко спростувати мертвим. Це вже позаду. Але, живучи в умовах демократії, гласності, перебудови, ми, ніби прокинувшись із довгого сну, не можемо відповісти на друге: як взагалі можна «заборонити» письменника чи будь-яку «живу душу», якщо вона була, діяла, лишила якийсь слід у духовній культурі людства? Хіба наша марксистсько-ленінська методологія не дає нам ключа для пояснення найскладніших питань, доль, біографій та ще й у найскладнішу революційну епоху, коли з колосальним гуркотом рушилося старе і в муках народжувалося нове, в дусі соціальної справедливості?

Наведені відповіді пояснюють іще одну історичну закономірність: наявність історичної пам'яті народу, яка нічого не забуває, ні доброго, ні злого, ні красивого, ні потворного, ні прогресивного, ні реакційного, і всьому дає свою оцінку.

Ось іще одне свідчення — відповідь Олександра Підсухи, що зветься лаконічно — «Біль»:

«Ім'я Василя Чумака вперше почув я 1934 року, коли навчався на робітфаці при Лінгвістичному інституті в Києві. Вірші поета, з якими ознайомив нас викладач української літератури, закарбувалися в пам'яті назавжди. Не пам'ятаю, щоб я заучував їх спеціально. Було мені тоді 16 років, пам'ять — як незасіяне поле. Немале значення відігравало й те, що Чумакова поезія була така ж молода й невгамовна, як і ми, юнаки тієї пори, а до того ще свіжа і мелодійна. Ритми самі западали в серце:

> Риємо — риємо — риємо
> землю, неначе кроти...

Якихось сімнадцять років відокремлювали нас від революції, від тогочасних закликів, що так яскраво й самобутньо втілилися в енергійні рядки. А хвилювали нас, як і самого автора:

> Гордою, сміливою
> бурею бурхливою
> встань, народе зраджений,
> як один устань:
> з гімном-перемогами
> новими дорогами
> підемо на брань.

Невипадково, гадаю, поезія Чумака асоціюється в моїй уяві з початком дня — ранком, або з початком весни — березнем. Я б так і назвав його — *березнем* української радянської поезії.

Годі спати! —
всі із хати:
пишне свято навкруги.
В мрійно-синіх
далечинях
хвилі-співи,
переспіви,
хвилі і луги.

Поєднання революційних гасел і кованої ритміки з лірикою вищої проби — взагалі явище унікальна. Сама ця в творчості Чумака імпонувало мені найдужче. Йому судилося велике майбутнє. Якби не нагла смерть, став би він одним з найяскравіших зірок на небосхилі нашої поезії. З тих робітфаківських часів і донині, досить лише почути або згадати ім'я цього високоталановитого юнака, серце моє здригається... здригається від болю, що так рано обірвалося його життя».

У відповіді Олександра Підсухи вражав ставлення до Чумака, як до Метра, Учителя, Майстра. Цілі покоління поетів вчилися в нього революційного пориву, енергії вірша, мелодійності його звучання, лаконічності вразу, влучності і точності епітетів, метафор, символів, новаторству тропіки, метрики, строфіки, римування...

Початок 80-х років. Чумак зайняв належне йому місце в історії української літератури. Постало питання про нове видання творів поета — цього разу у видавництві «Молодь», в «Поетичній бібліотеці комсомольця». Якщо попередні видання «Червоного заспіву» (1956) та «Заспіву» (1968) якоюсь мірою познайомили читачів з творчістю напівзабутого поета, а в 70-і роки, в умовах застою, цього зробити не пощастило, то в новому виданні, підготовку якого знову доручили мені (обидва попередніх вийшли з моїми передмовами), я у згоді з видавництвом обмежив свою функцію упорядкуванням, автором же вступної статті виступив Дмитро Павличко. Мені було цікаво і трохи тривожно — в якому ракурсі поглянв на Чумака представник нового літературного покоління! Я радий, що не розчарувався. Автор передмови до нового видання, кажучи високим стилем, показав зразок ленінського ставлення до мистецької спадщини: він відкрив у поета нові сфери, поклади добра і краси, мистецького новаторства. Все це було наслідком нового, уважного прочитання поетової творчості у тісному зв'язку із революційним розвитком життя:

«Невдоволення буржуазним характером Лютневої революції 1917 року, мрячливою, чужою для народу, але вигідною для поміщиків та фабрикантів соціальною політикою Центральної ради відбивалося в поезіях Чумака тим сильніше, чим ближче було до знаменитого Жовтня. Соціалістична революція впливала на В. Чумака, як вулкан, не тільки після виверження. Його серце відчувало не помітні для багатьох інших «коливання землі» ще задовго до вибуху... В. Чумак мав у серці заряд шевченківської соціальної і національної туги,— визрівати ж його слову довелося в складнющій атмосфері, коли національні гасла, посилені націоналістичними мегафонами Центральної ради, могли заглушити голоси правди і життя. Отже, В. Чумак тим насамперед виділяється з усіх фундаторів української радянської літератури, що вже напередодні і в дні Жовтневої революції закликав «рвати кайдани гнилої моралі», вірити в силу «забутих» і «найменших», ставати «під прапори праці».

Цей блискучий соціально-політичний діагноз поступування юного поета доповнюється в Д. Павличка таким же високонауковим трактуванням його художньо-естетичних спромог: «З романтично настроєного юнака, якому імпонують перехоплені в лібералів абстрактні заклики до боротьби за долю рідного краю, він стає співцем соціалістичної революції, від традиційної «степової» тематики переходить до теми пролетарської, від «мрійновтоми» до суворих реалістичних картин з життя людей праці».

Надзвичайно влучна й таке спостереження: «Сама в тому дивовижна привабливість Чумакової поезії, що вона, ставши соціалістичною, не втратила ні своєї початкової романтичності, ні національного, соціальним духом просвітленого боління... Ніщо людське не було чужим цьому «піонерові пролетарської культури». Дмитро Павличко делікатно поправляє багатьох із нас, які й раніш, і тепер казали й кажуть: «Якби не нагла й передчасна загибель, міг стати першорядним поетом»: «Думаю інакше. Його книжка «Заспів» засвідчує поета не просто першорядного, а видатного, близького до геніальних прозрінь, майстра сформованого, якому не потрібна поблажлива скидка на молодість...»

Що ж, це слушно, з єдиним, чисто людським застереженням, з урахуванням і того, що він дав і що б він іще, якби не нагла загибель, м і г дати...

Отже, художні здобутки В. Чумака з роками не бляknуть, а, як діаманти, світять і сяють ще з більшою силою, виказуючи свою непроминальну потужність, художню своєрідність.

І підтвердження цього ми знаходимо ще в одного, наймолодшого учасника нашої «анкети», автора першої книжки віршів Станіслава Вишенського:

«Василь Чумак — ім'я, що з нього починається післякласична література. Знайомився з ним ще в школі. Одначе, як на мене, щасливі ті поети й читачі, котрі одкривають одна одного поза шкільною програмою.

Перечитуючи лірику Чумака, вчувавш у пам'яті ритми переселення з одного світу в інший, мелодію, що в ній беруть участь здебільшого духові інструменти. Багато в тому «Заспіві» декларативності, експромту, але й є світовідчуття світу, який ще не існував. Метафорична заглибленість приходить з досвідом, пошуком варіантів відповідей на питання питань (на питання суттєві для конкретного поета).

Так, скажімо, Артюр Рембо — теж поет революції — «очолив піснею» події 1871 року, метафоричними віршами, приправленими іронією і навіть сарказмом. Голос Чумака вільний від сумнівів: це голос воїна, зовсім молодого бійця. На відміну від Рембо, він не оплакує жертв, бо рух триває. Оплакування, зважування трофеїв і втрат будуть потім.

Опланувати доведеться іншим, серед них, звичайно ж, Євгену Плужнику.

У кожному поколінні людей и шукаю поетів свого темпераменту. А близькі мені поети з розвиненою інтуїцією, на перший погляд, з трагічною долею, скарбничі «чергового» світу, що до нього шлях лежить через революцію. Проте без вірша Чумака не було б і відкриття Євгена Плужника. Принаймні сприймались би ці відкриття інакше. Можливо, Плужник і оплакав полеглого воїна, що помирав з «Червоним заспівом» на вустах.

Василь Чуман не відав, як складеться доля його народу після революції, він лише творив «пісенну хроніку» неповторних моментів історії.

Соловей співає, доки соловʼїха висиджує соловʼят. Соловей мусить співати, навіть якщо разом із соловʼятами зʼявиться на світ і зозуленя. Справжня поезія не помилясться».

У цьому трохи парадоксальному роздумі С. Вишенського знаменним є зіставлення В. Чумака з Артюром Рембо, з трагічною музою Євгена Плужника. Хотілося б у ній заперечити тільки одне твердження. Чумак, як і всі справжні поети, мав геніальний дар передбачення, тому його поезія живе і діє сьогодні, хоча й зовсім в інших обставинах.

До свого вірша «Теяки» Василь Гей узяв епіграфами рядки Василя Чумака і Василя Еллана, в першого — «сісмо... буйні червоні цвіти», у другого — «удари молота і серця», і ось так відтворив свою лінію спадкових звʼязків:

Не пісні —
пурпурові фрески
В місць епохи вписали ви!
Гей, мої вічноюні тезки,
Вдармо ритмом у вись нову!
Ваші душі в борні — корундом,
Хоч і ніжності повні вщерть.
Значить, можна, хоч вельми трудно,
Подолати любов'ю смерть.
Значить, можна боротись вбитим
І розтерзаним серцем
— бить!
Вчусь по-вашому світ любити,
Хочу так, як і ви, прожить...

...Так живуть поети в часі і просторі. І ми справді через відстані літ можемо сказати поетові революційного відродження: ми є, ми твоє продовження.

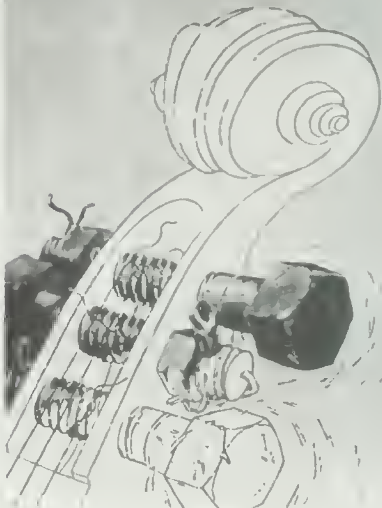

В. Вештак. Плакат

НАТАЛКА БІЛОЦЕРКІВЕЦЬ

Нетерпіння через століття

«Наприкінці сімдесятих років для сучасників було цілком очевидно, що Росія хвора. Сперечалися тільки про те, яка хвороба і чим її лікувати... Дехто знаходив причини незрозумілої російської хвороби в зубожінні національного духу, інші — в послабленні державної влади, ще інші, навпаки, в її надмірному посиленні...

...Зрозуміти, що відбувається, сучасникам не вдавалося: не помічаючи причин, вони з острахом і подивом спостерігали наслідки. Тільки через десятиліття цей час душевної смути, зневіри і загального невдоволення визначать як назрівання революційної ситуації...»

Так починається роман Юрія Трифонова «Нетерпіння» (1973). У читача 70-х років, який хворобливо вишукував у потоці тогочасної літератури натяки, алюзії, прикмети езопівської мови, такий початок не міг не викликати посмішки розуміння, впізнавання: що «країна захворіла», вже було відчутно, незважаючи на те що «все нібито йшло своїм звичаєм», і причини — від «посилення державної влади» (після «відлиги») до її «послаблення» («Сталіна б сюди!» — лунали непоодинокі голоси), від «зубожіння національного духу» до «підступів» зовнішніх ворогів — називалися чи не слово в слово. От тільки визначення «революційна ситуація» та «гласність» (так, зустрінемо в романі Трифонова й це слово) з'являться пізніше, в середині 80-х.

Але ж роман «Нетерпіння» присвячено подіям, що відбулися за сто років до його написання. Цей роман, — на жаль, єдина поки що книга відомого російського письменника, видана українською мовою (щоправда, один з творів прозаїка — «Обмін» — містився в збірці «Сучасна російська повість»), — виявився надзвичайно злободенним завдяки наявному в ньому перегуку подій та ідей — давноминулих і сучасних, на порозі близького майбутнього, до якого письменник не дожив (Ю. Трифонов помер у березні 1981 року). «Ниті, які тягнуться з минулого... вони чреваті... Вони дуже чреваті...» — мовить герой трифоновської ще однієї повісті «Інше життя» (1975). «Вагітність» історії — це взагалі вистраждана думка зрілого Трифонова, яку він послідовно проводив, починаючи з циклу «московських повістей» і завершуючи «Старим», «Часом і місцем» та незакінченим «Зникненням».

Це думка, до якої гарячково звертаються його герої, для котрих історія є або самим життям (серія «старих», «монстрів» — учасників революції та громадянської війни), або фахом чи хобі (Сергій Троїцький з «Іншого життя» та Гриша Ребров з «Довгого прощання»). Характерно, що останні, люди молодшого, «стомленого життям», знудженого покоління, намагаються аж якось звільнитися від цієї невідступної тривоги: їхні дисертації, статті, п'єси, романи (як славнозвісний «Синдром Никифорова» в «Часі та місці», дія якого через «систему дзеркал» мала простягнутися аж через два століття) лишаються на стадії чернеток, папок з архівними виписками, загальних зошитів з літерами РМ — «розривання могил».

«Раптом наступав такий день, коли прорізалося поки що невпевнене, холодкувате, але з обіцянкою великого оледеніння питання: навіщо? Далі все відбувалося швидко. Мотор переставав стукотіти, насувалась нудьга, і, окрім того, треба було терміново заробляти гроші на життя» («Довге прощання»). «Все це було захоплююче, цікаве — але навіщо?» («Інше життя»). Так, не могли ці герої, внаслідок своїх характерів — «негероїчних», буденно-обивательських (вживаємо це поняття в трифоновському ключі, без зверхності й зневаги, лише як символ масового, звичного людського існування) — піти далі «розкопок». Мабуть, крім особистої привабливості (надто Сергія, та й Антипова з «Часу і місця»), не вистачало їм, як мовила героїня «Іншого життя», «чогось всеохоплюючого, що б об'єднувало всі ці зошитики, виписки, факти, цитати...» Чого? Желябовської сили волі? Впевненості у святих ідеалах, яка характеризує Летунова («Старий»), не такого вже й «ідеального», але ж піднесеного вірою над «рутиною» життя його знуджених і розчарованих дітей?.. Та чи не було тут і «обивательського» (зрозумілого, втім, для «дітей» репресованих) страху зайти надто далеко у своїх пошуках і порівняннях?..

«Вночі він раптом сказав:

— Знаєш, чому в мене усе з таким скрипом? — Шепотів ледве чутно: — Тому що нитті, які тягнуться з минулого... ти розумієш? — вони чреваті... Вони дуже чреваті... Ти розумієш?

Вона не розуміла:

— Чим?

— Ну, як чим! — Він засміявся. Їй стало страшно, здалося, що він божеволіє. — Адже ніщо не обривається безслідно... Остаточних обривів не існує! Ти розумієш? Мав бути продовження, не може не бути, це ж так зрозуміло...»

Але щоб було продовження, треба знайти початок, джерело. Герой «Іншого життя» «почав з батька». Так почав і сам Трифонов — повістю «Відблиски багаття», щоб іще на раз повернутися до «теми батька» в останніх автобіографічних творах. Логіка історичного пошуку «ниточок» вела письменника у минуле, до Жовтневої і Лютневої революцій, і ще далі — до часу народження ідеалів, тривог і сумнівів майбутньої революції, — до героїв «Народної волі».

У центрі роману «Нетерпіння» образ Андрія Желябова. Письменника цікавив, здається, не так сам перебіг подій, «потік», «стихія» життя, як реакція людини, підхопленої цим потоком: реакція неоднозначна у випадку з кожною конкретною особистістю. Адже людина, як роздумував згодом Сергій Троїцький,— це саме і є ота «нитка, що тягнеться крізь час, надзвичайно тонкий нерв історії, який можна відщепити, відділити і — по ньому визначати багато чого...» Цим визначенням у першу чергу й займався автор, хоча й намагався, хай скупо, змальовати «тло» — в епізодичних з'явах «голосів» Плеханова й Драгоманова, Достоєвського і Толстого, в коментарях новочасної музи історії «Кліо-72». Проте письменникові довелося відмовитися від такої близької йому мрії — показати «все разом». «Для вас вісімдесятий рік, — говорить Гриші режисер Сергій Леонідович з повісті «Довге прощання», — це Клеточников, Третє відділення, бомби, полювання на царя, а для мене — Островський, «Невільниці» в Малому, Єрмолова в ролі Євлалії, Садовський, Музіль...

Так, так, так! Боже, як усе це жорстоко переплелось! Розумієте, історія країни — це багатожильний дріт, і коли ми виривасмо одну жилу... Ні, так не годиться! Правда в часі — це злитість, все разом: Клеточников, Музіль... Ох, якби відтворити на сцені цю течію часу, що несе всіх і все!»

Цей образ — течії часу, потоку — стрижньовий для пізньої трифоновської прози. «Потік — образ у Трифонова улюблений, — пише критик І. Дєдков, — у ньому відчуття Історії, але живої, нинішньої, що мчить і захоплює всіх за собою, ще не застиглої, не знам'янілої... Трифонова приваблювало все, що могло якось виявити сили, більші від людських, і він писав: «Бистрина», «вир», «загальне сп'яніння», «чад»... Ніби «хід речей», рух «валів» визначені десь і кимось, а на долю людей випало чекати: захопить, понесе, пощадить, потягне, кине напризволяще, погубить, вбавиє, підтримає, піднесе?..» І далі: «Я розумію, що фаталізм, котрий часом з'являється у Трифонова, — це фаталізм настрою, пов'язаний з якимись розчаруваннями і звичайною людською слабкістю... Це лиш... трифоновська модель світу, і право автора надати їй перевагу перед іншими і через неї намагатися вийти до істин людського існування в нашу історичну пору...»

Про які ж «розчарування» «в нашу історичну пору» обмовляється критик, намагаючись пояснити й виправдати вияви письменницького фаталізму?

Книга Дєдкова (1986) писалася, як ми розуміємо, наприкінці того «застійного» періоду, початок якого збігається з часом, коли створював чи задумував переважну більшість своїх книжок Ю. Трифонов. Як зауважила дослідниця його творчості Н. Іванова, письменник майже в повній ізоляції виконував у той час роботу історика — історика не лише давніших часів (тут прогалин було порівняно менше), а й часів новітніх, пореволюційних, ще й сьогодні всебічно і об'єктивно не висвітлених офіційною історіографією. Як, до речі, виконували цю роботу й деякі інші письменники: Рибаков і Дудінцев, Гранін і Приставкін, чиї недавно опубліковані твори писалися здебільшого теж у 60-і роки...

Відомо, що паралельно з «Нетерпінням» — твором, де якраз найменше «фаталізму» і найбільше «характерів», Ю. Трифонов працював над романом «Зникнення». «Кінець 60-х — початок 70-х був часом прощання з тими надіями, які засяяли було перед суспільством після XX з'їзду. Час створення «Зникнення» — це не час громадського піднесення, а час спаду й розчарування, нової безнадії, відчуття історичного тупика, наростання байдужості, конформізму, різкого падіння соціального тонусу, заболочування духовної думки», — стверджує Н. Іванова («Вопр. литературы», 1987, № 11).

Цікаво, що «Нетерпіння», попри всю трагічність зображуваного (тим більшу, що читач знає від початку, чим завершиться справа народовольців), здається, було для письменника світлим проміжком віри в людський характер, у силі можливості людини, підхопленої потоком, але непідвладної йому. Чому ж таким взірцем «неповторних людей» виявились саме народовольці, а не ближчі до нас «батьки» з «Часу і місця» та «Зникнення»? Може, тому, що врешті-решт останні таки поступалися тимчасовим, але могутнім силам влади і демагогії? «У романі «Зникнення», — пише Н. Іванова, — Ю. Трифонов показує ситуацію розгубленості і здачі позицій тими, хто звершив революцію, організував Червону Армію, будував народне господарство, але не зміг вистояти перед силою узурпованої державної влади: вона, ця сила, скорила їх собі й перемолола... Самообман колишніх червоних командирів породжувався їхнім страхом і невпевненістю... Якщо раніше, скажімо, у «Домі на набережній», Ю. Трифонов зображав сліпоту дітей перед історією... то у «Зникненні» він показує сліпоту дорослих, котрі не бажають читати вогненні знаки, що вже палають на стінах їхніх будинків».

Це роз'яснення разом із самими трифоновськими текстами — гідна відповідь демагогічним випадам О. Казинцева проти посмертно опублікованого твору письменника («Наш современник», 1987, № 11). Безпідставно звинувачуючи підлітка — героя «Зникнення» — у «відчуженій байдужості

до страждань та стійкості народу», критик пише, що воно «зумовлювалося всією атмосферою, яка оточувала його (Горика. — Н. Б.) від народження. Це відчуження людини, котра звикла дивитися на юрбу з висоти Дому на набережній» (підкреслено автором).

Щодо зверхнього погляду Горика на «юрбу» — то це явне тенденційне перебільшення: ні дача у Срібному Бору, ні батьківський «ролс-ройс», як правило, ще не відокремлювали на той час «наркоміaвських» дітей від їхніх ровесників, товаришів по вуличних забавах. Щоправда, вони справді не відали про голод тридцять третього року (це ставить їм на карб критик). Але чи справедливо закидати дітей у цьому незнанні? Часто не знали всього навіть дорослі, хоча до них, звісно, рахунок інший. До речі, ці «діти наркомів» згодом у всьому зрівнялися зі своїм багатостраждальним народом. Горик підлітком працює на оборонному заводі, старші гинуть на фронті, а менші... У № 12 «Нового мира» за 1987 р. І. Черванова наводить документальні свідчення, як дітям репресованих у дитбудинках змінювали прізвища, що для малечі було рівноцінно цілковитій втраті не лише рідних, а й родової та історичної пам'яті...

Згадуючи епізодичного персонажа — одного з чекістів, які проводили нічний обшук, простодушного сільського хлопця, О. Казинцев починає розмірковувати: «Хіба ж прилюбливі мешканці Дому віддавали накази, які, пройшовши десятки інстанцій, спускалися до його безпосереднього начальника? Якщо вдуматися, він виявляється жертвою не в меншій мірі, ніж рідні Горика». Але ж так воно й у Трифонова! Цей «мужик» (термін О. Казинцева) у письменника не символ «винуватця» (ті в романі визначені чітко), а символ обдуреного — справді «не в меншій мірі, ніж рідні Горика», тільки по-іншому.

Та й ідеалізація «народу», на меншою мірою ніж ідеалізація «інтелігенції», що закономірно випливають з їх штучного протиставлення, неправильна і шкідлива. Справжніми героями роману Ю. Трифонова «Нетерпіння», «неповторними людьми» постають і селянський син Желябов, і син священика Кибальчич, і губернаторська донька Перовська. «Вся Росія була тут, усі верстви, але головна сила: діти дворян, священиків, відставних військових, домовласників, купців, міщан, комерції радників, а злочин їх полягав у тому, що одного безумного літа вони надумали перетворитися на шевців, бондарів, хліборобів, ткачів, вушерон...»

А з другого боку, нікчемними, безсилими людьми, якщо не демагогами і зрадниками виступають у романі і син заможного купця Грицько Гольденберг, і робітник Івась Окладський, і недавній бідний гімназистик Коля Рисаков. Вважаючи судовий процес над народовольцями, виступи на ньому «важливішими, ніж сама бомба», трифоновський Желябов з гіркотою думає: «І жалюгідний Коля Рисаков, з його сірим гімназичним розумом, у якого все переплутане — револьвери, робесп'єри, дівчатка з Невського — і якого водночас з бажанням перевернути світ діймає бажання з'їсти великий бутерброд з ковбасою, запиваючи чашкою кави, — цей хлопчисько представлятиме партію!.. Безглузди, казна-що».

Всі думки народовольців звернені до народу. Але не раз у романі виникає питання: чи ж правильно вони бачать і уявляють народ?

Коли на перших сторінках твору точиться дискусія між Желябовим і його тестем на тему «гласності і земства», старий ліберал, апелюючи до теорії «малих справ», переконує Андрія, що боротися треба «тільки гласністю», «але не безглуздою метушнею в гуртках, не пропагандою в народі». «Та вашого добра народ не помітив! — заперечує Андрій. — Усе це дрібниці, краплі в морі!» — «Але якщо таку краплю на благо народові віддаватиме кожен...» — «Упорядкування тюремної камери!..» — «А що ви пропонуєте?» — «Розбити на вікнах грати, а не вішати на них фіранки». — «Та як ви це зробите, добродію?» — «Я ще не знаю!»

Желябов «ще не знає», але ідея бунту («будь-якими засобами», за словами трифоновського Бакуніна, «всі засоби гарні, аби швидше, невідступніше, кривавіше») вже заволоділа умами революційної молоді. «Немає в Росії іншої гласності, крім бунту», — проголошує на суді Іполит Мишкін. Народовольці мимоволі починають схилятися до терору як провокації народного повстання. Щиро переконані в тому, що здійснюють волю народу, вони поступово, але неухильно зосереджуються вже не на ідеї «пробудження народу», а на ідеї політичного вбивства, яку той же народ не міг поділити.

Захоплюючись кращими з народовольців, Трифонов намагається пояснити крайнощі їхнього руху тим, що «їхнього терпіння не вистачило б» чекати природного розвитку революційної ситуації в країні. Пояснити, але не виправдати. На зауваження німецького дослідника Р. Шредера, що «народовольці... намагалися суб'єктивно-волюнтаристськи звершити те, що об'єктивно іще не дозріло», Трифонов відгукується: «Вони дуже помилялися у своїй оцінці можливостей революційного руху в тодішній Росії. Вони перетворились на групу терористів, бомбометальників, які практично не могли змінити громадського порядку. Можна сказати, що внутрішньо вони щораз ближче підступали до нечаєвщини... Це... спричинило їхнє внутрішнє переродження» («Вопр. литературы», 1982, № 5).

Чи можна вважати письменникові слова гострою критикою й категоричним засудженням героїв «Народної волі»?

Звичайно, ні. Категоричність взагалі не властива Трифонову. Його Летунов («Старик»), наприклад, цілком у дусі самого письменника не приймає поділу людей на «чорних і білих, мракобісів і ангелів. І нікого посередині». Крайня ідеалізація історичних осіб та літературних героїв, як і, навпаки, нетерпимість до них («Про нетерпимість» — так назвав письменник 1966 р. одну із своїх статей) однаково шкідливі і для історика-вченого, і для історика-літератора.

Одначе навіть у ролі історика-вченого письменник не здатен за «об'єктивністю» викладу приховати особистих симпатій чи громадських настроїв, властивих його сучасності. Прагнучи зрозуміти Рисакова, Гольденберга чи Окладського, досягаючи при цьому високої психологічної переконливості, автор, проте, зовсім не намагається потамувати у читача жалісливу зневагу, а то

й огиду до них: «Окладського підвели до вічка, прорбленого у дверях, і він побачив Дврника в пом'ятому, забрудненому землею мундирі поручика... Справа проста: подивився секунду у вічко і сказав. Того дня Окладському замість обіду, належного за засильнокаторжним режимом, дали... борщ з м'ясом, печеню з дичини і на солодке апельсин». І Кліо-72, яка коментує, доповнює і знімає перенапруження трифоновського тексту і який не відмовлявш у розважливості й холодності, розповідає про пізніший, пожовтневий процес над зрадником Окладським: «Зі страху смерті він перетворився на пожирача життя: він ковтав дні, роки, десятиріччя, поїдав їх разом з кісточками, висмоктував сік, пожирав усе, що потрапляло в цю хмільну бандуру, заради якої калатало серце, стискалися пальці і навіть тепер, на краю могили, раптом зблискували — під спалахами магнію — порожні, нелюдські очі».

І водночас, притягуючи народовольців (не без впливу «Бісів» Достоєвського), Ю. Трифонов щиро захоплюється ними як людьми гарячкової, «ідеалістичної», жертовної діяльності — діяльності, що зумовлювалась атмосферою тогочасної Росії, так само як і реалізм історичного мислення Плеханова і Драгоманова чи поміркованіша пропаганда милосердя Толстим і Достоєвським.

«Андрій... мимоволі прислухався до розмов (на похороні Достоєвського. — Н. Б.), і думки його, захоплені равеліном, Нечаєвим, арештами друзів, голодом в Оренбурзькій губернії, линули до письменника, великого і вороже далекого, невдасника... І раптом так виразно, зненацька подумалося: а ненависть у них до одного — до страждання. І поклоніння тому самому, і віра в силу спокутну того самого, людського страждання. Пострраждати і врятувати. Отже, десь у найдальшій далині, недосяжній поглядові, є точка зітнення, куди прагнуть вони кожен по-своєму: ліквідація страждання. Тільки він хотів угноєнням перемогти, через тисячоліття, але ж нікого терпіння не вистачить! Не має рід людський такого запасу терпіння, не мав і мати не може!»

Наприкінці роману Желябов каже: «Від терористичної діяльності я б, наприклад, відмовився, якби змінилися зовнішні умови». Цю думку поділяє більшість народовольців, заперечуючи, як мовить один із них, «крови без революції».

Здається, у письменника була чимала спокуса зробити головним героєм свого твору не «залізного революціонера» Желябова, а тихого й непомітного Клеточникова, що за рішенням «Народної волі» служить у III відділенні жандармерії, постачаючи революціонерів безцінною інформацією. Зрозуміло, чому автор не піддався їй: життя Клеточникова потребувало зовсім іншої художньої форми, аніж роман, який писався для політвидавівської серії «Полум'яні революціонери». Микола Васильович Клеточников «полум'яним» (як і «залізним») не був.

Незайве, гадаю, навести тут слова Гриші Реброва, героя «московської» повісті Трифонова «Довге прощання», який, маючись поставити Клеточникова у центр своєї, так і не написаної п'єси, розмірковував: «Невідомо навіть, чи був він справжнім революціонером, тобто чи усвідомлював повною мірою завдання й мету. З'явився несподівано, слабкий, напівхворий, нікому не відомий, провінційний чиновницький щур у круглих окулярах і запропонував свою допомогу революції. І були сумніви, непевність — нічого ж бо героїчного! Ні сталевих м'язів Олександра, ні кинджалів і пістолетів Сергія, ні начитаності Льва, ні карбонарського романтизму Миколи. Ну, нічого, нічого. Був виконавцем. Здійснював чужу волю, яку декілька людей назвало народною».

Чому ж Клеточников зробився «виконавцем чужої волі», заплативши за це життям (виказаний Окладським, він звів себе голодуванням в Олексіївському равеліні)? Гриша Ребров підшукав пояснення: змусила совість. Отже, «чужа воля», воля «кількох людей» таки здалася хворобливому «чиновницькому щурові» народною волею. Сам виходець із народу, різночинець, підхоплений революційним потоком, він був не просто краплею в ньому, «гвинтиком» у чужих руках, а свідомою совісною силою. І коли такі, як він (або Кибальчич, за натурою більше вчений, аніж боєць, що навіть у тюрмі працював над проектом літального апарата), віддавали своє життя «Народній волі», то це означало неминучість такої форми боротьби у той час, хоч пізніше вони, можливо, й пішли б «іншим шляхом», за словами юного Ульянова.

Майже через десятиліття після написання роману Ю. Трифонов говорив про народовольців: «Цей час, від якого нас відділяє століття, дуже важливий не лише для мене. Тоді... зав'язалися вузли майбутньої історії. Ця епоха важлива для всього світу, оскільки вона допомагає збагнути пекучі події сьогодення». Роман подій і характерів, «Нетерпіння» став також романом ідей, твором, кажучи словами Леніна, про мудру, важку і складну науку революції, твором на злободенну тему, що привертає й сьогодні неослабну увагу.

Говорячи про народовольців, не можна, звичайно, обминути і їхнього старшого сучасника М. Г. Чернишевського, чия розробка теоретичних проблем революційного руху давала відповідь на багато питань духовної драми російських, та й не лише російських революціонерів.

У цікавій, новаторській статті Є. Плімака «Традиция борьбы и поиска. Радищев, Чернышевский, Ленин» («Вопр. литературы», 1987, № 11) автор нагадує одне з найглибших і найтрагічніших узагальнень роману Чернишевського «Пролог». Один з героїв роману, Левицький, розмірковує над сумним фіналом всіх великих народних рухів минулого: «маса» часом ішла за «трудівниками», проте якісь «пройдисвіти» постійно перехоплювали її на свій бік, заводили в «болото». «А у трудівника лишалось мало товаришів, і тим непосильнішим робився для них труд, вони надриваються, намагаючись замінити нестачу сил надмірними зусиллями, — і таки надірвуться й пропадуть... І не того шкода, що пропадуть вони, а того, що справа лишиться незробленою... І нехай би хоч лишилась незробленою. Ні, гірше за те — стала скомпрометованою... І захоплюють владу люди, гірші від попередніх. Від Гракхів до Бабефа та сама історія... І пізніше все вона ж...»

Дослідник нагадує, що Чернишевський «надавав величезного значення формуванню демократичних традицій, розширенню демократичних установ та інститутів, які могли б стримувати тенденції політичного авантюрнзму... Заданням особливої ваги Чернишевський вважав вироблення етики політичної дії, виховання «безумовної чесності» у політика-революціонера. Втіленням нового типу політика став образ «особливої людини» Рахметова у романі «Що робити?» — цього справжнього антипода «шахраїв», «пройдисвітів» та інших «душоприказників» буржуазних революцій, котрі губили народну справу».

Останнє спостереження особливо важливе для нас у зв'язку з образами героїв «Народної волі» трифоновського «Нетерпіння». Письменник саме й показав, як мало було в тодішній Росії (та й на світовій політичній арені) таких «ново», «особливих» людей, які трагічні наслідки мало заповнення флером політичного авантюрнзму. Він недаремно цитує нечаївський «Катехізис революціонера», де недвозначно проголошувалась «зневага до громадської думки», до «будь-яких ніжних, розніжуючих почуттів спорідненості, дружби, любові, вдячності і навіть самої честі». Хоч як сумно, але саме ця «безкорислива», на перший погляд, зневага до загальнолюдських цінностей та інтересів розродилася з часом отруйними плодами тоталітарнзму і злочинної байдужості до мільйонів людських доль.

Юрій Трифонов написав роман-попередження для своїх сучасників, для тих, хто у тривожні часи «застою» й атрофії громадянської, політичної свідомості замислювався над долею російської революційної традиції, що неодноразово обривалася царськими, а потім, хоч як гірко вдаватися до такого зіставлення, й сталінськими репресіями. Своїми творами він сміливо виступив проти досить популярної (і, до речі, не зужитої й нині, в час перебудови) «філософії» забуття...

Влучно сформулювали це російські дослідники С. Єрьоміна та В. Піскунов («Вопр. литературы», 1982, № 5): «Мотив забуття, зникнення, небажання згадувати у Юрія Трифонова такий же наскрізний, як і мотив спогаду».

«Чи варто згадувати?» — цими словами головного героя роману «Час і місце», письменника Антипова, розпочинається сам твір. Відповідь знаходимо в кінці першого розділу: «Згадувати і жити — це щось цілісне, неподільне, що не може бути знищене одне без одного і що разом означає якесь дієслово, якому й назви нема». І запитання, й відповідь тут стосуються до особистої пам'яті — тих характерних ознак «часу й місця», в яких людині доводиться жити. А як щодо пам'яті колективної, суспільної, історичної?.. Відповідь буде та сама, адже й тут пам'ять, спогад, нагадування письменника трактуються як саме життя — суспільства, країни, народу.

Коля Сергій Троїцький, герой «Іншого життя», відвідує забутого богом і людьми діда, колишнього служаку царської охранки, намагаючись в'ясувати у нього якісь подробиці, якісь, най невиразні, підтвердження власної теорії генетичних зв'язків минулого із сучасністю, — дідів онук Пантюша горлає на гостя:

— Не хрен антитуаати! Будя! Історики, розтуди вас!.. Не дозволю!»

«Пора було йти, — пише Трифонов. — Але Серьожа ніколи не міг піти вчасно, все йому здавалося, що треба щось доробити: допити, доїсти, допояснити або долаятись. І він враз, збагрянівши шиєю, надуваючись, накинувся пояснювати п'яному дурневі, що таке історія і навіщо вона потрібна. Пантюша слухав насмішкувато й вороже і, заперечуючи, тряс пальцем:

— Та ми в школі цю історію читали. Знаєм! Чого ви мені мізки пудрите? Історія, історія... Досить, є одна історія, а більше не треба».

Чи не таку «філософію» (є тільки одна історія, якої нас навчали, і ніякої іншої не треба) сповідують нині ті представники старшого і, що особливо небезпечно, молодшого поколінь, які організованими лавами рушають на захист «старої» історії проти перших спроб вітчизняної преси, науки й літератури повернути історичній реальності її справжнє обличчя. В умовах гласності газети й журнали дають можливість висловитися і їм. Страшно не це, а те, що такі пантюші прикриваються інтересами народу, намагаються говорити від його імені.

А й справді, що народ? Як реагує його могутній організм на крик наболілого мозку — своєї нетерплячої інтелігенції?.. Невже він, на противагу сутєним «вернам», не гадає вже цитований О. Казнінцев, «не пред'являє ніяких рахунків історії»?

Відповідь на це запитання читач, думається, теж знайде на сторінках сучасної преси та й, зрештою, у повсякденному житті. У Юрія ж Трифонова знаходимо лише крихітний паросток надії серед безмежного мороку миколаївської ночі:

«...Він (Желябов. — Н. Б.) рвався за ворота, швидше побачити вулиці, натовп, людські обличчя, зустріти їхні погляди. Усе його єство напружувалося від останньої шаленої жаги... Серце калатало. Швидше, швидше! Він побачить, зрозуміє. Ніякої нагороди, ніякого прощання з цією землею: тільки людські очі...

Люд, що юрмився дедалі щільніше, стояв мовчки. Було багато сонних, кинулось враз нішних облич, дехто позіхав, дехто дивився з понмурою цікавістю. Десь щось вигукували. Погрожували кулаками.

...Раптом Андрій побачив, як молода жінка, яка стояла на цоколі ліхтаря і однією рукою трималася за ліхтар, другою рукою зробила несміливий вітальний помах: ту ж мить її стягли униз, промайнуло в натовпі обличчя, зникло. Схоже було, що б'ють. Коли в'їхали на плац, небо зовсім розчистилося, сяяло блакиттю, і від землі струмував запаморочливий, як у дитинстві, запах талого снігу й калюж...»

П'ятнадцять років відділяє нас від часу завершення роману «Нетерпіння» Юрія Трифонова, більш як століття пролягло між нами і його героями. Тим дорожчим, гадаю, має ставати для нас з року в рік цей паросток надії, тим дбайливіше маємо берегти його сьогодні.

ГАЛИНА ГОРДАСЕВИЧ

Журавка з подільського жита

Кажуть, щоб зрозуміти поета, треба побувати в його країні. Я ж скажу: щоб повністю зрозуміти поезію Ганни Чубач, треба з нею познайомитись. Познайомитись, поговорити на всякі жіночі теми (а для сучасної жінки вони зовсім не обмежуються отими трьома німецькими К — кіндер, кюхе, кляйдер, навіть якщо до них додати ще й четверте, українське, К — кохання). А надто треба послухати, як Ганна Чубач читає свої вірші. Мені не раз доводилось бачити, коли гарні вірші автор читає так погано, що краще б він цього й не робив. Коли ж Ганна Чубач, ледь-ледь лукаво усміхнувшись, починає: «Сивієш, голубе, сивієш»,— то всі присутні чоловіки якось відразу ніяковіють, і кожен сприймає це ніби звернення особисто до нього. А як слухають жінки вірш про дівчинку, що в повоєнному селі малює на полотні візерунки для вишивання:

Натягну полотно,
Олівця підстругаю,
Я не вчилась ніде,
Просто вмію і знаю.
Просто пахне весна,
Просто світ цей мов диво.
Просто просить душа
Малювати красиво.

Як світліють обличчя, коли звучать ці рядки, як приходить раптом до людей така проста думка: світ цей прекрасний, і треба намагатися додати до цієї краси свою частку.

Якщо вважати приходом поета в літературу час виходу його першої збірки, то з Ганною Чубач це сталося, коли їй вже було... ну, було стільки, що про це вже не говорять. І це могло б здатися дивним, особливо коли взяти до уваги, що вірші вона почала складати, ледве навчившись писати. І бідкалась бабця: «Люди добрі, Біда, а не дівчина — Розписала словами стіну...» І з того часу запам'ятала, що рядки треба виносити біля серця, а вже тоді виносити на люди. А що ж було від першого вірша до першої книжки, чому так затягнувся цей період? А що може бути з тобою, коли ти народилась дівчинкою? Спочатку треба рости, вчитись, пізнавати світ. А воно ж хоч і сказано, що світ цей мов диво, але сказано в мить натхнення, коли ти малюєш, і так гарно в тебе виходить, і люди довкола розчулено зітхають і захоплено дивляться на твої спритні рученята. А взагалі цей світ буває досить скупим на радість. Бо тільки-но закінчилась найстрашніша в історії війна, і в ній загинув твій батько, якого ти й не бачила. Як у повоєнні роки жилось на селі вдовам з дітьми? І досі мучить спогад про колосочки, що ти збирала на стерні... І найбільша радість тих років — коли в сільмазі продавали («давали») ситець. Мама вибрала отого ситцю, і йшло дівчатко по вулиці у новенькому платтячку, землі під собою не чуло. «Я навіть вітчима хмільного На другий день поцілувала». До речі, це теж вірш, який добре сприймається на виступах. Вірші діляться на хороші й погані. Але хороші ще діляться на такі, котрі краще слухати, і такі, що їх краще самому читати. Коли виступаєш, дуже важливо вміти вибрати серед своїх віршів саме ті, які краще сприймаються на слух.

Що було далі? Далі... А що буває, коли дівчинка стає юнкою, коли вона обдарована неабиякою вродою та коли в неї палке поетичне серце? Звичайно ж, вона закохується і вірить, що саме це той — єдиний на все життя, і вірить, що кохання — це найголовніше в житті, це єдине, заради чого варто жити. Тому найбільше віршів у Ганни Чубач про кохання. Не пробувала точно підрахувати, але й так видно, що найбільше. До того ж майже у всіх статтях про поетесу, які мені довелося читати, відзначається, що її вірші важко, майже неможливо класифікувати за темами. Справді, в більшості віршів такий нероздільний сплав різних думок, різних почуттів, коли одна тема виявляється пов'язаною з другою, а друга виводить за собою третю. Ну ось хоч би поема «Тільки пісня». Якщо поверховим поглядом ковзнути по ній, то про що вона? Про невдале заміжжя авторки (чи то пак, ліричної героїні поеми), про те, як у неї не склалися стосунки зі свекром, а відтак і з чоловіком: «Рясно цвіли наші вишні — Сад не вродив». Але на цю, на жаль, тривіальну в наші дні історію накладається інша, вже оригінальніша, бо жінка (в тому значенні, як сказала Ліна Костенко: «Сказано — женщина!») не лише жінка (дружина), а ще й поет. Не знаю, як собі це уявляють люди, далекі від поезії, а насправді це зовсім не викликає захоплення у твоїх близьких: «То не невістка, Що складає вірші!» Але й це ще не все, бо за цією темою відкривається ще одна, і вона має значно глибшу перспективу. Виявляється, це поема про пошуки смислу життя, про призначення

поезії в цьому світі. І ось такий просвітлений, здобутий через біль, втрати і розчарування висновок:

Незабутнє — забудеться,
Неможливе — не здійсниться,
Навіть чисте забрудниться,
Тільки пісня залишиться.
Не розхлюпана веслами,
Не розгойдана соснами,
Не розтрачена весками,
Не зів'ялена осінню.
Тільки пісня — як полум'я!
Як нескорений вітер!
Тільки пісня — як молодість
Над життям
І над світом!

Ну, а вірш «Художнику, малюйте на мене!» — хіба ж він про любов? Звичайно ж, і про любов, бо там такі щирі слова про те, що в цьому світі незатишно живеться без коханого, і така наївно-безстрашна пропозиція: «Мене любіть, як вмієте любити». Але ж іще цей вірш про світ, де цвітуть каштани і летять птахи над скісім небокраєм, про світлий світ, але й тривожний...

Зрештою, а й такі вірші, де йдеться лише про любов. Та що в тому поганого? Хіба любов не найголовніше в житті жінки? Та й не тільки жінки. Он Григір Тютюнник, було, казав: «Немає загадки таланту, є вічна загадка любові». Отож берете будь-яку з книжок Ганни Чубач, розкриваєте навмання і читаєте: «Не кинь мене, Михайлику, не кинь,— шептала жінка в простір на вокзалі. Казала тихо і того не знала, Що словом світ будила гомінкий». Або: «Прийди в мій дім. Тут все твоє». Або ось таке пронизливоболюче і ніжне: «Впізнай мене, коханий, по руці, по пальчику мізинчику малому».

Є люди, які вважають, що кожен вірш — це ілюстрація до життя поета, це зафіксований якась подія з його реальної біографії. І я можу собі уявити, як іронічно посміхається обиватель, читаючи любовну лірику Ганни Чубач. Тільки ж но був вірш про орлину землю Кавказу, а тут уже: «Русявий мій із лемківського краю». Ось: «Під камчатські вітри занесло Мою плекану мрію про тебе», а на наступній сторінці: «Я повернулася сьогодні Від абрикосових Черкас... А ти Стоїш на тихій пристані — Початку всіх моїх розлук». Ну-ну, скаже такий обиватель, оце такі вони — поетеси: куди не піде, відразу закохується. Недурно ж і чоловік не захотів з нею жити. Таких я відсилаю до статті Івана Дзюби «Мовою серця», що була опублікована в «Літературній Україні» 2 серпня 1984 року: «Справляє враження багатство образів кохання, сюжетів кохання у Ганни Чубач. Здебільше жіноча інтимна лірика розробляє мотив однолюбства, різні грані стійкого заадресованого почуття, невичерпність образу кохання... Трохи інакше у Ганни Чубач. Тут головне — невтоленність серця, «несініченність» кохання (або й недосяжність: його здійсненню заважають то житейські обставини, то його власна невідповідність своїй мрії, ідеалові). Воно невмовби щоразу починається заново й заново, і щоразу це нове життя, нова доля. Скільки облич, скільки доль у її кохання?» Далі йде перелік різних видів кохання: перше кохання, зболене кохання, запаморочливе кохання, кохання, яке не відбулося, кохання, яке повертається через роки, пізнє кохання... І, зробивши цей перелік, критик приходить до висновку: «З цього зрозуміло, що йдеться не про емпіричну біографію авторки, а про життя жіночого серця взагалі. Не про житейську достеменність, натуральний факт, а про «можливе», що стало правдою душі як реалізація в поетичній уяві її потенції».

Прочитала я це і подумала: давно знала, що Іван Дзюба дуже розумна людина, але що він, окрім літературного процесу, ще й так тонко розбирається в процесах, які відбуваються в душі жінки, до того ж жінки-поета, було для мене несподіванкою. Бо так воно і є! Поет, який пише лише про себе, не професіонал, як не професіонал актор, який може зіграти лише себе. Мабуть, це є спільним для акторів і для письменників — уміння відчути себе, як казав Станіславський, «в запропонованих обставинах», пропустити через свою душу болі і радощі інших людей. Пам'ятається мені таке: заходжу в кімнату і чую — по радіо звучить: «Заболіла головонька, заболів живіт, упав козак коло воза, упав та й лежить... Ніхто його не спитав, що його болить». І раптом на мене найшла така хвиля болю, самотності, образи, я відчула, ніби це я лежу в спечному степу, біль проймає все тіло, губи потріскались від спраги, і нема нікого, товариші покинули мене та й повтікали... А над біль, над спрагу, над передсмертний страх — почуття майже дитячої образи: «ніхто його не спитав, що його болить». Отак воно і в Ганни Чубач: вона грає всі ці ролі закоханих і щасливих, а частіше сумних і закоханих. Причому тут слово «грає» зовсім не означає, що вона нещира, ні! Адже ми розуміємо, що кіноактриса, яка в одному фільмі освідчується в коханні одному акторові, а в іншому — іншому, насправді жодного з них не кохає. Але в той момент, коли ви дивитесь фільм, ви цілком щиро вірите, що так воно і є, що перед вами єдина, неповторна і найбільша в світі любов. Отак з Ганною Чубач. Ви читаєте:

Стою і жду твого «прощай»,
Стою і думаю про вічне:
Карай нас зрадою, карай,
Висока владо чоловіча!

І вірите, що так воно і є, що живе на світі жінка, яка вміє безоглядно кохати і терпіти великим жіночим терпінням, і прощати все, навіть те, чого не можна прощати.

Мабуть, Ганні Чубач так легко пишеться про любов, що вся її поетична система виходить з української народної поетики, а пісні — вони ж усі про любов. Я не можу назвати іншого поета, в якого сприймання фольклору було б таким органічним. Це і короткі рядки, і невибагливі рими (тебе — голубе, небо — треба, багато дієслівних рим), і те, що я назвала б гармонією голосних: коли нема важких для вимови збігів приголосних. Рядки Ганни Чубач вимовляються дуже легко, мабуть, саме тому чимало композиторів пише на її слова музику. «За тобою... За тобою... Наче день до вечора. Необачною любов'ю Назавжди приречена» — для мене ці рядки тепер невіддільні від срібного голосу Діани Петриненко. Це і простота, що завжди їй думки і почуття висловлюються такими, якими вони були,

в не ховаються в нетрі хитромудрих образів. Хоча вірші Ганни Чубач необразними теж не назвеш, але це образність народної пісні:

По осінній ріллі
Походжали вороня.
Відпустила тебе
На чотири сторони.

Або:

Опустила в криницю відерце,
Зачерпнула з пісочком води.
Рідний дім залишається в серці,
Як далеко від нього не йди.

Є в неї й літературні образи: «Мати мовчанням сердилась на мене», «Заснули під ранок голубі шибки». «Понад руки верб вколисують тишу» і т. д., але вони такі прості і природні, що не затримують на собі уваги.

Колись в одній із своїх давніх статей я докорила Ганні Чубач за надмір у її віршах такого, що нині в поезії вважається банальністю. Але я тоді не була знайома з Ганною Чубач, а ось Іван Дзюба знав її давно, тому й зрозумів, що це не банальність, а дійсність. Так, Ганна Чубач ще і ще раз пише про сільське босоноге дитинство, бо воно таке й було. І чого їй озиратися на інших, чи вони часом вже про те не сказали. Головне, що вона цього іще не сказала і ось говорить, бо ж так, як вона, все одно ніхто не скаже. Як писав Роберт Третьяков: «Що ж, банальності боятись — це теж, як хочете, банальність!»

І от Ганна Чубач пише:

Як ішла я колись від села,
Оглядалась на кинуте поле.
Зачепилась хмаринка мала
За вершечок стрункої тополі.
Я спішила — мій поїзд чекав.
Я любила — мій світ мене кликав...

І хай хтось вже про це писав. Писав, але не так просто і щиро.

Я не знаю, якби спробувати розставити українських поетес, ніби спортсменок, за порядком номерів, яке б місце зайняла Ганна Чубач, але, безперечно, вона одна з найпопулярніших. При теперішніх гаєбних тиражах поетичних збірок у дві-три (а то й одну) тисячі примірників книжки Ганни Чубач виходять по 10, а то й 16 тисяч. А це, в свою чергу, сприяє збільшенню кола її читачів. Багатьох серед них, мабуть, приваблює те, що в біографії поетеси можна впізнати себе. Можливо, це селянки, хоча, мабуть, жінкам на селі не до поезії. Ото хіба що приїде поетеса на творчу зустріч і почитає:

А я стою,
Озвучена джмелем,
Окрилена
Прудкими ластівками.
....
Я тут зросла,
В маленькому селі,
Та при квітучій
Гомінкій долині.

Послухають жінки, позітхають, порадіють за поетесу, що став піснями її жіночий голос, подякують чемно та й знову до роботи. Про цю роботу в Ганни Чубач дуже багато віршів або й лише побіжних згадок, та коли їх вибрати, вони, як окремі камінчики в мозаїці, складаються у цілісну картину: «Одвічні турботи жіночі: Перу, підмітаю, прасую», «В моїм селі запахло сіном — повсюди викосили трави», «Я вижинала бур'яни», «Опустила в криницю відерце, Зачерпнула з пісочком води», «А мати прала шмаття праником», «Жнива — то найтяжча робота», «Ці узори мої Ще ж і вишить повинні», «Кашу донька варила», «Не маю я суперниць серед жниць», «Хто не лінивий, то роботу любить»... Але, як зі смутним жартом сказала бабуня: «Робила всю роботу — Та й руки вузлуваті».

Ні, таким селянкам не до книжок. Чи не тому молоді дівчата, надивнашись на своїх матерів і бабусь, намагаються вирватися в місто, де хоч робочий день нормований і «сервіс» більш-менш розвинений. Теж чимало жінок впізнають себе, читаючи вірші Ганни Чубач:

Сині сливи падуть на траву —
Вже трава не зелена, а синя.
На прощання одненьку зірву
І затримаюсь ще на хвилину.
З чорних вікон чорніє печаль,
З причілкової сонної тиші
Випливає покинутий жаль
І мене, як травинку, колише.
Проминуло. Минуло. Нема!
Навіть голос... І того не чую.
Це лиш осінь. А скоро зима
На подвір'ї моїм заночує.

Бо ж не можна зовсім відірвати своє коріння від землі, де ти зросла, де минули твої дитячі літа, так хочеться, бодай в думках, вернутися туди, і це можна зробити, читаючи вірші Ганни Чубач. В уже згадуваній статті я докоряла поетесі, що в її віршах надто багато сонця, гроз, квітів і птахів, аж вони перестають бути справжніми, а перетворюються на театральний реквізит. Тепер, перечитавши уважніше всі книжки Ганни Чубач, бачу, що, мабуть, я була несправедлива. Це не театральні декорації, це той поетичний світ, в якому вона живе. Світ, прекрасний ніжною, неяскравою красою Поділля, де верби над річкою Немія, і волошки в полі (як би не говорили, що волошки — бур'ян, але білоруський поет Богданович сказав, що йому не треба жита без волошок), і біло-фіолетове цвітіння картоплі, і ніжний цвіт квасолі — все це складова частина краси цього світу. Краси вічної і минущої, бо світ цей вічний, але людина в ньому не вічна. І ось до навзної дівчинки приходить усвідомлення:

Нічого просто не пишу, бо знаю:
На все мені не вистачить часу.

Тільки тут треба правильно зрозуміти слово «просто», бо воно вжито не як прислівник від слова «простий», а як воно вживається, коли хтось питає: «Ти для чого птаха вбив?» — а хтось другий відповідає: «Просто так!» Тут «просто» означає бездумність, безцільність, байдужість до найдорожчого.

І прохання: «Доле жіноча, ми собі просимо Літа без осені, Літа без осені»,— воно даремне, бо не буває літа без осені, як би гаряче цього не прагнули.

Отже, «нічого спішно і нічого просто».

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ

ТОМ ПЕРШИЙ ДО РОКУ 1625

Забираючи козаків на свою службу, Баторій, з одного боку, сповняв ради й бажання хана щодо заведення спокою на полудневій границі. Хан радив взяти ліпшу частину козаччини на свою службу, інших здавити репресіями: не давати їм притулку на Вкраїні, не пускати до них запасів; і Баторій через свого посла звіщав, що се все сповнив або сповнить: козаків на свою службу візьме, накази старостам видав, князеві Острозькому поручив зігнати козаків з Низу. Все зробив, що міг зробити лояльний сусід і союзник. Але текст його «постанови з низовцями» вказує ще на іншу сторону, яку мав на оці Баторій при своїй організації козацького полку: скористати з нього в своїй війні з Москвою. Козаки діставали збільшену платню аж до кінця московської війни, отже, мали зараз у ній взяти участь. Судячи по тих скептичних замітках щодо осягнення спокою на полудневій границі, які Баторій так щедро розсипав у своїй інструкції, він сій, другій стороні — пожитку з козаччини для московської війни,— надавав далеко більше реального значення і не помилився.

Ні накази старостам, ні перспектива експедиції Острозького, що з якихось ближче незвісних мотивів таки зовсім не відбулась, ні тим менше перехід на королівську службу кількох сот «передніших» козаків не спинили зовсім козацьких зачіпок на полудні. Вже тої самої осені 1578 року якийсь «Лукіан козак» (може, звісний пізніше з титулом «гетьмана козацького» Лук'ян Чорнинський) напав на Молдаву, потім пішов під Очаків і зайняв там табуни кінські. Слідом «воєводич молдавський» Костянтин Лакуста, учасник авантюр Підкови, втікши зі Львова в степи й зібравши «po części łotrostwa» (по честі лотрів), пішов теж на Молдаву. Там його погромили, і він, завернувшися, подався, як казали, до Москви, то значить в лівобічні краї. Та на весну 1579 року він об'явився знову над Дніпром недалеко Черкас, збираючи своєвільні купи козацькі й ладячись до нового походу на Волощину. Баторій був дуже роздражений всім сим і поспішив на перші вісті вислати на Україну свого дворянина, щоб за поміччю пограничних старост і королівських козаків зловити Лакусту. Козакам він пригадував їхній обов'язок служби і грозив карами смертельними, якби мали помагати Лакусті в його планах. За кілька день знов цілий ряд потверджень на Україну в тій же справі — ловити авантурника. Чи вдалося запобігти його походам, не знаємо, але спокою в степах, очевидно, таки далі не було.

Та й трудно було вимагати лояльності і порядку від козаків, коли саме правительство не здобувалося на ніякий порядок в своїх відносинах до козаків і обов'язках, які брало на себе в заміну за свої жадання послуху і спокою. В листі шефа козаччини, старости черкаського, писанім півроку по новій ординації козацькій до канцлера коронного, знаходимо хоч побіжні, але незвичайно цінні з сього погляду згадки. «Зволиш мені написати, ваша милость, що король посилає Янчу, аби видати низовцям гроші, та не тільки що грошей, а навіть і Янчі козаки

Продовження. Початок див. «Вітчизна», 1989, № 1—3.

не могли доченатися, і я вже довше ніяк не міг їх затримати — пішли всі на Низ; я спонана волю і наказ королівський: всіх їх стягнув до Чаркас, але чи то через недбальство королівських післанців чи з иньшої причини та козацька розправа (улагодження справ з козаками. — Ред.) затяглася; а хоч козаки всі мені прирікли й обіцяли нічого против волі королівської та й на улуси татарські не ходити, але тому не можна вірити так дуже, бо то нарід своєвільний». Так розуміється! Трудно було сподіватися, що в своїх обіцянках витривають своєвільні козаки, коли таким непевним у своїх обов'язаниях і розпорядженнях показувало себе правительство, що хотіло їх дисциплінувати, а натомість деморалізувало, і брак словности й солідности хотіло надолужити терором.

На сеймі, скликанім з кінцем того року, король переаів ухвалу, яка тимчасово, до нового сейму, давала українській адміністрації широкі права карання своєвільних людей нешляхетського роду, «що на Україні Руській, Київській, Волинській, Подільській, Браславській згоду з турками, татарами, волохами турбують», а шляхтичів мав судити задворний королівський суд і засуджувати навіть «на горло». На початку 1580 року виданий був універсал до урядів і шляхти української, де король наказував їм пильнувати спокою на полудневій границі і ловити всіх провинних. Результатів не знаємо, але, очевидно, не було ніяких особливих. (В пізнішім листі 1583 року Баторій признавав, що не зробив ужитку з свого права судити шляхту. — М. Г.). Хан через послів не переставав скаржитися на «розбої й грабовання козаків»; Баторій повторював, що буде робити, що може, але нічого не може обіцяти, бо козаки — се купа людей з різних народів, без певних осель, не підвладних нікому праву і ні від кого не залежних. В 1581 році бачимо козаків реєстрових на Поділлі, розложених з польським військом, очевидно, для спокою від татар і своєвільних козаків. (Є звістка про битву Вишневецького з татарами весною 1581 року. — М. Г.).

Але все-таки сі півтреті року, 1579—1581, був розмірно спокій від козаків на полудні, бо їхню енергію займала московська війна. Шеф реєстрових козаків Михайло Вишневецький з іншими українськими магнатами в роках 1579—1581 пустошив московську Сіверщину, нищив тутешні замки і, очевидно, при тім головний контингент поруч місцевої шляхти давала йому козаччина, реєстрова і ще більше нереєстрова. З 1580 року маємо випадкову звістку, що реєстрові козаки під проводом Оришовського ходили під Стародуб і Почап, спалили кілька міст і замків і пішли з великою добичею. На північнім театрі війни також виступає в тих роках козаччина: в кампанії 1579 року під Полоцьком були «козаки низові», очевидно, нереєстрові під проводом Матвія Самоватого і Миколая. В 1580 році знаємо довгий ряд козацьких ватаг, завербованих різними панами і під проводом своїх ватажків. Так воєвода полоцький Доргостайський мав сто козаків кінних і триста піших, славний Филон Кмита 100 кінних і 500 піших, Борис Жаба 300 піших, Гаврило Біруля 500, Голубок 100, Корнило Переяславський 100, Федір Кишевич 100 і т. д. (Що контингенти були козацькі, означено не всюди: в наведенім мною ряді імен, почавши від Бірулі, нема сеї вказівки, але що се були ватажки козацькі, нема сумніву. Біруля і Голубок були звісні як козацькі ватажки. — М. Г.).

Але московська війна скінчилася на початку 1582 року. Навербовані для війни контингенти були розпущені, в тім і козацькі ватаги. Не тільки нереєстрова козаччина, навербована на війну, мусила вертатися додому, а й козаччина реєстрова або була також відправлена за браком грошей в коронним скарбі, або сама розійшлася, не діставши заплати за остатній рік служби, як не дістало її взагалі військо. Землі польсько-литовські, а спеціально українські зароїлися масою народу, призвичаєного до військового добичництва і тепер полишеного без заняття і без усяких засобів. На східноукраїнськім пограниччі збирається маса неспокійного, палкого, войовничого елементу, що починає в різних експедиціях шукати виходу своїй енергії й джерела прожитку. Елемент козацький, і без того вже досить сильний і численний, збільшується й зміцнюється ще масою різної збиранини, що була витягнена війною, і тепер лишилася без діла і прожитку. «Козацькі напади стали ще частіші після того, як король Стефан уложив згоду з великим князем московським», зауважує сучасник Гайденштайн, віддаючи погляди правительствених і двірських кіл.; «військо наше було розпущене, і багато з нього людей, непризвичаєних і неохочих до праці, а привчених жити здобичею з неприятельських країв, удалося до козаків, а вони, збільшивши свої сили, почали

що далі, то частіше нападати на краї, що були в згоді з Польщею, грабувати й палити».

Се вперше було спостережене те чергування припливу й відпливу козацької енергії, що проявляло себе потім звичайно. Раз у раз правительство звертало козацькі сили на легалізовану війну й само, посередньо, через свої заклики й своїх вербувачів, доводило до максимуму силу й чисельність козацьких контингентів; потім пускало їх «на зелену пашу», і коли сі козацькі контингенти, зоставшися без прожитку й заняття, шукали собі виходу в самовільних походах, воно вдавалося до репресій, скарг на козацьке «лотровство» і т. д. Трудно, одначе, судити, скільки саме тут було простої короткозорості, скільки впливу польської державної via major: браку грошових засобів у правительства на те, щоб задоволити потреби війська по війні, і браку сил і екзекутиви, щоб затримати в спокої й порядку неспокійний воєнний елемент по кампанії. Вичерпання всіх засобів мало, звичайно, той результат, що держава по скінченій кампанії зоставалася вповні без війська, вповні безвладна і не могла нічим стримати буйний воєнний елемент, якому незаплачення платні давало певне моральне оправдання на всякі непорядки й вибрики. Так і тепер — випустивши на Україну масу воєнного, своєвільного елементу, з незаплаченими претензіями до держави, правительство заразом розпустило навіть ту «переднішу» частину козаччини, що мала служити в її руках гальмом козачих своєвільств.

Правительство не було зовсім сліпе на сі перспективи, і король жадав принаймні, щоб сейм полишив йому навіть право судити своїм королівським судом шляхтичів, які б почали організовувати самовільні походи. Але шляхта, утомлена тими уступками, які мусила робити королеві на попередніх сеймах під натиском війни, тепер рішуче не хотіла йому годити. Грошей на заплату війську не ухвалила, повновластя на своєвільців не дала.

Результати всього того скоро себе показали.

Вже під кінець 1582 року прислав хан посланця з жалями, що козаки погромили на Самарі татарських послів, які везли з Москви «упоминки» ханові; хан жадав нагороди, інакше грозився зараз іти на Україну — вже вирушив з своїм військом. Турецький посол, що приїхав для сильнішого враження, підтримував жадання хана і грозив, що коли король тих пограбованих грошей не верне, турки вишлють також своє 40-тисячне військо на Україну разом з татарами. Баторій, одначе, не вважав можливим відновляти давні практики: нагороджувати з коронного скарбу шкоди, вчинені козаками, й повторив свою відповідь, що він над козаками власті не має й за них не відповідає, а заразом став мобілізувати все можливе проти татар. Се зробило своє враження, і татарська орда вернулася від Дніпра назад.

Але на весну 1583 року нова тривога: козаки зачали збиратися походом на Молдову — вести нового претендента на молдавський престол, що звався Мануїлом сина Івоні. Листи й накази, які король поспішив розіслати до начальників польських військ і пограничних старост, не багато помогли, тим більше що й серед панів тутешніх знайшлися прихильники чи помічники. Молдавській експедиції, одначе, запобіг брацлавський староста Струсь, погромивши козаків, що йшли з претендентом. Тоді козаки звернулися на турецькі городи — зруйнували Ягорлик на Дністрі, здобули й пограбили місто Тягиню (Бендери) і всю околицю, забрали турецькі гармати й велику здобичу (казали, що продали її на ярмарку за 12 тисяч золотих). Се страшенно розлютило й розтривожило короля, бо грозило стягнути на Польщу справді турецький похід тим більше, що козаки скрізь розславлювали, що ходили на турків «за наказом» (правительства), і на тій підставі на Україні скрізь жадали собі удержання — може бути, що була тут якась містифікація. (Се могло бути тим легше, що за сей похід 1583 року партія Замойського обвинувачувала Зборовських, сі, навпаки, завдавали вину походу на Замойського, себто на правительство, котрого Замойський був правою рукою: що він випустив козаків на Молдову, аби вони там наклали головами, а потім на них же вину зложив... Козакам, таким чином, могло бути справді піддано з котрогось боку переконання, що правительство бажає такого походу. — М. Г.).

З другої сторони, король не залишив з свого боку можливо пострашити шляхту перспективами сеї авантюри, доводячи потребу ширшої повновласті на своєвільних панів. Королівське військо погналося за козаками, вони кинули

забраиі гармати і атекли за Дніпро. Далі за ними ганятися було неможливо, та й праавительство боялось, що воин перейдуть за московські граииці та стануть небезпечною зброєю проти Польщі. Султана заспокоєно обіцянкою звернути гармати й покарати провинників. Наловлено їх по різних місцях і на очах турецького чауша стято тридцять душ у Львові. (...Козацький старший, скараний на смерть за сю історію, був звісний нам Янчі Бегер, комісар королівський, названий у Папроцького як провокатор (з руки Замойського) до походу на турків. — М. Г.). З шликти справа скропилася на Самійлі Зборовськім, звісім авантурнику і старім ворогу короля й Замойського. Вже перед тим позбавлений горожанських прав, він стягнув на себе і свого брата різні обвинувачення, між іншим, і те, що, мовляв, намовив до нападу на турків козаків, з якими стояв в зносинах і пробував у них ще перед тим на Запорожжі. Його стято тепер.

Ловлення провинників королівськими комісарами на Подніпров'ї було, здається, причиною якихось розрухів. Маємо глуху звістку про якусь незгоду між черкащанами і козаками. В сій справі вислано туди одного з ротмістрів, Ожельського, але, крім поручення розібрати ту справу черкасців з козаками, йому дано й друге — зробити новий вербунок козаків на службу королівську, взяти їх 600 чоловік на плату державну.

Мотивів не знаємо: чи треба було просто воєнного контингенту, чи сподівалися, що се поможе до зменшення козацької самоволі. Ожельський доручення сповнив, якщо правду каже, не без трудності, бо, каже, козаки більше цінили надію на здобичу, як платню. Справді, мусив дати їм платню більшу, ніж в 1578 році: по 20 золотих на рік і по 4 аршини сукна (5 локтів). Військо се, як каже скарбова записка, було розложене на Поділлі разом з польськими вояками. Маємо звістку про виплату для нього, чи властиво про сукно, і з дальшого, 1584 року. Хто був поставлений над козаками старшим, тепер не знаємо, але не бачу причин думати, що від сього уряду був відсунений Оришовський, що далі, в роках 1585—1586, фігурує в ролі «гетьмана запорозького». Зрештою ніяких подробиць про діяльність сього нового (третього з ряду) реєстрового козацького війська за короткий час його існування не маємо. Правительствених актів, які б нормували права й обов'язки його, теж нема. Очевидно, було се відновлення знаного вже інституту з тим же характером і правами; а був вік вийшов з життя тільки через неувагу чи брак фондів.

Ні се нове навербування козаків, ні суворі кари на учасників авантюр 1583 року не зробили трибаного впливу на козацькі своєвільства. Літо 1584 року пройшло, здається, тихо. Але під кінець року козаки напали на Очаків, спалили й наробили татарам шкоди, а в польських кругах — тривоги. Потім, здається, незалежно від сього походу, козаки ще ходили на улуси татарські й зайняли масу худоби і людей в неволю побрали. Хан вислав на Україну орду в відплату за се. Татар нінець кінцем погромили, але боялись, що ся козацька авантюра послужить останньою краплею в чаші турецького гніву, тим більше що Порта тоді розмахалась, недавно справивши похід на Крим. На зимовім соймі на початку 1585 року дуже тим тривожились, але кінець кінцем нічого не ухвалили. Король вислав на Поділля й Волинь свого посланця Глембоцького шукати стад, що козаки захопили у татар, а мабуть, і провинників. Ся місія, одначе, скінчилася дуже сумно для королівського посланця: десь він з козаками собі зайшов і ті його кінець кінцем утопили.

Се була, одначе, занадто ризикована історія, навіть для козачини, і її ватажки рішили зняти з себе відповідальність за се. «Князь Михайло Ружинський, гетманъ козаковъ запорожскихъ и зъ иншими козаками, товаришами своими запорожскими» прислали в Київ до уряду одинадцять чоловік, означаючи як провинників сеї історії — «менячи, якобы ты одинадцать человѣковъ збунтовавши ся небожчика пана Глубоцкого замордовали и утопили, у тыхъ одинадцать человѣковъ узнали и нашли быть винными». Підвоєвода київський, одначе, їх прийняти не схотів і відіслав до ратуші, де знов їх міщани не хотіли прийняти, «бо дей ту въ киевскомъ ратушу, яко на Украини, везеня такъ моцного якъ увъ ынъшихъ местахъ нетъ». Чи досиділися вони тут королівської резолюції, чи знайшли спосіб утекти, «яко на Украйні», зістається незвісним.

З московських джерел довідуємось, що козаки вели також по-давньому зносини з московськими воєводами, очевидно, щоб діставати від них «жалованье»

і запаси на війну з татарами, й брали участь в тодішніх кримських замішаннях. В 1585 році козаки під проводом Оришовського мали далі ходити на кримські улуси й забрати масу худоби; пізніше від Оришовського і від інших отаманів козацьких їздили в Крим посланці й заявляли хану готовність служити йому на всіх його ворогів, окрім Польщі (може розуміючи тодішні конфлікти Криму з Портою). Але з сього всього не вийшло нічого, козаки далі робили напади на кримські улуси, а московське правительство підтримувало зносини з їхніми ватажками — Михайлом Ружинським, його братом Кирилом й іншими отаманами, та напускало їх на татар.

З джерел місцевих — з листа Богдана Микошинського, «гетьмана війська запорозького» — довідуємося, що весною 1586 року козаки билися з татарами на Дніпрі: хан хотів перейти через Дніпро коло Таволжаного острова, і козаки билися з ними і не дали перейти.

Смерть Баторія при кінці того року і безкоролів'я з завзятою боротьбою партій, що розпочалася тоді, додали духу козаччині. Козаки знову напали на Очаків, здобули замок, вилізши вночі по драбинах, вирізали залогу, пограбували й спалили місто. Потім рушили на Волощину з якимсь претендентом. Похід не удався: господар спочатку відступив перед ними, але, діставши поміч від турків, змусив забратися з Волощини на Покуття. За сим пішов похід на море. Ватажком був Кулага, мабуть, Захар Кулага, один з отаманів в реєстрі 1581 року. Козаки на човнах прийшли під Козлів (тепер Євпаторію), здобули кілька турецьких кораблів, потім напали на місто, погромили кількасот крамниць, позабирали товари, турків і жидів били й забирали в неволю. Але тут наспів калга з татарами, сталася битва в самім місті, Кулагу вбито, кільнадесят козаків захоплено, інші пішли собі. Напали також на Білгород, попалили місто. Другим разом, мабуть вони також, напали на Азов, погромили бухарських купців, взяли в неволю триста людей. Розгніваний тим всім султан наказав хану йти на Україну, а з-за Дунаю мав туди ж іти з військом турецьким, взявши до помочі також волохів, беглербег, «то есть гетьман всіх військ европейських»,— він разом з татарами мав ударити на Польщу.

Польські круги огорнула паніка — до війни з Туреччиною вони чули себе зовсім не приготовними. (Тривожні поголоски про турецький похід були уже під час сейму 1587 року, але вони були фальшиві. — М. Г.) Край не вийшов іще з атмосфери анархії й усобиць безкоролів'я; відносини до Австрії, порушені оружною боротьбою австрійської й шведської партії, були не упорядковані. Польща чула себе на краю погибелі. Правда, хмара пролетіла. Хан, як толкували, з лакомства до здобичі поспішився нападом на Україну і був побитий. Козаки на річці Кам'янці сильно погромили його, на переправі через Дністер також побили орду, багато татар погинуло, і хан, сам пострілянний, мусив завернутися до Криму, перше ніж рушило з-за Дунаю турецьке військо. Енергія розпуки додала сил шефу польських военних сил Замойському, він встиг стягнути деякі сили, й вісті про се, принесені передовим турецьким військом, що впало було на Покуття, прохолодили воєнний запал турків. Беглербег, відступивши за Дунай на Сілістрії, зимою 1589 року розпочав переговори, поставивши умовою скасування пограничних замків, що служили вихідними точками для козацьких походів, знищення та приборкання самих козаків. На друге літо, одначе, визначив новий похід на Польщу.

Під сими враженнями був скликаний сейм на весну 1590 року. Небезпека від турків, потреба приборкання козаччини, організація оборони стояли на першім плані. А то тим більше, що зріст козаччини почав давати себе взнаки й українській шляхті. Вже на сеймі 1587 року відзивалися нарікання на козаків, що вони приходять в подільські села, грабують, а кажуть, що роблять то за позволенням Речі Посполитої. В шляхетських інструкціях на сейм 1590 року ми знаходимо жалі, що козаки «не тільки своїм своєвільством порушують умови і союзи з сусідніми державами, але і нам (шляхті) дають себе знати, поводяться з нами не інакше, як татари,— вкладають великі окупи на народ шляхетський і міста, тільки що маєтностей не палять». (Але чи дата сеї інструкції певна, чи не належить вона до часів наливайківських? — М. Г.). І роком пізніший королівський універсал, сповіщаючи про висланця на Україну комісарів для розслідження тутешніх самовільств, мотивує се не тільки нападами на сусідні держави, а й «великими

і нечуваними шкодами, кривдами, грабежами й убивствами по містах, містечках і селах» воєводств Волинського, Київського і Брацлавського «від своєвільних людей».

Судові книги Східної України справді дають нам не один приклад таких своєвільств. Так, наприклад, управитель Коденської волості Тишкевичів в 1586 році скаржився, що під час тривоги татарської «килькесь козаки на имя Лукян Чернинскій, который кажеть себе гетманомъ звати, кинулись Ивановскій а Патока з Пергатъ и иншихъ козаковъ не мало», зібравши селян з сусідніх сіл, напали на місто Кодно й пограбували, також сусідні фільварки. Київський хорунжий Бутович з своїм сином, що, очевидно, стояв в близьких відносинах з козаками, закликавши кілька сот козаків, зграбували маєтність Хорошанську Козаровських, з якими, видно, мали якісь спори і таке інше. Робилися екскурсії і в дальші краї. Наприклад, весною 1590 року ватаги козацькі під проводом кількох отаманів (Якуба Осовського, Андрія Рогачовського, осаула Федора Полоуса й інших) пройшли в Бихівську волость Ходкевичів, іменем свого гетьмана Войтеха Чановицького «розказуючи собѣ податокъ незвыклый грошовий и незмѣрную и незвыклую стацію, такъ тежъ селетру, оловъ и сѣрки колько тысячи фунтовъ на козаки складати», та забирали силоміць худобу, припаси, всякі речі у місцевої людності й чинили різні кривди й насильства й таке інше.

Навербоване в 1583 році козацьке військо дуже скоро розлізлося, прищепивши козацькій масі тільки свої претензії до різних прав і привілеїв, почавши від судово-адміністраційного імунітету й кінчаючи претензіями на «приставства» — квартири й анживлення. Коли на конвокаційний сейм на початку 1587 року приїхав Оришовський з своїми жаданнями щодо невиплаченої платні і нагороди за службу — свою службу чи козаків взагалі, сього лаконічний щоденник (Діаріуш з 1587 р. — М. Г.) не пояснює (зате згадує, що Оришовський був убраний po grecku і під час читання його петиції сів на ziemi po turecku — в зв'язку з сим була, мабуть, піднята справа реєстрового козацтва. Дебатів, на жаль, не знаємо, маємо тільки коротеньку згадку, що козаків рішено наново взяти на службу, а над ними настановити знову Оришовського. Щодо контингенту маємо звістку, докладності якої, на жаль, не можемо провірити, що в 1588 році було в службі 966 козаків. В славній Бичинській битві того ж року, що рішила претензії на польську корону між Жигимонтом і Максиміліаном австрійським, брали участь і козаки з Оришовським і іншими ватажками (Голубком між іншим). Але чи був цілий той час (1587—1590 рр.) постійний козацький полк в тій великості, се дуже непевно. Судячи з того, що на сеймі 1590 року ідуть наново дебати про сформування нового козацького війська, скорше треба думати, що та звичайна причина — не сплачення грошей — дала розлізтися й козацькому полкові, набраному в 1587 році (думаю, що він таки був набраний), а вся козаччина без різниці була захоплена останніми походами на турка.

■

Сейм, скликаний на весну 1590 року, стояв під враженням страшних вістей, привезених з Туреччини: Порта жадає від Польщі річної дані, інакше грозить новим походом і обіцяє потурчити поляків. На посольство польське в Царгороді візир кричав, як на яку голоту: «Чи маєте розум, опам'ятайтеся! Хто коли противився мені? Перс боїться мене, Венеція тремтить, італієць проситься, німець мусить дати, що скажу! Пошлю на вас всі татарські орди, мунтян і волохів, пашу силістрійського, будинського, темешварського, беглербека силістрійського з двома стами тисяч коней! Світ дрижить переді мною!» Таке оповідали на сеймі, і гетьман Замойський на колінах просив палату, щоб поважно подумала над справою, бо справді небезпечність зовсім серйозна. І сейм оцінював ситуацію дуже серйозно — в гру йшло саме існування Польщі і можливість завоювання її, як недавно сталося з Угорщиною. Треба було змобілізувати всі сили проти ворога.

В таких обставинах і такім настрої обмірковувано козацьку справу. З одного боку летіли на голови козаків громи, бо то вони зачепили турка і стягнули всю ту грозу на Польщу, або принаймні прискорили катастрофу; з другого боку — польські політики мусили оцінювати участь козаків в торішній кампанії проти татар, мусили цінити їх як добре, дешеве і на кожну хвилю готове військо. Отже,

тяжко з козаками, а без них теж трудно. Сучасний Бельський дає нам відгоміи спорів про козаччину з тих часів. Згадували, що й Баторій думав над тим, щоб внищити її до останку, але козаки низові почали тікати в московські краї, на Дон, і се його настрашило, бо в такім разі стали б вони ще небезпечніші, і тому, мабуть, він дав їм спокій. Кінець кінцем дебати сходилися на тім, що без козаків таки було б іще гірше — Україна була б іще більше безборонною перед татарами і турками. «Треба, щоб були, але щоб тримати їх в порядку», був результат тих дебатів pro і contra. «Якби Україна була в німецьких руках або венецьких, не були б вони такі недбалі, як ми»,— признавали польські культурники. Треба забудувати Україну системою оборонних замків, розложити козаків на пограниччі, куди приходять татари, але треба їм платити.

Сі висновки вповні відповідають постановам, прийнятим на соймі 1590 року — «порядку щодо Низовців і України», як вони затитуловані в соймових конституціях, а сі постанови розвивають далі ті рішення і заходи, які робилися польським правительством за останні двадцять літ, тільки відповідно до розросту і зміцнення козаччини проявляють більше енергії і розмаху, принаймні в сфері потенціальній, або інакше сказати — на папері.

Нехай козаччина буде, тільки її треба привести в карність, в послушність правительству — се провідна гадка постанов. Отже, як тільки промине турецька туча і можна буде зайнятися козацькою справою, гетьман коронний чи його заступник має з коронним військом піти на Низ, на Запоріжжя і організувати тамошнє козацтво. Людей своєвільних відти має він вивести, вигнати, а розложити міліцію, вибравши з козаків; має настановити над ними начальників з шляхтичів: ротмістрів (полковників) і сотників; мусить взяти всіх сих козаків на реєстр і привести до присяги на послушність королеві й Речі Посполитій, що без дозволу гетьмана коронного чи його відпоручника вони не будуть переходити границі, ані тим менше нападати на сусідні держави; не будуть грабувати купців чи інших подорожніх; не будуть приймати до себе нікого без волі свого начальства або гетьмана і про всяку зміну в складі своєї міліції — як хто відійде, в на його місце інший вступить, мають доносити гетьманові, щоб той знав поіменно всю ту реєстрову козаччину; а людей, судом засуджених на утрату життя або честі, взагалі не мають до себе приймати.

Гетьману коронному дається широка повновласність у всім, що має на меті підтримання порядку й дисципліни між тою козаччиною. До помочі йому мають бути соймом поставлені два комісари (dozorcy),які кожний у своїм окрузі мають стежити за тою реєстровою козаччиною і за нереєстровим своєвільним людом, що мешкає по селах і містах, і якби що зауважили непорядного між реєстровим військом, мають сі комісари дати знати гетьманові коронному, в як по селах чи містах — місцевим старостам і дідичам; а якби ті старости й дідичі не звертали на се уваги й не чинили справедливості над своєвільною людністю — треба позивати їх до трибуналу і там судити їх поза чергою.

Щоб здавити те українне своєвільство, треба всіх українських урядників, до сільських війтів і ватманів включно, під присягою обов'язати, що вони пильнуватимуть, аби з їхніх сіл і міст ніхто не виходив на Низ, в степи, а тим менше до сусідніх держав; і з степів, з Низу нікого не приймати, крім тих, хто викажеться паспортом від свого сотника (реєстрового війська) — крім таких, нікому не продавати ні живності, ні пороху, ніяких інших запасів, ні купувати від них здобичі, навпаки — таких, що прийшли зі здобиччю, арештувати й карати. А хто б з урядників чи війтів того не пильнував, таких треба карати на смерть. Шляхта, пани, старости, які б без волі гетьмана коронного ходили в степи, тим більше нападали на сусідні держави або в маєтностях їхніх знайшлася якась здобича з таких своєвільних походів — мають судитися як бунтівники.

План як план, можна сказати навіть — розумний, тільки якби була можливість його здійснити. Та в ті практичні подробиці, які мали забезпечити переведення сеї реформи, соймова ухвала навіть не входить. Вона не спиняється над тим, якими коштами має бути удержана та козацька міліція на Низу, не вияснює навіть її розмірів і численности. Тим часом як Бельський в своїх висновках кладе натиск на те, що козакам треба платити, соймова ухвала натискає, що їх треба заприсягти, списати, мати на папері всі переміни; замість сотворення реальних засобів формалістика. Сейм закреслює грандіозний план, але не

спускається до марних подробиць його переведения, особливо ж не хоче звходити а питания, які змуснли б сягнути до шляхетської иалитии вбо обмежити шляхетські привілеї дисирецінйною властю праавительстаа. Та без того сі асі плани оставалися будоаами на льоду. Яким чином удержвти в житті ту козацьку організвцію, якби наавіть її перевести? Яи не двти їй розсипвтися слідом, як розсипвлися асі попередні? Як змусити погранечну вдміністрвцію і людність, щоб вона справді переводила ті дрвконські правила про замкнения степового погрвнич-чя? Яи дати їй снлу над тим саовальним погранични аосинним людом, що дваио встиг стати правдивим пвном-хвзяїном сього крвю? Як змусити погранечну шляхту, щоб аонв не звбавлялася пограничинм воєнним спортом, а пильнуавла своїх піддвних? Яку зноа твки двти їй нв те снлу і засоби? Нв все се треба було сильного аійськв, сильної аласті, велиних засобіа, вле нічого того шляхта не хотілв дати, не хотілв дозаолити, і без того ся конституція лишилася пустою шляхетською фвнфвроивдою.

Ухвалена аона була на пізніші спокійніші часи і в життя властиао не увійшла ніколи, а нам інтересна як найповніший вираз провідних мотивів польської шляхетсьиої й держввиої політики супроти иозаччини, що повторюються а ухвалвх і рвніших і пізніших.

Поставивши свої дезидерати, сейм поки що, з огляду на небезпеку аід турків, доручив правительстау чи гетьмвну коронному азяти козвків низовиих і донських на службу аоєнну якнайбільше (ile ich jedno bydż możc), значить, доручив змобілізуаати всю сю погрвничну саоєвільну людність, щоб потім пробувати її задаанти тими репресіями. Раховано, що можна б козацької сили стягнути 20 тисяч; як оповідає сучвсник, буа уложений і план такої мобілізації (а загвльній цифрі 110 тисяч), списано й можливих нвчальникіа тих всіх полкіа. Але польські фінанси не дозволяли такого грандіозного еиспериментy: навіть надзвичайний податок був шляхтою ухвалений тільки на анпадок, якби спрввді прийшло до аійни. З скарбових записок виходило б, що на службу азято було в дійсності (і то нв якийсь дуже короткий час) тисячу иозвків на анщій платі, по 12 золотих нв иквртвл — мабуть, кінних, і дві тисячі по 5 золотих — мабуть, піших.

Для заохоти козаччини до держааної служби й помочі правительству а таких трудних обставинах були роздані грвмоти — нвдання й потвердження різним иозацьким аатажкам, і, мабуть, иозацтву in corpore. Так Криштоф Косинський, що аже тоді мусиа грати роль одного з головніших проводиріа козаччини, дістаа грамоту нв пустиню Рокитну ив Пороссі; другий аатажок, Войтех Чвноаицький, на Боришпіль з селищем Іванкіаським зв Дніпром, третій, по імені нам незвісний, городище Володарецьке з селищем Розаоложським на Росі, четвертий — Горошин і Снепород за Дніпром. Козакам азагалі, мабуть, було потвердження володіння Терехтемировом і їхні давніші права і аільності. (Так треба дорозумівaтися з порівняння сеймоаої иоиституції 1590 р. з іншими документвми про надання «особам иозацьким» а тім році. Конституція 1590 року без аснйого за'язку з иозацькою спрввою (тому її властиве знвчення зоставалося неясним) дозволяє королеаі саоєю властю роздввати пусті землі «на погранично за Білою Церкаою» заслуженим «особам шляхетським», і далі сі землі вичисляються поіменно: монастир Терехтемиріаський, Боришпіль з Іванковом, Володаркв з Розаоложем, Рокитнв, Горошин і Снепород. З грамоти короля для Жолкеаського доаідуємося, що Боришпіль, Володарку і Рокитну дано «трьом особвм козвцьким». З інших документів знаємо, що Боришпіль дістав а 1590 році Войтих Чаиоаицький, «гетмвнъ козаковъ звпорожскихъ». Рокитну а тім же році дістав Криштоф Косинський. Коли тепер завважимо се асе, то переконаємося, що згадана иоиституція, хоч з загвльним харвктером, говорилв спеціяльно про нвдання мвєтностей козакам (з п'яти названих маєтностей чотири — з Терехтемировом разом — безсумніаио козацькі, і по аналогії треба думвти, що й Горошин буа наданий або призначвася якомусь стврщому козацькому). Король взяв аід сейму повноаласть нвділити маєтностями виднішиx козвцьких проводирів і потвердити за иозаками Терехтемирівський монастир, нвдвний їм Бвторієм без згоди сейму. А твке потвердження зв ними Терехтемирова мусимо собі предстввляти як складову частину загального потвердження за козвками прав і привілеїв, признаних за ними попередніми иоролями. З згаданих надань нвдибаа я грамоту Чвновицькому; цікаво, що і а ній,

як і в конституції, говориться про його заслуги загально, без згадки про козацтво. — М. Г.).

Але турецька туча проминула й сим разом. Замойський, висланий до Царгорода, за посередництвом і поміччю англійського посла встиг удобрухати султана і привести до згоди: Польща мала заплатити туркам за шкоди, починені козаками в останні напади, і вивести «українних людей з Низу всіх». Сі умови прийнято. Король мусив відступити від принципу, поставленого Баторієм, що правительство польське за козаків не відповідає. Та що війни не було, то не ввійшли в життя й надзвичайні податки, ухвалені сеймом, і правительство польське опинилося знов перед більш ніж трудним завданням: з порожньою касою, вичерпаною контрибуціями туркам і татарам, думати над сповненням другого турецького жадання — очищення чорноморських степів від козачини і переведення тих всяких репресій і організацій, премудро накреслених сеймом 1590 року.

Надзвичайні козацькі контингенти зменшено до одної тисячі пішого війська: двох полків по 500 чоловік з платою по 5 золотих на квартал; службу і платню їм визначено від 18 жовтня 1590 року. Завданням сього війська мусило бути те саме, що поставлено було йому в обов'язок при відновленні служби в 1591 році: «погамування українного своєвільства і затримання згоди з сусідніми державами». Зверхником був поставлений Миколай Язловецький, староста снятинський; поруч нього в ролі комісара по козацьких ділах виступає Якуб Претвич, староста теребовельський, син славного Бернята; безпосереднім начальником козаків мав бути все той же Оришовський. Так воно мусило бути й при першім визначенні служби сьому козацькому корпусу восени 1590 року.

Військо було набране, начальство над ним настановлене, і стало діло знов за малим: за тою нещасливою платою. Квартал минав за кварталом, а грошей козакам не плачено. В скарбі грошей не було, воякам польським теж не заплачено, і вони збирали собі контрибуції де попало. Козаки теж вважали себе вправі промишляти всякими способами. Весною 1591 року вони зібралися йти на Волощину з якимсь претендентом — «потомком Івоні». Вісті про се страшенно наполохали правительство, що вже побачило перед очима по всіх пережитих тривогах перспективу нового розриву з Туреччиною. Король доручив Язловецькому якось стримати козаків. Язловецький різними обіцянками встиг відвести козаків від сього пляну: козаки видали претендента, а правительство поспішило засадити його до Мальборгу. Що обіцяли при тім козакам, на жаль, не знаємо. Обіцяли зараз платню виплатити — «на святого Яна» (24 червня), але, мабуть, на тім і кінець тих обіцянок. Одначе і платня не приходила. Тільки в вересні Претвич роздобув гроші на заплату. Службу козакам тим часом відновлено. Маємо з 25 липня королівські листи, видані на підставі порозуміння короля з сенаторами: вони продовжують козакам службу на неозначений час і уставляють «ординацію» для сього козацького війська.

Мав воно далі складатися з тисячі козаків — людей досвідчених і до того здатних, під проводом Оришовського і зверхністю Язловецького. Козаки новоприйняті, що не зложили ще присяги, мали присягнути перед королівськими комісарами, що будуть послушні королеві й начальству свому (старшому, себто Язловецькому, і «поручнику» його — Оришовському) і пильнуватимуть спокою з сусідніми державами: ні самі не будуть зачіпатися з ними, ані кому іншому не дозволять. Оришовський обов'язаний доносити про всякі кроки неприятеля і всяке своєвільство українних людей; против неприятеля має виступити з усім своїм військом. До війська свого не повинний приймати нікого без відомості «старшого». Щоб військо се могло сповняти свою сторожову службу, а головно, щоб не наприкрятися пограничним старостам і маєтностям та їхній людності, король назначує йому стояти за границями осілих місць: або на урочищі Кременчуку, або десь на іншім місці в степу (але таки на Дніпрі ж, очевидно); там має бути побудований замок. Старостам і державцям волостей на горішнім Дніпрі дано наказ вислати на се Дніпром дерево, а також, мабуть, і робітників, як то практикувалося з давніх часів при будові дніпровських замків, і тим способом має бути побудований той замок. На вживлення сього козацького війська старости й державці королівщин, з східно-полудневої України, очевидно, мають висилати по мірці муки з кождого

тяглого селянського господарства і відіслати то селянськими підводами. За се козаки вже не мають права на ніякі «лежі» — кватири, і на утримання «на волості», як називали залюднені частини України: не мають брати живності в маєтностях панських ані чинити ніяких шкод, і за всяку шкоду, яка б сталася, «старший або поручник» мали вчинити справедливість над провинником. Але, крім старшого або поручника, ніхто не може претендувати на якусь власть або юрисдикцію над козаками.

«Ординація», як бачимо, здійснила, бодай в мініатюрі, проекти сейму 1590 року: козацьке військо в числі одної тисячі виводилося на Низ і там мало пильнувати спокою й порядку. З тим мали увільнитися українські маєтності від козацьких «леж» і «приставств», які тепер мовчки приписувало їм і правительство, а вони мусили ставати дуже прикрими особливо, коли козаки не діставали заплати. Заразом, як ми бачимо, потверджувався козацький імунітет.

Козаччина потвердження своїх прав і привілеїв прийняла до відома, але виконувати вложених на неї завдань не вважала для себе обов'язковим, бо грошей не діставала, заповіджених королем реформ не бачила, та й врешті з тою силою, яку правительство давало в руки своїй коронній адміністрації — тисячкою реєстрового козацтва — ся адміністрація нічого не могла вдіяти супроти маси українського свовільного козацтва, що зоставалося поза реєстром. Не могла нічого вдіяти навіть при найліпшій охоті.

Замку на Кременчуку побудовано не було, провіанту козакам послати ніхто не спішився, і на Низ їх, очевидно, не виведено — не можна було ними командувати, коли не платилося їм як належить. Від жовтня 1590 року їм не були заплачені гроші й ніяк не можна було здобутися на тих 15 тисяч золотих, що їм належали. А се давало притоку до різних свовільств, контрибуцій з маєтностей і всього того, що позволяло собі під той час і регулярне військо, заложивши конфедерацію з причини незаплачення грошей. І справа козацьких «леж» та контрибуцій стає одною з головних casus belli (привід до війни) в тих зачіпках з козаками, що розпочинаються слідом — почавши від війни козаків під проводом Косинського з пограничними магнатами і кінчаючи великими розрухами 1595-х років.

IV

ПЕРШІ КОЗАЦЬКІ ВІЙНИ

Зачіпка Косинського з Острозькими і війни 1592—1593 рр. Зносини заграничних держав з козаками і їхня участь в війнах з турками. Козацькі походи і рухи 1595—1596 рр. Кампанія 1596 р. Репресії на козаччину і її реабілітація.

Ряд конфліктів козаччини з пограничною адміністрацією й магнатством, закінчених грізним фіналом — війною 1596 року, піднятою вже самим центральним правительством на повне знищення козацтва, розпочався зачіпкою козацького ватажка Криштофа Косинського з князями Острозькими. Сама по собі була се зачіпка аналогічна з тими, які оповідають нам з тих часів судові книги досить часто, тільки що сим разом в гру входили такі «кити» українського магнатства, як київський воєвода і його син, краківський каштелян, і щоб доїхати їм, треба було добре напружитися. Се Косинський дійсно зробив — через те й зачіпка ся прибрала більші розміри і за неї почали чіплятися все нові й нові епізоди, роз'ятрюючи все більше відносини козаччини до пограничного магнатства й адміністрації, яку репрезентували сі магнати.

На сучасників історія з Косинським в першій хвилі не зробила особливого враження: її вважали дрібною зачіпкою князів Острозьких з козацьким ватажком,

без більшого і принципоаішого значення, і шефи польського аійська — коронний гетьмак Замойськкй і полький Жолкеаськнй ацнуаатилк старого князя, що аін, замість абя скінчати справу по-доброму, розаіа з того таку аелику війну. Роздуаали її учасники сеї аійни, але а дальших кругах на надааалк їй значекия і тількк по далеко грізнішних рухах 1594—1596 рр. стали дпвитися яа епізод Косяяського як на прелюдію ткх рухіа. А ще пізніше, колн затраткласе справжня перспектива снх подій, в українських кругах XVII століття епізод стаа представлятися вступнкм актом аеликої національної боротьбя українського народу під традиційним прапором благочестивої аірн. У Граб'янки вже читаємо опоаідання, що, колн українські єпископи ухвалили піддатися папі і «благочестиаін снивое» анріклися ткх «насмнинкоаъ, а ке нстнниыхъ пастырей»,— «разжег ся ревностію благочестія Косннскій на Ляховъ зъ войскомъ запорожскимъ прійде н много замковъ повоєва й Ляховъ поби, ко аъ року 1594 подъ Пяткою отъ Ляховъ пораженъ былъ». А неанчерпнкй у фантазіях аатор «Історії русіа», не адоволений з такої прози, пояснив, що Косиськнй, «яко намѣстнккъ королевскій и микксгръ праалекік», протестуааа протн аладичих ухаал, але його тоді умисно заабнлк на берестейський собор, засуднли як «апостата» на смерть, «н замуровавши аъ одномъ кляшторѣ въ столпѣ камсникый, уморклк голодомъ»,— «н такъ гетманъ Косинскій за ревность саою къ благочестію н спокойстаію народному учинился первою жертвою унін». Козаки пішли його ратувати: полякн їх стрілк під П'яткою, але козакн їх погромили, та, прийшоаши, аже не застали жиаям Косинського.

Така була сн історія, широко розповсюджена по підручниках і популярних книжках, що й мені, малому хлопцеаі, колись жалем і гніаом стискала серце. Але тепер ми знаємо вже зовсім добре, що «повстання Косинського» було в початках своїх не чнм, як зачіпкою козацького ватажка, може, наaіть і не українця, ані православного з роду, з тодішнім стоапом православ'я і українства, Костянтином Острозькнм. І аикликана була ся зачіпка хапчиаістю білоцерківськнх урядникіа його князи Якуша Острозького.

Особа самого Косинського, Криштофа па ім'я, знана нам дуже мало. Сучвсник каже, що аін буа з Підляшшя родом; буа аін праадоподібно шляхтичем. (Не перевіреною лишається звістка давніших біографів Косинського, буцім аін служив у К. Острозького, але, погніаавшись, пішоа ка Низ. Се опоаідання, здається, анииклозі здогаду, заідки пішла ворожнеча у Косинського на Острозького, але ми тепер знаємо ліпше заідки. — М. Г.). Народність і релігія його незаісні: з того факту, що підписався аін на саоїй капітуляції по-польськи, розуміється, не можна нічого антягнути: і кілька паніа заісних з своєї української народності теж підписались тут по-польськи.

В 1586 році бачимо Косинського а козацькім аійську: а листі Богдана Мкошинського з мая 1586 року аін згадує про аісті, принесені сторожами з-над Тавані «від Криштофа»; приймається, звичайно, що се Косинськкй, і се, мабуть, так. В кождім разі він а тім часі мусна займати аже визначне становище в козацькім аійську, бо а 1590 році разом з іншими акзначнимк козацькими аатажками «шляхетського стану» (таку умову стаанла сеймоаа конституція; з сього можна думатк, що й Косинськкй буа шляхтичем. — М. Г.) дістаа аід короля кадання. Косинському дано велику, але пусту маєткість Рокитну над річкою Рокиткою ка Поросcі і з-за неї й пішла біда. І на Рокитну, і на грунти аолодарецькі, кадані разом з тим іншій «особі козацькій», заявна претензії Януш Острозький, як староста білоцерківськкй, чи аластиво його урядкккк. Обидаі маєтності лежали а сусідстві білоцерківської королівщини, і Острозькяй опротестуваа сі кадання, очевидно, доводячи, що сі маєтності належать до білоцерківської королівщини та аипрааи[а] собі ка сі грунти королівські привілеї. (Так, я думаю, калежить розуміти сю історію. Рулнковський, автор просторних статей про сі маєтності, а Слоаникку географічному толкуааа се інакше: що Косинський дістаа саою пустиню з обов'язком залюдинти її, але, не будучи спроможен, аідпродаа її. З скарги на Косинського 9 січня 1592 року бачимо, що аін спеціально інтересуааася деякими документами і забраа грамоти Януша Острозького на староство Білоцерківське і Богуслав, на Розаоложе і на Рокитну; значить, Януш Острозький аже анпросиа буа собі ка них привілеї і, я думаю, що з початку були то потвердження на сі грунти, як на королівщину. Але на Рокитну дістаа приаілей Вишневецький і Януш Острозький

потім, купкашк його претекзії, стаа приаатккм власкиком Роккткої... Права ка Володарку купив у Загоровського і Трембіцького ккязь Збаразький, і аокв за ним зіствлася; але цікаво, що білоцерківські урядкккк далі претекдуввли яв володарецькі грукти... Думаю, що се кидає саітло ка властиакй початок спору Острозького з Коскнським, що вік підкіс претензії ка сі груктк, як білоцерківські. — М. Г.).

Історія, як бачимо, доскть кагадує пізкішу історію з Хмельницькком. Розгківаккй Косинський поствиовна наачнти українського магната. Здається, аже а серпкі збираася аік а похід. Маємо цікаакй лист його по-польськк, писакий з місць, сусідніх з маєтностями Острозькнх, до реєстроаих козаків кудись ка Поділля: «Наші ласкаві пвкоае тоавриші! Нашу тоаврнську пркхкльківть поручвємо лвсці вашій! Дійшла до нас аість, що пан староста (мабуть, Язлоаецький) з тнми грошкма до нас не спішкться. Тому ак, ке чекаючи кічого, пускайтеся зараз до нас. Скажіть слузі пака Претанча аід імекі війська, що аже його більше чеквтн ке будемо: мускмо самі промкшляти. Скажіть і урядинку Шврквці, вбн саого пака (Претанча) повідомнв, що аійсько тих грошей ке хоче чеквтк. Мабуть, заведуть нвс з тим у зиму, як і торік: мвли дати нам на свнтого Янв, в тепер уже й осікь кадходить. Пксако з Пккова, місяця августа. Вввш жичлкакй тоаркш Кркштоф Коскнськнй і все рнцарство». (...Дослідкккк... двтуавли сей лнст 1592 роком, але се неможлиао — тоді реєстрова козвччина булв збунтована й які ще переговорн про нлвтню моглв вести! — М. Г).

Може бутн, гроші, щю адалося Претвичу нарешті роздобутн для козаків з почвтком вереснк, відтнгкули трохи козвцьку заайрюху. Але з кікцем року Косикський з аійськом козацьким рушив твкн робктн рвхунок з князями Острозькккк. В остакніх дкях грудкя аін капаа ка Білу Церкау, пограбуааа і позабираа майно ккяяя Острозького і його заступника, підствростк ккнзя Курцевичв-Булкгк; між іншнм поакймва документн нв звбрвкі мвєткості і шкоди аелккі почккиа. Твк опоаідає скарга ккязя Якуша Острозького «ка Кркштофа Коскксього, который нв сесь чвсъ гетмвиомъ козацккмъ се учкккнлъ, также к ка все аойско козаковъ нкзовыхъ»; вокв підсуввє покскенкк, що Косккськкй ачкккв се «скать зъ нвирвы чнсє» — себто, що нвслав його якнйсь пак, що маа рахукки з Острозькнм. Цікаво, що про грабуааккя міщак й ікших людей тут кема згадкк — Коскнський заодить рахукок чксто тількк з самим ккязем Острозьким і підстаростою, аластканм, мвбуть, ініціатором цілої історії. Але, може, князівська скарга всього не вичисляє. Ікшкй документ згадує про козацький капад на Білу Церкау і Богуслаа — твкож державу Ккнзя Якуша Острозького, і каже, що казакк, здобувши сі замкн оружно, ке тількк пограбуаалк підстаросту, в й позабкрвлк асю гармату, вмукіцію і запаси, і людей пограбуаали, «як яккйсь кепрнятель».

Рвзом із ткм діялкся твкож каїздк ка ікші околкці. Між іншнм, козакн напали на замок а Тркпіллі й тут засілк з арматою, зібраною з різиих місць. (Значенкк сього нвпаду ка Трипілля ке зовсім кске. Руликоаськкй думав, що се козаки розширялн саої терехтемиріаські аолодіккя; може бути, одкаче, що й тут був яккйсь за'язок з аферою Острозького, бо нв Трипілля претендуавлк воєаодк ккїаські. — М. Г.).

Король щв на перші вісті про сі козацькі погроми кв початку 1592 року аизкачив комісвріа иа Украіну для розслідження саосаільста і покаракня провинникіа. Були ткми комісарвми Якуб Претакч, староста черквський Олексвкдр Вишкеаецький, староста брацлваський Якуб Струсь, ствроста барськкй Стакіслав Гульський і аойський брацлааський Як Гульський — переважно самі укрвінські старости, що мали діло з козаччиною. Воик, стягкуаши які малк сили, разом з офіційним старшикою козацтва Язловецькком рушили ка Укрвїну оружною рукою. Буа се першкй комісврськнй похід — слідча комісія, яка акступала ка чолі аійська, щоб стрільнкм і холодким аргументом а потребі потвердити свою праaосильківть — спосіб так часто потім уживакий в «зносинвх» Речі Посполктої з своїми саоєаількkмн піддвккми.

Козвки засіли а Тркпіллі, укріпнли його й приготоаилися до оборокн, не слухвючи позаіа до слідстаа, присклвких ім від комісарів, що отаборклися а Фастові. Маємо доскть ікгересний лист до них від їхнього номінвлкого заерхкнка Миколая Язлоаецького, аислаккй з фастіаського табору дкя 10 мартв. «Пакзм молодцям звпорозьким, що в Трипіллі під той чвс. Панове молодці! Хоч ак, кеааажаючк кв моє пнсвния, вже показв.лк себе кепослушккми і королеаі, паку

моєму, і мені євмому, забувши свою присягу і обов'язки супротк свого природженого пакв, вле я розумію, що ви то вчинили через Коскського, зрвдиккв короля і Речі Посполитої, і думвю, що за одного лотрв всі не схочете терпіти. Тому посилвю до ввс ще сей лкст, каквзуючи ввм іменем короля, вби вк того лотрв видвли, а свмі волі королівській не противклися, бо тут ви породилися і трудно б було авм обійтися без Польщі, котрої ввм би вже ке зквти. Іквкше звміст того, що я з ввми мвв служити королеві й кров погвкську розливати, коли ви зврвз не ув'кзккте того лотрв і не вишлете послів до мене, то я зв помічю божою з людьми королівськими буду мсткткся квд ввмк».

Козвки, очевидно, не зляквлися сих погроз і готувались до оружної розпрвви з комісврським військом, і Язловецький з комісврвми, приступивши під Трипілля і побвчивши твку рішучу поставу, не рішився «мститися зв помічю Божою». Комісври поствновили кв козаків звочно рішения, осудивши іх як буитівниккіа і ворогів держвви. Але, стидвючися вертатися з отсим кусником пвперу з свого походу, поковилк переговори і кікець кікцем звявили охоту вдоволитися тим, що козаки формально пообіцяють бутк послушними ив мвйбутнє й прийм уть кового ствршого ив місце Косинського, не видвючк його правительству. Нв тім і ствло, і з тим комісври вернулися. (Як виходить з сього, Косинськкй цілий сей чвс був «нв волості», сидів у Трипіллі з козвками. Отже, помиляються дослідникя, думаючи, що по квпвді кв Білу Церкву Косинський пішов нв Низ і про нього ке чути було більше як півроку. — М. Г.). Але спокою через те не ствло більше.

Фвктк з козацьких розрух сього року (1592) ми взагвлі знаємо у вкгляді відірввних епізодів, які перевважно не можемо вні хронологічно, вкі прагматично пов'язвти одні з одними. Князь Костянтин Острозькќй кв осіннім сеймі того року, остерігвючи сеймові про лкхий стви звмку київського і білоцерківського, згадувва, що «козвкя низові кількв рвзів нв місто і звмок ккївський нападалк, позвбирали скломіць гврмвти котрі ліпші, порох і всю стрільбу, й досі їх не вернулк». В Переяслвві, де вже перед тим вкйшли якісь суперечкк між козвквми і міщвнвми (козакк закесли скаргу на міщан і король вкеилав в сій справі комісію до Ввсилькова, якв, мовляв, під терором від козаків потвердила їхні претензії, в потім прк знала се кеаажккм), тепер прийшло до кривавкх розрух. Козвкк, як оповідвє один документ, здобули Переяслав силоміць, вбили місцевого підстаросту і бвгато шляхти, забрвли всю армату й вмуніцію й спалилк замок і місто. І зкову тут можкв підозрювати певний зв'язок з ворожнечею Коскнського ка Острозьких, бо Переяслвв був державою ствроro князя твк, як і замок київськкй. Ішлк якісь розрухи нв Поділлі, може, в зв'язку з тодішніми подіями на Волощині, де поляки під той час висвджуаали на господврство свого претендента. Але Косинський при тім двлі не двввв спокою аолостим Острозькк х, і мвємо звістку, що старий князь зв поміччю сусідкіх ствроcт пробував відборонитися від нього оружно, вле козаки побили се військо.

На зиму сі розрухи з Кќївщини й Брвцлавщкни перекинулкся нв Волинь. Вони зверкені далі головно протк Острозьких; але перепвдвло й іншкм панам, що помвгвлк Острозькому. Рух козвцькќй з спорвдичних грвбуввнь мвєтностей немилкх пвків, колк вірити шляхетськкм прокламвціям, все більше переходив ка справжню козвцьку квмпвнію проти укрвїнської шляхтк, яку козвкк змушуввли до згоди і послушності своїм домвгвнням. В перших днях 1593 року волинськв шляхта, зібрака в Луцьку ка рочквх судовкх, ухвалке відложити судові справи й звйнятися звбезпеченням спокою супроти того, що люди своввільні, «которые се называют быткк козвкамк кизовымк», аийшовшк в воеводства Київське й Волинське, «обычвемъ неприятелскимъ замки и мествъ такъ его корол. мклости яко и шляхетские поседвють к людей забнвають и мордують, пвлять и пустошвтъ к до пркеєгъ ка послушекство своє примушвютъ, подбиввючк ихъ нв послушекство своє». Шляхтв володимирськв пкше, що від свого ствросги князя Острозького і від різккх пвнів з воєводства Київського і Брацлавського, так свмо від шляхти луцької вонв дістве відомості про велику кебезпечкість від козвків: вонк «обычвемъ кеприятельскимъ ке мвло звмковъ, местъ и селъ укрвиккых повоєвввши, зголдоввв ши мвєтность брвти нашей — шляхтичевъ оных крвєвъ и ккоторыхъ свмыхъ особъ аъ кеволю до везеня побрвввшы, теперъ зъ кемвлымъ войскомъ зъ врмвтою способомъ неприятельскимъ южъ до воеводства Волинского прктягнулк, умысливши двлей пвкствв короля его мклости пустошити и плондроввтк». Не без

того, певио, що ті, иому найбільше сей рух грозиа, і а першій лінії ипязі Острозькі, умисно стваралися представити його як ивйбільше грізним і звгальним, класоаим. Але безперечно, що, буаши в своїй осноаі аитом помсти иад Острозькими, рух сей щодалі прибкрав таки шкрші й загальніші розміри.

Волиисьиа шляхта рішила просити опікк й помочі у короля й гетьмвиа коронного, а сама почала мобілізуватися під проводом князя Острозького. Король аід себе таиож видав лксти до шлкхти інтересовакких воєводств — Кніїського, Волинського і Брацлавського, нвказуючи їй їти загальним походом і для того збиратися до Костяктинова під провід кнкзя Острозького. Більше в правктельствених кругвх не вважалк потрібним робити для спрвви, яку аааж али приватною справою Острозьких, як уважвли її і в суспільності, і як вока справді була. В прааительстаеииих же иругах старий иизь ке буа persona grata, а з шефом польськнх воєнних снл Замойськнм він таки зовсім був посварений в останніх часах, і той, з саого бону, підиреслюаав, що иозацьні розрухи — се приватна спрвва Острозького і пішла з його викн. Тим пояснюється дуже здержлнве і пасивне ствновище првввительствеиих і військових кругів польських супроти сих розрух. На осінніи сеймі 1592 року, яи доаідуємося тепер, буа проект дуже гострих репресій ка козаків: конфіскувати маєтиості, нвдвні війську і поодинокнм особам иозацьиим, униеважиити асі праав і привілеї, оголосити учасників за бунтівииків і ворогіа держвви, ловити їх скрізь, де поивжуться, сполученими силами стврост і шляхти й арештоауаатн. Се було те, що иільна роиіа пізиіше було ухаалено (по квмпанії 1596 року), але тепер, очевидно, такі гострі репресії, що мали форму потвердження засуду, даиого иомісврами під Трипіллкм, на сеймі ие пройшли. І зимою 1592—1593 року, коли козаки господарили нв Волинї, гетьмвн Звмойськиї спокійяо сидіа вдома і під той час, иоли ироль видаваа своє оповіщенни до украінської шляхти, щоб ішла помагати Костяктину Острозьиому, він доручав саоєму помічниину, гетьману польиому Жолиєвсьиому, писати до Острозьиого, щоб не доводив до війни, закінчив справу по-доброму. Очевидно, обидвв гетьмвки складали проанну сеї «клотні» ка Острозьиого і ие аважали потрібним мішати коронне військо в сю домашкю справу українського магкета; вокк вважвлк своїм обоа'язком стежити за татарами.

Острозькому приходилося своїми засобами, за поміччю шляхти й стврост, що стояли в ближчих відносиках до нього, рятувати свої маєтності. Вони дійсно енергійно забрвлися до сього. Старий князь громвдив нввколо себе шляхту а (Стврo) Костянтиноаі; Яиуш спішно зібрвв у Галичині яие можна було війсьио з тутешиіх краіа і Угорщини. До помочі з'явклись твиож торішні комісари: Якуб Претвич, ккязь Олександр Вишиевецький, Ян Гульський. Косиський мав саою резиденцію в містечку Острополі в маєтностях иняз Острозького. Коли почали громвдитися військ Острозьких, він аийшов аідтк далі на схід і окопався під м. П'яткою недвлеко аід Чудиова, в тих же острозьких маєтностях, иа силькішій і безпечнішій позиції. В перших битввх, які мвв він з кинзем Костянтином, перед приходом полкіа Яиуша, Косиському досить щастило. Але в рішучій битві, що задумав задвти Косинський Острозьким, аби не дати себе облягти, він прогрвв зовсім. Можливо, що тут заанинла стратегічна помилив: Бельський оповідає, що Косинський хотів мати опорну позицію двлі в степу, вби його не відтяли відти, й вислав частину аійсьиа туди, щоб заложили йому твбор. Се досить аідпоаідає иозацькій тактиці, яку знаємо з пізніших битв, і могло ослабкти і сили, і розложенкя головного иозацького аійськв. В сій битві, яку Косиський дав Острозьким иа латиисьие вшестя (2 лютого и. ст., 23 січня ст. ст.), йому спочвтку теж щастило і ряди противників почали подвватися, вле тут удврив дуже сильно нв козвцьке аійсьио Яиуш Острозьиий з саоєю иінотою і розірвав його рядя. Козвкя почали тікати до міста (П'ятки); військo Острозьких гонило за кими.

Сучасиики опоаідають, що вбито йому масу людей (одии иаже — більше як даі, іншиї — що до трьох тисяч, що вбитих виглядвло вдвоє більше, як а великій битаі під Бичиною), звбрвко 26 гармат, іншу стрільбу, майже всі хоругви. Се, очевидяо, перебільшені оповідвння, особливо коля додвють, що в війську Острозького не згинуло й десяти людей. Але битва в кожкому разі була програна сильно, і військo козацьке стратило дух і ие мало відвваги далі боронитися. Як оповідає служебник Вишневецького, козвки звернулися до його пвна, просячи бути посередником і првести до згодя. Пересговорк ствля на тім, що й торік під Трипіл

лям. Козаки обіцяли, що скинуть Косинського з гетьманства і надалі не будуть зачіпати маєтностей Острозьких та інших учасників походу, і на тім Острозькі годилися пустити їх свобідно на Низ. В такім дусі списано було 10 лютого н. ст. акт, захований для нас в повнім тексті, и наведу його в скороченні:

«Я Крыштофъ Косинскій на тотъ часъ гетманъ, а мы сотники, атаманья, все рыцерство войска запорозского вызнаваемо тымъ листомъ нашимъ, ижесмы великие добродейства и ласки ясновельможного пана Костантина княжати Острозского, которыя е. м. намъ — всему войску и кождому зъ насъ зъ особна по всѣ часы вѣку своего зъ милостивое ласки своеи панской показовать и веле доброго для насъ чинити рачилъ, а мы запомневши того всего немало смы прикростей и шкодъ е. м. самому и деткамъ е. м., слугамъ и подданымъ поделали и завинили, ласки ихъ милости собе нарушили. Которые то всѣ выступки наши за унижеными а пилными прозбами и за причиною веле людей зацныхъ ихъ милости то все зъ милостивое ласки своеи, яко панове хрестиянские, не прагнучи пролити крови нашеи, намъ отпустити рачили. Для чего мы тые ниже кондыцые намъ ихъ милости княжатъ поданые и тут въ томъ листе нашомъ менованые выполнимы, и присегою своею утверждаемъ: Ижъ отъ тыхъ часовъ пана Косинского за атамана не меть, и овшемъ на Украине заразомъ з насъ иншого на тое местце надалей за недель чотыри наставить; в потомъ въ послушенстве королю е. м., не чинечи жадного розмерья зъ суседми посторонними панствъ е. кор. милости, на звыклыхъ местцехъ за пороги быть; тежъ жадныхъ ани пристановъ, шкодъ ани кривдъ жадныхъ въ державахъ ихъ милости и въ маетностяхъ приятель ихъ: е. м. княжати Александра Вишневецкого старосты черкаского и иныхъ на тотъ часъ при ихъ милости будучихъ и тежъ въ маетностяхъ и державахъ слугъ ихъ не мевать и не чинить; збеги, здрайцы княжатѣ и. м. слугъ ихъ до насъ збеглыхъ выдавать и тыхъ у себе не переховывать; стрелбу гдеколвекъ взятую на замкахъ, местахъ яко и державахъ ихъ окромѣ Триполскихъ вернуть; также и хорогве, кони, быдла и речи рухомые, теперь въ маетностяхъ княжатъ ихъ милости побраные, вернуть маемо; также челядь обоє плъти, которая єсть при насъ, от себе отправить; и вечне у княжатъ ихъ м. въ стародавной милости мешкать и николи против ихъ м. зъ жаднымъ человекомъ не приставать и овшемъ ихъ м. служить». (Наступає формула присяги). Лист підписав Косинський і Іван Кречкович, «писарь войсковый именемъ всего войска», Претвич, Вишневецький, Гульський і двоє волинських панів — Боговитин і Гулевич. Крім сього листа, Косинський мусив іще особисто «ударити чолом» перед князем Острозьким — «три рази упав до ніг свмого пана воєводи, також і синів його». І по тій церемонії був пущений з військом на волю.

Косинський корився, одначе, на те тільки, аби ціло дістатися з своїм військом на Низ. Своєї обіцянки — скинути Косинського, козаки не сповнили; він зостається отаманом і лагодиться зараз до нового походу на Україну — ще з серйознішими замірами, ніж перед тим, коли вірити реляції побідника Олександра Вишневецького. Вишневецький писав, що сим разом Косинський думав не про пустошення панських маєтностей, а про те, щоб «вивернути до грунту все пограниччя і нас усіх побити». Що розумів він під сими, хоч і страшними, але досить неясними словами, лишається сумнівним: чи підозрював він в Косинськім заміри опанувати східно-полудневу Україну і завести там новий лад без холопів і без панів, під козацьким регіментом, чи тільки боявся загальної різанини. І, розуміється, другий сумнів: чи дійсно Косинський мав такі заміри, які розписує отсе князь Вишневецький. За його словами, Косинський «з військом своїм сприсягся на те, щоб з турецькими і татарськими військами пустошити землі коронні й помагати всім поганським опанувати корону, і хан кримський мав з ним післати військо своє, а Косинський за те обіцяв йому воювати землі королівські. На се він присяг і великому князю московському з усім своїм військом і піддав йому аже все погранича, більше як на сто миль на тих границях; і в листі своїм до них великий князь московський писав себе вже царем запорозьким, черкаським і низовським і післав на Запоріже сукно і гроші».

Грандіозно все се виглядає, і дуже б інтересно було мати в Косинськім дійсного репрезентанта таких ідей, таких соціальних і політичних планів — попередника козацьких вождів XVII століття в їхніх планах широкої боротьби проти шляхетсь-

ного польського режиму, опертої на союзах з відвічними ворогами і суперниками Речі Посполитої, для перестрою суспільного ладу України. Тільки знов непевність — чи не додав тут Вишневецький чогось, щоб збільшити вагу своєї перемоги над Косинським; дещо напустив він сюди і з непорозуміння, се певно; ті грізні московські претензії оперті на очевиднім непорозумінні: на згадці в царськім титулі черкеських князів і низовської землі (черкесів кавказьких і Низу волзького). Та в кожному разі інтересно се, що, так би сказати, в повітрі носилися гадки хоч би про можливість з боку козаччини планів, які кількадесят літ пізніше стали перспективами і планами вповні реальними. Коли ми пригадаємо зносини козаків з московськими царями в 1550—1580 роках, недавні пропозиції ханові помочі від козаків в 1580-х роках, всі ті оповідання про розтягання козацької власті і юрисдикції над шляхту на Україні в попереднім році, то в оповіданнях Вишневецького, поза деякими перебільшеннями і непорозуміннями, властиво не знайдемо багато недоречного або неправдоподібного. Що московське правительство мало зносини з Косинським, се навіть знаємо певно: весною того року до нього була вислана царська грамота з порученням, аби разом з козаками донськими стежив за кримськими татарами в інтересі Москви. Але чи було що більше в тих зносинах, якісь проби опертися на московській помочі з боку Косинського, того не знаємо.

За словами Вишневецького, Косинський вибрався був весною (в маю 1593 р.) з двотисячним козацьким військом і арматою й потягнув під Черкаси. Чого він тут хотів, Вишневецький ближче не пояснює. Сучасники Гайденштайн і Бельський кажуть, що Косинський гнівався на Вишневецького за поміч Острозьким і тому від нього хотів почати; можемо додати до сього, що Вишневецький і в рокитнянську історію був вмішаний, а козаки з ним, як з черкаським старостою, теж мали довгі і давні рахунки. Так чи інак, Косинський сим разом хотів зачати від нього. Вишневецький оповідає, що Косинський, приступивши під Черкаси, почав обстрілювати місто, вночі сподівалися від нього штурму, і Вишневецький за ліпше взяв його випередити й несподівано напав на Косинського з міста. В битві в замішанні згинув сам Косинський, а його товариші, збентежені тим, подалися чимскорше на Запорожжя до війська. Бельський і Гайденштайн оповідали інакше, що Косинський, випередивши військо, в'їхав до міста і з ним кілька сот козаків; зачав в корчмі гуляти, і тут його, п'яного, забили слуги князя Вишневецького. А за тим стали громити й козаків, і їх згинуло до півчвертаста. Хоч оповідання Вишневецького авторитетніше, але щось воно не мусило бути так просто і чисто з тим, як він оповідає — така собі звичайна битва; мусив бути там якийсь елемент підступу, засідки або чогось такого. Се дає дорозумітися й страх Вишневецького перед козацькою помстою і пізніше право свояків Косинського і його товаришів судом доходити свого на Вишневецькім.

Доносячи Замойському про свій тріумф над Косинським, Вишневецький просив його вплинути на короля, щоб українське пограниччя було захищене військом, бо грозить йому помста від запорожців. «Найпевніша річ, що ті зрадники — а їх за порогами єсть понад кілька тисяч — захотять мститися і спустошать сю Україну, злучившися з татарами». Просить також, аби до пограничної шляхти видано універсали, які б, крім подяки за поміч, нею вчинену вже, заохотили б її «не показувати ніякої зради до короля і Речі Посполитої і не тікати від мене і від сього пограниччя, але зо мною боронити границь держави, не жалуючи свого життя», бо інакше від тих «проклятих людей» (козаків), «а через них — і від заграничних король не матиме спокійного панування», — додає він для ліпшого переконання. Ох, як бачимо, дуже невесело почував себе черкаський староста від свого тріумфу над Косинським.

Його гарячі поклики до правительства за поміччю полишилися без результату. Правда, сейм, зібраний на місяць май, устами Замойського, висловивши подяку Острозькому за приборкання козаків, ухвалив завести певне військо на Дніпрі, яке б боронило своєвільникам нападати на сусідні землі; козаків і всяких своєвільників, що збираються в купи й чинять насильства, проголошено за бунтівників, дозволено на них без всяких судових процедур уживати війська і в обороні своїх маєтностей наступати оружною рукою, і всяка одвічальність за забитих в таких бійках людей, хоч би й шляхтичів, здіймалася вповні. Але все се не давало ніякої реальної помочі для оборони від козаків. Тим часом літом 1593 року вони зовсім серйозно посунули на Подніпров'я. Разом з ними татари впали на Волинь;

говорили, що то їх козаки підмовили і напустили саме на князів Острозьких, тому, мовляв, і кошем вони стали під Костянтиновом і найбільші шкоди в Острозьких маєтностях починили. Шляхта місцева була то на сеймі, то на трибуналі, й орда, набравши полону, «пішла й шаблі вийнятої проти них не побачивши». Козаки тим часом рушили на Черкаси. Сили їхні мусили бути дуже значні, і Вишневецький по недавніх тріумфах мусив зложити пиху з серця й шукати порозуміння. Скінчилося такою характеристичною капітуляцією українського віце-короля перед козаччиною.

Покій вічний і непорушний уставляється з обох сторін. Борошно, човни й коней (забраних, очевидно, у козаків) пан староста черкаський має вернути козакам, і коли б пізніше котрийсь товариш з війська запорозького пізнав щось свого в староствах Вишневецького, то може доходити своїх прав до того. За смерть Косинського, Шалевського і Синтовського їхні свояки можуть судом доходити свого. Всі козаки, які за весь час тих замішань були при князеві Вишневецькім або в його війську, їм прихід і одхід має бути свобідний як тут (на волості), так і за пороги, до війська козацького, якби хто схотів, і не має бути іншого дорікання їм ані помсти (амністія).

Майна по померлих товаришах козацьких урядники старости — підстарости і городничі — не мають забирати на старосту черкаського, але має воно діставатися по праву дідичному жінкам, дітям і своякам їхнім.

Козаки, приходячи з Низу до староств наших старости коли б то не було, мають мати вільний прихід і одхід, але ті, що будуть приходити, мають вибрати з-поміж себе старшого, який би чинив справедливість над ними за проступки. (Лист Верещинського до Замойського, виданий поки що у Стороженка...; помиляється він, толкуючи, що установлення козацького суду в Черкасах опирається на польськім праві. Ні, се був імунітет, привілей. — М. Г.).

Останні точки вказують на якісь хронічні напруження в відносинах між Вишневецьким і козаччиною (побирання відумерщини, заборонене грамотою Баторія, недопускання свавільних козаків з Низу до городів). Вишневецький обіцяв знести сі репресії й відкрити козакам вповні свобідну дорогу. Було се по останніх ухвалах сейму досить несподіваним. Біскуп київський Верещинський, що, займаючися колонізацією своєї Фастівської волості, інтересувався живо тутешніми справами, сповіщаючи Замойського про умову, уложену з козаками, уважав потрібним оправдати Вишневецького. Не такий час, завважує він, щоб справді можна було взятися до репресій, ухвалених сеймом на козаків: грозять напади від татар, неясне становище турка; добре б було, якби було можна очистити Україну від козаків, але зараз «непевні часи», хіба пізніше.

Дісно, хіба пізніше, бо поки що козаки були повними хазяїнами в Східній Україні, в військо коронне і правительство нічого не робило для приборкання їх. По своїй угоді з Вишневецьким козаки послали своїх посланців до Києва, щоб тутешній уряд гродський дав їм возного для посвідчення насильства і кривд, які вони мали від Вишневецького (себто хотіли здійснити ті права судового доходження, які їм забезпечила умова). Уряд київський, князя Костянтина Острозького, «не зважаючи на їхню роль послів козацьких», врештував тих посланців, взяв на допит, на муки; один і вмер на тих тортурах, другий лишився ледве живий; майно їхнє і інших козаків поконфісковано. Почувши про се, військо козацьке з гарматою всею силою рушило човнами на Київ, «доходити справедливості на провинниках».

В Києві тоді був зібрався київська шляхта на роках; почувши про козацький похід і не маючи способів боронитися, вона рішила вислати своїх посланців до козаків, щоб намовити їх, аби не йшли на Київ цілим військом, а вислали тільки свою делегацію для розслідження справи. Посланцями були Верещинський і князь Кирик Ружинський, що з братом Михайлом також бувважним козацьким в 1580-х роках, отже, був для козаків ніби свій чоловік. Як оповідає Верещинський, вони виїхали козакам назустріч на устя Либеді, але вночі їх наїхали «навзури» козацькі і, думаючи, що то сторожа київська, ледве їх не порубали. Але біскуп впав на гадку, щоб дати козакам пізнати, що то не сторожа, казав своїм музикам грати на жоломийках (w szalamaie) псалом «Воспою Господеви въ животѣ моемъ», і се справді врятувало їх. Коли прийшло козацьке військо, Верещинський з Ружинським пробували відмовити козаків від походу на Київ, але вони не згодилися

послати делегатів, кажучи, що з сими послами було б те саме, що і з попередніми, і пішли Дніпром і суходолом на Київ; а було їх коло чотирьох тисяч.

Шляхта розбіглася, «не хотячи з урядом замковим пити того пива, яке він наварив»; уряд замковий з міщанами замкнувся на замку. Але кінець кінцем прийшло до згоди без розлиття крові і навіть без стріляння, як запевняє Верещинський у своїй реляції. Козаки згодилися на окуп за вчинені їм кривди: заплачено їм 12 тисяч золотих і списано з ними «угоду» (на жаль, не маємо її); вона забезпечувала «вічний покій і перемир'є» з козаками, як і черкаська, і, правдоподібно, забезпечила козакам більш-менш ті ж права, що й черкаська угода з Вишневецьким.

Тим часом похід козаків і утеча шляхти з Києва сильно сполошили сусідню шляхту волинську, і надто князів Острозьких: їм, очевидно, вже привиджувався новий козацький похід на Волинь. Волинська шляхта, зібрана в Володимирі на виборі делегатів до трибуналу, зі страхом прийняла відомість, що козаки «до столицы воеводства киевского зъ арматою войною втягнули, згромадивши ся тамъ осести хочуть», бо з того була б і Волині велика небезпечність. Тому дала князям Острозьким повновласть, аби стежили за козаками і в потребі скликали шляхту: шляхта обіцяла, що на кождий поклик їх ставиться, куди вони скажуть.

Небезпечність присувалася на Волинь і з полудня — від Брацлавщини (може, її розуміє волинська шляхта, згадуючи, що від козаків також «часу недавно прошлого небезпеченства и шкоды великие въ краяхъ Подольскихъ стали ся»). Тутешні козацькі розрухи були особливо тим небезпечні, що з козаками тут накладало й міщанство брацлавське, так близьке до них всім складом свого життя, тим часом як в подніпрянських замках воно не виходить з послушності своїм старостам. З пізніших звісток довідуємося, що провідником чи визначним учасником сих брацлавських розрух був Наливайко, але скупі відомості, які маємо в листі Жолкевського з 25 падолиста 1593 року, не згадують про нього ще. Жолкевського про тутешні розрухи сповіщав брацлавський староста Струсь, описуючи їх дуже грізними рисами в дусі реляції Вишневецького, і зробив на Жолкевського сильне враження. «Пан староста брацлавський дуже збентежений своєволею й бунтами тих злих хлопів», писав Жолкевський Замойському; «пильно потребує ласки, ради й ратунку вашої, бо за противленням і бунтуванням тих хлопів (розуміються, очевидно, брацлавські міщани разом з козаками) трудно йому сповняти свої обов'язки в відправлюванні святої справедливості (суду): приходиться йому, їздячи туди (до Брацлава), збирати великі збори, стережучися їхньої буйності і своєвільства. Я радив п. старості, і з свого боку буду того пильнувати, щоб якось по-доброму привести їх до послушності; але якби далі з їхнього боку був такий непослух, прошу дати науку, що в такім разі робити далі. Я маю відомості, що вони присяглися не допустити там жовнірам квартир (leżey), а, мабуть, і у кримського царя їхні посланці бувають. Такий у них непослух (upor) і своєвільство, що вже не уважають зовсім ані на Бога, ані на короля, ані на що інше. Треба б завчасу тому запобігти, аби з того чогось гіршого не сталося. Як мені казав п. староста, сила їхня там слабка, тільки завзяття велике».

Цікаво при тім почути, що аж сі жалі й відомості Струся змусили Жолкевського вперше задуматися над козацькою справою, над сими українськими своєвільствами. Се тоді, як уже цілих два роки (1592 і 1593) східно-полуднева Україна була ареною козацького господарювання; потім, як козаки опановували державні замки, забирали гармати, давали правдиві битви старостам і шляхті. Так мало займали тутешні справи вищу адміністрацію польську. Аж тепер Жолкевський довідується про різні накази королівські в справі козаччини, від Баторієвих почавши аж до недавніх, з 1590-х років, що казали війську коронному, як ми бачили, без всяких правних процедур громити своєвільних.

Ситуація на Україні справді ставала все грізніша. Спеціальні причини ще причинялися до наплину козаччини з Низу в «волость»: татари громадилися в великих масах в степах, потравили тут пашу і вкінці знищили запорозькі укріплення на Запорожжі, скориставшися з того, що козаччина вся рушила звідти. Але на хвилю нові комбінації заграничної політики притягнули до себе увагу козаччини й відтягнули їхні сили від української «волості», звернувши в експедиції заграничні.

Уже з 1590 року, коли Туреччина закінчила війну з Персією, стало рішуче заноситися на велику війну між Австрією й Туреччиною за Угорщину. Незважаючи на те, що останніми часами (від згоди 1568 року властиво) Австрія платила з своїх угорських земель щорічний «почесний дар» султанові в висоті 30 тисяч дукатів, напади з турецького боку не переривалися, й було очевидно, що, як тільки турецьке правительство упорається, податливість і пасивність Австрії не відборонить її від нової атаки з боку турків. І хоч формально війна була проголошена тільки літом 1593 року, але фактично вона велася вже скорше, і австрійське правительство мусило розглядатися за союзниками і засобами проти найстрашнішої воєнної сили тодішнього світу.

Обставини складалися так, що з заходу можна було щонайбільше сподіватися тільки грошових підмог; воєнну поміч давав тільки папа. Приходилося шукати помочі на сході, й австрійський двір силкується притягнути до своєї боротьби з Туреччиною Московщину, Польщу, Семигород, Молдову. Серед сих заходів довідується про воєнні контингенти козацькі й заходиться коло нього, щоб і їх притягнути до участі в боротьбі з турками і їхніми помічниками татарами.

Уже зимою 1592—1593 рр. чи найдальше — в початках весни 1593 року — до австрійського правительства звернувся якийсь козацький висланник, заявляючи свою готовність прийти на Угорщину і «служити проти турок». Чи був то висланець справді запорозької козаччини, що стояла тоді під проводом Косинського і воювала з Острозьким, а потім з Вишневецьким, не знати; може, скорше був то висланець шляхетських козацьких авантурників, як і пізніший Станіслав Хлопіцький і той Валіцький, що потім про посольство Хлопіцького оповідав.

Австрійське правительство, маючи, очевидно, дивне поняття про двозначне політичне становище козаччини, не схотіло на сліпо ангажувати себе й сього першого посланця відправило ні з чим. Але своєму послу Вакеру, висланому весною 1593 року до Москви з тим, щоб притягнути її до участі в боротьбі з Туреччиною, між іншими, поручило воно звідати також, чи не буде московське правительство противитися замірам австрійського правительства «прийняти козаків і післати їх проти турецького султана». Московське правительство потішило посла обіцянкою підтримати Австрію проти турків, а щодо козаків сказано йому, що до них Москва нічого не має; при тім характеризовано їх як людей дуже корисних для партизанської війни, але своєвільних і непевних. Тоді при новім посольстві в Польщу, при кінці 1593 року, тому ж Вакеру доручили також довідатися там щось близче про козаків, але потайки, не звіряючися особливо Замойському, як чоловіку неприхильному антитурецьким планам. Що польське правительство не признається офіційно до ніякої власті над козаками, се мусили знати на австрійськім дворі і тому про згоду питати не доручали, а хотіли, очевидно, вияснити тільки фактичні відносини.

Тим часом, одначе, Януш Острозький, що мав зносини з Угорщиною, вже в вересні 1593 року почав через свого білоцерківського підстаросту, звісного нам князя Курцевича, заохочувати козаків в службу цісареві: обіцяв їм по 20 золотих і сукно на кожного кінного вояка, але жадав, щоб мали з собою артилерію — 24 гармати польові, себто щоб ішли усім військом; так доносив Замойському на початку жовтня Верещинський. Про се, очевидно, балакали між собою козаки в Києві, під час своєї «окупації» київської, і тут, почувши сі розмови, один з категорії тих шляхетсько-козацьких авантурників, якийсь близче нам не звісний Станіслав Хлопіцький, здумав зробити собі з того аферу. (Я зв'язую плани Хлопіцького з сею місією Курцевича, досі якось не звуваженою, з огляду на те, як хронологічно і топографічно сходяться оповідання Верещинського і Микошинського. — М. Г.).

Він пустився в Прагу на цісарський двір і тут заявив, що приїхав в ролі посла від низових козаків: козаки, маючи 8, до 10 тисяч війська, беруться ударити на татар, що вибираються походом на Угорщину,— сим нападом вони відвернуть їх від походу. З сеї пропозиції австрійське правительство рішило скористатися, не чекаючи вістей з Польщі. Хлопіцького формально прийнято в службу, приведено до присяги й вислано до козаків з цісарською корогвою й трубами і листом до них,

з заилнном воювати турнa. Осібно з своім агентом Лясотою правительство австрійське послало а дарунок козакам 8 тисяч дукатів і поручило йому ближче порозумітися з ними щодо операцій проти турна.

Разом з тим подібні ж заходи з свого боку, зовсім незалежно від австрійського правительства, чинив папа Климент VIII, що дуже близько до серця приймав угорську справу і також перейнятий був планами східної ліги проти турків. Ще в 1580 році через польську нунціатуру козацькі ватажки подавали папській курії плани грандіозних восиних операцій на турка; тоді вони лишилися без результату, тепер папа задумав скористатися з них.

Восени 1593 року вислав він свого нунція, хорватського священика Комуловича, чи Комулен (в латинській формі), поручивши йому клеїти ту лігу і між іншим взяти на службу проти турків козаків. Він мав заохотити їх до війни — на се дано йому дві були, одну адресовану до козаків, другу до їхнього гетьмана (capitaneus). На задаток, коли б то конче добивалися, мав він дати їм 12 тисяч дукатів, а решту — як уже розпочнуть війну. Але маршрут Комуловичу дано при тім досить незручний: завернутися до арцибаца Соліковського, потім до Януша Острозького, в до самої козаччини Комулович так і не знайшов дороги. Про запорожців довідався, що вони стережуть татар на усті Дніпра, і туди не відважився їхати. З Кам'янця вийшов в переговори з «іншими козаками», числом піатреті тисячі (мабуть, Називайковими), хотів привести до спільних операцій їх з господарем молдавським, але той собі таких союзників не бажав, бо боявся їхніх погромів, і так з тих переговорів нічого не вийшло. Кінець кінцем Комуловича спрямували до недавнього козацького «старшого» Миколи Язловецького, і з ним він уложив таку умову: за ціну переданих йому тих 12 [тисяч] золотих Язловецький обов'язався до трьох місяців іти або в татарські краї, або напасти на татар, коли вони вертатимуть з Угорщини.

Можемо собі представити, як сі всі плани, переговори, поголоски, сі папські й цісарські дукати, корогви й труби розворушили козацтво й який горючий матеріал кинули між нього.

Уже в грудні 1593 року вибралось козацьке військо на турецькі дунайські міста, пройшло через Волощину, напало на Джуржево й, трапивши під час ярмарку, набрало там здобичі, попустошило околицю й вернулося щасливо; турки й волохи вибралися доганяти, але до Дністра не нагнали, а за Дністер перейти не відважились. Провідником сього походу польські джерела називають Григорія Лободу, що вперше виступає тут як козацький ватажок, а козацьке військо рахують на три тисячі. Але був се похід, здається, добровольський, бо військо запорозьке до нього не признавалось. (Можливо, одначе, й те, що не згадувало воно про сей похід тому, що не мало ще формальної цісарської інструкції тоді. — М. Г.). Воно рушилося доперва на весну 1594 року, коли на Запорожжя прийшла цісарська грамота, післана з Хлопіцьким і вислана туди наперед. Щоб показати свою службу цісареві, як казали козаки, військо козацьке зараз же, в марті того року, вибралося походом на Білгород, де громадилися тоді турецькі війська до походу, погромило місто й побило багато турків — піатреті тисячі вояків і вісім тисяч простого люду. (Провідником сього походу Лясота називає Лободу. — М. Г.).

Потім, в маю, коли Хлопіцький привіз цісарську корогву й інші клейноди, рішено було вчинити новий похід. Кримський хан тоді рушив із Криму на Угорщину, й рішено було погромити його на переправі через Дніпро (пригадуємо, що се був план Хлопіцького, предложений цісареві). З ним рушив гетьман Богдан Микошинський на 50 човнах з 1300 козаків. Але орда йшла дуже великою масою (було 80 тисяч людей, як оповідав взятий «язик»), в переправі стерегли турецькі кораблі, так що козаки битися з ними бились, але не допустити переправи не здужали. В червні приїхали посольства — московський посол з дарунками і дорученням, щоб козаки помагали цісареві, і цісарський (Лясота) з грошима і дорученням, щоб козаки йшли через Волощину навздогін за татарами. Сума, привезена Лясотою як дарунок (8 тисяч дукатів), розчарувала козаків — вони сподівалися більшого і хотіли формальної служебної умови з певною річною платнею. План походу в Туреччину їм теж не сподобався: вони казали, що на се треба й більше людей, а їх було на Запорожжі три тисячі тільки, і коней треба, а їх нема, і, щоб дістати, треба часу; ліпше піти на Перекоп або на турецькі міста Кілію і Бабадаг човнами. Як оповідає Лясота в своїй незмірно цікавій записці, ся

опозиція виходила від старших і статочніших козаків, тим часом як «черинь» спочатку була за згодою, а потім під впливом сеї старшини стала також відмовлятися. Нарешті рішено вислати до цісаря послів з деякими трофеями, щоб умовитися щодо дальшої служби, а тим часом іти на Перекоп.

Завдання — іти за татарами на Молдову й боронити їм переходу, не прийняте на себе Запорожжям, на власну руку задумав сповнити Наливайко. Вже з весни він носився з гадкою іти походом на татар і, бажаючи злучити корисне з приємним, шукав фірми, чи попросту сказавши — наємця для сеї кампанії. З квітня маємо його лист до гетьмана Замойського: він подає до відомості, що відпросився з служби князя Острозького, прочувши про небезпеку, яка насувається від ворога святого хреста і всеї Корони Польської, зібрав «немало товариства» й віддає його й себе до розпорядження гетьмана: просить інструкцій, куди на того неприятеля має звернутись і де з військом своїм має мати квартири. Та гетьмани були взагалі до козацтва настроєні і скептично, і неприхильно і, очевидно, не схотіли взяти й Наливайка в службу. В маю-червні він то, очевидно, переговорював вже з Комуловичем щодо служби на турків. Сі переговори теж не привели до нічого і тоді Наливайко з своїм військом з півтреті тисячі люду сам пішов на Волощину перейняти татар в їхньому поході на Угорщину десь в середині чи другій половині червня. Військо його було, розуміється, занадто слабе, щоб заступити татарам дорогу, але йому удалося сильно їх шарпнути й забрати кілька тисяч коней (3—4 тисячі), як оповідали його посланці; з листа Наливайка до короля виходило б, що він погромив осади турецькі в околиці Пресная на долішнім Дністрі. (Хронологічно означити події, розповіджені тут Наливайком, не легко, але в данім разі, здається, можна сей похід покласти на сей час з значною певністю. — М. Г.). Прочувши, що запорожці не можуть задля браку коней рушитися на Молдову, Наливайко послав своїх посланців на Запорожжя, заохочуючи до згоди й спільних операцій. Лясота був свідком сього посольства. Він каже, що запорожці гнівалися на Наливайка за те, що він під час волинської кампанії 1593 року бився против них в війську Острозьких. Наливайко виправдовувався тепер перед запорожцями, що він не міг інакше поступити, бо ся кампанія застала його в службі у князя Острозького і він не міг від нього відступити. але готов ставитися на суд запорожців: «Коли чесне рицарство підозріває його далі в якійсь ворожнечі, то він сам особисто ставиться в їхньому колі, зложить свою шаблю, буде виправдовуватися від усіх і, коли рицарське коло все-таки признає його неправим, то він сам дасть свою голову відрубати його власною шаблею. Але він сподівається, що його виясиення їх вдоволить і його вважатимуть на будуче своїм добрим приятелем і братом». На перепросини він заявляв охоту поділитися з запорожцями своєю здобиччю — дати їм 15—16 сотен коней, захоплених від татар. Кінця сього епізоду Лясота не оповідає, але очевидно, що помирення наступило бодай формальне, бо згодом починаються деякі спільні операції запорожців з наливайківцями.

Тим часом гетьмани польські, погордивши козаками, приготували собі страшенну компрометацію. Не знаючи, куди татари будуть іти на Угорщину і боячися безпотрібно мобілізувати шляхту, щоб потім не стягнути на себе докорів, якби ся мобілізація була зайвою, вони не приготовили нічого против татар. А в липні 1594 року хан, як казали, діставши велику суму від господаря молдавського, аби не йшов через Молдову, пішов горі Дністром на Покуття, відти в Галичину, грабуючи, палячи, побиваючи людей. Перше ніж гетьмани стягнули свої війська і скликали сусідню шляхту, татари пройшли аж під Самбір і аж тут, стрівшися з військом, зручно вмикнули через гори на Угорщину. Сей татарський похід викликав з усіх боків страшенні нарікання й жалі на гетьманів. Дорікали за спустошення, дорікали за компрометацію: австрійське правительство заздалегідь просило не перепускати татар через свої землі й правительство польське рішуче обіцяло, що татар через Польщу не перепустить, тим часом дозволили їм пройти в Угорщину тудою, де їх не сподівалися зовсім, а се сильно погіршило шанси «наших християн», як казали в Польщі. Се наповнило бажанням помсти польські круги, Замойського особливо; він стає гарячим прихильником ліги проти Туреччини.

Язловецький, вдавшися під той час до Замойського з своїм планом походу на татар за папські гроші (Комуловича), дістає згоду гетьмана, хоч той і не покладав великих надій на сей план, вважаючи його занадто великим, як на сили приватного

чоловіків. Надії свої Язловецький покладав головно на козаків; Комулович подавав надії також на волохів і Семигород, але се були пусті гадки. Хотів іти в Крим погромити татарські оселі, полишені ордою. Але козаки відступили від нього на дорозі, й тоді Язловецький передумав — пішов на Білгород, бо се була легша справа. Та тут і власні люди його почали кидати й тікати, так що се шляхетське козакування нічим скінчилося, а з тим і папські та Комуловичеві заходи на Україні. (Судячи з листа Комуловича, похід Язловецького мав би місце десь в жовтні нового стилю 1594 року. — М. Г.).

Козаки натомість господарили в Волощині. Наливайко в своїм листі до короля так пояснює історію сього походу: «Не хотячи тратити час дармо і упускати нагоду пустошити неприятеля, пустилися ми (Наливайко з своїми) під Кілію і, прийшовши під Тегиню, пішли штурмом; здобувши місто за божою поміччю, вирізали ми немалу частину поганців, а частину забрали живцем. Спаливши місто, пробували ми здобути замок, але не могли здобути і тоді розпустили загони: обернули вніввець огнем п'ятсот і кількадесят сіл, побили немало поганців, забрали ясиру (невольників) 4000 турків, туркень, татар, татарок. Але господар волоський дав 7000 людей своїх в поміч поганцям і нас гонив з своїми людьми аж до переправи, відгромив здобич на перевозі і побив деяких з товаришів».

Сей невдалий похід мав місце десь у вересні (з скарги брацлавської шляхти виходить, що по сім поході Наливайко прийшов на Брацлавщину в середині вересня н. с. — М. Г.); на Україні оповідали, що в нім мало згинути наливайківців дуже багато — більше як півтори тисячі, і Наливайко задумав відомститися волохам. Увійшовши в порозуміння з запорожцями, разом з Лободою вибрався він у новий похід, десь в жовтні 1594 року. «Ми відповіли йому на се (господареві), — пише Наливайко в своїм листі, — й прирекли то йому явно в його землі й, сповняючи свою обіцянку і рицарське слово, вийшовши звідти (з Волощини), з'єднали своє військо з Лободою і пішли разом на Волощину; там з ласки божої в трьох місцях мавши з тим неприятелем битву, зазнав я великого щастя, в людях його починив йому такі утрати, що він уже не міг більше поправитись і, кидаючи гармати, мусив шукати собі рятунку у втікачці. А ми зі здобиччю, яку тоді здобули у неприятеля й занесли до Бара, і там не дали коням старітись, з огляду на листи від його цісарської милості, а також панів воєводів семигородського, мунтянського і волоського — на жадання тих християнських володарів поїхали на поміч до неприятельських земель, як годилося людям рицарським». Польські історики оповідають про той великий козацький похід на Волощину більше: вони кажуть, що козаків було до 12 тисяч під 40 більш-менш хоругвами, і між ними були дві цісарські корогви, прислані Рудольфом. Перейшовши Дністер під Сорокою, розбили господаря, що пішов їм був на зустріч, так що він мусив тікати до Мунтянії. Спалили Ясси, попустошили цілу країну і вийшли за границю, коли воєвода зібрався на них знову за поміччю з мунтян. (Бельський каже, що господар Арон дістав поміч і від турків, але се, може, й невірно супроти розриву у Арона з турками, що стався слідом. — М. Г.).

Мабуть, не без впливу сього ефективного погрому наступила переміна в ситуації: господар молдавський Арон розриває з турками й переходить на сторону цісаря та укладає союз з воєводою мунтянським і семигородським проти турків. Козаки в сій політичній комбінації брали дуже живу участь; сотник Демкович був спеціально висланий козаками на Молдаву, щоб узяти від господаря присягу на вірність цісареві; з другого боку, цісар доручав господареві «порозуміватися з козаками» в дальшій акції. Польщу й Москву цісар знову старався втягнути також у свою боротьбу з Туреччиною, але страх перед турками в Польщі був занадто великий, і Замойський, хоч носився з гадкою походу на Крим, мусив обмежитися оборонною тактикою. Тільки Арон з козаками і з семигородською поміччю розпочав кампанію проти турків. Лобода з кінцем лютого 1595 року пішов на Волощину вже в ролі союзника Арона; Наливайко рушив туди ж кілька тижнів пізніше. Козацькі сили рахувалися на 12 тисяч. Наливайко так описує сю кампанію: «Стрівшися з військом волоським під Тегинею й зложивши присягу, пішли ми на замок. Замку здобути не могли й завернулися на Білгород, здобули там місто, кілька разів билися з неприятелем, попалили дуже багато сіл коло Білгорода, але замку не здобули й обернули військо на Кілію. Тут місто спалили, сіл також немало попалили на устях Дунаю, замок здобували дуже сильно і були б таки

[illegible]жець. Ма[illegible] Р[illegible]

Криштоф Косинський

й взяли, якби не оглядалися на незгоду і заздрість волохів з уграми (семигородськими), що скрізь нам була в великій перешкоді. (Ці незгоди скінчилися тим, що семигородський начальник арештував Арона і відправив до Семигорода. — М. Г.). Побоюючись зради від них, ми завернулись додому і в долині Ялпузі, шість миль від Кілії, святкували великдень звичаєм християнським. А відправивши там свято, приїхали щасливо в землю свою до Пикова».

Руїни Острозького замку

Тим часом повстання Молдави і Валахії викликало великий турецький похід для приборкання непокірних підданців султанських. Турецьке військо спустошило Валахію і збиралося на Семигород. Та ж доля чекала Молдову. Се викликало велику тривогу в Польщі: боялися, що, ввійшовши в Молдову, турки прийшли б і на Україну; тим більше, що козаки подавали тривожні вісті й про татар. Тим часом воєнні сили польські були слабкі. Прийшлося гетьманам польським «зложити пиху з серця» й здатися до козаків — дарма що на них тяжіли тепер різні провини і своєвільства. Скориставшись з нагоди, що козацький полковник Сасько прислав з Брацлавщини вісті про татар, Замойський послав до козаків лист, закликаючи до служби й помочі; писав, що мають тепер добру нагоду вернути собі ласку короля і сейму, утрачену їхніми своєвільствами, і доручав їм взяти на себе татар. Але козаки про ласку не дбали, в жадалп платні і взагалі супроти того легковаження і неприхильності, яке показували їм досі гетьмани, не охотилися до участі в їхніх планах; польські хроністи толкували, що й не довіряли вони полякам — очевидно, супроти тих суворих постанов, що на них тяжілп,— і се також можливо.

Замойський відписав, що перше ніж говорити про заплату, козаки мусять заслужити пробачення своїх вин, а тоді просити грошей і сукна. Тоді Сасько відповів, що на війну таки не підуть, і пішов з Брацлавщини на Дніпро. Наливайко вибрався походом на Угорщину, мовляв, за якимсь листом від цісаря. «Давши коням три тижні випочити і не маючи діла в державі вашої королівської милості,— писав він королеві,— а не звикши дармувати, пустились ми до землі цісарської за писанням від його милості цісаря християнського. Там немалий час ми служили — не за якісь гроші, тільки з самої нашої рицарської охоти, але, зрозумівши, що Мамутеля веде з воєводою семигородським інтриги проти вашої королівської милості, посилає людей короля (ерцгерцогв) Максиміліана семигородському воєводі в Волощину проти пана канцлера (Замойського), я, будучи підданим вашим королівським, не стерпів того довше. Не прикладаючи свого серця до грошей і дарунків у тій державі (цісарській) і не даючи себе потягнути лакомству, я не загаявся довше там, але, діставши певну вість, що пан гетьман (Замойський) пішов з військом на Волощину, зараз, не гаючися, з тих країв скоренько пішов на службу отчині своїй, вважаючи скрізь за обов'язок їй служити. Просто з гір дав я листом панові гетьманові знати про себе і довідувався, чи не потребує він мене в тім краю. Але пан гетьман відписав нам, що йде до землі Волоської не для війни, а для інших справ».

Так само, коли запорожці, відмовившись від своєї участі в поході офіційнім, на власну руку пішли під Тягиню громити турків, Замойський послав до них остереження, що їх там не потребує і жадає, аби зараз ішли собі на Низ, інакше буде з ними поступати як з ворогами. І ті пішли на Поділля.

Замойський хотів ужити козаків на татар, але не хотів їх у Волощині, де задумував тонку, більш дипломатичну, ніж воєнну акцію. Він стояв на тім, що боронить границь Речі Посполитої, але не порушує згоди з турками. Осмілений повною безборонністю Волощини, він увійшов в її границі, вислав віддєи останки семигородського війська і посадив на господарстві одного з волоських бояр Єремію Могилу, що пробував довгий час на Україні й одержав від польського правительства прав горожанські й шляхетські. Він мав бути формальним васалом польським, коли б на се пристала Туреччина, а як ні, то фактичним польським підручником, буфером між Польщею і Туреччиною; сього Замойський рішив добитися від Туреччини, щоб Молдова зісталася васальною державою, а не була обернена в просту турецьку провінцію, як задумували тепер в Царгороді. Внаслідок опізнення хана головні сили турецькі не вирушили на Молдову, і Замойський в своїм укріпленім таборі міг поставитися проти кримської орди й невеликого помічного полку тягинського бея; замість рішучої битви прийшло до переговорів і уложення згоди з ханом і беєм; разом з тим Могила через екзарха Никифора ввійшов в порозуміння з турецьким візиром: турецьке правительство згодилося признати Могилу господарем молдавським, своїм васалом. План Замойського був таким чином осягнений, відносини до Туреччини й Криму поладнані, Молдова в особі Могили перейшла під фактичний протекторат Польщі.

Далі буде

ЛАРИСА БРЮХОВЕЦЬКА

„...Гоголя — невитравлений слід"

Мистецтво

Сьогодні повернувся до глядача відреставрований фільм «Вечір напередодні Івана Купала», поставлений Ю. Іллєнком двадцять років тому. Зникла ще одна біла пляма в українському кіно. Фільм цей, незважаючи на захоплені відгуки знавців,— його зокрема високо оцінили М. Бажан та І. Драч,— мав сумну прокатну долю. Під час його демонстрації в одному з московських кінотеатрів зчинилася бійка між глядачами — тими, хто хотів фільм дивитися, і тими, хто сприйняв його як знущання. Реакція згори не забарилася: за наказом тодішнього голови Держкіно СРСР фільм зняли з прокату. Хоч на полицю він не потрапив, критики вважали за краще його не згадувати. Згадки про нього лишилися в пам'яті його прихильників та ще в тих письмових свідченнях, які встигли з'явитися на сторінках преси до директивної заборони так званого «поетичного кіно».

Відтоді вже встигло вирости нове покоління глядачів, яке, ймовірно, здивується, подивившись фільм сьогодні: «Що було забороняти?» Є й розчаровані: «Писали тоді — складний фільм... Що тут складного, небаченого?» І забувають, що для нас, глядачів, двадцять років не минули безслідно. Що й ми виросли. Про це свідчить і приклад інший: на «Благанні» Т. Абуладзе 1968 року не було такої черги за квитками, якою вона була нещодавно, коли фільм демонструвався в київському кінотеатрі «Дружба». І «Вечір напередодні Івана Купала», і «Благання» з'явилися одночасно, обидва були народжені відважністю митців, кожен з яких звернувся до традицій свого народу і, спираючись на них, сміливо розширював можливості свого мистецтва — кінематографа. Обидва фільми й сьогодні лишають по собі відчуття незвичного видива. Час не зашкодив цим творам, не зменшив їхньої своєрідності, не збавив чарів зображальності. Одне їх різнить і викликає жаль: «Вечір напередодні Івана Купала», на відміну від «Благання», не дістав розвитку, продовження в інших фільмах, лишився одиноким і забутим. А мав він у собі величезний заряд творчий, у ньому були закладені великі можливості в застосуванні засобів кіномови, а надто в розробці й практичному використанні колористичних вирішень у кіно. З цього погляду фільм ще чекає на глибоку і вдумливу оцінку. По-справжньому його можна буде оцінити тоді, коли в нашому оціночному відомстві — критиці й кінознавстві — поліпшиться справа саме з критеріями художності, критеріями самобутності в кіно, творчої самобутності режисера. Простір для пізнання цей фільм має невичерпний. Наближаєшся, ніби до обрію,— ось уже сягнеш його, а він знову віддаляється. Моральна колізія, точніше — заповідь, закладена у фільмі, втілилася у розкішну й вишукану форму.

Ю. Іллєнко — митець особливий. Його невгамовна фантазія і творча енергія виривалися за межі тих об'єктів і структур, до яких він звертався,— чи було це літературне першоджерело, чи народне мистецтво, засобами якого він творив свій «фольклорний» фільм (розумію недостатність визначення «фольклорний», так само як і всіх інших, які застосовувалися до цього фільму,— «поетичний», «живописний», «метафоричний»,

На фото. Л. Кадочникова у фільмі «Вечір напередодні Івана Купала»

«пластичний». Кожне з них охоплює лише одну грань, а фільм увібрав усю гаму). Ю. Іллєнко витворював власний художній світ, у якому панувала зображальна розкіш, більше того, диктатура зображальності.

Обидва ранні фільми Ю. Іллєнка — «Криниця для спраглих» та «Вечір напередодні Івана Купала» — можуть мати ще одне визначення — «асоціативні». Здатність режисера до широкого й вільного асоціативного мислення є суттєвою рисою його творчості. Ці фільми — зразки інтелектуального мистецтва.

Треба сказати, що такий характер творчості, мислення має потужне коріння в українському мистецтві. І що виник він не сьогодні й не двадцять п'ять років тому, а значно раніше, і не на порожньому місці. І хоча передове, авангардне мистецтво двадцятих років, представлене іменами Леся Курбаса, Миколи Зерова, Михайла Бойчука (звичайно, не тільки їх, але згадані митці були свого роду центрами притягання в театрі, поезії, образотворчому мистецтві), було знищене, дух його лишався. До речі, до цього ж авангарду належить і О. Довженко, завдяки німим фільмам якого українське кіно зажило світової слави. Невідомо за якими законами, але дух цей відродився в шістдесятих роках, зокрема в поезії шістдесятників та в кіно, що дістало назву поетичного. Це було відродження — нехай неусвідомлене — досягнень літературно-мистецького авангарду двадцятих років. Ні, не пряме наслідування і не пільнісне продовження. Воно не могло бути прямим, бо і театральний авангард, і бойчукісти, і неокласики ще лишалися тоді не до кінця відкритими. За неповні десять років потепління ще не встигло відбутися повної і беззастережної реабілітації тих імен. Але в шістдесятих роках з появою перших збірок Ліни Костенко, В. Симоненка, І. Драча, М. Вінграновського, з появою фільму «Тіні забутих предків» з'явилося те, що свого часу покликало до життя авангард років двадцятих,— усвідомлення необхідності пошуків свого шляху в мистецтві як у масштабах індивідуальної творчості, так і в масштабах усього національного мистецтва.

У другій половині п'ятдесятих років під благотворним впливом оздоровлення атмосфери суспільного життя на нові мистецькі рубежі виходить кіно загальносоюзне. Тоді ж відбувається активне оновлення кінематографічної мови у світовому кіно. Але в цьому рішучому устремлінні вперед можна було легко загубитися, вдатися до наслідування кращих мистецьких зразків, а наслідувати було кого — від А. Куросави до французької «нової хвилі». Проте загроза наслідувальності не страшна, якщо з'являється митець, здатний до творчого експерименту, новаторських шукань і, головне, свідомий своєї місії митця національного, якщо відчуває відповідальність за мистецтво народу, який він представляє, і здатний вирватися з рутини самозаспокоєння і самовдоволення. Такими і виявилися С. Параджанов, Ю. Іллєнко, Г. Якутович, І. Миколайчук, які дали світові «Тіні забутих предків», впевнено і сміливо заявивши про відродження українського кіно.

Свого часу активного шукача нових театральних форм, необхідних для вираження революційної доби й духу революційного оновлення, Леся Курбаса «гнітила думка, що український театр може перетворитися в таку собі «копію копій», втративши свої національні особливості й художню цінність. Ось чому, визнаючи необхідність учитися техніки й загальної сценічної культури в російських спеціалістів, він застерігав від прямого наслідування їхньої художньої практики» (Н. Кузякіна. Лесь Курбас). А хіба не цієї мети — позбутися провінційної самозакоханості — прагнули й неокласики? «Регіоналізмові народників і модерністів неокласики протиставляють вимогу літератури «високого стилю», літератури, яка воліє не бути провінційним відгомоном російської або європейської, а осісти рівноправне місце в колі світових літератур» (В. Петров. Микола Зеров та Ів. Франко).

Але якщо у своїх пошуках Лесь Курбас відштовхувався від німецького експресіонізму, якщо для неокласиків відправною точкою, плацдармом для пошуків стала висока антична поезія та творчість «парнасців», то для кінематографістів років шістдесятих такою відправною точкою стала поетика українського народного мистецтва, яке на Україні було і лишається взірцем «класичної пластики». Режисери поетичного кіно знайшли свій грунт, і ним стало народне мистецтво — музичне, образотворче, ужиткове, театральне, пісенне. Живильним грунтом стала також творчість О. Довженка, яка тоді на новому витку верталася до людей в усій сукупності (фільми, проза) і новизні, здобуваючи (знову!) міжнародне визнання.

Сьогодні багато хто заперечує термін «поетичне кіно» як такий, що не відбиває суті цього напряму. Правильно, не відбиває. Свобода творчої манери і поетика була більшою мірою характерна для представників цього напряму, аніж поетичність як така. Проте віддамо перевагу цьому термінові не тільки тому, що він зазнав гонінь, а й тому, що фільми «Тіні забутих предків», «Криниця для спраглих», «Камінний хрест», «Вечір напередодні Івана Купала», «Білий птах з чорною ознакою», «Вавілон XX» формувалися під знаком української поезії та поетичної прози. Судіть самі: на характері «Криниці для спраглих» та «Камінного хреста» позначилося не лише кінодраматургійне мислення автора сценарію Івана Драча, а й взагалі його потужно-емоційна філософська поезія. Досить згадати хоча б свідчення Ю. Іллєнка: «Вірші Драча значили для мене в той момент (йдеться про час роботи над фільмом «Криниця для спраглих». — Л. Б.) більше, аніж сам сценарій. Вони були відкриттям для мене високої, філософської лірики» (Ю. Іллєнко. Плата за компроміс). А хіба не був поетом екрана І. Миколайчук? Поетичність його світобачення незаперечна, і сьогодні ясно — саме він значною мірою консолідував сили поетичного напрямку, стимулював появу поетичних фільмів, активно впливав на їхній характер і творчу самобутність. А проза М. Гоголя, М. Коцюбинського, В. Земляка хіба не поетична? Саме під її впливом формувався характер зображення: не буквальна копія сюжету, а творче змагання.

переосмислення прози засобами кіно, його умовно-метафоричної стилістики.

Свобода творчої манери кожного з представників поетичного кіно — С. Параджанова, Ю. Іллєнка, Л. Осики, І. Миколайчука — вплинула на широту поетичного діапазону поетичного кіно. «Тіні забутих предків», наприклад, є взірцем вірності митця правді дійсності — режисер тут прорвався до безпосередньої реальності, яка вражала більше за найсміливішу вигадку. Ця реальність — істинні творіння народного генія в архітектурі, ужитковому мистецтві, в музиці, співах і танці. Одяг героїв був не імітацією, що на замовлення виготовляється в майстерні, а справжній, який носили гуцули. Якщо ікони, то не копії, а достеменні твори мистецтва. Все це, побільшене екраном, ставало незвичайним видивом. І, що теж важливо, людина в цьому світі була органічна, її почуття (Івана і Марічки) диктувалися стихією довколишньої краси. В цьому новаторство С. Параджанова, творчим принципом якого було дотримання максимальної достовірності предметного світу, його автентичності. Асоціативність, метафоричність його фільму спирається на цілковиту, можна сказати, науково виврену реальність зображуваного.

Ю. Іллєнко — митець іншого плану. На відміну від «Тіней», «Вечір напередодні Івана Купала» є взірцем свідомої стилізації. Цей фільм годі й розглядати поза народним мистецтвом, поза ранньою творчістю Гоголя, він конденсує в собі все це. І в той же час і у фольклорі, і в Гоголя Ю. Іллєнко брав не тільки сюжет чи зовнішні атрибути життя героїв, а й внутрішню свободу, розкутість, що давало йому змогу розцвічувати твір власною фантазією і творити художній світ за законами кіно.

Для назви статті я взяла слова з вірша М. Зерова «Степові дороги»: «Я знаю їх — мов спомин ранніх літ, мов Гоголя невитравлений слід, мов співи давнини повноголосі». Отже, Гоголь. У Гоголя власний світ, він не дає ілюзії реальності, реальність тут скоріше умовна. І в той же час дуже переконлива. Ю. Іллєнку також не треба було досягати достовірності — його більше хвилював розвиток кіномови. У фільмі багатий пастішний розпис, багаті й різноманітні костюми героїв, є тут і народні обряди — свято Купала, дійство ряджених. Але придивімося уважно — все це далеке від автентичності. Воно умовне. І костюми, і народні дійства показані так, як цього потребує бачення режисера-постановника, підпорядковане його стильовим завданням. Іноді костюми, дійства наближені до реальних, іноді гротескні. І цей фантасмагоричний, наскрізь умовний світ не простий, він відтворює побачену сучасною людиною образну інтерпретацію гріха і розплати за нього.

Моральна колізія фільму виражена інакше, ніж у жанрах реалістичних. Здавалося, чи треба вибудовувати розкішну, барочну споруду фільму, щоб сказати таку просту й очевидну річ: за скоєний злочин неодмінно прийде розплата. Треба. Бо спрощене, трафаретне вираження моралі, етичних постулатів і заповідей бажаних наслідків не дає. Візьмімо для порівняння хоча б таку характерну особливість сучасного життя: людська свідомість під впливом газетних судових хронік, детективів адаптувалася до ситуації, яка немовби передбачає злочин як невід'ємну рису суспільного життя, привчила до них як до чогось буденного. Ю. Іллєнко вслід за Гоголем вертає нас у той світ, коли скоєний злочин був крахом людини, яка той злочин вчинила.

Сьогодні, через двадцять років після появи фільму Ю. Іллєнка, заново прочитуючи цей твір, бачиш: він був мовби передчуттям тієї соціально-психологічної ситуації, викликаної застійними явищами, коли престижним ставало багатство, здобуте будь-якою ціною, шляхом неправедним. Бачиш: колізія, зображена у фільмі, вічна. Навіть декларовані гарантії справедливого ладу її не відмінили. Як вічними є уроки цієї колізії, та відома істина, що здобуте нечесним шляхом багатство щастя не дасть, навпаки, воно знищить своїм тягарем людину. Легкодоступне (тільки поступися власним сумлінням!) золото затьмарювало голови. Нерідно навіть чесні люди не втримувалися від спокуси, хоча, здавалося б, що змушувало їх до цього? Який безвихідь?

Не те в Петра. Що було робити йому, бідному парубкові,— любить він Пидорку й жити без неї не може. Як і Пидорка, яка не може жити без коханого Петра, але батько її — старий Корж — хоче мати багатого зятя. У таку нестерпно важку хвилину і підстереже бідного парубка нечиста сила і спокусить золотом. Плата за обіцяне багатство — вбивство маленького брата Пидорки. Петро спокуситься, прийде до Басаврюка в зловісну прірву й майже із затьмареною свідомістю скоїть злочин. Але

ціна, заплачена за золото, виявиться занизькою для нього. Красивий, багатий Петро перетвориться в нещасного божевільного. Та й багатство, надбане злочинним способом, піде з димом. Примарність багатства має у фільмі просто блискучу аналогію: молоді, щойно повінчані Петро і Пидорка стоять серед осіннього розкішного лісу. «Це і є наше золото»,— каже Петро Пидорці. Засліпивши на коротку мить, золото так само зотліє, як і осіннє листя.

До останніх своїх днів душевнохворий Петро намагатиметься згадати — як воно сталося? Вачить шинок, Басаврюка, безконечно глибоку прірву, куди провалюється у відчаї. Я на цьому все обривається, зникає. Розум неладний збагнути, як жо він продав са Басаврюкові, пролив кров невинної дитини.

До речі, екранному Басаврюкові, такому вдатному чолов'язі із зловісним полиском в очах, люди скоряються досить легко — аж загуло в шинку після його появи. І нумо розважатися. Чоловікам, яких пригощає Басаврюк горілкою, не страшні ні бог, ні піп, вони весело богохульствують, загнавши попа на дерево і змусивши його там кувати, потішаючи в такий спосіб завзятого чорта. Але дядьки з шинку — це жартівливий, іноді гротескний супровід Петрової трагедії. Невипадково вони постійно перетворюються то в ряджених, то в чортів, то в ангелів, надокучливо заглядаючи до Петра і Пидорки,— як же там розвиваються події? Ні, совість не відмиєш, немає щастя в новій високій Петровій хаті. Після довгих мук божевілля, зображення яких має вкрай винахідливі форми, згорить у своїй хаті Петро, перетвориться на купку попелу. Пидорка за порадою жінок збере у рушник той попіл та черепки й піде в Лавру молитися, щоб сльоза Богородиці зцілила її Петра.

Звідси починаючи, фільм Ю. Іллєнка виходить за межі гоголівського твору, набирає, так би мовити, епічного дихання, епічного виміру. З'являються дороги — ті «співані давнини повноголосі», розгорнуті в часі і просторі (як в історичному, так і в екранному). Пидорка з конкретної нещасної жінки підноситься до символу. У Гоголя немає ні дороги до Києво-Печерської лаври, ні набігу татар, ні Катерини II, ні потьомкінських сіл (Ю. Іллєнко продемонстрував, що умовність може бути і вбивчою сатирою). До народних переказів, які так своєрідно переплавив у своїх «Вечорах на хуторі біля Диканьки» Гоголь, такі конкретні реалії не увійшли. У тих переказах фантастика, вигадка, фундамент яких цілком життєвий, поляризується на полюсах добра і зла. Зло, персоніфіковане в образі нечистої сили, бореться з силами добра в людських душах. У «Вечорі» ареною такої боротьби стала Петрова душа.

У своїй ранній творчості і в численних висловлюваннях з її приводу Ю. Іллєнко доводив, що шлях українського кіно — яскрава зображальність, хоча він, звичайно, не абсолютизував цей шлях як єдино можливий. Але режисер тисячу разів мав рацію, заперечуючи примітивний побутовий реалізм, буквалістське наслідування літературного твору, вважаючи, що інтерпретація повинна бути власним творінням режисера. Як і свого часу Лесь Курбас, він сповідував культ форми як плоті мистецтва.

У чому ж естетична цінність фільму, чим він збагатив лексику кіно? Режисер у своїх численних прийомах надзвичайно винахідливий. Ось з'являється Басаврюк верхи на сані — за ходом екранної дії ми можемо сприймати це і як видіння п'яного Коржа (у цьому одна з мистецьких таємниць поетичного кіно: і реальність, і уява водночас, і плід марення, й насправді бачене). Поява Басаврюка — каскад коротких епізодів, кожен з яких інакший: то Басаврюк верхи на сані, то він уже на тину, то на хаті. Або ще один прийом. Плач Пидорки, яку віддають за нелюба. Режисер за допомогою системи дзеркал (спосіб знімання) домагається несподіваного ефекту — не лише зображального, а й смислового. Щойно Пидорка ридала, заламуючи руки, і ось вона віддаляється. І знову широкий план. Цей прийом зображально «умасштабнює» стан дівчини, яка не може вирватися із замкнутого простору свого горя й розпачу.

Та чи не найяскравіше режисерська фантазія виявилася в показі хворих видінь Петра, який карається за сподіяне зло. Серед цих видінь особливо вражає короткий, немов удар ножа, кадр, у якому з хлібини, яку крають, ллється кров. Опираючись на народне мистецтво, зокрема такі його жанри, як обрядові дійства, народна картинка, бурлеск, черпаючи колористичне багатство у народних розписах, режисер максимально насичує зображення. Особливо виявною є драматургія кольору (колір у русі) в сценах Петрового божевілля, коли в його хаті починають згущуватися барви настінних розписів, починають нервово кружляти, створюючи відчуття тривоги, біди. Самими лише колористичними змінами режисер досягає ефекту.

Воскресла у фільмі театральність народних обрядів, надто в сцені, коли реальна трагедія Петра розігрується ряджениими як фарс. Це весело-безтурботне дійство — ще одне віддзеркалення драми Петра, хоча воно і контрастує з цією драмою, зіграною Борисом Хмельницьким в умовній манері, але досить переконливо.

Шквал виразних кінематографічних прийомів дає підставу зарахувати фільм до вишуканих стилізацій, назвати його квінтесенцією умовного метафоричного кіно. І не зашифрованість метафор, як це стверджують ще й сьогодні критики, була метою режисера. Він прагнув мобілізувати наше асоціативне мислення, яке грунтується на знанні образотворчого, народного, театрального мистецтва. Він викрешував несподівані відкриття на основі давновідомого твору Гоголя. Композиція кожного кадру, колористика, звуки, рух, акторська пластика — все це режисер виводив на нові рубежі можливостей кінематографічної форми. Щоправда, критики (наприклад, Л. Аннінський) за формальними прийомами, за художньою умовністю не побачили драми людини. Інші, зокрема В. Фомін, який високо оцінив цей фільм Ю. Іллєнка і його мужність протистояння документалізму в кіно, вважали, що розкішна форма суперечить драмі Петра.

Але той, хто знав українське народне мистецтво, хто усвідомлює концепцію гоголівських «Вечорів на хуторі біля Диканьки», пов'язану з народним, язичницьким розумінням гріха, сприйматиме фільм Ю. Іллєнка інакше. Вже його найперший кадр — свого роду епіграф — відсилає нас до відомої картини про козака Мамая. Народні перекази про нечисту силу, характерні дійства ряджених, які тривалий історичний період були невід'ємною частиною духовного життя народу, своїм корінням сягають язичництва, коли людина поклонялася не єдиному божеству, а природним силам. Очевидно, виходячи саме з «язичницької» концепції, режисер у такому несподіваному світлі вивів попів — згадаймо епізод Петрового видіння, коли він знову провалюється у прірву й, побачивши довкола себе багато крихітних церков і таких же маленьких батюшок з хрестами, прагне знайти в них захист, але досить тільки з'явитися нечистій силі, як усі попи вмить розлітаються.

До фільму не можна підходити із звичними мірками. У ньому химерно переплелося реальне і вигадане, уявне і дійсне, що, повторюю, є характерною особливістю поетичного кіно. Йдеться не про суб'єктивні відчуття й переживання героя чи автора, тут зображено події об'єктивні. Важливо пам'ятати і про гоголівську стилістику — особливо відчутною вона була у «Звенигорі» О. Довженка. Творчість Гоголя цікава для нас і тим, що вона пов'язана з духовними процесами давнішої України, коли відбувалося становлення національної свідомості. З нею був пов'язаний злет культури — українське барокко в архітектурі, творчість Г. Сковороди, музика А. Веделя, М. Березовського, Д. Бортнянського, високий розвиток українського портрета й, зрештою, «Енеїда» І. Котляревського. «Вечори на хуторі» Гоголя стали своєрідним завершенням цього етапу. Етапу звільнення від схоластики, чужорідних впливів. Українська культура звільнилася від них за допомогою мистецтва народного — казки, легенди, переказу. Все це є у Гоголя. Моралізаторська суть його творів також звідти, з народної моралі, зафіксованої в казках, прислів'ях. У Гоголя мораль не пригнічувала, не залякувала, а навпаки, подавалася щедро, розкуто, навіть зухвало.

Наприкінці шістдесятих років XX століття моралізаторська суть творів Гоголя актуалізувалася. Ю. Іллєнко розгорнув вражаючу картину, як гине, піддаючись спокусі нечистої сили, невинна душа, як вона чинить гріх і за нього розплачується. Режисер немовби застерігав: скількох невинних може обплутати Басаврюк, поманивши золотом! І справді, застереження було слушне: втрата моральних гальм, внутрішньої застороги, страху розплати за скоєне, відчуття безкарності, нестримний егоїзм не залишили сучасну людину.

На жаль, загальна тенденція тоді була інша — нівеляція. І художніх форм, і способу мислення. Не лише цей фільм, а й напрям поетичного кіно було дискредитовано. Розпалися зв'язки з письменниками, художниками, композиторами, притлумилось розуміння того, що потрібна консолідація сил — щоб творити мистецькі цінності українського народу. Яскраві починання Ю. Іллєнка не мали розвитку ще й через те, що в нього не виявилось учнів.

«Вечір напередодні Івана Купала» — фільм, якому судилося довге життя. Він взірець режисерської сміливості. У ньому традиційні для української культури форми дістали нове, суто кінематографічне життя. Він і сьогодні здатний розбудити в молодих режисерів інтерес до цих форм, інтерес до борінь людської душі, які є вічною темою мистецтва.

ОКСАНА МЕЛЬНИЧЕНКО

НАШ ПОВПРЕД — ФЛОРІАН НЕУВАЖНИЙ

ЛИСТ ІЗ РЕДАКЦІЇ

ПНР,
ВАРШАВА,
ФЛОРІАНУ НЕУВАЖНОМУ

Сердечно вітаємо Вас, щирого шанувальника нашої культури, з 60-літтям. Знаємо Вас як талановитого перекладача й активного популяризатора вершинних творів українського письменства — дореволюційного й сучасного, як турботливого вихователя багатьох здібних україністів у Народній Польщі. Доземний уклін Вам за це! Зичимо натхненної праці в ім'я непоперебутної дружби наших народів, задля гуманізації суспільного буття.

З роси і води Вам, дорогий ювіляре! З нетерпінням чекаємо нових зустрічей на шпальтах часописів і берегах Дніпра.

Завжди прихильні до Вас
«вітчизняни».

Чи вміємо цінувати вірних друзів нашої культури, чи достатньо знаємо їх? Отож...

«Важко собі уявити сучасну польську літературознавчу україністику без прізвища доцента, доктора Флоріана Неуважного — завідуючого Закладом радянських літератур Варшавського університету, автора багатьох наукових розвідок про найновішу українську літературу, хорошого дидактика, знаменитого популяризатора української літератури в Польщі як польською, так і українською мовами, доброго перекладача українських творів на польську мову», — так писав Михайло Лесів в «Українському календарі» (Варшава) ще 1972 року. Звідтоді в польській україністиці з'явилися нові тематичні барви, нові імена, дехто з відомих дослідників переключився на русистику, а Ф. Неуважний (коло його професійних зацікавлень також не обмежується лише українською культурою) залишається другом нашого слова. Залишається, сказати б, п о п р и в с е, іноді — всупереч обставинам, а це — незважаючи на немішня наше гідно пошанувати в його особі одного з найсерйозніших україністів, які працюють за кордоном.

Народився Ф. Неуважний 30 квітня 1929 року в містечку Живец на Краківщині. Про Україну вперше почув ще в дитинстві, але випадково. Втім, він і своє пізніше зацікавлення українською культурою схильний пояснювати випадковістю. На сторінках популярного у Польщі періодичного збірника «Ванда» так і заявив: «Усе визначив випадок. Можливо, що випадок звільнив у мені якісь не усвідомлені ще інтереси та нахили, це доволі ймовірно. Але, в кожнім разі, все почалося з того, що я прочитав «Далекі роки» Костянтина Паустовського. Зі сторінок цієї книжки на мене дивилася Україна, Київ, про які я, підліток, ще майже нічого не знав. Знав лише «Яблучко» Светлова в перекладі Ю. Тувіма й те, що на Україні жив великий, шанований народом поет Тарас Шевченко, чия зім'ята папаха буцімто лежить десь у степу...»

Батько, який був робітником, іноді розповідав хлопцеві про маршала Будьонного, про якісь події з часів першої світової війни, але важко сказати, скільки в тих спогадах було реальності, а скільки фантазії. Батько розповідав, що колись нібк бачив легендарного полководця в окопах, але — додавав — «здалеку». Це, може, й привиділося йому, хоч легенди про Будьонного в солдатському середовищі були дуже популярні. Легко уявити собі, яким було здивування батька, коли Флоріан через багато літ сказав йому, що бачив маршала Будьонного зблизька й навіть розмовляв з ним — аж у Москві. «Цього не може бути!» — рішуче заявив він, вважаючи, мабуть, Будьонного легендою з далекого минулого. Чи, може, не повірив у те, що його син піднявся «аж до таких» історичних осіб? Що ж, у кожного покоління своя шкала і своя міра для відліку часу. І кожне, врешті, починає усвідомлювати, як швидко все (все!) минає, перетворюючись на минуле. Одне лише втішає: не все перехо

дить у забуття — щось таки ж залишається в історії, а отже — проросте в майбутнє... І це вже — вірмо! — не випадковість, а обнадійлива закономірність.

Отож, як сам згадує, Флоріан Неуважний у дитинстві мало знав про Україну й «не виховувався в традиціях безпосередніх контактів з цією країною». «Гренада» Свєтлова, повість Паустовського, невиразні спогади батька і ще десь-де почуте ім'я геніального українського поета... Чи були ще якісь спонуки — невідомо, але 1949 року, приїхавши до Радянського Союзу для студіювання російської філології, він обрав Київський університет. Мав намір пильніше придивитися до життя сусіднього народу, історія якого так міцно й неоднозначно пов'язана з минулим його батьківщини.

Тут, у Києві, наполегливо вивчав російську літературу, а також світове письменство, з захопленням слухав грунтовні лекції професорів О. Білецького, А. Назаревського, В. Маслова, А. Шамрая та ін. Працював у студентському науковому гуртку, яким керував професор Л. Булаховський. До своїх наставників назавжди зберіг почуття щирої вдячності. Цим почуттям, до речі, пройнята і його публікація 1972 року про Агапія Пилиповича Шамрая. Не замовчуючи того, що його викладач свого часу перебував під впливом праці О. Сакуліна «Социологический метод в литературоведении», Ф. Неуважний зазначає, що професор Шамрай і тоді не нехтував «артистичними аспектами» літературного твору. Пишучи про два «фронти», на яких працював професор («дбайливо досліджував білі плями на карті рідної літератури, в чому допомагала йому небуденна ерудиція і знайомство з європейською літературою, а також збагачував українське літературознавство працями, які наближали до українців надбання європейської літератури»), польський дослідник слушно вбачає в цьому продовженні традицій, започаткованих у радянській науці М. Драй-Хмарою та М. Зеровим.

Першою науковою публікацією Ф. Неуважного стала стаття «Сатиричне зображення буржуазних дипломатів і політиків у творах Маяковського 1922—1923 років», опублікована у XVIII збірнику «Студентських праць КДУ». Творчості В. Маяковського була присвячена і його дипломна робота, і кандидатська дисертація. Науковим керівником дисертанта був О. Білецький, офіційними опонентами на захисті виступили М. Рильський і Г. Вервес. До творчості Маяковського Ф. Неуважний ще повертатиметься не раз, писатиме і про інших російських письменників, а водночас усе більше прикипатиме серцем до україністики. Як писав М. Лесів, Ф. Неуважний «україністом став з власного хотіння, повною жменею черпаючи україністичні знання в самому серці України — у наддніпрянській столиці». Вже в студентські літа вивчив українську мову — слухав лекції, брав приватні уроки, багато допомогло йому спілкування зі старою професурою, товаришування з ровесниками, відвідування розмаїтих літературних вечорів, та й на київських вулицях українська мова в ті роки звучала мало не на кожнім кроці.

Незабаром знову приїхав до Києва — вдосконалюватися під керівництвом академіка Олександра Івановича Білецького. Згадує:

— Це був дуже важливий період у моєму житті... Не лише тому, що я набув навичок до самостійної наукової роботи. Не менш важливими стали для мене особисті знайомства з представниками української науки й літератури. Професор Білецький був видатною особистістю. В його домі збиралися провідні представники творчої інтелігенції Києва, і я саме там познайомився з Максимом Рильським... На авторських вечорах я познайомився також з Володимиром Сосюрою, Павлом Тичиною та іншими поетами. Коло моїх знайомих розширювалося. Познайомився я і з цілою плеядою молодих талановитих поетів (сьогодні це вже люди з великим літературним багажем) — Іваном Драчем, Ліною Костенко, Віталієм Коротичем, Миколою Вінграновським, Валерієм Шевчуком (чудовим перекладачем К.-І. Галчинського українською мовою), Юрієм Щербаком — лікарем за фахом і поетом за покликанням. Ці знайомства і дружба витримали випробування часом... Зустрічаємося ми часто, майже щорічно, а крім того, я перекладаю їхні твори, зокрема перший том І. Драча «Земля і слово», «Хроніку міста Ярополя» Ю. Щербака, збірку віршів В. Коротича «Дзеркало» чи, нарешті, «Суть речей» Д. Павличка, великого друга польського народу і популяризатора творчості Ярослава Івашкевича на Україні.

Знайомство Флоріана Неуважного з Павлом Тичиною — людиною значно старшою — не переросло в дружбу, але почуття щирої шани польського дослідника до видатного українського поета «матеріалізувалося» в конкретні заходи по ознайомленню шанувальників поезії в ПНР з творчістю Павла Григоровича. Першим популяризатором його поезії в Польщі справедливо вважається Ярослав Івашкевич — автор статті в журналі «Скамандер» (1922 р.), згодом з'явилися й інші літературно-критичні публікації, переклади, й серед них доwiдкова стаття професора М. Якубця в «Малому словнику письменників європейських народів СРСР» (1966). Але справжнім відкриттям поетичного світу П. Тичини стала для польських читачів збірка його творів, яка вийшла 1969 року у видавництві ПІВ. Її підготував Ф. Неуважний. Йому належить і велика за обсягом, глибока за аналізом вступна стаття про життя і творчість Павла Тичини. Автор прокоментував оцінки й характеристики, дані поезії Тичини в різних країнах. Ця стаття і «досі найгрунтовніша праця про П. Тичину в Польщі, це найкраща інформація про майстерність та ідейність поезії українського поета». Так писав про розвідку Ф. Неуважного його земляк Антін Верба ще 1971 року, але й донині вона не втратила свого відкривавчого значення.

Аналітичному перу Флоріана Неуважного належать цінні дослідження творчості І. Котляревського, П. Грабовського, М. Ірчана, Лесі Українки та інших поетів і прозаїків України. Як правило, ці розвідки з'являлися у «Славіа оріенталіс», і в основі деяких із них лежать матеріали, зачитані автором на сесіях Польської Академії наук. Такою, наприклад, є стаття про творчість

Івана Котляревського, та й статти 1971 року про ідеал прометеїзму у творчості Лесі Українки — це також реферат, анголошений на науковій сесії ПАН. Тоді ж, до речі, Ф. Неважний опублікувва «Думки з приводу ювілею Лесі Українки» — думки, які видаються корисними і для українського читача. Ось лише деякі з них: «До багатьох порівнянь, застосованих до подвигу авторки «Казки про велета», слід неодмінно додати ще одне. Вона була величезним, нерованим і серцем, і розумом, і пристрастю паровим молотом, що кував метал національних почуттів і думок приспаної української інтелігенції... Будіння національної свідомості, приспаної попелом інерції, лінощів, боягузтва, страхом і конформізмом, стало «прекрасною обсесією» цілого її життя. Куючи слово — «твердую крицю», шукаючи найважливішого поняття — «волі» (поема «Одно слово»), показуючи драматичні змагання людей, вірних національному обов'язкові (драматична поема «Оргія», драма «Бояриня»), Леся Українка мала право вдаватися до найпекучіших докорів, до найсильніших інвектив, щоб тільки здерти шкаралупу уданої тиші, спокою і байдужості з української інтелігенції». І далі: «Велика частка проміння генія поетки залишилася в творах, що становлять міст між Україною і Європою. Саме в будуванні цього мосту, необхідного для розбудження національної свідомості українця, слід вбачати другу вартість подвигу поетки».

Флоріан Неуважний добре усвідомлює, які гнітючі були умови, в яких українська національна культура, заборонена царизмом, відстоювала своє природне право на існування. У невеличкій статті, присвяченій першій виставі українською мовою в київському театрі, він, зокрема, прямо пише про «зловісні для української культури дати — 1863 і 1876». І це не побіжна згадка, а єдино правильний кут зору дослідника нашої культури. Адже тільки в такому контексті можна знайти відповіді на численні запитання, що поставлять перед істориками українського театру, можна зрозуміти, чому цьому театрові «бракувало повітря», чому він «задихався під натиском недоброзичливості», чому, врешті, йому тривалий час «бракувало кисню ентузіастів і осередку відродження». Відтак і значення гуртка національно свідомих інтелігентів, який утворився в салоні Ліндфорсів, і першої вистави українською мовою в Києві стає для зарубіжного читача очевидним.

Звичайно, ця стаття Ф. Неуважного є передусім інформативною, вона радше популяризує, а не відкриває, проте і в ній є те, чого часто бракує вітчизняним дослідникам, а саме — прагнення залучити маловідомі джерела. Крім посилань на спогади М. Кропивницького та перший том колективної монографії «Український драматичний театр», автор щедро цитує і призабуте дослідження Л. Старицької-Черняхівської «Двадцять п'ять років українського театру», опубліковане 1907 року в четвертому томі «України». Нагадаємо, що й ім'я авторки тривалий час було не в пошані (щойно лише в січневому номері журналу «Українська мова і література в школі» з'явилася стаття С. Білоконя, присвячена їй). І це, до речі, вельми цінна риса польського дослідника нашої культури — він ніколи не почувається скутим нашим кон'юнктурництвом чи немудрою нетерпимістю до того або іншого фактографічного джерела, до того чи того автора. Яскравий приклад — його ставлення до літературної спадщини Володимира Винниченка.

Ф. Неуважний нагадує: «Марксистський підхід до аналізу літературних явищ вимагає розгляду не тільки життя і діяльності письменників, визнаних за видатних, вимагає також діалектичного вивчення процесу розвитку літератури в боротьбі ідей, груп і орієнтацій, вимагає врахування всієї різноманітності імен, явищ, творів». І хоч «не всі повісті й романи Винниченка витримали випробування часом, не всі вони згідні з нашим, марксистським розумінням історичного процесу, суспільних і етичних норм», проте в його літературній спадщині «є низка творів, про які варто говорити і слід видавати». Такими творами дослідник вважає повість «Голота», в якій В. К. Винниченко «дав сильну, правдиву соціальну і побутову картину контрастів на селі між мешканцями панської економії», повісті «Заручини» і «Дрібниця», цілий ряд оповідань («Контрасти», «Уміркований та щирий», «Малорос-європеєць», «Біля машини», «Кумедія з Костем», «Кузь та Грицунь»), новели з тюремного життя («Темна сила», «Я», «Дим», «Талісман»), а також романи. Серед названих «По-свій!» та «Божки», автор яких «перший з українських письменників художньо проаналізував різні угруповання українського суспільства між двома революціями, стосуючи різні методи зображення — від протонального переказу, портрета до карикатури і памфлету». Видатним твором називає польський літературознавець роман Винниченка «Записки кирпатого Мефістофеля», вказав на оригінальність утопічного роману «Сонячна машина», яким письменник «засигналізував питання технічної революції та її значення для розвитку суспільства». Дослідник переконаний: «Повна суперечностей творчість Винниченка варта розгляду, варта аналізу, щоб узяти з неї все корисне, цікаве і перевірене правдою історії». Зважмо, що писалися ці рядки 1970 року, тобто тоді, коли вся літературна спадщина В. Винниченка в українському радянському літературознавстві оцінювалася однозначно — різко негативно...

Багато робить Флоріан Неуважний і для популяризації в ПНР вершинних творів інших літератур. Писав, зокрема, про творчість Ф. Тютчева, К. Паустовського, Ю. Бондарева, І. Еренбурга, Ю. Тинянова, В. Панової та інших російських авторів. Після знайомства з покійним нині Володимиром Караткевичем зацікавився білоруським письменством — творчістю Янки Брила, Г. Барадуліна, Я. Купали, Максима Танка (на батьківщині Неуважного жартома називають передовим «танкологом») та ін. У 80-і роки познайомився з грузинською літературою (одним з перших дав високу оцінку романові Чабуа Аміреджибі «Дата Туташхія»). Останнім часом зацікавився литовською та естонською літературами — сталося це під впливом відомого знавця радянської літератури, професора Празького універси-

тету Р. Паролека. Тож має рацію один з польських журналістів, пишучи, що Ф. Неуважного завжди можна знайти там, де потрібна допомога в організації розмаїтих заходів, пов'язаних з польсько-радянським науковим і культурним обміном.

Як відомо, в ПНР ще торік почалася робота над пам'ятником Тарасові Шевченку, міністерство національної освіти Польщі виділило 30 мільйонів злотих на будівництво української школи (ще б і нам докласти рук і завзяття...), ширшає обмін між містами-побратимами Києвом і Краковом, учнями середніх навчальних закладів і студентами вузів. Можна з певністю твердити, що до всіх цих та інших ініціатив причетний якщо й не сам Ф. Неуважний, то принаймні його учні. Адже він підготував кільнадесят випускників, які свої магістерські роботи присвятили україністиці, й сьогодні з повним правом можемо казати про школу Флоріана Неуважного. Невипадково ж, мабуть, серед його нагород і Золотий Хрест Заслуги. Як писав М. Лесів, «його доброзичливе ставлення до різних заходів як Українського суспільно-культурного товариства, так і Товариства польсько-радянської дружби, участь у популяризації української культури в Польщі сприяє зміцненню дружби між польським та українським народами». Чи усвідомлюють це ті наші земляки, які за своєю посадою мали б також сприяти розвитку інтернаціональних зв'язків між народами і між культурами?

Ні, я не про ордени (хоч, власне, чом би й ні? Хіба ж мало представлень іде в Москву?). Є й інші форми — навіть за кільна виступів у програмі чергового фестивалю нагороджуємо цілі колективи танцюристів чи співаків, які приїхали до нас. Але думається, що найбільшою радістю для Флоріана Неуважного було б одержати з Києва сигнальний примірник збірника його вибраних праць. Видання цікавого, потрібного, але й досі не запланованого... Хіба ж це важко для нас, переконаних інтернаціоналістів,— видати бодай колективний збірник кількох друзів нашого слова? Словацький україніст Михайло Мольнар, румунська дослідниця української літератури Магдалина Ласло-Куцюк, польський українознавець Флоріан Неуважний... Є й інші. Назвавши декого з них, В. Гнимич на недавньому пленумі СПУ сказав: «Ми не просто в боргу перед цими благородними друзями нашої культури — ми повинні якнайшвидше виправити свою непорядність перед ними». Ось і я про те ж:

— Чи вміємо шанувати вірних друзів нашої культури, чи достатньо знаємо їх?..

Флоріану Неуважному — 60 літ. Сорок років тому він вирушив нам н а з у с т р і ч.

М. Сидорова. Плакат

З листів до редакції

Рідна мова

БЕРЕГТИ НАЙДОРОЖЧЕ

«Невже й народу мову одбере?» — ще й так би я назвала ці болючі роздуми, які надсилаю вам, бо цілком поділяю і підтримую нову рубрику журналу «Рідна мова» і ту послідовність, з якою ви подаєте там листи читачів. Напередодні відкриття першого республіканського свята рідної мови у нас в Кіровограді я підготувала огляд окремих з тих листів (№№ 3, 5, 7, 8) з коментарями для молодіжного радіожурналу «Молодь Кіровоградщини», закликала слухачів надіслати і свої думки з приводу тривожної мовної ситуації в республіці у «Вітчизну». Але побоююсь, чи хоч трохи ми похитнемо той нігілізм, бездумність і байдужість, з якими ставляться до цієї проблеми (навіть не вважаючи її проблемою!) багато молодих, та й не тільки молодих. Півстоліття тому, коли мою маму при вступі на робітфак агітували йти на російське відділення (а потім і в педінститут) таким «робом»: «Скоро русский язык будет единственным, главным и необходимым языком на земле, а украинский и другие отомрут...»,— вона по молодості відгукнулась на заклик, типовий для сталінських часів. Національне тоді часто сприймалось як вороже. Вивчившись, мама більше 30 років викладала в українському селі російську мову і літературу, але й сама любила, і нам, дітям, прищеплювала любов до обох мов і літератур. І лиш тепер, коли стільки почали писати й говорити про відмирання рідної мови, мама згадала той давній сумний епізод. Он як давно почалась та біда, яку ми розпізнали аж тепер, і то ще не всі.

А я, закінчивши середню школу, де викладання велось українською мовою, далі вчилась в Харківському інституті культури вже... російською, поступово вона й стала моєю розмовною мовою, бо в Харкові, в Дніпропетровську, в Білорусії й тут, у Кіровограді, де я живу вже 14 років, дуже рідко, особливо в побуті, на роботі, почуєш чисту українську мову; скоріш російсько-український суржик. Та й моя мова з дитинства була такою — чернігівський діалект, породжений близькістю трьох братніх республік і спорідненістю мов. То і я теж у місті соромилась цього сільського, нелітературного діалекту, а оскільки говорити літературною українською було майже ні з ким, то й перейшла на російську. Але зараз вільно і говорю, і пишу двома, знання обох мов потрібні мені і в роботі, доводиться й перекладати.

Десь я вичитала, що наш український народ має такий дорогий скарб — двісті тисяч народних пісень! І подумала, а скільки я знаю? Ну, може, десятків зо два. Якось і у свекра поцікавилась — він ще й після сімдесяти співав у сільському етнографічному ансамблі «Друга молодість», а за святковим столом і досі співає. Сказав, що із сотню знав. А мої діти? Усього кілька. Але щоразу після канікул привозять із села від дідуся й бабусі з нової.

Одну з перших, пам'ятаю, вчили разом: «Грицю, Грицю, до роботи» — із збірничка пісень Марусі Чурай «Дівчина з легенди». То й були перші сімейні уроки рідної мови, адже вчаться обоє у російській школі, бо вона поруч із домом. І хоч одержують п'ятірки з обох мов, а таки гірко, що розмовною мовою діда-прадіда і батька-матері вони як слід не володіють.

Вже років з п'ятнадцять, як ми не згадуємо, що наша СШ № 5 носить ім'я Тараса Шевченка. Може б, хоч до Шевченківського свята надали гласності цьому факту. І взагалі більше б наших шкіл, бібліотек називали іменами знатних людей, митців і письменників України. Бо першому республіканському святу рідної мови чи такий уже й великий був розгін у нас? Ну, на вулиці Шевченка, Кропивницького, Журливої, Вишні, Микитенка, Яновського... А якщо повезти людей в українську восьмирічку на Кущівку чи Завадівку? Чи стріли б там хоч одну вулицю з іменем українського письменника? Мені особисто лише географічні назви траплялись там на очі...

Читала, як прекрасно проходять свята мови, писемності в Болгарії, в Новгороді. Хотілося б, щоб і у нас воно пройшло не гірше, ніж у людей, щоб діти і дорослі, чуючи рідну мову, задумалися, який скарб нам залишили наші попередники. Тим часом загальне застійне мовчання призвело до того, що й батьки, і діти почали нехтувати свою мову. В. Сухомлинський, у якого близько двох десятків праць присвячено рідній мові, вважав, що «кожен випускник школи повинен знати напам'ять не менше трьох тисяч рядків поезій Тараса Шевченка».

А чи часто ми чуємо слово Кобзаря на шкільних, молодіжних чи інших святах, вечорах, концертах? Інших українських поетів? Велика надія на свято слова, бо ж, мабуть, одного кореня слова — «свято», «святиня».

АНТОНІНА КОРІНЬ,
редактор обласної наукової бібліотеки ім. Н. К. Крупської

Чи давно ми, тоді студенти-філологи, сприймали як незаперечну істину те, що Іван Дзюба — «ренегат», «відступник від кращих ідеалів радянської критики» і т. д., і т. п... І ось сьогодні одна за одною з'являються грунтовні, виважені, цікаві й переконливі статті Івана Дзюби з питань розвитку радянської літератури, мови, зокрема й української. Особливий розголос мала стаття «Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність»? («Культура і життя» від 24 січня 1988 року), позначена справжнім уболіванням за долю нації і справжнім державним рівнем мислення.

А як же ті, хто свого часу переконував нас у «ренегатстві» І. Дзюби? Ті, хто таврував Грінченка, Олеся, Вороного та інших «ярими націоналістами»? Чи нині знаходиться у їхніх лекціях місце Хвильовому, Винниченку, Пачовському?.. А якщо і знаходиться, чи вірять вони у те, що говорять?

Як нині викладати літературу? Що говорити дітям і за якими підручниками їх навчати? Чимало питань постає сьогодні у простого сільського вчителя української мови та літератури. А чи хвилюють ці питання викладачів літератури у вузах, хто кілька літ тому звинувачував у всіх смертних гріхах І. Дзюбу, В. Симоненка, Ліну Костенко, Олеся Бердника та багатьох інших, вихваляючи «чарівну мову» брежнєвської епопеї, видаючи її за взірець нового розвою радянської літератури?

ВІТАЛІЙ БРУДНОВСЬКИЙ,
вчитель української мови та літератури

с. Мускатне
Красногвардійського району
Кримської області

НА СЛАВНІЙ ЗЕМЛІ ЗАПОРІЗЬКІЙ...

Скажіть, будь ласка, звідки візьмуться на півдні України шанувальники української мови, глядачі українського театру, читачі поезії і взагалі прихильники української культури, якщо людина тут не знає рідної мови з дитинства, позбавлена можливості вивчати її, не обізнана з історико-культурною спадщиною свого народу? У нашому майже мільйонному Запоріжжі немає жодної української школи. Викладання рідної мови ведеться як другорядний предмет, як «навантаження», що нікому не потрібне, і ті, хто не бажає сидіти на уроках, взагалі звільняються від вивчення рідної мови. Хіба ж може таке ставлення не викликати в учнів і батьків зневаги до рідної мови?

Мої земляки знають д'Артаньяна і Вінету — вождя індійців, імператора Наполеона і царів. Але всесвітньовідомих представників української культури, просвітників, борців, котрі віддали життя на олтар спасіння свого народу, майже не знають. Запитайте в молоді (та й не лише в молоді!), хто такі Калнишевський, Сагайдачний, Іван Сірко, Березовський, Гулевичівна, Грінченко, Курбас? Про Київську та Острозьку вищі школи запитайте. Відповіді не почуєте. А саме з вивченням і пізнанням минулого приходить повага до материнської мови. Конче потрібно повернути рідну мову в дитсадки, треба відкривати школи, середні і вищі навчальні заклади з навчанням українською мовою. Звичайно, для цього потрібні наші спільні бажання і зусилля.

Скільки ми зруйнували пам'яток культури! Руйнували методично, безжально. Виховували зневагу, презирство, забуття... Тож тепер не легко піднятись на вищий щабель самопізнання і самоповаги, для цього потрібен час... Але хочеться сподіватись, що прикрі помилки не будуть повторюватись, що наше ставлення до української мови буде повсюдно усвідомленим, що занедбання-забуття не призведе до остаточного зникнення рідної мови, адже цього нам не простять майбутні покоління.

ВАСИЛЕНКО ІВАН ВАСИЛЬОВИЧ,
ветеран праці, учасник Великої Вітчизняної війни

Запоріжжя

КАЖДОМУ-СВОЕ?

О. Шандра. Плакат

ПЛАКАТ: КРИЗА ЧИ ВІДРОДЖЕННЯ?

1983 рік. Екскурсія старшокласників в одному з київських музеїв. Минаючи експозицію сучасного українського плаката, екскурсовод недбало кинула: «Це вас навряд чи зацікавить». І школярі слухняно потяглися за нею далі, повз зал, де самотньо куняла бабуся-наглядачка, а зі стін дивились один на одного богатирі-трудівники, підбадьорюючи себе: «Перевиконаємо!», «Здамо достроково!»

1988 рік, травень. Виставка «Київ і кияни». Як завжди, представлено живопис, графіку, скульптуру. Але більшість киян називали її «виставкою плаката». Місто повнилося чутками, зміст плакатів переказували, а в холі Будинку художника юрмились студенти, школярі, люди різного віку і професій. Лунали захоплені й обурені вигуки, жвавий обмін враженнями.

1988 рік, вересень. Одеса. Всесоюзна вітрина політичного плаката. Дерібасівська вирує. Величезні вітрини магазинів вщерть заповнені плакатами. До них важко протовпитися. Тут же, на вулиці, спалахують імпровізовані мітинги-розмови з художниками: суперечки, слова подяки, прохання, вимоги... Напруга пристрастей виявляється в діаметрально протилежних оцінках: «І в вересні бувають декабристи!»; «Товариші художники плакатів! Ваша санкціонована сміливість викликає сумну, втомлену посмішку»; «Щоб я так жив, якщо мені не сподобалось!» Все це з «листів-відгуків», що вивішені майже на кожному дереві. Цими неупередженими зауваженнями я дозволю собі скористатись, щоб разом з глядачем спробувати розібратись, що діється сьогодні в плакаті.

«Плакатисти, де ви були раніше?» — «А де ви були раніше?»

Черги біля газетних кіосків і черги на виставки плаката. Вони з'явились тому, що відроджується віра людей в живе слово правди. По-різному ставляться до неї люди: одні — з хвилюванням і болем; інші — як до комунальної плітки-анекдоту; дехто — зі злобою; хтось — з сумнівом і розчаруванням. Але хоч яким було б те особисте ставлення, факту не заперечиш: інтерес до плаката різко виріс. Плакат перший в образотворчому мистецтві відгукнувся на зміни

Г. Шевцов. Плакат

---

[1] Тут і далі напівжирним курсивом виділено записи з «листів-відгуків» на виставку «Київ і кияни»; «Всесоюзну вітрину політичного плаката», м. Одеса.

в житті країни. Вразила гостротою тем. І хоч ми вже були знайомі з ними по пресі, телебаченню, літературі, але зорове втілення закритих раніше тем і проблем поділяло на глядача як вибухівка. Подивувало й те, що зробила це саме плакат — найвідданіший лакувальник дійсності, що в образі хвацького молодця з бичачою шиєю і руками культуриста десятиріччями волав: «Дайош! Слава! Ура! За! Ні!» І раптом — найболючіші, пекучі для всіх теми зазвучали в плакаті. Історія, репресії, сталінізм, застій. Афганістан. Чорнобиль. Дитячі будинки. Дідівщина в армії. Екологія. Культурна спадщина. Наркоманія. Проституція. Маскультура. Мова. Гласність.

І в 70-і, і на початку 80-х років у таких майстрів, як Е. Саренко, О. Лемберський, В. Шостя, В. Решетов, Р. Кириченко, В. Вітер, В. Бистряков, були роботи гострі, критичні, сміливі за формою і змістом. Але це були скоріше винятки, що підтверджували правило. І побачити такі твори можна було лише в майстернях та виставочних залах. Про те, що їх надрукують, тільки мріяли. До останнього часу видавничий і редакторський диктат у політичному плакаті з його ставкою на сірий «прохідняк» відштовхували від цього жанру чимало майстрів. І в самому середовищі художників плакат вважався заняттям непрестижним, майже напівмистецтвом. Відверта кон'юнктурність і припудрювання дійсності викликали огиду у багатьох митців. Аналіз причин цього явища — розмова окрема.

А сьогодні плакат віддає борги. Демократизація політичного мислення художників вносить у нього гостру соціальну напругу. Авторська щирість, небайдужість, прагнення виразити своє особисте ставлення в кращих роботах народжує відгук і довіру у тих, до кого вони спрямовані. Вимучені, надумані графічні вправи на задану тему «від голови» змінили твори «від серця».

Як цвях у живому тілі, стирчить труба АЕС з карти Чигирина. Точно знайдена метафора непоправної шкоди, що її завдають такі «проекти» нашій пам'яті, історії, культурі, поєднується з конкретною спрямованістю дії твору. Їдка іронія, пародія як реакція на офіціоз казенної псевдокультури і мистецтва застійних часів набувають поширення в плакаті. Пародіюється майже все: гасла-звернення, патетична образність. Несподіваність незвичних зіткнень підкреслює абсурдність, алогізм, протиприродність явищ, у яких опинилось наше суспільство. Як символ-монумент праці здіймається аж до неба, сягаючи хмар, величезний молоток у роботі Г. Шевцова «У нас парад». І, тільки придивившись, помічаємо, що урочиста стрічка, яка обвиває той молоток і майорить, як прапор,— відвертий камуфляж, який маскує швидкуруч збитий держак, аби той не розпався. Така гірка метафора — образ надовго запам'ятовується. Або плакат О. Шамрая «Кожному — «своє»?» Масовий гіпноз уявного достатку, що його старанно насаджували засоби інформації, влучно передано в малюнку «фруктової капітелі». З одного боку бажане, але не дійсне. Дійсне — але не для всіх — з другого. Автор так фотографічно точно відображає реальність справжніх продуктів і підкреслює штучність камінних, що це викликає цілком сподіваний дисонанс. Художник знайшов образне втілення явища в художньо досконалій формі. Плідні пошуки ведуть у цьому напрямку майстри, про яких уже згадувалось на початку, а також В. Вештак, О. Мінуля, О. Гайдай, І. Остромевська, М. Сидорова, Л. Каушанський, О. Лекомцев, О. Стайков, Е. Морозовський, В. Валсамакі, А. Макаренко, В. Трегубенко, О. Штанько... Отож чи знайшов сьогодні плакат еліксир вічної молодості і популярності у глядача? Чому ж тоді читаємо в «листах-відгуках»:

«Невже вторинність і ілюстративність — доля плаката?»

Злободенність, актуальність тематики впливає на художників, як детонатор: ніби навввипередки поспішаючи, створюють вони плакати. Але ж гострота тем не оберігає від професійних вад. Плакат — це не тільки публіцистика, це, по-перше, твір мистецтва. Вражає парадокс: нові ідеї у великій частині робіт не спонукають авторів до нових пластичних шукань. Спрацьовує інерція, що діяла довгі роки. Новонароджені для плаката теми вирішуються часто застарілими художніми способами і прийомами: вузько, прямолінійно, подекуди примітивно. Нерідко художник тлумачить ідею на поверховому рівні, не далі отієї видимої усім верхівки величезного айсберга, який лишається під водою. І виходить, що порушені пресою, публіцистикою теми просто ілюструються плакатистом. Робиться, так би мовити, «картинка» до факту, явища: без заглиблення в його суть, без аналізу і спроби знайти його місце і взаємозв'язки в контексті часу. Відомо, що плакат народжується не з візуальної констатації події, а з осмислення і оцінки її художником. І тут загальний

Н. Червогкін. Плакат

рівень культури, інтелект автора — як на долоні. Щодо сучасного глядача, то щодня він сприймає таку лавину інформації, що, мабуть, спроможний розшифрувати і багатоасоціативний, складний плакат. В усякому разі, сучасник заслуговує на більше, ніж споживання ідейних і тематичних тривіальностей. Одноманітність схожих плакатних рішень навіть з найактуальніших питань загрожує обернутись на нові штампи, що зверне плакат у наїжджені, старі, розбиті колії, як це вже не раз було раніше.

«Пошто панков не любите?» Плакат для молоді і про молодь на наших виставках — рідкість. Якщо й з'являється молодий герой, то, як правило, зі знаком мінус: наркоман, проститутка або хтось з неформалів — панк, металіст. Буває й навпаки: серйозний, вольовий, але якийсь занадто правильний, не з життя. Кажучи словами поета: «Подтянутый и аккуратный, он вечно с улыбкой плакатной фасад украшает собой, довольный высокой судьбой».

Від молодіжних проблем не відмахнешся, про них кричати треба. Але не можна ж звужувати їх коло до двох-трьох, і то тільки негативних, лишаючи поза увагою весь розмаїтий світ юності з її захопленнями і труднощами, прагненнями і болючими питаннями. Плакат — невід'ємна складова молодіжної культури. Зайдіть до студентського гуртожитку, і майже в кожній кімнаті побачите на стінах вирізки з журналів та плакати. Гадаю, не варто художникам нехтувати таким співрозмовником, як молодь. Але говорити з ним треба нарівні: без нудної дидактики і сюсюкання. Впевнена: тут має бутиє за постером! Постер — плакат, виконаний автором на задану собі тему і надрукований невеликим тиражем. Це твір для молоді і про молодь! Коли ж він нарешті з'явиться у нас?

«Плакат в одному примірнику — не плакат. Друкуйтесь!» А. Рибанов. Чомусь така проста, загальновідома істина до цього часу не усвідомлюється повною мірою людьми, так чи інакше причетними до справи видання плаката. Аркуш картону з зображенням і підписом чи без нього тільки тоді може перейти в стан плаката, коли буде надрукований певним тиражем. А тепер пригадайте, скільки друкованих плакатів ви бачили хоча б на останніх виставках? Що ж чекав ці «заготовки», ескізи, проекти плакатів — naза може бути багато, не міняється лише їхня сумна доля — після виставки? Кілька може замовити «Політвидав», а не означає — надрукують; буває, щось купить музей чи Міністерство культури, а це для історії — в запасник. Решта ж повернеться в майстерні до художників, так і не почавши свого справжнього життя плаката. Може, а сенс і не називати «плакатом» його проект? Тоді ми побачимо, що плакатів у нас не так багато, як це оманливо вражає в експозиціях. І що на виставці на 200 проектів 15 плакатів. Справді, ніхто ж не вважає, що показаний на виставці архітектурний проект — це готовий будинок, в якому можна жити. Чому ж проект плаката визначаємо за плакат?

Плакат здирає з себе блискучий святковий глянець, береться до справжньої роботи. Звертається до глядача, зав'язується діалог. А що ж видавці? Стало очевидним, що процес видання плаката в тому вигляді, як він існує на сьогодні, не може забезпечити нормального функціонування цього виду мистецтва у нашому суспільстві. І часто справа не лише в некомпетентності кадрів, що відповідають за замовлення і видання. І не тільки в проблемах вбогої якості нашої поліграфії, що не рушається з місця ані на крок, хоч скільки вже тих суворих рішень не приймалось. Проблеми створення, відбору, друкування і поширення плаката потребують комплексних докорінних зміи.

Справжнє відродження настане тоді, коли кращі твори мистецтва плаката з виставки вже через місяць ми побачимо у продажу, на підприємствах і установах. А поки цього немає, буде лише заколисуюча видимість розквіту жанру.

НАДІЯ ВАСИЛЬЧЕНКО

«Витчызна» («Отчизна») № 4, 1989.
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник
Союза писателей Украины. На украинском языке.
Издается с 1933 года.

Издательство «Радянськый пысьмэнык», 252054,
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92.

Ордена Ленина комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47,
проспект Победы, 50.

Здано до набору 23.01.89. Підписано до друку 17.03.89. БФ 39140. 70×108/16. Папір книжково-журнальний. Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 24,85 умовн. фарбовідб. 20,90 обл.-вид. арк.
Тираж 43893 прим. Зам. 0433. Ціна 1 крб.

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47,
проспект Перемоги, 50.

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад».

В. Костогриз. Плакат

В. Шостя. Плакат

НАГАДУЄМО: ПЕРЕДПЛАТА НА «ВІТЧИЗНУ»-89 ТРИВАЄ

У найближчих номерах:

роман

ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

«СЛОВО ЗА ТОБОЮ, СТАЛІНЕ!»

(Політична концепція в образах).

Цей останній роман видатного майстра слова вийшов у різних країнах світу, але в нашій країні ще не видавався.

•

«СИБІРСЬКІ НОВЕЛИ»

БОРИСА АНТОНЕНКА-ДАВИДОВИЧА

— неопубліковані твори з шухляди покійного письменника.

•

«СКАЖИ ПРО ЩАСЛИВЕ ЖИТТЯ...» —

спогади вчительки Анастасії Лисивець про голод 33-го року.

•

«НІ, Я НЕ СКНІВ...» —

колимський цикл віршів

ІВАНА ГНАТЮКА.

•

«ДОКУМЕНТ ЧИ ПІДРОБКА?»

Стаття проф. В. Кудіна, який в архіві О. Ф. Керенського в Техаському університеті (США) виявив сенсаційний лист.

•

У другому півріччі редакція продовжить публікацію фундаментальної праці академіка М. Грушевського «ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ»

ПЕРЕДПЛАТА НА 1990 р. РОЗПОЧАЛАСЯ З СІЧНЯ НИНІШНЬОГО РОКУ.

Не забудьте заздалегідь потурбуватися про передплату на «ВІТЧИЗНУ»-90, оскільки в роздріб журнал надходить в обмеженій кількості.

1 КР

74087

вітчизна

4
89